

*Světlé památce mé ženy
Marušky Nakonečné, rozené Čejnové (1936–1997),
mé největší lásce a životní opoře,
připisuji tuto knihu.*

M. N.

Milan Nakonečný
**ENCYKLOPEDIE
OBECNÉ
PSYCHOLOGIE**

ACADEMIA

Psychofarmaka	252
Psychohygiena	254
Psychologie – předmět	256
Psychologie – systém	259
Psychologie výrazu	264
Psychopatologie	267
Psychosomatika	277
Radost	280
Role	280
Řeč	283
Senzorické procesy	287
Sex	294
Schopnosti	296
Směry v psychologii	304
Smutek	316
Socializace	317
Sociální činitele psychiky	320
Sociální interakce	324
Sociální psychologie	340
Strach	342
Stud	342
Sugesce a hypnóza	343
Temperament	346
Typologie osobnosti	352
Učení	359
Únava	373
Úzkost	375
Vědomí	379
Vnímání	381
Vůle	392
Výkon	396
Využití psychologie v praxi	398
Vývoj psychiky	403
Vývoj psychiky v ontogenezi	412
Vzteky	419
Zájem	421
 Vybraná bibliografie encyklopedické a lexikální literatury	 424
 Věcný rejstřík	 425
 Jmenný rejstřík	 429

Úvod

Encyklopedie obecné psychologie je zčásti přepracovaným a podstatně rozšířeným textem mého Lexikonu psychologie z r. 1995. Je pokusem podat všem zájemcům o psychologii encyklopedickou příručku obsahující nejdůležitější informace z oblasti obecné psychologie (včetně psychologie osobnosti) a do jisté míry i podstatné poznatky z psychologie sociální a vývojové. Není tedy encyklopedií psychologie vůbec, podává jen výsledky studia autora, který výše uvedené základní psychologické vědy řadu let přednášel.

Příručka může být použita několika způsoby. Věcný rejstřík, vztahující se k poměrně rozsáhlému obsahu, umožňuje její použití jako slovníku nejdůležitějších psychologických termínů, které jsou tu oproti stručným slovníkovým vymezením podány v širších významových souvislostech. Umožňuje tak vcelku systematické studium obecné psychologie a je i úvodem do studia sociální a vývojové psychologie. V tom smyslu může být použita jako učebnice těchto oborů. Pro tento případ doporučuji postupné studium následujících hesel:

Pro obor obecné psychologie

Teoretické základy:

Psychologie – předmět
Psychika
Činnost
Vědomí, Nevědomí
Vývoj psychiky
Biologické základy psychiky, Aktivace
Nervová soustava, Senzorické procesy, Instinkty
Kulturní základy psychiky
Sociální činitele psychiky, Atribuce
Psychologie – systém
Metodologie a metody psychologie
Směry v psychologii

Psychické procesy:

Vnímání
Pozornost
Představy a fantazie

Myšlení, Řeč

Emoce

Motivace, Frustrace a stres, Konflikt a rozhodování
Paměť, Učení

Osobnost:

Osobnost
Osobnost – diferenciální hledisko
Osobnost – struktura
Osobnost – psychické vlastnosti
Temperament
Schopnosti
Postoje
Osobnost – dynamika
Charakter, Vůle
Typologie osobnosti
Psychologie výrazu

Pro obory

sociální psychologie:

Sociální psychologie
Socializace
Role
Komunikace
Postoje
Sociální interakce

Malé skupiny
Hromadné chování

vývojová psychologie:

Vývoj psychiky
Činnost, Hra
Vývoj psychiky v ontogenezi

Studující zde nalezne i další možnosti, např. obrysový přehled oborů aplikované psychologie (hesla Využití psychologie v praxi, Poradenská psychologie, Klinická psychologie, Psychofarmaka), možnosti rozšířeného studia některých témat, např. emoce (v dalších heslech základních emocí: Radost, Smutek, Strach, Vztek, Stud) nebo motivace (v heslech Agrese, Hlad a žízeň, Sex, Únava, Úzkost, Výkon, Zájem), a možnosti přehledného studia dalších významných psychologických konceptů, jako např. v heslech Projekce, Psychosomatika, Sugescie a hypnóza, dále nástin parapsychologie a psychopatologie. Hesla jsou pojata poměrně široce a v jejich obsahu lze najít řadu dalších významných psychologických termínů, které jsou uvedeny ve věcném rejstříku.

Vzorem této encyklopedie, která zahrnuje 74 hesel a která vznikla ze srovnávacího studia podobných publikací vydaných v hlavních světových jazycích, byly výběrem i pojetím zvláště díla německá, nazývaná většinou příručky. Ve srovnání s velmi obsáhlými a mnohasvazkovými díly, na jejichž zpracování se podílejí desítky autorů, jsou v naší knize syntetické přehledy, dostatečně informativní, podávající systém základních poznatků současné psychologie. Cílem naší práce bylo také nahradit širšímu okruhu zájemců málo dostupné starší i novější prameny.

Snad i toto dílo umožní zájemcům o psychologii získat nejen soustavu poznatků, ale i soustavu podnětů pro další studium vědy, jejíž význam v životě jedince i společnosti stále roste.

Za obětavou a významnou spoluprací při přípravě rukopisu děkuji své manželce Maruše Nakonečné, která se jejího vydání bohužel již nedočkala.

Autor

Agrese

Agresi není jednoduché definovat, protože tento pojem zahrnuje mnoho různých aktivit, které vyjadřují tendenci útočit, napadat, resp. i poškozovat, ničit. Zaútočit lze na někoho pěstmi, ale i slovy, zničit lze někoho fyzicky (zranit, zbít, usmrtit), ale i sociálně (zničit jeho pověst pomluvami, intrikami apod.). Útočit lze na někoho s úmyslem poškodit ho či zničit, ale také jen přinutit k něčemu demonstrací síly: agrese může, ale nemusí být vždy provázena pocitem nepřátelství útočníka vůči jeho oběti. Podle A. S. Rebera (1985) jde u agrese o činy, které jsou motivovány: 1. strachem nebo frustrací, 2. přáním vyvolat strach nebo útek u druhých, 3. tendencí prosadit vlastní záměry nebo zájmy (zde se termín agrese překrývá s pojmem asertivita). Podle Rebera se v pojetí agresivního chování také uplatňuje hledisko přístupu: např. etologové chápou agresi jako instinktivní reakci na určité stimuly, jako je např. průnik vetřelce do životního prostoru (teritoria); klasická psychoanalýza chápe agresi jako více či méně vědomou manifestaci „pudu smrti“ apod. Někteří etologové, např. K. Lorenz, nepovažují lovecké aktivity zvířat spojené s napadáním a usmrcováním kořisti za projevy agrese, jiní však lovecké a agresivní chování nerozlišují. J. Dollard a další (1939) formulovali hypotézu, že agrese je reakcí na frustraci; není však, jak se ukázalo, jedinou reakcí na frustraci, i když je situace frustrace nejtypičtějším a patrně nejčastějším zdrojem agrese. Podle A. H. Busse (1961) mají všechny **agresivní reakce** dvě základní charakteristiky: 1. udělování škodlivých podnětů a 2. interpersonální kontext (a to i v případě, kdy jde o ničení věcí, protože tu jde obvykle o přenos agrese ze sociálního objektu na neživou věc, např. msta vybíjející se ničením věcí nepřítele). Agresivním aktem je však také už pouhé vyhrožování. Tak může být podle Busse agrese definována jako „odpověď, která uděluje škodlivé podněty jinému organismu“; takové vymezení agrese ale nebere zřetel k výše uvedené poznámce, že poškození může být pouze signalizováno (slovní vyhrožování, zaujetí výhrůžného postoje) a dále že agrese může být jen instrumentálním aktem či sociální technikou nátlaku demonstrací síly. Obecně znamená agrese úto-

čení či napadání, které může mít mnoho různých forem a přinejmenším dva různé psychologické důvody: 1. násilím odstranit, zničit překážku na cestě k cíli a 2. demonstrovat hrozbu, sílu, převahu, a tím vyvinout tlak na toho, jemuž je tato demonstrace adresována. V prvním případě je agrese spojena s pocitem vzteku a postoji nepřátelství, v druhém jde o čistě instrumentální akt (sociální techniku). Buss odmítá v analýze agresivního chování užívat koncept „úmysl“, protože je to teleologický a behavioristické principy nerespektující přístup. Zdůrazňuje, že je třeba si spíše klást otázku, čím je agresivní chování zpevnováno a co jsou jeho určité důsledky, jako je např. podřízení se nebo útek jeho oběti. Zpevňujícím činitelem je však interní, nikoli externí důsledek agrese a každého jiného behaviorálního aktu. Tím může být např. příjemný pocit síly, vítězství, nadřazenosti apod. Odstraní-li člověk hrozbu, např. tím, že utekl z místa nebezpečí, není zpevňujícím činitelem jeho vlastní útek, ale jeho vnitřní důsledky, pocit ulehčení z toho, že mu už nebezpečí nehrozí. A tak **zpevnění agresivního chování** je nutno hledat v jeho emocionálních důsledcích, máme-li ovšem na mysli zdařilou agresi, tj. dosažení porážky nepřítele, jeho podrobení se atd. Obecně je to tedy pocit vítězství, síly, fyzické či sociální kompetence apod. Podle Busse je agrese zpevnována: 1. vyvoláním bolesti u oběti a jejím poškozením, 2. „extrinsickými odměnami“, tj. dosažením nějakého statku, který si agresor „vydobył“. L. Berkowitz (1987) poukázal na to, že diskuse o lidské agresivitě je plna kontroverzí. Sám chápe agresi jako chování, jehož cílem je poškození nebo zranění objektu sociální agrese, které, jak již bylo poznamenáno, může být fyzické, ale také jen čistě symbolické (poškození pověsti, důvěryhodnosti, kompetence, společenského statusu atd.).

Jak již bylo naznačeno, je třeba zásadně rozlišovat **dva druhy agrese**: 1. „zlobnou agresi“, která je reakcí na frustraci a je doprovázena pocitem vzteku, nenávisti a postoji nepřátelství (hostility), a 2. „instrumentální agresi“, vystupující bez uvedených pocitů a postojů jako naučená sociální technika. Zlobná agrese směřuje k poškozování, případně ničení svého objektu, cílem instrumentální agrese je pouze vyvinutí tlaku na její objekt. Zlobná agrese má zřejmě pudový původ, instrumentální agrese je naučená. S tím souvi-

sí i další rozdíly, vystupující v podmínkách blokady agrese, kdy subjekt agresivní tendence musí utlumit její projev v chování, protože za to očekává potrestání (nemůže obvykle vynadat svému nadřízenému). Zatímco **utlumená zlobná agrese** je přenášena na jakýkoli jiný objekt („obětí beránek“), např. z nadřízeného na manželku, **utlumená instrumentální agrese** se přenáší podle principů učení na objekty podobné fyzicky nebo významově. Zásadně kontroverzní je **spor o pudovou podstatu lidské agrese**, který bývá někdy problematicky formulován a který má zcela zásadní význam. Tento problém nelze klást jako dilema, zda je agrese člověku vrozená (je pudová, či naučená), neboť, jak je uvedeno výše, existují dva druhy agrese: zlobná agrese je zřejmě vrozená, instrumentální je naučená. Ve sporu však jde také o to, že někteří psychologové považují lidskou agresi jen za naučenou. Pudovou podstatu lidské agrese kromě S. Freuda zdůraznili zejména etolog K. Lorenz (1963) a psycholog A. Storr (1968). Základním argumentem je původní **biologická účelnost agrese**, která je u zvířat nepochybná (agresivní obrana teritoria a další). Agrese vystupuje v tomto smyslu jako evolučně vyvinutá strategie chování u sociálně žijících živočichů. U člověka se původní fyzická forma agrese kultivovala, byla usměrňována (např. v určitých druzích sportu), hrubé formy byly společensky desaprobovány a trestány (např. fyzické napadání druhých), objevovaly se zjemnělé formy (např. ironie, dobírání si někoho) a specificky lidské způsoby napadání (nevěcná kritika, pomlouvání, intrikování apod.), k nimž patří i verbální formy (vyhrožování, nadávání, spílání). Agresivní tendence jsou doprovázeny i charakteristickými výrazovými projevy, které poukazují na pudový (vrozený) základ agrese, jako je např. zatínání pěstí, charakteristické útočné nahrbení trupu, strkání a další projevy, které jsou zřejmě rezidui původní brachiální formy agrese. Agrese je odraňována v bojových hrách, v soutěžích, v „boji“ o společenský status a prestiž, v usilování o moc a ovládání druhých (Berkowitz), je však nutné **rozlišení agrese a dominance**; první vystupuje jako prostředek druhého, ale dominance, snaha prosazovat se, ovládat druhé, nemusí být nutně spojena s agresí. Berkowitz hovoří o endogenních a exogenních příčinách agrese: první jsou pudové, druhé souvisí s vnějšími frustracemi. Je-li uznán **pudový základ lidské agrese**,

znamená to především, že agresivní chování má řadu analogií se sexuálním chováním, což především znamená, že každý člověk se vyznačuje určitým potenciálem agresivního chování, které musí být více či méně pravidelně odraňováno. V tomto smyslu pak neexistují neagresivní jedinci, ale jen lidé s větší či menší mírou agresivních sklónů a s různými způsoby jejich realizace; **agresivita** je rysem osobnosti, který se projevuje určitou mírou energie a určitými způsoby projevu. V různých kulturách jsou pak tyto projevy různým způsobem usměrňovány a agresivita dítěte je více či méně utlumována nebo podněcována. Agrese se stává složkou nejrůznějších činností, což je vyjadřováno i slovy („boj za mír“, „poprat se s problémy“, „útočit na soupeře v diskusi“ apod.). Biologický význam agrese souvisí s bojem o život, o životní prostředí, s ničením nepřítele, s odstraňováním překážek, s násilím, které je nutno vynaložit na dobývání, ale i na hájení sebe sama, na sebeprosazování. Někteří etologové poukazují na hédonický akcent agrese a odvozují odtud možnosti transformace fyzické agrese do různých, výše již uvedených forem činností a probívaných (kanalizace agrese v určitých druzích sportu, jako je např. box, sportovní střelba atd.). L. Szondi (1944) vyslovil přesvědčení, že silné agresivní založení (silná agresivita) vede i k určité volbě povolání s více či méně výraznou sublimací agresivity (např. řezník, chirurg).

D. Wendt (1989) uvádí následující **faktory agrese**: 1. určité vrozené podněty (u některých živočišných druhů přítomnost jiného příslušníka stejného druhu ve vlastním teritoriu, a to buď vůbec, nebo v době páření přítomnost jiného samce), 2. frustrující situace (překážky, zákazy, překážení v něčem, obtěžování a další situace vyvolávající agresi), 3. agrese jako naučená reakce na určité situace, resp. vůči určitým osobám, tedy jako druh zvyku, který se utváří a projevuje podle principů generalizace, diskriminace, resp. zpevňování, obvykle vůči osobám, jež jsou percipovány jako slabé a závislé, pokud se tu neuplatňují morální zábrany subjektu. Původně vystupuje **agrese jako složka instinktivní tendence** k obraně teritoria, sexuální rivalitě samců (boje o samici), dosahování a udržování vyššího sociálního ranku (např. u určitých druhů opic). Typická je **agrese jako reakce na frustraci**, tj. jako pokus o násilné odstranění překážky, a to nejen jako

reakce na již existující frustraci, ale i jako reakce na anticipované znemožnění uspokojení. L. Berkowitz (1962) navrhl modifikaci hypotézy o vztahu frustrace a agrese: 1. ne každá agrese je důsledkem frustrace, může být také naučena jako instrumentální chování, 2. agrese vyvolaná frustrací nemusí být otevřená, jestliže to nepřipouští dané podmínky, tj. očekávání trestu za otevřenou agresi; agrese, která byla ve svém otevřeném a přímém projevu utlumená, pak může být přesunuta na náhradní objekt, případně může nabýt skrytou formu. Teze, že agrese vyvolává agresi, je podporována tím, že některé formy agrese jsou pro její objekt zvlášť silně frustrující (např. zesměšnění, zrada), a dále tím, že agresi vyvolávají bolestivé i psychicky zraňující podněty, pocity poškození, ublížení, nespravedlnosti a další. Surová a ničemná agresivní reakce pak může být racionalizována jako „spravedlivá odplata“, resp. ideologizována, např. jako „třídní boj“. Zásadně existuje **dvojí zaměření agrese**: na jinou osobu, která je vnímána jako zdroj frustrace (heteroagrese), nebo na sebe sama (autoagrese); krajním případem heteroagrese je vražda, autoagrese sebevražda (suicidium). S. Rosenzweig (1946) v tomto smyslu rozlišoval heteropunitivní a autopunitivní, tj. jiné a sebetrestající akty (z latin. punio, trestám). Pozoruhodné jsou zejména **autoagresivní (autopunitivní) akty**, které vycházejí obvykle z hlubokých a silných pocitů viny, tj. trestání sebe sama za vinu; to umožňuje redukci vnitřního napětí a je převážně nevědomé, a tak může mít povahu různých způsobů chování od sebe-poškozování se gamblerstvím, pracovním přetěžováním, přivoděním si různých nesnází, zátěží, dokonce chorob až po nevědomé sebevraždy pomocí jinak nevysvětlitelných autohavárií apod. V každodenním životě lze pozorovat množství agresí, zjevných i skrytých, hrubých i sublimovaných. A. Plack (1974) hovoří o „nevinných formách agrese“ a pokládá za ně sport, některé druhy her a umění, žertování, ale i různé způsoby přetváření „agresivní energie“ vůbec, např. do profesních a politických aktivit, a ovšem i méně nevinné formy, jako jsou agresivní jízdy řidičů automobilů („vražedný charakter silničního provozu“). Hovoří se také např. o „agresivním fotbalu“ (nejen u hráčů na hřišti, ale i u fanoušků), dále o agresivním marketingu (resp. reklamě vkládané do prostředků různých pořadů v televizi nebo útočící na člověka

z plakátů atd.), dokonce o agresivní hudbě (např. jazzové, beatové a dalších) – agresivní subkultuře diskoték.

Pozoruhodným jevem je **vnitrodruhová agrese** (např. samečka proti jinému samečkovi téhož druhu, který pronikl do jeho revíru), která bývá spojena s útlumem zabíjení nebo těžkého zranění příslušníka stejného druhu. Tyto útlumy jsou vyvolávány určitými pudovými podnětovými klíči: např. v soubojích divokých psů dingo učiní prohrávající zvíře gesto pokory či vzdání se, spočívající v nastavení hrdla protivníkovi, který to vnímá jako kapitulaci a boj ukončí, aniž by soka zranil nebo zabil. U člověka takové mechanismy nejsou vyvinuty, naopak ve válce jsou často brutálně vraždění zajatci a civilisté patřící do tábora nepřátel. Člověk, stejně jako některé druhy zvířat, hledá při městnání agresivního pudu jeho odraňování, což snižuje práh pro vyvolání agrese vnějšími podněty a objevuje se **spontánní agresivní chování**, projevující se vyhledáváním příležitostí k útokům na druhé, ale také zvýšenou vztahovostí, zejména úkornou, a předrážděností. Také některé druhy živočichů, např. mravenci, spolu „válčí“, ale pouze člověk vyvinul dokonale zhoubnou válečnou techniku, ohrožující lidstvo vůbec, a instituci armády, která nezdíka sloužila útočným expanzivním a kořistnickým cílům. I. Eibl-Eibesfeldt (1970) uvádí, že neexistují neagresivní kultury a že u člověka se objevuje hédonický základ agrese, což dokládají výsledky následujících experimentů. Studenti vystupující jako pokusné osoby byli nejprve rozzlobeni tak, že se jim výrazně zvýšil krevní tlak. Pak byli rozděleni do dvou skupin. První byla přesvědčena, že může osobu, která studenty rozzlobila, ztrestat elektrošokem, druhá jí mohla pouze dát světelný signál. U těch, kteří mohli použít elektrošok, krevní tlak poklesl, u druhých nikoli – agrese nebyla odraňována. Nemožnost odraňovat agresivní napětí (vzteky) způsobuje stres s následným poškozením organismu, které je založeno na koncentraci adrenalinu v krvi. Pokusné krysy v takových situacích hledají východisko v tom, že městnanou energii uvolňují různými aktivitami (např. hryzáním dřeva). **Hédonický akcent agresivního chování** spočívá jednak v tom, že dochází k odraňování městnané energie (napětí), a jednak v jeho zpevňujících účincích, pokud je úspěšné (již zmíněný pocit vítězství apod.). Pužení k agresi může zaplavit vědomí subjektu a učinit jej „slepým“

k možným negativním důsledkům, tj. zbavit ho zábran, což vede k impulzivní reakci, která může být označena jako běsnění, jež se nezastaví před ničím.

Hypotéza katarze (z řec. katharsis, očistění). Je to v podstatě hypotéza odreagování, která říká, že tenze spojená s městnanou agresí může být uvolněna nějakou náhradní činností (od úderů do „fackovacího panáka“ až po okopávání zahrádky), resp. vyjádřením agrese, přičemž vyjádřená zloba zeslabuje pohotovost k dalšímu agresivnímu chování. „Uskutečnění agresivního aktu redukuje nutkání k agresi za předpokladu, že nevystoupí další frustrace“ (L. Berkowitz, 1962). Citovaný autor však nesdílí názor, že to není jednoduchá záležitost spojená s odreagováním energie. Uvádí výsledky výzkumu dokazující, že rozhněvané osoby se cítí lépe a dospívají k dočasné redukci nutkání napadnout objekt své agrese, když pozorují, že byl zraněn, ale informace o zranění takového objektu může mít zpevňující účinky, a může tak zvýšit pravděpodobnost vystoupení agrese vůči němu v budoucnosti (G. R. Patterson, R. A. Littmann, W. Bricker, 1967). Úspěšná agrese provázená pocitem uspokojení má tedy okamžitý **katarzní efekt** (snižuje pohotovost k okamžitému opakování agresivního aktu), ale zvyšuje pohotovost opakovat agresivní akt vůči témuž objektu v budoucnosti. Silný afekt však může katarzní efekt tlumit: z běžné zkušenosti je známo, že silně rozrušení vrazi zasazují svým obětem strašné bodné a jiné rány i potom, co je již usmrtili, nežádá je ještě jako mrtvé zohyzdují apod. Agresivní tendence může být poněkud odreagována v představách agresivních aktů, ale může být také vyvolávána a zesilována masmediální produkcí agresivní tematiky, která však také naopak může za dosud ne zcela jasných podmínek mít opačný vliv, tj. umožňovat odreagování v představách (identifikace diváka s agresivním hrdinou). „Prudká tělesná reakce“, tj. prudký pohyb, může změnit obraz adrenalinu v krvi, a vést tak ke snížení krevního tlaku, přičemž „spotřebovaná energie“, např. rozbitím předmětu ve vzteku, může mít katarzní účinek, tj. snižuje pravděpodobnost budoucího vystoupení agrese. Nicméně toto pojetí není zcela ve shodě s teorií sociálního učení, soudí D. Wendt spolu s L. Berkowitzem a A. Bandurou: je-li pozorováno, že otevřená agrese druhých byla odměněna, zvyšuje se u pozorovatelů pravděpodobnost jejich budoucí agrese té kategorie,

u níž pozorovali, že byla odměněna. Základní otázkou podle Wendta pak je, zda skutečná agrese nebo „zástupná agrese“ (pozorovaná) vedou spíše k zeslabení tendence k dalším aktům agrese, jak to předpokládá hypotéza katarze, nebo spíše k jejich zesílení, jak to vyplývá z teorie sociálního učení. Wendt soudí, že třetí možností je, že agresivní chování nejprve odbourává mobilizovanou energii, a tím zmenšuje pravděpodobnost další agrese v brzké době, ale že se přitom jedinec také učí možnosti tímto způsobem se zbavit přebytečné energie nebo dosáhnout nějaké odměny (např. obdivu), takže se pravděpodobnost následující agrese zvětšuje, vyskytne-li se další frustrace. Zdrojem agrese nejsou ovšem jen vnější frustrující situace, ale také vnitřní městnání energie spojené s agresivním pudem. Fenomén katarze je tedy složitější, než se na první pohled zdá. Nelze také zcela jednoznačně tvrdit, že pozorování odměňované agrese usnadňuje, či dokonce podněcuje vystoupení agresivního chování, případně vede k uvolnění jeho zábran (efekt odtlumení). Lidé se mechanicky neidentifikují s modelem obdivovaného a úspěšného agresora za všech okolností, uplatňují se tu také vlivy osobní morálky (princip vnitřního zpevňování).

Existují mnohé **další formy agresivního chování**, z nichž celá řada tu již byla uvedena a které lze různě třídit, např. podle zaměření (hetero- a auto-agrese), podle otevřenosti (otevřená a skrytá agrese) a dalších hledisek. Zvláštní, poměrně rozšířenou formou agrese je známý **vandalismus**, projevující se ničením parků, hřbitovů, telefonních automatů, soch, zaparkovaných automobilů atd. Sklon k vandalismu projevují často lidé společensky vykořenění, s komplexem bezmocnosti a vědomím, že je společnost odmítá. Vandalismus pak, podle P. G. Zimbarda (1983), může být chápán jako „veřejné akceptování společenského odmítnutí a jako aktivní pokus prezentovat se jako obávaný outsider“. Jinak tu bezmocní dávají najevo, že nejsou tak zcela bezmocní a jejich destruktivní zloba se obrací hlavně proti symbolům uznávaných společenských hodnot, bohatství atd.

Zoolog J. P. Scott (1958) soudí, že agrese, kterou označuje jako „bojové chování“, je podmíněna souhrou vlivů genetických s vlivy prostředí a že lidé i zvířata mohou vedle sebe žít v míru, jestliže podmínky jejich životního prostředí nevyvolávají agresivní cho-

vání. To podle Scotta nemá vlastní „uvolňovací mechanismy“, tj. vrozené podněty, ale má různé funkce a příčiny, zejména exogenní; klade se tu větší důraz na vnější činitele. W. Schmidbauer (1974) v souvislosti s tím hovoří o více či méně agresivních kulturách a o více či méně agresivním životním stylu. Agrese je tu chápána jako reaktivní, nikoli pudově spontánní jev, což znamená, že je provokována hodnotami kultury nebo subkultury. V západní kultuře jsou to např. hodnoty společenského vzestupu, soutěživosti či konkurenčního boje, bohatství, ale také ideologie „hell angels“, „skinhedů“ a politického terorismu vůbec. V tomto smyslu psychoanalytik S. G. Margolin (1964) rozlišuje **agresivní a méně agresivní kultury**, ale kritéria tohoto rozlišení jsou sporná. Etolog I. Eibl-Eibesfeldt (1972) se pokusil prokázat existenci „teritoriální agresivity“ u některých přírodně žijících národů a zdá se, že v rudimentární podobě je obecně lidská. E. Naegeli (1974), který patří ke kritikům teorie o pudové podstatě lidské agrese, navrhl tzv. „multikauzální teorii agrese“: za jednostrannou pokládá jak teorii vysvětlující agresi jen principy učení, tak i teorii o pudové podstatě agrese. Připouští však, že za agresi mohou být zodpovědné „vrozené pudové momenty“, resp. „konstituční dispozice“, mezi něž patří i určité hormonální vlivy a obraz vnitřního biochemického prostředí organismu vůbec (je např. známo, že agresivita přibývá s trváním vynucené sexuální abstinence – kastrace samců jejich agresivitu snižuje, injekce testosteronu ji naopak zvětšuje). Dále se uplatňuje vliv výchovy a již zmíněných kulturních norem (výchovné praktiky podněcující, anebo naopak tlumící projev agrese).

V současnosti se uplatňuje **rozlišování agrese a asertivity**, které je někdy dosti umělé. P. Hartl (1993) definuje asertivitu jako „schopnost prosadit se bez zjevné agresivity založenou na dostatečném sebevědomí“ a agresi jako „nepřátelství, útočnost či výbojnost v jednání“. Asertivita je v podstatě slušná, tj. nenásilná, důstojnost a práva druhého respektující instrumentální agresivita sloužící sebeprosazování se. Pokud člověk nedokáže říci v určitých situacích rozhodné „ne“, vzdává se svých práv a podřizuje se, stává se depresivním a rezignovaným, trpí vědomím, že se nedovede postavit proti křivdám na něm páchaným, podceňuje sebe sama, nedovede vyjádřit svá přá-

ní a své námitky, propadá se do beznadějného a nedůstojného stavu jakési psychické amébovitosti a nepřijatelného sebepojetí. Existují i nenásilné formy agrese a „násilí je i to, co se cítí být oprávněno jako protinásilí“ (F. Hacker, 1971). Kromě toho existuje i „altruistická agrese“, vystupující jako bojová obrana práv druhých. Člověk se musí učit nejen kompromisům, ale i bojovnosti a nemůže v životě obstát jako neagresivní jedinec, k čemuž je nezřídka výchovou veden. A. Storr (1968) poukazuje na to, že děti neagresivních rodičů jsou více úzkostné než děti agresivních rodičů, protože jsou si méně jisté, což ovšem platí i pro neagresivního dospělého jedince. Agresivitou a agresi není proto možné zavrhnout: agresivitou musí člověk často překonávat svou závislost, získávat pocit sebejistoty a vědomí, že je s to bojovat za svá práva. Společnost je více ohrožena lidskou poddajností než agresivitou (D. W. Winnicott, 1958).

Literatura:

Bandura, A.: Aggression, Stuttgart 1979. Berkowitz, L.: Aggression: a social psychological analysis, New York-Toronto-London-San Francisco 1962. Buss, A.H.: The psychology of aggression, New York-London-Sydney 1961. Hacker, F.: Aggression: Die Brutalisierung der modernen Welt, Wien-München-Zürich 1971. Lorenz, K.: Tak zvané zlo, Praha 1992. Schmidt-Mummendey, A.: Aggressives Verhalten, 3. vyd. München 1975. Storr, A.: Human aggression, New York 1968. Zillmann, D.: Hostility and aggression, Hillsdale N. J. 1979.

Aktivace

Podstatným příznakem života je aktivita organismu, která se v psychické rovině projevuje určitou úrovní vzrušení (excitace) a určitými znaky chování. V extrémních případech je to na jedné straně zánik vědomí a nehybnost (smrt) a na druhé zaplnění vědomí afektem, silné vzrušení a dezorganizované chování. Optimálním stavem je bdělé vědomí, provázené koncentrovanou pozorností a organizovanou činností. Fyziologickým základem úrovně aktivace organismu či jeho excitace (angl. arousal) je **úroveň aktivace mozku**, která je udržována aktivitou smyslových orgánů, stavem vzrušení, které vychází ze stávajících potřeb a emocí, přičemž je udržována také přílivem

vzruchů z tzv. retikulární formace mozkového kmene do mozku (nespecifická aktivace). Je-li přerušeno spojení mezi mozkovými hemisférami a retikulární formací mozkového kmene, dochází u individua k trvalému spánku (G. Moruzzi, H. W. Magoun, 1949). Retikulární formace sama je stimulována přílivem

soudí o introvertech, že se nalézají ve stavu „stálého vzrušení“. Podle D. E. Berlynea (1974) hry, soutěže a dobrodružství jsou pro určité jedince zdrojem dodatkové stimulace a udržují je na optimální úrovni aktivity. Míra vzrušivosti patří k základním charakteristikám osobnosti.

Úrovně aktivace a jejich koreláty ve vědomí a chování

Úroveň aktivace	Stav vědomí	Chování
stav afektu (strach, hněv atd.)	zúžené vědomí („mlhavé vědomí“), rozdělená pozornost	dezorganizovanost, nedostatek kontroly a sebekontroly zvláště
bdělá pozornost	selektivní pozornost, koncentrované zaměření	činnost dobrá, účinná, rychlá a výběrová reakce
relaxovaná bdělost	pozornost fluktuje, převládají volné asociace	dobrá rutinní činnost, disponovanost k tvořivému myšlení
ospalost	okrajové vědomí s občasnými výpadky, nezřetelné vnímání, snění, touha po spánku	činnost sporadická, chudá, nekoordinované malátné pohyby
lehký spánek	výrazně redukované vědomí, případně nedostatek vědomí, sen	bez činnosti, reflexní pohyby
hluboký spánek	naprostý nedostatek vědomí, chybí paměť pro stimulaci a pro sny	bez činnosti (event. reflexní pohyby spojené se změnou polohy těla)
kóma	naprostá ztráta vědomí, amnézie	bez činnosti, velmi slabé nebo žádné reakce na stimulaci
smrt	—	—

vzruchů ze smyslových orgánů, tzv. kolaterálními drahami (nervové vzruchy ze smyslových orgánů jsou odváděny jednak do příslušných center v mozku kůře a jednak kolaterálními drahami do retikulární formace mozkového kmene). Funkčně optimální je střední úroveň aktivace mozku – tzv. **Yerkesův-Dodsonův zákon**: vyšší úroveň aktivace je nepříznivá zejména pro činnost spojenou s komplexními a obtížnými úkoly. Aktivace může být zvyšována i snižována také užitím určitých drog a do jisté míry může být udržována na příznivé, pro výkon vhodné úrovni také úsilím. Každý jedinec má interindividuálně odlišnou **optimální úroveň aktivace** (→ Temperament). C. L. Hull (1942) ztotožnil úroveň aktivace s existencí tzv. obecného popudu (general drive). H. J. Eysenck (1967)

Stav **vzrušení** (excitace) souvisí s přípravou organismu k účelné akci, a proto doprovází jednak orientační reakci (→ Pozornost) a jednak stav motivace (←). Ve druhém případě se hovoří o stavu, který je označován jako **motivační vzrušení**; na behaviorální úrovni je tento stav spojen s mobilizací energie, a tím i s intenzitou a setrváním cílově zaměřené akce; je vyvoláván interními stavy fyziologické a psychické nerovnováhy a vnějšími podněty, které mají vztah k motivům (incentivy). Protože jejich komponentou jsou vždy emoce, vyznačují se tyto vždy určitou úrovní vzrušení, nelze je však formálně omezovat jen na stavy vzrušení organismu, jak to činí např. E. Duffyová (1962) a další. Úroveň vzrušení souvisí dále se stavy pozornosti, resp. vědomí, resp. s úrovní bdě-

losti či „bdělé ostražitosti“, s úrovní anticipace a s dalšími psychickými jevy (D. Krech, R. S. Crutchfield a N. Livson, 1969), spojenými zejména s vyhledáváním informací, jejich příjmem a zpracováváním z hlediska aktuálního motivačního zaměření. Činnost mozku vyžaduje stálý příliv určitého množství stimulace; je-li nějak omezen, dostává se jedinec do stavu **senzorické deprivace**, který je spojen s dezorganizací chování a psychické činnosti vůbec (zhoršení zapamatování, myšlení, vtíravé představy, v krajním případě až halucinace). Uvnitř určitých hranic může člověk úroveň své aktivace zvyšovat (napětí vyvolané vzrušujícími podněty), nebo snižovat (uvolnění, jehož se dosahuje záměrně psychickou a fyzickou relaxací). V situaci stresu, konfliktů a frustrací a v situacích vzrušujících je jedinec ve stavu trvalého psychického napětí (vnitřní mentální, ale i zvýšená svalová tenze), které může mít časem neurotizační účinky. W. Wundt (1898) pokládá za dvě základní charakteristiky emocí stavy napětí a uvolnění, vzrušení a uklidnění. Obecně vzato jsou toto také základní dimenze lidské psychiky a její typologie: lidé toužící po vzrušení a lidé toužící spíše po klidu, což souvisí s již uvedenou interindividuálně odlišnou úrovní optimální aktivace a s tendencí člověka bránit se přemíře vzrušení, ale i jeho nedostatku, který je prožíván jako nuda.

Výrazným ukazatelem úrovní aktivace je také EEG (elektroencefalogram), zachycující charakteristický průběh mozkových potenciálů: ve stavu relaxované bdělosti je to synchronizace vln (optimální tzv. alfa rytmus), ve směru k afektu a kómatu pak desynchronizace s nízkou amplitudou pomalých vln.

Literatura:

Duffy, E.: Activation and behavior, London 1962. Lynn, R.: Attention, arousal and the orientation, Oxford 1966.

Atribuce

Lidé mají tendenci připisovat (atribuovat, přisuzovat) úspěchům a neúspěchům ve svém chování vnitřní či vnější, trvalé či dočasné příčiny. Jako jeden z prvních o tomto sociálně psychologickém jevu psal F. Heider (1947, 1958). Vedle atribuce příčin výsledků

jednání existují i atribuce, resp. atribučování, vlastností, které pozorovali pedagogičtí psychologové (Scherer I., 1972, a další). Ve školách je rozšířeno **atribučování žáků učiteli**: ti atribučují, na základě prvního dojmu nebo informací, žákům zejména vyšší nebo nižší inteligenci, pilní nebo lenost a na základě těchto atribucí se pak k žákům určitým způsobem chovají. Žáci atribučováni jako „hloupi“ a líní jsou v průměru delší dobu zkoušení než žáci atribučováni jako inteligentní a pilní. Jsou-li žáci s atribucí méně inteligentních a líných úspěšní, učitelé si to často vykládají jako náhodu; jsou-li žáci atribučováni jako inteligentní a pilní neúspěšní, je to vykládáno jako důsledek mimořádné indispozice. Atribuce se pak ovšem projevují i v klasifikaci žáků a znamenají v tomto smyslu v podstatě deformovanou sociální percepci. Jednou z příčin mohou být trvalejší rozdíly mezi žáky v míře nadání a školního výkonu. Ale mohou se tu uplatňovat i určité tendence v naivní sociální percepci (např. přeceňování prvního dojmu a další). Jedním ze současných teoretiků atribuce je B. Weiner (1975), který podal následující **schéma připisování příčin výsledkům výkonu**:

	interní	externí
stabilní	nadání	obtížnost
variabilní	úsilí	náhoda (štěstí, smůla)

Motivující jsou atribuce, které při úspěchu zahrnují interní a stabilní „příčiny“ (nadání), při neúspěchu pak interní a externí variabilní „příčiny“. Je-li s úspěchem spojena atribuce nadání, úsilí a obtížnosti, je zážitek úspěchu intenzivnější. Existují i atribuce, které mají povahu racionalizací (vina za neúspěch je připisována okolí), jež pak fungují jako ego-obranné mechanismy (→ Osobnost – dynamika). Atribuce v tomto smyslu ovlivňují **zážitek úspěchu i neúspěchu**, který má psychologicky dalekosáhlý význam (vliv na sílu motivu výkonu, úroveň aspirací a sebevědomí a další). Jestliže jedinci spatřují příčinu svých úspěchů ve vlastním nadání (nikoli ale úsilí nebo štěstí), budou úspěchy očekávat i v budoucnosti. Očekávání úspěchů se pojí s pozitivním sebehodnocením. Má-li někdo dojem, že na výsledky svého výkonu nemá vliv, vede to k de-

motivaci jeho činnosti a k pocitům bezmocnosti. Příčiny výkonů a jednání atribuuji lidé sami sobě i jiným (zde dochází nezdědka ke kombinovaným atribucím interních a externích příčin – např. žák, který při zkoušce neuspěl, dostal těžkou otázku, ale nebyl také dostatečně připraven). **Autoatribuce** se převážně vztahují k faktorům externím, **atribuování druhých** k interním, pokud se to týká neúspěchů, u úspěchů je tomu naopak, ty přisuzují lidé většinou svému vlastnímu nadání a úsilí, což vyjadřuje tendenci k pozitivnímu sebehodnocení. Někteří lidé mistrovsky činí ze svých porážek vítězství, ale to již souvisí spíše s obranným vytvářením sebeklamu. G. A. Kelly (1987) považuje atribuování za každodenní projev nativně psychologického „vysvětlování“ vlastního i cizí-

ho chování. Slouží to ke strukturování a předpovídání událostí, ale také k již výše zmíněným sebeobránným účelům. V tomto smyslu to pak umožňuje snášet poněkud lépe osobní porážky a nedostatky ve výkonech všeho druhu. Podle S. Schachtera (1964) vznikají specifické emoce tím, že se jim atribuuje určitý význam, tzn. že se vzrušení spojuje s určitou interpretací situace, v níž bylo vyvoláno. Atribuce pomáhají lépe porozumět reakcím lidí na vlastní jednání.

Literatura:

Jones, E. E., Kanouse, D. E., Kelley, H. H., Nisbet, R. E., Valins, S., Weiner, B.: Attribution. Perceiving the causes of behavior, Morrisown 1972. Försterling, F.: Attributionstheorie in der Klinischen Psychologie, München-Weinheim 1986.

Biologické základy psychiky

Základní tendencí všech živých organismů je reprodukce individuálního života a života druhu (zachování svého života a života druhu rozmnožováním). V této funkci vystupují tři **základní relace organismu a jeho životního prostředí**: 1. metabolická (výměna látek a energií), 2. behaviorální (pohyb v prostředí) a 3. neuropsychická (řízení chování na základě příjmu a zpracování informací z vnitřního a vnějšího prostředí organismu).

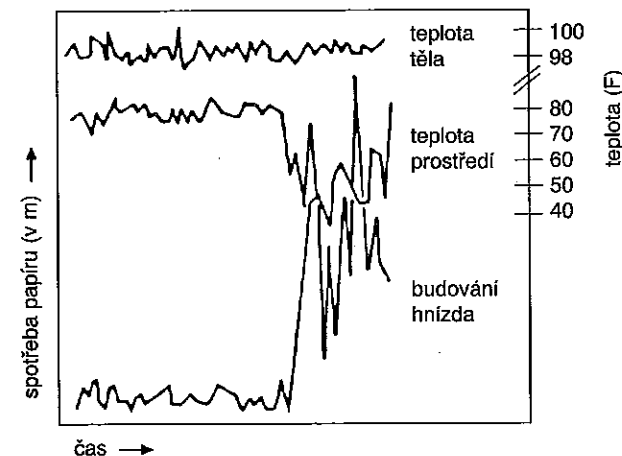
Vývojově nejvyšší funkce v regulaci těchto vztahů připadá psychice, a proto má **psychika** primárně biologické aspekty, je úzce spojena s životem organismu a je vybavena funkcemi, které jí umožňují plnit primárně biologické účely (instinkty, způsobilost učení, vnímání atd.), resp. na vyšší vývojové rovině specificky lidské psychiky také adaptaci životním podmínkám v sociálním a kulturním prostředí. Tyto funkce se vyvinuly v procesu **evoluce** organismů a mají biologický smysl. Existují ovšem různá pojetí evolučních principů; nejznámější je darwinismus, podle něhož se živočišné druhy pozvolna vyvíjely z preexistujících forem. Evoluční změny v tomto pojetí spočívaly ve vytváření nových forem života organismů ve smyslu anatomicko-fyziologickém i psychologickém, přičemž se jako základní činitel změn uplatnil přirozený výběr v souvislosti s „bojem o život“ a mutace zděděných vlastností, které umožňovaly dokonalejší adaptaci změnícím i stávajícím životním podmínkám. Tak se utvářely z hlediska adaptace vhodné tělesné orgány, ale i psychika. Důkazem těchto zděděných proměn jsou např. domestikovaná zvířata a uměle vypěstované rostliny. Čím byli před desetitisíci lety arabští hřebci nebo rajská jablčka?, ptají se Ph. Groves a K. Schlesinger (1979). Materiálním podkladem psychického aparátu jako základního nástroje evoluce a biologické adaptace se staly **nervový a endokrinní systém** (→ Nervová soustava). Zda má evoluce smysl a jakou strategii používá, jsou otázky, na které se odpovídá různě, od „evoluce je slepá“ až po „evoluce je řízena duchovním činitelem“. Jisté je, že evoluce je výsledkem nesčetných zkušeností, které se akumulovaly po nepředstavitelně dlouhou dobu milionů let, a lidská mysl není

nic jiného než zkušenost sama (D. Barash, 1979). To je pozice dnes tolik diskutované **sociobiologie** (E. O. Wilson, 1975), vědy, která se nově pokouší interpretovat biologické základy lidského chování. Spatřuje je v realizaci „evolučních programů“, přičemž za základ je považována určitá **strategie evoluce**, již je maximalizace způsobilosti individua a reprodukce jeho genů: „...lidé (geny) byli selektováni, aby maximalizovali své způsobilosti“ (Barash). Jako příklad lze uvést strategii sexuálního chování, které vysvětluje funkci sexuality. První živé organismy se rozmnožovaly nepohlavně, dělením buňky, a většina mikroorganismů to činí dodnes. Při nepohlavním rozmnožování dostane potomek plný počet genů, při pohlavním dostane kombinaci genů otce a matky, čímž se pravděpodobnost pokroku v adaptaci zvyšuje. Pohlavní rozmnožování vyžaduje partnerství, které je věci výběru nejzdatnějšího samečka. Proto je sex „evolučním vynálezem“ vyšších organismů. Existují živočichové, kteří se mohou rozmnožovat oběma způsoby (např. určitý druh ráčků, listových všů a další). Žijí-li ve stabilním prostředí, rozmnožují se nepohlavně, objeví-li se v životním prostředí větší změny, vyvstane generace s pohlavním rozmnožováním, která dává potomkům novou kombinaci genů. Vývoj organismů k větší dokonalosti předpokládá tedy existenci pohlavního pudu. Příroda nutí člověka k rozmnožování a k plození dokonalejších potomků a dává mu za to slast, čímž ho přelstívá (Schopenhauer); člověk však přelstívá přírodu tím, že tuto slast od rozmnožování odděluje a činí ji samoúčelnou. Vývojem se původní biogenní jevy začleňují do širších kulturních souvislostí – kultura sama je extrapolací přírody. Sex slouží nejen k výběru, ale i k připoutání partnera, k tomu, aby zůstal v blízkosti samičky. Sociobiologie chápe chování člověka jako evoluci programované „sebero rozmnožování genů“. Lze říci, že **příroda a kultura** pracují sice společně, ale příroda je primární a jaksi rozhodující, zatímco kultura je její extrapolací, asi jako jsou např. pracovní nástroje extrapolací motorických funkcí pohybových orgánů. Nejmenší jednotkou zděděné informace je **gen**, obsahující dědičnou substanci DNA (desoxyribonukleovou kyselinu). Funkcí dědičné informace je řízení stavby a vývoje organismu, tj. i jeho chování. Toto chování determinují tzv. řídicí geny, které ovlivňují produkci enzymů a hormonů: „Dědič-

nost způsobů chování spočívá v první řadě v dědičnosti stavebního plánu mozku.“ (G. Breuer, 1981) Za základní **princip sociobiologie** je pokládána tendence individua chovat se takovým způsobem, který maximalizuje jeho způsobilost; genetická informace se uplatňuje ve větší míře, než jsme zatím ochotni připustit, zdůrazňuje Barash. Příkladem setrvávání původních biologických mechanismů v nových formách, tj. biologicky účelné strategie, je mužské imponování erotické partnerce, které má biologický evolutivní smysl, totiž předvádění se jako způsobilého partnera. Jinou strategií je boj samečků o samičku. Proto prakticky u všech živočišných druhů jsou samečkové vývojem přiváděni k větší agresivitě a samičky k větší vybíravosti. Strategie evoluce jde až k neuvěřitelným případům, jako je např. usmrcování mláďat vystavených stresu, hladu apod. jejich matkami, což sociobiologie vysvětluje „špatnou investicí genů“, nebo větší potratovost u žen, jejichž embrya jsou „špatnou evolutivní investicí“. Základní teze sociobiologie jsou ovšem podrobovány ostré kritice ze strany těch, kterým se zdají být krajně deterministické. Nicméně určitá míra „předprogramování“ lidské psychiky je patrná i z náleží srovnávací psychologie, resp. etologie. Dokonce i **evoluce kultury** je chápána jako biologicky založený případ „gigantického výcviku sebekontroly“ (B. F. Skinner, 1971). Prostředí zajisté člověka formuje, uvádí I. Eibl-Eibesfeldt (1979), „ovšem ve fylogenetickém procesu přizpůsobování vývoje druhů, a nikoli teprve v průběhu individuálního vrůstání“, „také učení jako adaptivní modifikace chování je předznamenáno fylogenetickými přizpůsobováními“. Na základě těchto poznatků vznikla nová věda, tzv. **humánní etologie**, která zkoumá biologicky předprogramované způsoby lidského chování (např. erotické náborové rituály u různých přírodně žijících národů, jejich formální rozdíly a současně jejich společný základ). V lidské psychice setrvávají původně adaptivní, evolutivně předprogramované způsoby reagování, které mají v různých kulturách a historických obdobích téže kultury různé formy (např. různé způsoby pozdravu).

J. Altman (1966) identifikoval čtyři **třídy biologicky založeného chování**, tj. chování, v němž lze shledávat biologicky účelné kořeny: 1. typ ekonomického chování, kam patří všechny druhy chování sloužící homeostatickému udržování integrace jedince (jídlo a pi-

tí, ale také hromadění zásob, migrace a další), 2. typ reprodukčního chování, které souvisí se zachováním druhu (kopulace a sdružené činnosti, budování hnízda, různé druhy rodičovského chování atd.), 3. typ sociálního chování, tj. činnosti umožňující vytváření a udržování skupin, a 4. typ „edukačního“ chování, tj. formy chování, které umožňují „obohacování percepčního a operacionálního repertoáru jedince, a tím přispívají k tomu, aby ovládl své prostředí“ (předávání zkušeností z generace na generaci, z rodičů na děti).

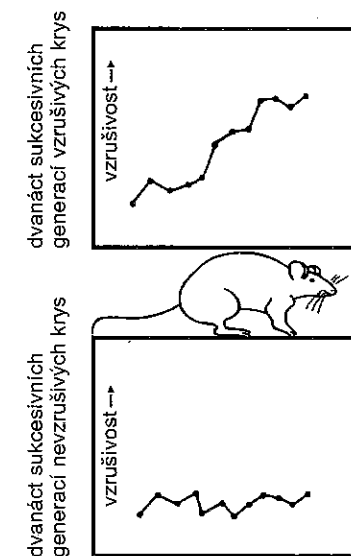
Ilustrace principu homeostázy

Pokusným krysám je uměle odstraněna hypofýza ovlivňující regulaci tělesné teploty, takže dochází k jejímu prudkému poklesu. Je-li také snížena teplota vnějšího prostředí, kompenzují to pokusná zvířata stavbou silnějších stěn svých kotců, což je spojeno s větší spotřebou papíru, který mají k dispozici (C. P. Richter, 1942).

V chování organismů se podstatně uplatňuje **princip homeostázy**, tendence k udržování optimálního vnitřního stavu (např. relativně stálé tělesné teploty atd.). Porušení fyziologické homeostázy vystupuje jako stav zv. potřeby (→ Nervová soustava – činnost). Podle W. Wicklera (1969) „způsoby chování jsou motorem evoluce“. Chováním se individuum přizpůsobuje svému životnímu prostředí, ale z chování se vyvíjejí i orgány adaptace a je koordinující ústředí, tj. u výše vyvinutých živočichů nervový a endokrinní systém, který funguje jako **neurohumorální regulace** činnosti organismu. Biologické přizpůsobení je aktem poznání (K. Lorenz), a proto evoluce probíhá od instinktu k inteligenci, přičemž se uplatňují dva základní

ontické prvky: energie a informace. Evoluční změny jsou zakódovány v „dědičné substanci“ v DNA, obsažené v jádru buňky; probíhají jako zaměřené – či nezaměřené? – mutace, zajišťující genetickou variabilitu zaměřenou na adaptaci organismu životnímu prostředí, resp. na zdokonalování této adaptace. H. von Dittfurth (1976) zkoumal otázku, proč jsou **vegetativní a psychické funkce** lokalizovány v jediném orgánu, a dospěl k závěru, že „v průběhu evoluce se psychické jevy musely vyvíjet z vegetativních funkcí“. Spojme-li tuto tezi s teorií A. N. Leontjeva (1966) o genezi „elementární psychiky“ (psychická reakce je spojena se vznikem signální funkce podnětu), lze předpokládat, že tu šlo o přechod od okamžité reakce k její účelné anticipaci: prostřednictvím vegetativních změn, vyvolaných emočními reakcemi na významné podněty a jejich signály, se organismus připravuje k účelnému apetenčnímu nebo averzivnímu chování. Je to příklad vnitřní integrace a interakce jednotlivých aktivit organismu a jeho fungování jako celku. J. Altman (1966) rozlišuje dvě **úrovně integračních aktivit organismu**: 1. afektivní, která je organizována podkorově, a 2. kognitivní, organizovanou korově. Uplatňuje se při tom další biologický fenomén – paměť – tím, že uchovává a umožňuje využívat získané zkušenosti; bez této způsobilosti by adaptace ztratila svou kontinuitu. Podle Altmana existují následující tři **způsoby programování činnosti organismu**: 1. morfogenetické (dědičné) programování, probíhající bez účasti individuální zkušenosti a nepodléhající modifikaci učním, 2. epigenetické programování, „které zahrnuje nezbytné vrozené komponenty, ale pro vlastní realizaci vyžaduje také individuální zkušenost“, 3. „programování ve formě učení se prostřednictvím kontaktů s prostředím“, nové způsoby chování se zde vytvářejí na základě individuální zkušenosti při minimálním využití vrozených prvků. S tím souvisí Altmanův postulát tzv. **animálních funkcí**. Nejprve je nutné rozlišit dva soubory jevů: vegetativní procesy a animální činnosti. Vegetativní procesy jsou nezbytné pro život zvířat i rostlin a zahrnují takové jevy, jako metabolismus, rozmnožování a humorální integraci. Naproti tomu **animální činnosti** vystupují u živočichů, kteří mají nervově svalový aparát. Systém animálních činností lze považovat za „druhotnou superstrukturu“, která se opírá o vegetativní systém; jejich úkolem je

uspokojovat vegetativní potřeby v kontaktu s prostředím (např. obstaráváním potravy). Animální činnosti tedy souvisí s pohyby (s behaviorálními relacemi organismus – prostředí), přičemž „animální mechanismy činnosti“ se diferencují na: 1. sběr informací, 2. koordinaci čili programování činnosti a 3. realizaci činnosti, což je spojeno se získáváním, uchováváním a vydáváním energie.

Dědičnost emocionality u krys

Způsobilost organismů využívat zkušenost jim umožňuje: 1. modifikovat nebo měnit vrozené způsoby chování a 2. získávat nové formy chování, v nichž se jen relativně málo uplatňují vrozené způsoby chování (Altman). Příklady **modifikace vrozených reakcí** jsou: habituace (odvykání) a „imprinting“ (vtiskání), jakož i jev klasického podmiňování; příklady vytváření nových forem chování jsou instrumentální podmiňování, senzorická diskriminace, osvojování různých schopností (→ Učení). Tak soudí Altman, jiní se domnívají, že **podmiňování** je mechanismus získávání všech nových forem chování, resp. i modifikace starých forem chování, a že je to jediný mechanismus učení (I. P. Pavlov a jeho žáci). **Zkušenost** vystupuje u individuí ve dvou rovinách: 1. zkušenost individuální a 2. zkušenost druhová; první souvisí s procesem učení (←), druhá s vrozenými způsoby chování, instinkty (←). Specifický činitel představuje **dědičnost**,

přenos dispozic k tělesným a neuropsychickým vlastnostem z rodičů na děti. Tak je dědičnost do značné míry určována např. úroveň vzrušivosti individua a jiné vlastnosti, jako jsou jeho motorické a intelektové schopnosti.

Bez ohledu na to, zda je evoluce slepá, nebo nikoli, je jisté, že jejím podstatným aspektem je **adaptace**. To dokazuje jednota stavby a činnosti organismů a vlastností jejich životního prostředí: jednotlivé živočišné druhy jsou psycho-fyzicky uzpůsobeny k životu ve svém, tak říkajíc, živlu. Proto základními aparáty této adaptace jsou, podle J. von Uexküll (1934), orgány postřehování („Merkzeuge“) a působení („Wirkzeuge“) a každý živočišný druh má svůj svět, svůj způsob vnímání, pohybování se atd. Experimentálně lze prokázat, že „moment“ u člověka obnáší 1/18 s (v tomto časovém rozpětí prožíváme svět jako neměnný); u jiných živočišných druhů je však tato časová hodnota jiná. Klíště, jehož svět tvoří rozmnožování a napadání kořisti, má pro svůj způsob života malé vyhlídky na získání potravy, a vydrží proto hladovět řadu let. Avšak člověk je „hominizovaná“ bytost, která si vytvořila **svět kultury** a jejíž povaha není kontrolována jen geny: vlastnosti člověka se mohou měnit i vlivem mechanismů, které nepůsobí přímo na genoplazmu. Např. Mongolové byli kdysi ukrutnými válečníky a bezohlednými kočovníky, když dobývali Čínu, avšak změnili se v pokojné obyvatele poté, co si přisvojili čínský způsob života (R. Dubos, 1965). Pojem adaptace má proto široký význam biologický a kulturní a povaha člověka je utvářena interakcí biologických činitelů a kultury. Také **sociální formy chování** mají svůj genetický, resp. evolutivní základ, ale uplatňují se v nich i vzorce daných kultur, jak dokazuje lidská etologie. Vsadí-li se několik krysích samečků a samic do umělého prostředí, kde může být jejich chování dobře pozorováno, začnou samci mezi sebou bojovat, jeden z nich se stane dominantním a vytvoří se určitá sociální hierarchie (J. C. DeFries a G. E. McClearn, 1970, 1972). Sociální chování lidí a zvířat vykazuje mnohé analogie (např. prostituce samic určitého druhu kolibříka). Již lidský komplex „chůze-ruka-mozek“ vytváří podmínky pro kvalitativně nové, specificky lidské formy chování (V. V. Leonovičová a V. J. A. Novák, 1982); ve specifických podmínkách se tento komplex také vytvořil. Člověk v tomto smys-

lu není bytostí s výhradně biologickou nebo výhradně kulturní determinací. Oba druhy determinant se u něho vzájemně ovlivňují.

Literatura:

Altman, J.: Organic foundations of animal behavior, New York-London 1966. Eibl-Eibesfeldt, I.: Der vorprogrammierte Mensch, 3. vyd. München 1979. Leonovičová, V. V., Novák, V. J. A.: Evoluce biologických základů lidského chování, Praha 1982.

Bolest

Často velmi silným a krajně nepříjemným druhem zážitku je bolest. Má mnoho různých modalit, různé trvání a různě lokalizované zdroje. Ch. Baudoin (1931) ji považoval za zvláštní druh afektu, který může zaplavit vědomí člověka a způsobovat mu nesnesitelné utrpení, jež omezuje jeho život na pouhé přežívání, pokud ho nedožene k sebevraždě. Intenzita zážitků bolesti se může stupňovat až k nesnesitelnému stavu, který vyžaduje ztišení lékařskými prostředky, za něž jsou obvykle pokládána jen tzv. analgetika (léky ztišující bolest). Silné bolesti jsou doprovázeny vnitřním neklidem, chaotickými pohybovými reakcemi, sténáním, křikem, úplnou ztrátou zájmu o své okolí a dalšími příznaky. Český chirurg A. Jirásek (1959) definoval bolest jako „nepříjemný pocit, vzbuzený zevním násilím nebo poruchou anatomické a fyziologické povahy tkání a ústrojí. Jeho intenzitu a barvu určuje ráz podnětu, nervové zásobení postiženého území, stav ústřední nervové soustavy, vrozená povaha a v tu chvíli vytvořená nálada postiženého“. Pocity bolesti jsou vyvolávány stimulací zvláštních receptorů, tzv. nociceptorů (z latin. noceo, škodím).

Těmito **nociceptory** či receptory pro bolestivé podněty jsou v kůži na povrchu těla, ale i v tkáních vnitřních orgánů a svalů uložené reaktivní elementy, které reagují na nadměrně silné a nepřiměřené fyzikální a chemické podněty, poškozující danou tkáň. Jejich biologickou funkcí je signalizace poškození organismu, spojená s vrozenou obrannou pohybovou reakcí (např. rychlým odtážením ruky při popálení prstů). Podstata reakce nociceptorů je biochemická, a to dvojího druhu: 1. bolestivý podnět vyvolává neurochemické procesy v nociceptorech, které převádějí vznik-

lé nervové impulzy do mozku, 2. organismus reaguje vylučováním substance zvané beta-endorfin, která má tlumivý vliv na pocity bolesti. Působení bolestivých podnětů poškozujících organismus a vyvolávajících pocity bolesti je zprostředkováno specifickými neurotransmitery: jeden slouží signalizaci poškození, druhý tlumí vzniklé pocity, ale jen zčásti, asi jako malé dávky morfinu. Nociceptory mají tvar volných nervových zakončení a jsou rozmístěny na konci dendritů a určitých smyslových orgánů, takže mohou být stimulovány nadměrně silnými podněty, které jinak vyvolávají pocity tlaku, horka, zimy, a jak už bylo uvedeno, podněty, které poškozují tkáň organismu. V různých oblastech těla je hustota nociceptorů různá. Transmitter pro bolest se nazývá substance P. Některé druhy bolesti mohou být ztišeny jen chirurgickým zákrokem. Jinou metodou ztišování některých druhů bolesti je akupunktura.

Za **biologický smysl bolesti** lze považovat vyvolání silné ochranné reakce, která má za cíl okamžité přerušení kontaktu s působícím škodlivým podnětem. Příkladem toho je již uvedená reakce na popálení prstů. Jaký je však smysl bolesti doprovázející některá vnitřní onemocnění, např. rakovinu, která je provázena bolestmi až v rozvinutém stadiu? Biologický význam bolesti není plně znám a F. J. J. Buytendijk (1962) považuje v tomto smyslu bolest za záhadu, zlo a „nesmyslný rys života“, který je vůči němu v přímém kontrastu. R. Melzack (1978) k této záhadě připojuje fakt, že existují případy neschopnosti pociťovat bolest při poranění, a naopak případy bolesti spontánní, vystupující bez jakéhokoli poškozujícího podnětu či dráždění. Bolest je pozoruhodný, lidsky významný, dosud ne zcela poznáný fenomén, který má svůj aspekt neurofyziologický, psychologický, kulturní i filozofický (existenciální smysl bolesti).

To, co je označováno jako **psychická bolest**, je prožívání různých životních útrap, úzkostí, je to utrpení duševní, které může ovšem postihovat i fyzicky zcela zdravé jedince, může však být stejně silné, neústupné a nesnesitelné jako prožívání bolesti fyzických. Také tyto „bolesti srdce“ jsou ztišovány různými farmaky (trankvilizátory, antidepresivy, anxiolyky a dalšími) či psychoterapií. V krajních případech, tak jako bolesti těla, mohou vést k úplné dezorganizaci chování postiženého jedince.

Zážitek bolesti může mít velmi diferencovaný obsah, jehož označení má relace k různým druhům poškození těla (pálivá, bodavá, řezavá bolest) nebo k dotykovým dojmům (tupá, ostrá, svíravá bolest). Specifický obsah mají bolesti při popálení nebo po-leptání kůže, bolesti zubů, svalů, kloubů, žaludku, střev, hlavy a také bolesti spojené s různými chorobami, např. s anginou pectoris, a bolesti při záchvatech ledvin, žlučníku atd. Existují individuální rozdíly ve vnímavosti bolestivých podnětů a v reakcích na bolest, které jsou podmíněny nejen vrozenou konstitucí, ale i výchovou (např. ke snášení bolesti, které se u některých přírodně žijících národů považuje za znak mužnosti a je součástí „zkoušek dospělosti“). Je-li subjekt silně psychicky zaujat, necítí často ani silné bolesti, např. i při těžkých zraněních utrpených v zápalu boje, jak o tom svědčí výpovědi zraněných frontových vojáků. Bolest má výrazný **ohlas v celém organismu**: dochází ke zvýšení krevního tlaku, hladiny glukózy v krvi a k dalším změnám, které souvisí s aktivací organismu. Nesnesitelnost některých druhů bolesti byla využívána při mučení, které může být projevem sadistického založení, ale také prostředkem nátlaku, např. k doznání apod. Vztah k bolesti určují také **kulturní faktory**: v západní kultuře se proti bolesti bojuje, bolest je pokládána za symptom umožňující lékařskou diagnózu, ale také za zlo, které má být odstraněno. Avšak ve středověku táhly Evropou tlupy flagellantů, náboženských blouznivců do krve se bičujících, a tělesné utrpení bylo považováno za činitele vykoupení. V Indii je známé nábožensky motivované sebetřýznění fakirů, na Filipínách i křesťanů napodobujících Kristovu muka na kříži.

R. Melzack a P. D. Wall (1965) předložili tzv. „vrátkovou teorii bolesti“: „nervový mechanismus v zadních rozích míšních působí jako vrátka, která mohou zvyšovat nebo snižovat tok nervových vzruchů z periferních vláken do centrálního nervového systému“, což je určováno stavem nervové soustavy a úrovní aktivity nervových vláken.

Literatura

Buytendijk, F.J.J.: Pain: its modes and functions, Chicago 1962. Jirásek, A.: Chirurgie bolesti, Praha 1959. Melzack, R.: Záhada bolesti, Praha 1978. Sternbach, R.A.: Pain: a psychophysiological analysis, New York 1968.

Činnost

Všechny změny, které probíhají uvnitř organismu a které organismus vykazuje navenek, se označují jako jeho **aktivitu**, které lze pak dále třídit na různé specifické druhy. V psychologii je to vyjadřováno trojicí pojmů: chování, jednání a činnost. Jednání je zvláštním případem chování, je to vůlí řízené chování, dalšími případy chování jsou řeč a výraz. Zvláštní význam má **pojem činnosti**, zejména ve vývojové psychologii a teorii psychiky, kde vyjadřuje klíčový fenomén „interakce subjektu se světem objektů“: psychické vystupuje a utváří se v jednotě s činností, resp. „předmětnou činností“ (→ Psychika). To znamená, že psychika se v činnosti projevuje (v produktech činnosti, výtvořech, se promítá psychika jejich tvůrce), ale i utváří (např. u dítěte vývoj vnímání postupuje jako interakce motorických a senzorických komponent jeho předmětných činností, tj. manipulace s předměty a později manipulačních her). Prožitky se rodí z činů a skutky z prožitků, píše S. L. Rubinštejn (1964), který chápe činnost jako vědomím cíle, organizované jednání: „tytéž pohyby mohou znamenat různé činy a různé pohyby též čin“. Rubinštejnovo zdůraznění psychologického významu činnosti, které vycházelo z teorii L. S. Vygotského, bylo však jednostranné, neboť i když význam činnosti, zejména v genezi procesů poznávání, je nepochybný (zdůraznil jej, kromě jiných, také J. Piaget), psychologické problémy nelze nahlížet jen z hlediska činnosti. Rubinštejn svou teorií usiloval o překonání biologisticky a behavioristicky pojatého chování. Za **hlavní kategorie činnosti** pokládal učení, práci a hru; za jednotku činnosti pokládal úkon. Objekty okolního světa se stávají cíli a prožitky pak motivy činnosti. V činnosti je tak zahrnut psychický vztah subjektu k objektu, a to především vztah vědomý, což znamená další omezení, resp. zjednodušení problému. A. N. Leontěv (1973) z hlediska vztahu motiv-cíl rozlišil činnost, jednání a operace. Uvedená psychologická teorie činnosti, vytvářející základy psychologie, pak byla dále rozpracovávána zejména polskými psychology (T. Tomaszewski, 1963, a další), B. F. Lomov (1984, čes. 1988) a další rozšířili základní psychologické kategorie o **pojem styku**.

Činnost

Ten byl podle Lomova neprávem „rozpouštěn“ v pojetí činnosti: zatímco činnost vyjadřuje vztah subjekt-objekt, styk vyjadřuje vztah subjekt-subjekt, který je specifický a umožňuje vysvětlovat, kromě jiného, např. funkci emocí, což v rámci kategorie činnosti činí potíže. Lomov se však pohybuje v rovině typicky abstraktní marxistické argumentace.

Psychogenetický aspekt činnosti podrobně pracoval L. S. Vygotskij (1934). Vývoj dítěte, určovaný primárně jeho sociálním prostředím, směřuje k osvojení a používání „psychologických nástrojů“ jako základu „instrumentálních aktů“, a to nejen v behaviorálním, ale i mentálním smyslu (např. myšlení jako nástroj řešení problémů). To se uskutečňuje v rámci sociálních interakcí dítě-rodice jako internalizace a potom následná externalizace instrukcí k činnosti: rodiče dítě slovy instruují, co a jak má činit, dítě tyto vzorce internalizuje (interiorizuje, zvnitřňuje) a v následných podobných situacích pak používá ve formě vnitřní řeči, instrukcí, které si dává samo (zvnitřněné tak externalizuje, exteriorizuje, zvnějšňuje), což je, kromě jiného, základem volní regulace jeho chování. **Vnitřní řeč** tu představuje „prostředkující činnost“, je analogií používání nástrojů; „psychologickými nástroji“ jsou zde znaky. Ale zatímco fyzický nástroj působí na změny objektů, znak je „prostředkem psychologického působení na chování“ – to jsou dvě základní formy činnosti směřující k ovládnutí vnějšího světa prostřednictvím vnitřně ovládaného chování: používání nástrojů a lidské řeči jako „psychologického nástroje“. Základní charakteristiku činnosti tvoří její **předmětnost** (vazba na vnější objekty a jejich vnitřní utváření) a **subjektovost** (vztáženost k aktivitě subjektu). Činnost subjektu se utváří vždy v souvislosti s osvojováním společensko-historické zkušenosti. T. Tomaszewski (1975), který činnost, „nejvýše organizované chování“, pokládá za vlastní předmět psychologie, ji chápe jako „zacílené chování, zaměřené na dosažení určitého koncového stavu, který je jeho výsledkem“. Předmětnou činnost pak nazývá působením (działanie) a soudí, že **organizace činnosti** vystupuje ve dvou rovinách: 1. jako reaktivní chování a 2. jako cílové chování (s anticipací budoucnosti). Činnosti jsou složité procesy, které jsou tvořeny funkčními celky (např. učení se ke zkoušce), jejichž složkami jsou operace, které mají obvykle pomocnou

Činnost

povahu (pomocnou operací je např. orientace nebo koordinace). Regulačními mechanismy lidských činností jsou senzomotorické, aktivačně-emoční a orientačně programující procesy, vystupující jako propojené subsystémy. Činnost je regulována psychikou, tvoří s ní funkční jednotu, a naopak v činnosti se psychika utváří.

Koncept činnosti byl rozhodující v marxistické či materialistické psychologii, protože hrál důležitou roli v díle K. Marxe. V jiných psychologických směrech mu klíčový význam přiznán nebyl, byl však zdůrazněn v díle některých vývojových psychologů (J. Pia-

get a jiní) a v tzv. „kritické psychologii“ (K. Holzkamp, 1983), která je druhem marxisticky pojaté psychologie.

Literatura:

Kagan, M.S.: Lidská činnost, Bratislava 1977. Leontěv, A.N.: Činnost, vědomí, osobnost, Praha 1978. Lomov, B.F.: Metodologické a teoretické problémy psychologie, Praha 1988. Rubinštejn S.L.: Základy obecné psychologie, Praha 1964. Tomaszewski, T.: Wstęp do psychologii, Warszawa 1963. Vygotskij L.S.: Vývoj vyšších psychických funkcí, Praha 1976.

Emoce

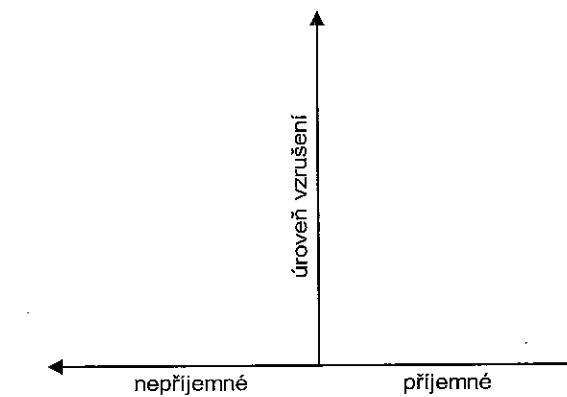
Zvláštní kategorii psychologických jevů tvoří emoce neboli city. Každý z vlastní zkušenosti ví, že pojmy emoce nebo cit označují zvláštní modalitu prožívání, jejíž různé obsahy jsou vyjadřovány takovými slovy, jako radost, smutek, lítost, hněv atd. Jsou to prožitky sui generis, které lze slovy vyjádřit jen obtížně a neúplně, a proto emoce nelze ani definovat. V psychologii je **pojem emoce** používán v následujících významech: 1. mentální stav charakterizovaný citěním a doprovázený různými tělesnými projevy, který vyjadřuje vztah k nějakému objektu, 2. excitovaný stav mysli, který doprovází cílově zaměřené chování, 3. afektivní stav, který byl vyvolán nějakou překážkou nebo oddálením akce, 4. (podle psychoanalýzy) dynamický projev instinktu, 5. dezorganizovaná odpověď organismu na podnět, 6. aktivita organizovaná převážně autonomní nervovou soustavou (H. B. English a A. C. Englishová, 1958). Podle uvedených autorů se pojmu emoce obecně užívá k vyjádření: 1. komplexního citového stavu doprovázeného charakteristickými motorickými a žláзовými aktivitami, 2. komplexního chování organismu, v němž dominují viscerální komponenty určené autonomní nervovou soustavou. Jinak řečeno, pojem emoce vyjadřuje jednak stav prožívání označovaný jako cit, jednak s tímto stavem spojené fyziologické změny v organismu. Fenomenologové akcentují stav prožívání, behavioristé hovoří o emocionálním chování a zdůrazňují jeho behaviorální, resp. další fyziologické komponenty. Ve skutečnosti zážitková a fyziologická složka emocí tvoří funkční jednotu.

Z uvedeného je zřejmé, že emoce, resp. city nemohou být definovány: „...cit nemůže být pro svou jednoduchost definován, nýbrž jen popsán a od ostatních duševních jevů odlišen“ (F. Kratina, 1947). Toto odlišení je umožněno vytčením **podstatných specifických znaků emocí**, které tvoří: 1. zážitek libosti nebo nelibosti, 2. určitá úroveň vzrušení, resp. 3. zážitek napětí či uvolnění (W. Wundt). V tomto smyslu vymezuje např. W. Traxel (1967) emoce jako „takové psychické jevy, jejichž podstatným znakem je kvalita libosti nebo nelibosti (popřípadě příjemného nebo nepříjem-

ného)“. To je ovšem jen velmi obecná charakteristika emocí, podle níž se každá emoce vyznačuje tím, že je více či méně příjemná nebo nepříjemná a má určitou úroveň vzrušení. Ve skutečnosti však ke každé emoci přistupuje ještě **specifická zážitková kvalita**, která činí tu kterou emoci tím, čím je a podle níž je emoce pojmenována – např. radost, smutek, hněv, stud, strach atd. Jen několik málo emocí nemá akcent příjemného nebo nepříjemného, např. lítost. Podle C. E. Izarda (1981) se při **vymezování pojmu emoce** musí brát v úvahu: 1. zážitek citu, 2. procesy, které se současně odehrávají v nervovém systému, resp. v organismu, 3. pozorovaný výraz; D. Ulich (1989) zdůrazňuje, že se pojem emoce vztahuje na „skutečnost subjektivního prožívání“, což neznamená pád do subjektivismu. Podle D. Kreche a R. S. Crutchfielda (1958) se pojem emoce vztahuje na stav **vzrušení organismu**, který se projevuje třemi způsoby: 1. zážitkem, 2. chováním, 3. fyziologickými změnami v organismu. V tomto smyslu pak P. Th. Young (1961) o emocích uvádí, že to jsou „složitá zneklidnění, která jsou obecně poznávána, rozlišována a pojmenována v termínech stimulační situace, která je vyvolává, a adjustací, které jedinec v takové situaci vytváří“. V souvislosti s identifikací funkce emocí, o níž budeme hovořit dále, pak lze říci, že emoce vyjadřují prožívání individuálního (subjektivního) významu situace.

Z toho, co bylo uvedeno, vystupuje **problém vztahu mezi pojmy emoce a city**: termín emoce je odvozen z latinského slova „motio“, pohyb, a zahrnuje v tomto smyslu všechny změny obsažené v pojmu emoce, tj. i její fyziologické koreláty, kdežto pojem cit vyjadřuje spíše jen zážitkovou dimenzi emoce. Nicméně tu jde spíše o umělé rozlišování obou pojmů, které jsou v podstatě synonymní. Nemnozí psychologové pojem emoce v psychologii odmítají, protože jej lze údajně vyjádřit jinými koncepty, např. aktivace (E. Duffyová, 1962); to je však zcela zavádějící pojetí poplatné přísnému scientismu, který vylučuje vše, co nelze bezpečně operacionalizovat. Podstata emocí je právě v jejich subjektivní zážitkové dimenzi; emoce jsou především specifickými zážitky vzrušení a rozhodující je jejich **zážitkový obsah** (strach, hněv, soucit atd.). V emocionálním chování lze rozpoznat jen některé emoce spojené s výraznými pohyby, rozhodující však je, jak člověk určitou situaci emočně prožívá, ne-

boť v obsahu tohoto prožívání spočívá subjektivní hodnota této situace a konkrétní psychický stav subjektu, který tato situace vyvolává; behaviorální komponenta může být potlačena (např. subjekt v určité situaci prožívá hněv, ale potlačí jeho behaviorální projev, agrese, a dokonce může simulovat opak toho, co cítí). Emoce jako zážitky dávají lidskému duševnímu životu základní akcent a význam; jsou-li ze studia psychického života vyloučeny, nutně ochuzují jeho tematiku i jeho poznání. City lze tedy charakterizovat jako vzrušení mysli, emoce jako vzrušení organismu, ale obojí tvoří jednotu. Za **další podstatný znak emocí** pokládá H. Rohrer (1963) to, že emoce vystupují nechtěně, mají zcela spontánní původ, jsou reakcí v pravém slova smyslu: lze odvrátit vnímání od určitého objektu, lze úmyslně vyvolávat určité představy, lze vědomě začít i přerušit myšlení, ale nelze úmyslně vyvolávat emoce, ani se od nich odvracet; některé z nich, např. úzkost, jsou velmi vtíravé.

Základní dimenze emocí

Důležitá je identifikace **funkce emocí**; jestliže totiž emoce v procesu evoluce přetrvávaly a byly to patrně prapůvodní psychické jevy, musí mít významnou funkci pro život. M. Černý (1969) shrnul dosavadní pojetí funkce emocí do tří skupin: 1. emoce dezorganizují psychickou i somatickou činnost organismu, mají rušivý vliv, jsou jakousi analogií šumů v teorii informace; 2. emoce mají naopak důležitou organizační roli v průběhu psychické i fyziologické činnosti organismu; 3. emoce jsou „dožívající atavismy, jsou to rudimenty kdysi účelných reakcí“. Zdá se, že funkční podstatu emocí dobře vystihl ruský neurofyziolog

P. K. Anochin (1964), podle něhož jsou emoce původně vnitřním signálem biologické hodnoty podnětu (jeho biologického významu pro život individua) vyjadřujícím jednoduchý princip: příjemné = biologicky užitečné, nepříjemné = biologicky škodlivé. V tomto smyslu doplňují vztah potřeba – uspokojení, které je možné chápat jako „konečný zpevňující faktor“. Emoce v tomto smyslu vystupují jako činitel biologického hodnocení podnětů. Výše uvedený jednoduchý princip příjemného a nepříjemného však již dnes neplatí, neboť mnohé příjemné věci jsou škodlivé a nepříjemné naopak prospěšné. Nicméně **signální funkce emocí** se uchovala a celkem výstižně ji formuloval M. Jakobson (1976): emoce odrážejí vztahy potřeb subjektu k objektům, které je uspokojují a které tak získávají subjektivní význam. Podle R. Plutchika (1980) signální funkce emocí vystupuje ve dvojím smyslu: 1. vnitřním – emoce signalizují subjektu význam situace, která je vyvolává, 2. vnějším – organizují vzorec reakcí, který tuto situaci signalizuje okolí subjektu; emoce mají tedy též funkci komunikativní. Podle W. B. Cannona (1932) souvisí emoce s organizací biologicky účelné odpovědi: např. strach a vztek spojené s útekem a útokem, tj. se zvýšeným výdejem energie, jsou doprovázeny změnami ve fyziologii organismu, které souvisí s mobilizací zásob energie a s přípravou k akci; obecně vzato souvisí emoce s aktivací organismu. M. B. Arnoldová (1960) chápe v tomto smyslu emoce jako prožívání tendence k akci, a to podle hodnoty objektu, který je vyvolává a který je buď žádoucí, nebo odpuzující; to odpovídá dvěma základním behaviorálním zaměřením, apetenci (přibližování) a averzi (vzdalování se, vyhýbání). Tato **hodnotící funkce emocí** se projevuje již v jejich základní dimenzi, v prožívání příjemného a nepříjemného. K. Lorenz (1973, česky 1990) v tomto smyslu hovoří o „mechanismu ekonomie slasti a strasti“, který je odvoditelný z ekologických podmínek: „Fylogeneticky vyvinutý mechanismus slasti a strasti nutil člověka důsledně se vyhýbat nebezpečím a výdeji energie, kde to jen šlo, což byly tehdy principy naprosto účelné... S postupujícím ovládním svého okolí změnil moderní člověk tržní situaci své ekonomie slasti a strasti ve směru stále vzrůstající přecitlivělosti ke všem nepříjemným situacím a právě takové otupělosti vůči příjemným zážitkům.“

S popsanými funkcemi souvisí **charakteristika emocí**:

– *Selektivní a tonizující vliv emocí.* Již I. Kant rozlišuje ve své antropologii stenické a astenické (tj. podněcující a utlumující) emoce (např. radost aktivizuje, smutek dezaktivizuje); selektivita se projevuje především zvýšením citlivosti (senzibilizací) vůči určitým podnětům, těm, které mají vztah k potřebám jedince. J. Reykowski (1976) uvádí, že silné emoce vedou ke změnám nejen obsahu vnímání, ale i způsobu vnímání, a že v souvislosti s tím se vedle motivačního zaměření vytváří i zaměření intelektových procesů, jako je výběr senzorických dat a směřování myšlení. Jinde Reykowski (1968) poukazuje na to, že emociogenní situace může vést k senzibilizaci, ale i k opaku, desenzibilizaci, tj. ke snížení způsobilosti vnímat určité signály (např. ve vzteku); obojí však spolu souvisí, senzibilizace v jednom směru vede nutně k desenzibilizaci ve směru druhém. J. S. Bruner a L. Postman (1958) ve svých známých experimentech se závislostí hodnocení objektů na potřebách subjektu (např. rozdílné hodnocení velikosti mincí u dětí z chudých a bohatých rodin: chudé děti vnímaly mince jako větší) prokázali, že emoce mají vliv na strukturování vjemu: předmět, který má emociální hodnotu, je ve vnímání zdůrazněn. Avšak jev tzv. obrany v percepci (nepříjemné podněty mají vyšší percepční prahy) ukazuje, že uvědomování si objektů s negativní hodnotou může být potlačováno. Emociální vztah k učivu zlepšuje jeho zapamatování, avšak silné emoce následující po naučení se něčemu zhoršují zapamatování naučeného (J. C. Beam, 1955). Obecně platí, že silné emoce (afekty) činnost dezorganizují, ať už jsou příjemné, či nepříjemné.

– *Komplexní charakter emoční reakce.* Emoce, jak již bylo naznačeno, jsou komplexním jevem; zahrnují v sobě zážitky, fyziologické, zejména viscerální (útrobní) změny a behaviorální i výrazové vzorce, mají integrované psychické a somatické komponenty. Tak např. afekt vzteku je doprovázen zvyšováním krevního tlaku a zrychlováním srdečního tepu, zvyšováním hladiny adrenalinu v krvi a svalového napětí, mimovolným zaujetím bojového postoje, zatínáním pěstí, vykřikováním vyhrůzek, případně fyzickým útokem proti svému předmětu. H. R. Schaffer (1947) studoval emoční reakce amerických vojenských letců během jejich vzdušných soubojů a našel řadu kompo-

nent tvořících určitý syndrom emoční reakce v této situaci, přičemž se v sestavě těchto komponent projevují určité interindividuální odlišnosti; nejčastějšími symptomy byly: bušení srdce, zvýšené svalové napětí, podrážděnost, pocit sucha v hrdle a v ústech, studený pot, u některých jedinců se objevovaly pocity slabosti, u jiných pocity neskutečna atd.

– *Polárnost emocí a jejich intenzita.* Každá emoce má svůj protiklad; např. radost – smutek, odvaha – strach, nadšení – lhostejnost, úzkost – naděje, úcta – pohrdání atd. Intenzita emocí se projevuje jednak v hloubce prožívání a jednak v síle jejich projevu, což nemusí vždy spolu korespondovat (např. hluboký smutek, žal má jen poměrně slabou expresi), jindy však obojí koresponduje (např. stav zuřivosti se projevuje navenek velmi výrazně a vnitřně tento afekt zcela zaplavuje vědomí subjektu). **Afekty** (silné emoce) mívají výrazné motorické i vegetativní projevy; jejich exprese – i přes snahu potlačit ji – je přece jenom více či méně signifikantní pro identifikaci afektivního zážitku. Intenzita emocí může být stupňována, což je ne zcela jednotně vyjadřováno i pojmenováním těchto stupňů, např. obava, strach, zděšení, hrůza; zloba, hněv, vztek, zuřivost apod.

– *Emoce jako složky motivace a učení.* Emoce mají funkční vztah ke všem psychickým procesům, avšak v těsném vztahu jsou zejména k motivaci a k učení. Vznik, trvání i uspokojení potřeb, základu motivace, je provázeno emocemi; uspokojení potřeby má vždy pozitivní emoční akcent (nasyčení, úleva, pocit blaha), trvání potřeby je od určitého okamžiku prožíváno jako nepříjemné napětí. Učení je do značné míry funkcí zpevnění, které vystupuje ve formě odměny nebo trestu a je komplementární motivaci, avšak jeho podstata je emocionální (odměny jsou příjemné, tresty nepříjemné); proto emoce rozhodují o tom, co se individuum naučí a zda naučený vztah bude mít vzorec apence či averze. V tomto smyslu jsou emoce činiteli výběru životních cílů, ale i prostředků: zatímco intelektové procesy a kognitivní činnosti vůbec se vztahují především k výběru prostředků a k orientaci ve struktuře situace, resp. jejím modelování, konečným cílem jednání je vždy dosažení nějakého druhu uspokojení, tedy určitého emočního stavu. To je vyjádřeno motivačním principem hédonismu (→ Motivace) a P. Th. Young (1961) o tom říká: „Člověk je spíše tvor

racionalizující než racionální, neboť i posledním kritériem rozumného je koneckonců příjemné, ale nikoli jen smyslově, nýbrž i ve významu vývojově vyšších citů.“ (Např. radost z vítězství dobra nad zlem, z prosazení se spravedlností apod.)

– *Úzké spojení emocí s biologií organismu,* o jehož původní účelnosti se tu již hovořilo, vyjadřuje termín psychosomatické vztahy, jímž se označuje empiricky široce doložený vliv emocí na somatické stavy jedince. V emocích se nejen odráží určitý stav organismu (pocit hladu, žízně, únavy atd.), ale stav organismu s emocemi i funkčně souvisí, a to prostřednictvím úzkého spojení emocí s autonomní nervovou soustavou, která řídí vegetativní reakce organismu. Afekty, zejména strach, vyvolávají „nouzové obranné reakce“, které jsou ve své podstatě „neurovegetativními a endokrinními reakcemi, v nichž se mísí nervové, diencefalicko-vegetativní a endokrinní vlivy“ (J. Delay a P. Pichot, 1966). Ukázalo se, že pokusné krysy, vystavené silnému stresu z trvalého strachu, vykazovaly hypertrofii nadledvinek, „akutní thymolymfatickou atrofii“ a gastroduodenální vředy, a posléze v důsledku tohoto stresu zahynuly. Stresové situace, ale také dlouhodobá emocionální napětí z konfliktů, mají za následek nejrůznější funkční poruchy, mnohdy vedoucí až k organickým změnám: „...emoční stavy mohou vést, jako možné příčiny neurovegetativních iritací, posléze k organickým poškozením“ (Delay a Pichot). Tuto skutečnost vyjadřuje termín **psychosomatické choroby** (→ Psychosomatika). Patří mezi ně zejména žaludeční vředy, colitis, esenciální hypertonie, astma, angina pectoris, ekzémy a mnoho dalších chorob, které mají často výše uvedený psychický původ, tj. jsou to ve své podstatě afektogenní onemocnění. F. Alexander (1950) označuje psychosomatické choroby přímo za vegetativní reakce na emocionální konflikty; soudí např., že nemocný s vředovou chorobou je v podstatě hyperaktivní jedinec, který se ocitl v konfliktu se svou aktuální pasivitou, hypertoniik je zase člověk klidný, který utlumuje svou silnou agresi atd. Psychosomatické vlivy souvisí s fyziologií emocí a ta, mimo jiné, s činností autonomní nervové soustavy, která kontroluje funkce vnitřních orgánů prostřednictvím adrenergických (sympaticus) a cholinergních (parasympaticus) nervových vláken, která na týž orgán působí antagonisticky. Stresové situace

a afekty aktivizují činnost autonomní nervové soustavy a spolu s tím se zvyšuje i činnost endokrinního systému. To pak může vytvářet podmínky pro vznik psychosomatických onemocnění, která tak mají původ v konfliktních a stresových situacích.

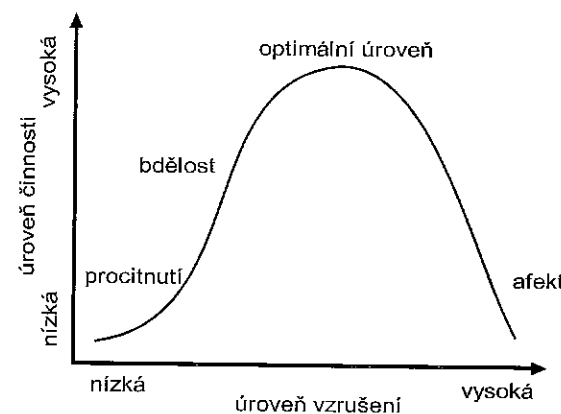
Vzrušení. Stav vzrušení, jak už víme, tvoří jednu ze základních dimenzí emocí; každá emoce se vyznačuje určitou úrovní vzrušení. Některé teorie omezují emoce vůbec jen na tento stav, což je ovšem zjednodušením problému. Pojem vzrušení (excitace) se v podstatě kryje s pojmem aktivace, který vyjadřuje vícedimenzionální jev funkční způsobilosti organismu: aktivace má dimenzi psychickou (různé úrovně aktivace se vyznačují různými stavy vědomí) a fyziologickou (→ Aktivace). Určité úrovně aktivace definované fyziologickými ukazateli odpovídá určitá úroveň emočních zážitků, jak bylo zjištěno výpověďmi pokusných osob (E. R. Avramov a V. P. Simonov, 1968). Podle B. D. Lindsley (1951) existují dvě roviny aktivace: úroveň vzrušení v nervových buňkách mozku a úroveň mobilizace energie v organismu; aktivací procesy probíhající zejména v retikulární formaci mozku kmene tonizují nervové buňky mozku. Úrovně emociálního vzrušení a aktivace organismu spolu vždy nekorespondují. Emoční vzrušení je tedy fenomén specifický, avšak na fenoménu aktivace závislý, současně však fyziologickou aktivaci ovlivňující, neboť emociogenní podněty organismus, jak už víme, aktivují. J. Reykowski (1976) shrnul nálezy o emocionálním vzrušení v následujících tezích:

– Emoce je doprovázena vzrůstem vzrušení, které má vztah k úrovni aktivace; emoce vzniká na určité úrovni aktivace.

– Vzrušení se projevuje předně vzrůstem svalového napětí vedoucím často ke vzrůstu motorické aktivity, k celkovému pohybovému neklidu a k zvýšení rychlosti a síly pohybů nebo k lokálním projevům takového druhu, jako jsou tiky a mimovolní pohyby různých částí těla. Dále je projevem vzrušení vzrůst intenzity intelektových procesů, což má za následek rychlejší průběh asociací, větší výraznost představ, zrychlení myšlení atd. Konečně se vzrušení projevuje zvýšenou aktivitou autonomního nervového systému, zejména sympatiku, což vede ke stimulaci vnitřních orgánů.

Vzrušení má ovšem také svou intrapsychickou dimenzi, tj. projevuje se intenzitou prožívání, ne vždy

však také odpovídající intenzitou pohybové aktivity (dezaktivující vliv žalu), jindy je naopak silné vzrušení spojeno s výraznými pohyby (např. radost s gestikulací, poskakováním apod.). Vzrušení jako základ dimenze emocí je prozkoumáno téměř výhradně jen v neurofyziologické a fyziologické rovině, o vztahu vzrušení a prožívání se ví jen málo. D. E. Berlyne (1955) spatřuje v emocích a popudech zdroj vzrušení, které organismus udržuje na určité optimální úrovni funkční způsobilosti.

Vztah mezi úrovní vzrušení a úrovní činnosti

Příjemné a nepříjemné. Zážitky tohoto druhu reprezentují další základní dimenzi emocí; každá emoce, až na malé výjimky, se vyznačuje určitou intenzitou zážitku příjemného nebo nepříjemného. Typickým příkladem intenzivně prožívané slasti je orgasmus, typickým příkladem silně nepříjemného zážitku je intenzivní bolest zubů. Bipolární dimenze „hédonické orientace“ příjemné proti nepříjemnému je potvrzena též faktorovou analýzou (J. B. Block, 1957, R. N. Shepard, 1962 a další). Filozof H. Spencer (kolem 1870) soudil, že libost je spojena s prospěchem a nelibost s neprospěchem organismu. Etolog K. Lorenz (1973) klade pocity příjemného a nepříjemného do vztahu k faktoru zpevňování, a přisuzuje jim tedy evolutivní smysl (udržovat organismus v optimálních životních podmínkách, tj. vyhýbat se škodlivým vlivům, a naopak přibližovat se tomu, co je užitečné); příjemné a nepříjemné vystupuje tak ve funkci lákání a odpuzování a odráží původně biologickou hodnotu podnětů. Empirické poznatky o pocitech příjemného a nepří-

jemného shrnuje P. Guillaume (1953) takto: „Pocitový aspekt nějakého předmětu je vysoce nestálý, protože vyjadřuje proměnu hodnoty, kterou předmět pro jedince má, a mění se proto v závislosti na okamžitém stavu tohoto jedince.“ Tato relativnost příjemného a nepříjemného je zjevná již ve vztahu k intenzitě působícího podnětu a jejích změn v čase. Zpočátku příjemný podnět se může stát prodlužováním svého působení nebo zvětšením své intenzity nad určitou míru nepříjemný. Podnět původně nepříjemný se narůstáním své intenzity a prodlužováním působení v čase stává ještě nepříjemnějším. Guillaume vyjádřil podstatu příjemného a nepříjemného v následujících bodech:

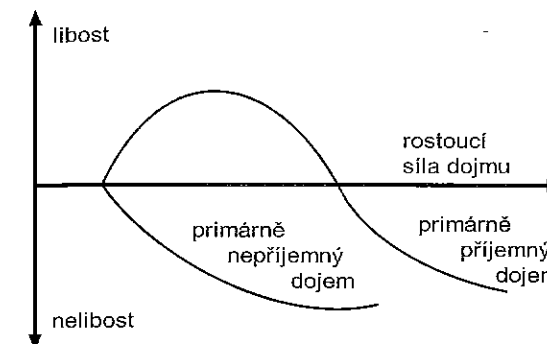
- Pocity závisí na stavu potřeb, jejich aktuálnosti či latentnosti; např. příjemnost jedení závisí na apetitu. Se změnou intelektuálního vztahu k předmětu se mění i emoční vztah k němu.

- Pocity libosti a nelibosti závisí na fyzickém a mentálním stavu, v jehož rámci vznikají: voják pocituje menší bolest ze svého zranění v bojové atmosféře než na ošetřovně, kde je v jiném rozpoložení i v jiné situaci. V emocionálním životě hraje velkou roli kontrast: některé pocity libosti nebo nelibosti vystupují jen proto, že jsou v kontrastu s předcházejícím stavem; např. odpočinek je velmi příjemný po velkém tělesném vyčerpání, příjemnost prožívání úspěchu je proporcionalní obtížím, které bylo nutné překonat.

- V emocionálním životě vystupuje velmi výrazně jev adaptace: dlouhodobé nebo opakované působení nějakého podnětu, citově výrazně akcentovaného, má tendenci oslabovat jeho citový přízvuk až k jeho úplnému zániku. „Příjemnost slábne, zužuje se, když přestává být něčím novým,“ avšak „nepříjemnost, kterou není možno zvládnout, vzrůstá, to, co bylo jen nepříjemné, se stává nenáviděné... je to fakt dobře známý z utrpení fyzických i morálních“ (Guillaume).

J. Olds a P. Milner (1954) v podstatě náhodou objevili v mozgovém kmeni „centrum slasti a strasti“, nejprve u krys, později byla existence těchto center potvrzena také u člověka. Autostimulaci, které se pokusná zvířata naučila, mohla dráždit toto „centrum slasti“ a mnohá z nich to prováděla až do úplného fyzického vyčerpání. Centrum slasti je prostorově sedmkrát větší než centrum strasti (bolesti), jehož stimulace je prožívána jako nepříjemná. Olds pak na základě těchto

poznatků vytvořil behaviorálně fyziologickou koncepci libosti a nelibosti, která podporuje evolutivní pojetí funkce těchto elementárních pocitových kvalit; mají-li totiž v mozku své fyziologické centrum, je jejich zásadní biologický význam nesporný.

Závislost libosti a nelibosti na síle podnětu

Vnitřní a vnější podmínky vzniku emocí. Vnitřním zdrojem emocí jsou aktualizované potřeby, které vyjadřují porušenou vnitřní psychofyzickou rovnováhu individua; emoce doprovázejí vznik potřeb, jejich frustraci i uspokojení. Dalším vnitřním zdrojem emocí je svalová a nervová aktivita organismu, její nadbytek nebo nedostatek, přičemž obojí je pocíťováno nepříjemně. Oddělování vnitřních a vnějších podmínek vzniku emocí je ovšem poněkud umělé, protože i vnější činitelé působí jen za určitých vnitřních podmínek, např. jídlo vzbuzuje chuť a stává se atraktivní jen tehdy, když má jedinec apetit nebo hlad. Vnější podmínky vzniku emocí jsou označovány jako **emociogenní situace**; lze říci, že jsou to všechny situace, které mají pro jedince nějaký význam, tj. přímý nebo nepřímý vztah k jeho druhovým a individuálním potřebám. Každý podnět, který je symptomem, signálem nebo symbolem něčeho významného, vyvolává nějakou emoci; emoce tak umožňují individuu fungovat biologicky přiměřeným způsobem, signalizují mu určité významy; např. strach signalizuje hrozbu, vztek překážku, radost zisk, smutek ztrátu apod. Tím se emoce podílejí i na organizaci chování. P. Fraisse (1967) rozlišuje tyto podmínky vzniku emocí:

- Nedostatek možností adaptace. Emoce vznikají tehdy, když subjekt nemůže adekvátně reagovat na stimulaci, což je obvyklé v situacích, které jsou nové, náhlé,

nezvyklé. Proto také, uvádí Fraisse, dítě prožívá více emocí než dospělý; nemá totiž pro mnoho situací vypracován přiměřený vzorec reakce. Naopak zvířata mají podstatně méně emocí než člověk, protože mají pro téměř všechny situace vypracovány instinktivní vzorce odpovědí. V případě nových situací se musí adaptace teprve vytvářet, v případě neobvyklých se vytváří stejně jako u situací, které vznikají náhle.

- Nadměrná motivace. Frustrace a deprivace zvyšují stav motivace, což je doprovázeno růstem vnitřního napětí; blokáda uspokojení vyvolává zklamání, pocity neúspěchu, selhání apod. Dalším zdrojem nadměrné motivace jsou konflikty, které jsou vlastně zvláštním případem frustrace, neboť subjekt, který se nemůže rozhodnout, zvyšuje své vnitřní napětí a frustruje se sám. Konečně je to nepoužitelná nadměrná motivace, která, jak upozorňuje Fraisse, vzniká často jako důsledek časové diskrepance mezi stavem motivace a časovou možností její realizace v příslušném jednání, tedy v podmínkách jeho odkladu, což je koneckonců opět zvláštní případ frustrace; příkladem je odkládání nějakého důležitého rozhodnutí.

- Podmíněné emoce. Experimentálně byla prokázána možnost podmiňování emocí (J. B. Watson, 1921, N. E. Miller, 1948, a další): např. signály bolesti vyvolávají strach, přičemž naučená reakce strachu se může generalizovat, rozšířit i na jiné podobné podněty (strach z jednoho psa, který někoho vylekal nebo pokousal, se rozšíří na psy vůbec, případně na určitý druh psů).

- Další podmínky. Jsou to především stresové situace (psychická a fyzická zátěž), které vyvolávají negativní emoce. Patří sem také tzv. nakažlivé emoce: některé emoce (strach, ale i nadšení), mohou ve skupině osob probíhat jako řetězové reakce; známá je zejména „infekční povaha“ úzkosti (přenos úzkosti z matky na dítě).

Na utváření emocí se významně podílejí také **kulturní činitelé emocí**: v procesu socializace, který má v různých kulturách i subkulturách odlišný obsah, se člověk učí určitým emocím (např. strachu z tuláků nebo z démonů) a kontrole jejich výrazu (okolnostem, za nichž není vhodné dávat najevo např. vztek, kdy je nutné potlačovat projevy bolesti, kdy je nutné se stydět apod.). Např. právě stud z nahého těla je v některých kulturách vypěstován, v jiných nikoli. „Během

procesu socializace se učíme v dané společnosti a v určitou dobu našich dějin, při jakých podnětech které emoce pociťujeme" (D. Ulich, 1989). U Číňanů vyvolává odpor polibek, u Indů podání ruky, pro Itala patří k nejhrošším zážitkům, když se stane „paroháčem“, muži kmene Trobriandů (ostrované z východní Melanésie v západní části Tichého oceánu) naopak pocity sexuální nevěry vůbec neznají – za nevěrou je zde pokládána žena, která s jiným mužem jí. Kulturní vzorce určují, co a kde má člověk cítit a jak má toto cítění projevovat, jakož i to, co (a kde) ze svých pocitů projevovat nemá. To vede ke stylizovaným projevům emocí (např. spoluúčasti, obdivu apod.). Kultura určuje významy různých objektů, které obvykle vystupují jako symboly (např. státní vlajka), a tak určuje i emoce, jež se k nim pojí.

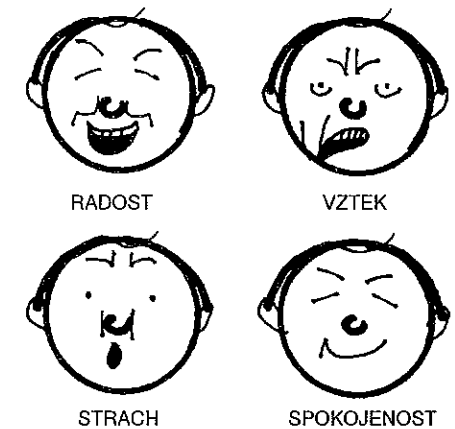
Fyziologie emocí. Emoce byly dlouhou dobu spojovány s funkcí hypothalamu, resp. thalamu; dekortikovaná pokusná zvířata vykazovala zvýšené reakce vzteku (Ph. Bard, 1928), které po odstranění thalamu vymizely. Nervové vzruchy dostávají při průchodu thalamem emoční zabarvení. Tuto thalamickou teorii emocí zastával také W. B. Cannon (1929). Naproti tomu E. Gellhorn a G. N. Loofbourrow (1963) zdůraznili, že neurofyziologickým centrem emocí je hypothalamus, protože po odstranění mozkových hemisfér a thalamu vykazují pokusná zvířata projevy vzteku, je-li zachována alespoň zadní část hypothalamu. To potvrdil u pokusných koček J. H. Masserman (1943) elektrickou stimulací hypothalamu. Otázkou však je, zda na úrovni hypothalamu není organizován jen vnější výraz emocí. J. W. Papez (1937) a M. B. Arnoldová (1960) zdůrazňovali, že v utváření emocí hraje důležitou roli i mozková kůra a zejména pak tzv. limbický systém. J. W. Papez (1962) akcentuje zejména funkci hippocampu a opírá své názory o pozorování pacientů, kteří trpěli lézí hippocampu a vykazovali výrazné změny v emocionalitě. Limbický systém je označován za tzv. viscerální mozek, protože řídí činnost vnitřních orgánů. Hippokampus ovlivňuje prožívání emocí, dává jejich obsahu specifické zabarvení. Tomu neodporují některé novější teorie, které zdůrazňují, že obsah emocí je dán asociací vzrušení s kognitivním zpracováním situace (H. Schachter, 1957). Do limbického systému proudí nervové impulzy z vnitřních orgánů, ale i ze smyslových orgánů a z mozkové kůry. Poško-

zení tohoto systému má za následek výrazné poruchy v oblasti motivace a emocí, např. hydrofobii (strach z vody a odpor k pití vody), vztek, nadměrnou sexualitu, u divokých zvířat neobvyklou krotkost a další. Podle R. Browna a R. J. Hermsteina (1984) je limbický systém bohatý na „horká místa“, tj. např. excitabilní skupiny neuronů. Podle J. Delgada (1968) lze přijmout názor, že expresivní a zážitkové složky emocí jsou odděleně organizovány v různých částech mozku. Potvrzuje to i fyziolog S. Wright (1970); zdůrazňuje, že psychická a viscerosomatická stránka emocí mohou být odděleny, neboť u určitých pacientů je možné pozorovat viscerosomatické změny, které nejsou doprovázeny příslušnými emocemi. S funkcí limbického systému souvisí také tzv. Klüverův-Bucyho syndrom (1939, 1940), vznikající při poškození určitých částí limbického systému a projevující se ztrátou strachu a hněvu a také neschopností hodnotit biologický význam podnětů; např. pokusná opice, u níž byl tento syndrom navozen, olízovala syčícího hada, vkládala si hořící zápalky do tlamy atd. Ukázalo se, že **viscerální vzorce emocí** jsou u různých emocí různé; např. gastrointestinální trakt odpovídá různě na pocity hnusu a na jiné nepříjemné emoce, jako je např. úlek (E. Brunskwik, 1924). Vzorec se mění i v průběhu téže emoce; např. na začátku sexuálního vzrušení je jiný než v průběhu orgasmu a v období refrakterní fáze. W. B. Cannon (1929, 1932) zkoumal **vztahy mezi emocemi a činností vegetativní nervové soustavy** a dospěl ke koncepci alarmové reakce, již vyjádřil podstatu těchto vztahů, totiž jejich biologickou účelnost. Emocemi se reaguje na životně významné situace, v nichž je obvykle nutné mobilizovat fyzické síly organismu (útěk, útok), resp. dodávat jeho chování více energie. Emoce jsou v tomto smyslu spojeny s jakýmsi poplachem v organismu, přičemž roli tohoto „poplachového zařízení“ plní sympatická část vegetativní (autonomní) nervové soustavy. Aktivace sympatiku vede totiž ke zvýšení srdeční činnosti, a tím i k rychlejšímu krevnímu oběhu, činnost trávicího ústrojí se naopak snižuje, vzrůstá svalové napětí a vylučování potních žláz, výrazně se zvyšuje činnost nadledvinek, které vylučují do krve adrenalin, hormon, který biochemickou cestou podporuje aktivitu sympatiku (podněcuje činnost srdce, tlumí činnost střev, uvolňuje zásoby glukózy). Všemi těmito reakce-

mi se organismus připravuje k akci, tj. ke zvýšené aktivitě se zvýšenou spotřebou energie; uvedené změny zlepšují fyzickou disponovanost organismu, jsou tedy biologicky účelné. Zvýšená činnost sympatiku doprovází zejména emoce strachu a emoce spojené s touhami a je spojena s celkově zvýšenou úrovní aktivace. Zásadně lze rozlišit **dva vzorce fyziologických komponent emocí** s ohledem na zúčastněné biochemické činitele a na „dynamiku krevního tlaku“. Jeden se vyznačuje převahou vlivu adrenalinu, druhý noradrenalinu (D. H. Funkenstein, 1955): hněv souvisí se zvýšeným vylučováním noradrenalinu, zatímco strach je provázen zvýšeným vylučováním adrenalinu; obojí je specificky účelné. K fyziologickým komponentám emocí patří dále pohyby a viscerální změny, jakož i změny v činnosti žláz s vnitřní i vnější sekrecí. Emoční reakce se vyznačují zejména vysokým stupněm **visceralizace**, tj. změnami v činnosti a tkáních vnitřních orgánů (srdce, plic, žaludku atd.), typicky např. u pocitu hnusu. Pozoruhodné jsou zejména **periferní znaky emocí**, tj. fyziologické změny pozorovatelné pouhým okem nebo přístroji na povrchu těla. Naděje, že ze vzorců těchto změn bude možné zjistit zážitkovou kvalitu emocí, se však nesplnila, protože tyto změny jsou pro identifikaci zážitkového obsahu emoce, který doprovázejí, jen málo informativní, neboť nedostatečně diferencují vzorce jednotlivých emocí. K periferním znakům emocí patří zejména kožné galvanická reakce (elektrické jevy kůže, které souvisí s činností potních žláz a projevují se jako změny elektrického potenciálu na povrchu pokožky); tato reakce (zvaná také psychogalvanická) je důležitým a citlivým ukazatelem vzrušení a změn jeho úrovně, ale není dostatečně informativní pro rozlišení příjemných a nepříjemných emocí. Dále sem patří změny krevního tlaku a objemu částí těla, které jsou rovněž jedním z nejlepších ukazatelů přítomnosti emočního vzrušení, resp. přítomnosti vzteku, strachu a dalších emocí; se vzrůstajícím vzrušením stoupá i krevní tlak, pomocí tzv. pletysmografu se měří změny v objemu prstů ruky, paže, nohy, penisu. K dalším periferním znakům emocí patří změny v činnosti srdce, plic (respirace), teplotě kůže, sekrece slin, svalového napětí, pocení, pohybu očí, zornicového reflexu, pilomotorických reflexů (vstávání chlupů, ježení srsti u zvířat, které jsou obvykle příznakem nepříjemných emocí),

mrkací reflex (ve stavu vzrušení se zvyšuje frekvence mrkání očních víček), tremor (třes, který je, mimo jiné, znakem emocionálního konfliktu) atd. Ukazateli emocí jsou také **biochemické reakce**, např. vylučování katecholaminů ve stresových situacích, změny kyselosti žaludečních šťáv ve stavech úzkosti a další, související opět s činností endokrinního systému a autonomní nervové soustavy.

Výraz emocí. Rozumí se jím projevy emocí v mimice a pantomimice, tj. ve změně výrazu obličeje a v držení těla. Ch. Darwin (1872, česky 1964) soudil, že výraz emocí je pozůstatkem původně biologicky účelných reakcí, a vypracoval principy výrazu emocí: výraz byl původně účelnou reakcí (např. cenění zubů

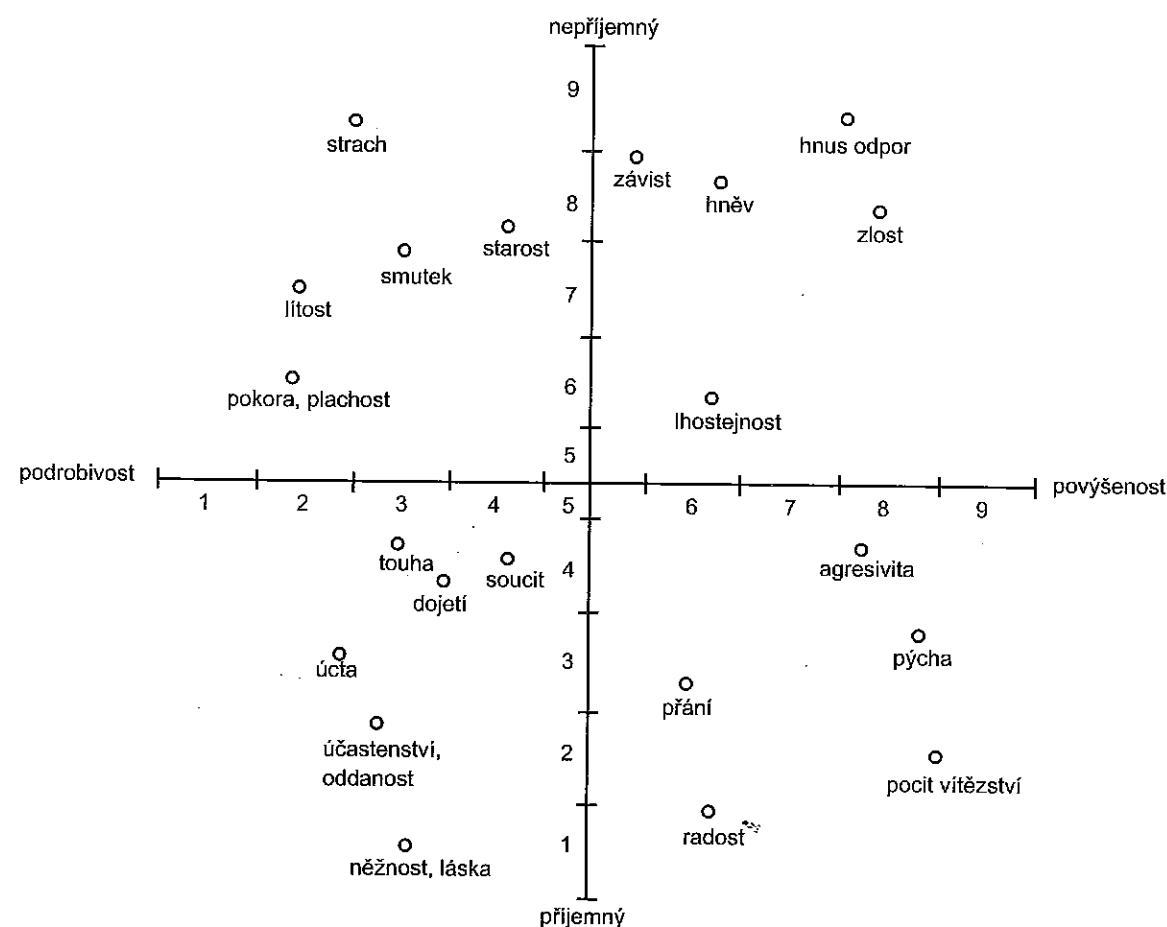

Výraz základních emocí

ve vzteku bylo původně přípravou ke kousnutí); výraz některých emocí je antitezí biologicky účelného aktu (např. lísání se psů a koček je antitezí nepřátelského výbojného postoje, tj. signálu podržení se); některé výrazy jsou jen doprovodnými jevy nervového vzrušení (např. chvění) a nebyly biologicky účelné. Základní poznatky o výrazu emocí, získané výzkumem v přírodních podmínkách, shrnul J. C. Coleman (1924, 1949): mezi oběma pohlavími nejsou zásadní rozdíly ve výrazu emocí a ve schopnosti interpretace výrazu, ačkoli ženy mírně převyšují muže ve schopnosti rozpoznat z výrazu tváře druhé osoby emoci, kterou prožívá; obecně platí, že výraz pozitivních emocí je snáze identifikovatelný než výraz emocí nepříjemných; horní polovina obličeje je více informativní pro rozpoznání úžasu a hněvu, zatímco dolní část je informativ-

ni pro rozpoznávání radosti a smutku. Nejvhodnější částí obličeje pro rozpoznávání emocí jsou partie kolem úst. C. Landis (1924) dospěl na základě experimentů s přirozenými podněty k následujícím závěrům o výrazu emocí: v každé situaci existují rozsáhlé rozdíly ve vyvolaném výrazu tváře a prakticky neexistuje

by, neboť výraz emocí u osob od narození nevidomých je chudší než u osob vidomých (F. L. Goodenoughová, 1932). Původní „vrozené schéma se vyvíjí po určité úrovni a potom, jestliže není integrováno do naučeného chování, v dalším vývoji ochabuje“ (R. S. Woodworth a H. Schlosberg, 1959). Při posuzování musí být

Základní dimenze výrazu emocí

společný výraz pro tu kterou emoci; každý jedinec má individuální habituální výraz emoce; pro každou jednotlivou emoci je charakteristická činnost určitých skupin obličejového svalstva; má-li subjekt určitou emoci zahrát a je-li pak tato zahráná emoce srovnávána s jeho přirozenou expresí téže emoce, jsou oba vzorce často odlišné; ustálené vzorce emocí lze najít jen při prožívání bolesti, překvapení, hněvu, rozhořčení, nelibosti, odporu, křiku a sexuálního vzrušení. Individualizace výrazu emocí je patrně funkcí nápod-

výrazu emocí vztahován k situaci, v níž se odehrávají. Výrazu emocí ovlivňují také vlivy kultury, které přispívají k určitým stylizacím, např. překvapení, rozhořčení, účasti atd. Kromě toho kultura např. určuje, kdy je, a kdy není přípustný pláč u té které kategorie osob, kdy se má uplatnit určitý výraz apod. (např. Japonci, jsou-li káráni, se zvláštním způsobem usmívají). Ve výrazu emocí se uplatňují i rasové fyziognomické zvláštnosti, např. zakulacování očí při výrazu zloby u Číňanů. Zvláštními případy výrazu emocí jsou

smích a pláč (obojí je spojeno s hlasovými projevy a se sekrecí slz): smích je obvykle spojován s radostí, pláč se smutkem, ale existuje i pláč z radosti. Podle H. Plessnera (1961) reprezentují smích a pláč krajní póly lidské existence: „smějící se je světu otevřen“, kdežto „plačící se světu uzavírá“; veselí je sdíleno, smutek osamocuje.

Emoce se navenek projevují jako **emocionální chování**. Vztek je spojen s různými formami agrese, strach s různými formami úniku apod. P. Th. Young (1961) podává následující charakteristiku emocionálního chování: 1. je rozbourané, dezorientované, kdežto neemocionální je organizované a cílově zaměřené; 2. emocionální chování začíná v psychologické situaci, neemocionální má často interní původ; 3. emocionální chování je charakterizováno viscerálními změnami a regulováno autonomním nervovým systémem, v neemocionálním chování je úroveň viscerálních a autonomních komponent nízká; 4. emocionální chování je charakterizováno zeslabením nebo i vyloučením korové kontroly a vystoupením vzorců reakcí, které jsou integrovány na subkortikální úrovni, neemocionální chování je charakterizováno vysokým stupněm korové kontroly; 5. emocionální chování je intenzivně afektivní (afektivitou je zde míněna dimenze libost – nelibost), neemocionální chování je afektivně indiferentní. Young zde emocionálním chováním v podstatě myslí impulzivní chování a klade je do protikladu s volným jednáním; to je však určité zúžení problému. Ve skutečnosti se v každém zacíleném jednání angažují emoce, které konečkoncům úzce souvisí s cílovou dovršující reakcí; ta totiž znamená vždy nějaký způsob uspokojení, a má tedy emocionální odezvu nejen po dosažení cíle, ale i při jeho dosahování. Zásadně sporná je však první Youngova charakteristika emocionálního chování jako chování dezorganizovaného. Souvisí to s jeho **katastrofickou teorií emocí**, která pokládá emoce za dezorganizující a dezintegrující činitele chování, resp. za stavy vnitřní dezorganizace (P. Th. Young, 1961). A. R. Lurija (1932) soudil, že emoce vznikají z konfliktů, dezorganizují chování a přetvářejí reakce v difúzní vzrušení. D. O. Hebb (1949) se domníval, že emoce vedou k dezorganizaci chování jen na kortikální úrovni, avšak umožňují organizaci odpovědi na subkortikální úrovni. V kybernetice byl vysloven názor, že emoce jsou vlastně šumy

ztěžující vstup a výstup informací, a mají tak negativní úlohu v řízení chování organismů. Proti těmto teoriím, omezeným na striktní behavioristický přístup a na pojetí člověka jako počítače – automatu, vystoupil R. W. Leeper (1948) s tvrzením, že **dezorganizující vliv emocí v chování** se projevuje jen ve dvou případech: když jsou emoce extrémní (silné afekty), anebo když jsou v konfliktu s nějakými motivy. Leeper pak problém podrobně analyzuje: 1. Viscerální hledisko. Dojde-li v afektu k tomu, že krev je přiváděna více do kosterního svalstva než k zažívacímu traktu, že se zrychluje dýchání, srdce bije rychleji atd., je to spíše znak organizace chování, protože tu jde, jak už víme, o biologicky účelné změny. 2. Behaviorální hledisko. Je osoba dezorganizovaná, když se bojí, nebo když je vztekla? – táže se Leeper. Strach vede někdy k imobilizaci místo k rychlé obranné reakci, ale možná, že kdysi byla imobilizace (stavění se mrtvým, nehnutost atd.) biologicky účelná, a teprve vývojem se původně adaptivní reakce stala neúčelnou. 3. Hledisko prožívání. Silné vzrušení osoby je konzistentní s emočně signifikantní situací, signalizuje to její význam a je to komponenta celkové adaptivní reakce. A tak platí: „...čím silnější emocionální proces je vzruzen..., tím jistěji bude chování řízeno způsobem konzistentním s emocionální reakcí“ (Leeper). Mnohé emoce ostatně fungují také jako motivy (strach motivuje únik z ohrožující situace, vztek motivuje útok na překážku uspokojení, která jej vyvolává). Definuje-li tedy např. N. L. Munn (1946) emoci jako „akutní rozvrat“ nebo P. Th. Young (1961) jako „rozvrat nebo dezorganizaci chování“, je to špatně pochopená emoce. Naopak emoce napomáhají organizaci chování; tato **organizační funkce emocí** je patrná již ve fenoménu zpevňování, v němž právě emoce rozhodují, co bude naučeno a jaký to má smysl. P. Th. Young (1961), který později své katastrofické pojetí emocí zmínil, ostatně uznává, že emoce mimo jiné „organizují neurobehaviorální vzorce, které mají být naučeny“, přičemž „toto organizování neurobehaviorálních vzorců prostřednictvím subkortikálních afektivních vzrušení je snad nejdůležitější funkcí afektivity“.

Diferenciace emocí. Novorozenec vykazuje jen určitou úroveň vzrušení, libost a nelibost, o něco později se objevuje strach z neznámých předmětů a vztek jako reakce na překážky. Ve srovnání s dítětem je

emocionální život dospívajícího a dospělého obsahově mnohem bohatší, diferencovanější. Jak k tomu dochází? O odpověď se pokusili, mimo jiné psychology, S. Schachter a J. E. Singer (1962) v tzv. dvoufaktorové teorii emocí, jejímž základem je teze, že konkrétní emoce je dána asociací vzrušení s kognitivní interpretací situace, která vzrušení vyvolala. Uvedení autoři se to pokusili prokázat experimentálně: injekcí excitancia bylo u pokusných osob vyvoláno vzrušení, načež obě experimentální skupiny prošly určitou ad hoc vytvořenou situací, přičemž jedna vyvolávala veselí, druhá hněv – jedna byla interpretována jako „legrační“, druhá jako „urážlivá“. Druh emoce tedy korespondoval s interpretací situace, která vyvolala vzrušení. Interpretace zřejmě vzrušení předchází, nachází-li se subjekt v běžných životních podmínkách; v experimentu tomu bylo naopak, a získané výsledky proto dostávají poněkud umělejší ráz. Podle B. Weinerja (1980) je lze interpretovat tak, že emoce rezultují z následující sekvence událostí: a) proběhne tělesná reakce (vzrušení), b) jedinec si tuto reakci uvědomuje, c) vzniká potřeba hledat pro ni vysvětlení, d) je identifikován externí klíč a interní reakce je označena; označení přináší určitou kvalitu emoce. Prvotní zdroj emocí člověka je v jeho okolí (S. Gerstmann, 1966); určitá situace je poznávána jako významná ve zcela konkrétním směru (nebezpečí, lákavá kořist atd.) a to jí dává konkrétní emoční akcent.

V literatuře se objevuje řada **třídění emocí** jak podle jejich obsahu, tak i podle jejich forem. Pokud se forem týče, uvádějí se obvykle v pořadí od nejjednodušších k nejsložitějším: pocity (hlad, únava), emoce a citové vztahy (láska, nenávist a jiné emoční komplexy). Klasifikaci vycházející z různých hledisek podal K. Jaspers (1965):

1. Fenomenologické východisko (druh bytí).
 - a) City s osobnostním přízvukem (můj smutek),
 - b) city s předmětným přízvukem (smutná krajina),
 - c) různé modalities,
 - d) stavy bez obsahu.
2. Podle předmětu, na nějž jsou city zaměřeny. Předmětem emoce může být cokoli (bytost, věc, děj, idea atd.).
3. Podle původu.

City tělové, smyslové, duševní, duchovní.

4. Podle účelu, resp. významu pro život.
 - a) City stenické, aktivující,
 - b) city astenické, dezaktivující.
5. Partikulární a totální citové stavy. Rozsah citu ve vědomí může být různý (od slabého pocitu až po vyplnění vědomí afektem).
6. Hledisko intenzity a trvání.
 - Intenzita: pocit, emoce, afekt, vášně (silný citový vztah).
 - Trvání: emoční reakce, nálada, citový vztah.
7. City a pocity – hledisko jednoduchosti – komplexnosti.

Pocity jsou pokládány za jednoduché, city (emoce) za komplexní zážitkové kvality.

Poněkud pragmaticky založené třídění emocí podali D. Krech a R. S. Crutchfield (1958):

1. Primární emoce.
 - a) Vystupují v raném individuálním vývoji,
 - b) vyvolávají je jednoduché, nekomplikované situace,
 - c) mají úzké vztahy k cílově zaměřenému chování (jednání), a vystupují proto společně s vysokým stupněm napětí.
2. Emoce, jejichž předmětem je sebehodnocení. Emoce úspěchu nebo neúspěchu, studu, hrdosti, viny, lítosti (kajcnosti) jsou specificky lidské.
3. Emoce vztahující se ke smyslovým podnětům. Např. bolest, odpor, úžas, uchvácení, hnus.
4. Emoce zaměřené na jiné osoby. Např. láska, nenávist, soucit, závist, škodolibost.
5. Esteticky hodnotící city. Např. humor, pocit krásy, vznešeného, tragického a další.
6. Nálady.

Propůjčují celému momentálnímu prožívání určité emočně akcentované zbarvení – „dur“ nebo „moll“; např. určité formy úzkosti, skleslost, rozpustilost a další.

Zvláštní formu emocí představují **nálady**, vyjadřující, jak naznačuje již samo slovo, určité emoční (více či méně setrvávající) ladění; jeho charakteristickým příkladem je melancholie (zádumčivost – v patologic-

kém rozměru trudnomyslnost). Krech a Crutchfield (1958) podávají přehled nálad:

	příjemné	nepříjemné	
(vysoké napětí)	povznesenost veselost šťastný spokojený klidný	poraženost mrzutost smutný nespokojený napjatý	(nízké napětí)
(nízké napětí)			(vysoké napětí)

Podle Kreche a Crutchfielda mají náladu tendenci vše zatopit, zaplavit, takže často nejsou pociťovány jen ve vztahu k já, ale i k celému okolí, které pak jako by mělo tutéž náladovou kvalitu (šťastnému se celý svět jeví v pořádku). V náladách se slévají nepostřehnutelné vlivy okolí s vnitřními impulzy. Kontrast mezi tím, jak vypadají věci venku, a našim naladěním akcentuje náladu: tak se můžeme cítit ještě více sklíčení, kontrastuje-li naše temná nálada se slunečním jasnem dne nebo „vyzařujícím optimismem“ lidí okolo; jindy naopak dochází k souznění určité nálady a okolní krajiny (Krech, Crutchfield). K. Černocký (1947) označuje náladu výstižně jako „duševní počasí“ a poukazuje na možný organický zdroj nálad v trávicích procesech, v probíhajících chorobách, u žen v menstruaci atd. Silnými náladami jsou nostalgie (teskná touha), splín (pocit životní únavy), skleslost (sklíčenost), rozmrzelost, útočnost, podrážděnost a další.

Další specifickou emocí jsou **citové vztahy**, jako např. láska a nenávist; jsou to citové komplexy tvořené různými emočními kvalitami, vztahující se k určitým předmětům, obvykle osobám. G. Kafka (1950) uvádí čtyři „pra-afekty“ vyjadřující základní pohybové relace subjektu k objektu: 1. „sem s tebou ke mně“ (dychtivost), 2. „prýč s tebou ode mne“ (odpor, hněv), 3. „prýč se mnou od tebe“ (strach), 4. „sem se mnou k tobě“ (láska). Některé citové vztahy, např. mateřská láska, mají jasný biologický smysl, v jiných je původní biologický smysl překryt návykem, např. v sexuálních vztazích. Rozlišení emocí a citových vztahů, které nazýval sentimenty, zdůraznil W. McDougall (1900 a pozd.): emoce je přechodná, citový vztah je „setrvávající struktura“. Podle V. Tardyho (1957) jsou citové vztahy „celé soustavy, které jsou sjednocovány svým

předmětem, ale také některými opakujícími se společnými citovými reakcemi na něj“; proto v nich mohou být obsaženy i dočasné protiklady. Silné citové vztahy se stupňují ve vášně. V. Tardy (1957) definuje vášně jako „silný citový vztah ovládající člověka“. Konečně tzv. **vývojově vyšší city** (etické, estetické a intelektuální – cit odpovědnosti, krásy, spravedlnosti atd.) jsou vzrušení asociovaná s kulturními hodnotami. V jejich formování se uplatňují individuální zážitky, ale i vlivy výchovy a vzdělávání. Jsou základem vnitřního zpevnování (sebezpevnování), ale jsou dosud málo prozkoumány.

Teorie emocí. P. V. Simonov (1966 a pozd.) soudí, že emoce kompenzují deficit informace a vznikají, když existuje rozdíl mezi informací nezbytnou pro dosažení cíle a informací, kterou má subjekt pro situaci, v níž uspokojuje určitou potřebu, k dispozici. Proto platí, že „emoce jsou skutečně zbytečné pro plně informovaný systém... není nutný vztek, když jsou dobře známy způsoby porážky protivníka“ (Simonov). Emoce v tomto smyslu představuje „kompenzační mechanismus“ vyplňující deficit informace nutné k dosažení cíle, a vzniká tedy především tam, kde nedochází k uspokojení potřeby. Tato teorie je právem kritizována jako zjednodušující a jednostranná (K. Obuchowski, 1970, B. D. Parygin, 1971). Jiná je teorie R. Plutchika (1980), podle něhož emoce fungují jako reakce na životně významné situace, dávají šance na přežití a současně jsou komunikativními signály. Vystupují jako řetězové reakce v následujících souvislostech:

stimulus (příklad)	kognice	emoce	chování	funkce
ohrožení	nebezpečí	strach	únik	hledání ochrany
ztráta rodičů	izolace	smutek	„volání o pomoc“	reintegrace

Podle Plutchika existuje malý počet primárních emocí, které tvoří páry protikladů a jejichž kombinací vznikají další „dyády emocí“. Tato teorie však ponechává mnoho nezodpovězených základních otázek týkajících se geneze a diferenciace emocí atd. Filozof J. P. Sartre (1960) se domnívá, že emoce vyjadřují

regresi k magickému vědomí, a tak i k magické formě bytí. Podle W. McDougalla (1908) emoce vyjadřují prožívání instinktivních tendencí. Nosné je evolucionistické pojetí emocí jako nositelů primárního hodnocení biologického významu podnětů, které v užším psychoanalytickém pohledu vypracoval S. Rado (1952) a v širším P. K. Anochin (1957), zdůrazňující autoregulativní funkci emocí.

Literatura:

Diamant, J., Černý, M., *Student*, V.: Emoce, 2. vyd. Praha 1969. Izard, C. E.: Human emotions, New York 1977. Plutchik, R.: The emotions: Facts, theories and a new model, New York 1962. Reykowski, J.: Eksperymentalna psychologia emocji, Warszawa 1968. Ribot, Th.: La psychologie des sentiments, 14. vyd. Paris 1936. Simonov, P.V.: Čto takoe emocija?, Moskva 1966. Stančák, A.: Emócie v psychofyziologicalkom experimente, Bratislava 1968. Šimek, J.: Lidské pudy a emoce, Praha 1995. Ulich, D.: Das Gefühl, 2. vyd. München 1989. Young, P. Th.: Motivation and emotion, New York-London 1961.

Etologie

Dnes vcelku samostatný vědní obor, který se vydělil z klasické zoopsychologie a zoologie a který založili německý zoolog E. von Holst a švýcarský neurofyzio- log W. R. Hess na počátku padesátých let 20. století. Jde v něm o přírodovědecky orientovaný výzkum chování živočichů v podmínkách jejich přirozeného životního prostředí, resp. o „srovnávací výzkum chování“ (N. Tinbergen, 1950). Pojetí výzkumu chování (něm. Verhaltensforschung) má blíže k zoologii než k psychologii, resp. srovnávací (komparativní) psychologii (M. Scharf, 1987). Podle A. S. Rebera (1985) má **pojem etologie** kromě výše uvedeného významu ještě další specifické významy, kromě jiného také význam „studia kulturních zvyků“. V tomto smyslu používá I. Eibl-Eibesfeldt (1967) termínu „humánní etologie“ (Humanethologie). Dnes je nejrozšířenější pojetí, že etologie je „interdisciplinární věda kombinující zoologii, biologii a komparativní psychologii a zabývající se precizním pozorováním chování zvířat v jejich přírodním prostředí a vývojem teoretických charakteristik tohoto chování s ohledem na spleť souvislostí genetických a environmentálních faktorů“

(A. S. Reber, 1985). Za zakladatele této vědy pokládá citovaný autor nikoli výše uvedené badatele, nýbrž jiné významné přírodovědce, K. Lorenze, N. Tinbergen, W. H. Thorpa a K. von Frische (který se po celá desetiletí zabýval pozorováním života včel). Od **srovnávací psychologie** se podle Rebera a dalších etologie liší tím, že k „vyčerpávající analýze chování“ používá techniky přírodovědeckého pozorování, zatímco srovnávací psychologie pracuje „experimentálně-manipulativními technikami a kontrolovatelnými laboratorními technikami“. K metodě přírodovědeckého pozorování však patří i experiment v přirozených životních podmínkách, kterého používali i oba nejvýznamnější etologové, K. Lorenz a N. Tinbergen. Podle K. Lorenze (1993): „Etologie neboli srovnávací výzkum chování je snadno definovatelná. Spočívá v tom, že se na chování zvířat a člověka aplikují všechna ta pojetí otázek a všechny ty metody, které se od Darwinovy doby staly ve všech jiných odvětvích biologie samozřejmými.“ Možnost srovnávacího výzkumu je podle Lorenze dána tím, že „existují způsoby pohybu, jejichž fylogenetická proměnlivost odpovídá přesně proměnlivosti orgánů, a tím je pro ni použitelný pojem homologie... Srovnávat zde znamená rekonstruovat rodokmen z podobnosti a nepodobnosti znaků“. Za homologické jsou pak označovány znaky, „jejichž podobnost se zakládá na společném původu od formy nějakého předka, který měl odpovídající znaky“. **Homologie** jsou založeny na společných genetických souvislostech (I. Eibl-Eibesfeldt, 1970) a je nutno odlišit je od analogií: analogie znamená podobnost, homologie naproti tomu souhlasnost, stejnost. Homologie určitých vzorců sociálního chování u primátů a lidí poukazuje na společné geny (L. O. Wilson, 1993). Z této skutečnosti vychází a snad až příliš ji zdůrazňuje a zobecňuje sociobiologie.

Historickým východiskem srovnávacího výzkumu chování živočichů je **darwinismus** (Ch. Darwin, 1872) se svou ideou, že instinkty jsou pro přežití druhu stejně důležité jako morfologické struktury organismu, a podléhají proto rovněž selekci (M. Scharf, 1987). Podle K. Lorenze (1993) pak bezprostředním podnětem pro vznik etologie byla zejména ornitologie (O. Heinroth a další), neboť ornitologové se zajímali o podrobný inventář chování ptáků, které měli ve svých sbírkách. Lorenz byl Heinrothovým žákem. Po-

stupně byly vytvářeny **základní koncepty etologie**, jako „uvolňovací mechanismus“, „vtiskání“, „přeskakovací pohyby“ a další (→ Instinkty); byla rozpracována teorie instinktivního (dnes se říká spíše „předprogramovaného“) chování a učení, byly hledány vazby na neurofyzologii, biologii atd. K etologům není počítán W. Köhler se svými pozoruhodnými výzkumy inteligence antropoidních opic, protože byly založeny na experimentech prováděných v umělém prostředí. Další úzké vztahy má etologie k problematice fylogeneze chování.

Přesně charakterizují **vznik a poslání etologie** J. Kamaryt a R. Steindl (1989): „Na rozdíl od dosavadních přístupů ke studiu ‚bezprostředních‘ funkčních příčin chování, jak se jím zabývaly fyziologické a zoopsychologické obory a později behaviorismus, začali se etologové zajímat především o ‚zprostředkované‘ evoluční příčiny chování, jeho mechanismy, tedy téměř výlučně o příčinné vztahy mezi vrozeným a naučeným, mezi genetickým programem a následujícími zkušenostmi. Výsledky etologických výzkumů příčin druhově specifických, instinktivních způsobů chování v přirozených podmínkách byly vesměs úspěšné a převratné.“ V tomto smyslu etologie silně ovlivnila sociobiologii, zkoumající existenci vrozených, pudových způsobů chování u dospělého člověka

(E. O. Wilson, 1975) a dále evolucionisticky pojatou gnozeologii, vycházející z faktu, že lidské formy poznávání, i vývojově nejvyšší, tj. myšlení, jsou produktem evoluce, a jako takové mají adaptivní funkci („biologie poznání“ R. Riedla, 1980, který v předmluvě ke svému dílu uvádí, že se v něm „popisuje evoluce jako poznání získávající proces“). K této nové teorii poznávání, resp. gnozeologii, výrazně přispělo dílo K. Lorenze (1977) věnované „pokusy o přírodní dějiny lidského poznávání“, v němž se rovněž uvádí, že „víme, že všechno adaptivní dění je kognitivní proces“ a že kognitivní aparát člověka je a priori daná schopnost, která teprve činí možnou veškerou zkušenost. Ve stejném, sociobiologii velmi podobném smyslu vytvořil K. Lorenz také „etologickou sociologii“.

Literatura:

Drvota, S.: Od zvířete k člověku, Praha 1979. Eibl-Eibesfeldt, I.: Grundriss der vergleichenden Verhaltensforschung, 5. vyd. München 1978. Franck, D.: Etologie, Praha 1996. Hinde, R.A.: Animal behaviour: a synthesis of ethology and comparative psychology, New York 1966. Lorenz, K.: Die Rückseite des Spiegels: Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Erkennens, München 1977. Lorenz, K.: Základy etologie, Praha 1993. Kamaryt, J., Steindl, R.: Filozofické problémy klasické a moderní etologie, Praha 1989. Wickler, W., Seibt, U. (vyd.): Vergleichende Verhaltensforschung, Hamburg 1973.

Frustrace a stres

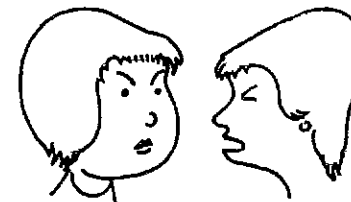
Jestliže se zacílenému chování individua postaví do cesty překážka, a je tak znemožněno dosažení cíle, vzniká **situace frustrace**, tedy situace bariéry. Podle N. R. F. Maiera (1949) dochází k frustraci tehdy, jestliže se silně motivovaný jedinec dostane do neřešitelné situace nebo do situace, z níž není východiska; podstatným znakem situace frustrace je tedy zmaření nějakého uspokojení nebo vyhlídky na uspokojení, obecně vzato „blokování cílově zaměřené probíhající aktivity“ (H. B. English, A. Ch. Englishová, 1958).

C. N. Cofer a M. H. Appley (1964) poukazují na **různé významy pojmu frustrace**: označuje se jím buď vnější situace vyznačující se bloádou uspokojení, nebo vnitřní psychický stav vyvolaný touto situací, anebo vnější projevy frustrace, frustrované chování. Od situace frustrace je tedy nutné odlišit **intrapsychický stav frustrace**, který je důsledkem frustrující situace a jehož podstatou je nedosažení cíle (stav neuspokojení), a dále **frustrované chování**, tj. behaviorální reakci na situaci frustrace, resp. projev vnitřního stavu frustrace. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) omezují pojem frustrace na stav individua. S. Rosenzweig (1938) poukázal na to, že stav frustrace vyvolávají i konflikty a razil pojem **deprivace** (strádání) jako stav prolongované vnitřní frustrace. Obvykle se však pojmu deprivace používá buď pro označení situace, v níž je podstatně omezena senzorická stimulace (senzorická deprivace), nebo pro stav sociální izolace (sociální deprivace), nebo pro strádání z nedostatku emočních podnětů (citová deprivace). Pojetí deprivace jako prolongované frustrace je zcela plauzibilní.

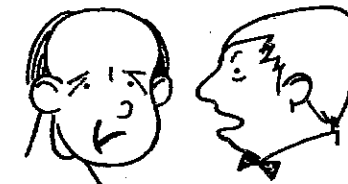
V psychologii je předmětem studia zejména frustrované chování, resp. tzv. reakce na frustraci, které se vyznačují určitými charakteristickými znaky, jimiž se odlišují od normálních reakcí, a vykazují určitou tendenci k restauraci psychické rovnováhy, frustrující situací narušené. Situace frustrace vyvolává totiž různé negativní emoce (neuspokojení, zklamání, pocit neúspěchu atd.) a napětí z neuspokojené potřeby. Zásadně lze rozlišovat následující **druhy frustrujících situací**: 1. Vnější překážku, která může mít formu buď fyzické, nebo psychické bloády (exogenní frustrace);

příkladem první formy je skutečná fyzická překážka (zamčená místnost, vlak, který ujel), příkladem druhé je zákaz nějaké cílové aktivity (např. u dospívajícího je to zákaz rodičů jít na schůzku nebo do kina). 2. Vnitřní překážku, vnitřní psychickou bariéru, zábranu (např. morální) realizovat uspokojení nějaké potřeby (třeba vzít si něco bez dovození nebo mít sexuální styk, který subjekt cítí jako hříšný, nedovolený apod.). Člověk se tedy může frustrovat i sám (endogenní frustrace ze zábran vnitřního původu). N. R. F. Meier a P. Ellen (1956) upozornili na **nutnost rozlišení frustrující a problémové situace**: Podmínky jsou v podstatě stejné, ale „rozdíl spočívá v pozorovaném chování“. To je však očividně rozdíl pouze vnější, psychologický rozdíl spočívá v tom, že problémová situace je ještě otevřená, subjekt hledá řešení, frustrující se může stát tehdy, když řešení nenalezne, nebo je přesvědčen o tom, že je nemůže najít, neboť teprve za těchto podmínek dojde k bloádě dosažení cíle. Chápeme-li frustrující situaci jako situaci překážky, je nutné chápat tuto překážku spíše obrazně a široce, neboť překážkou uspokojení je také nepřítomnost cílového objektu. Tak může být subjekt např. sexuálně frustrován nejen tím, že jeho sexuální aktivita, konkrétně zaměřená, nenachází u objektu jeho touhy kladnou vstřícnou odezvu, ale také tím, že sexuální objekt není prostě přítomen (např. vězeň, který nemá možnost styku s přiměřeným sexuálním partnerem). Klasickou definici frustrace podal S. Rosenzweig (1944): „Frustrace se objevuje, kdykoli se organismus setkává s více či méně nepřekonatelnou překážkou nebo obstrukcí na své cestě k uspokojení některé životní potřeby.“ Existují ovšem jednak **drobné každodenní frustrace** (nedostatek hledaného zboží, překážení druhých, různá omezování, ztracené předměty atd.), jednak **významné životní frustrace** vyplývající zejména ze sociálních potřeb (nedostatek lásky, odezvy, pomoci, účasti atd.). V. E. Frankl (1961) zavedl pojem **existenciální frustrace** pro ztrátu smyslu života, který sám pozoroval u vězňů v nacistickém koncentračním táboře. Je to vlastně ztráta životních perspektiv, život bez naděje, který může vést až k rezignaci na život a k sebevraždě. Nedostatkem životních perspektiv mohou však trpět i lidé žijící v blahobytu a pohodlí, neboť „mít vše“ může také znamenat přesycení a ztrátu naděje na lidsky nové cíle při nedostatku tvořivého poje-

tí života. Zvláštním případem sociální frustrace je tzv. **reaktance**, reakce na ztrátu a omezování svobody, kterou člověk pociťuje při různých omezováních a je-li vystaven nátlaku. Sociální reaktance může mít různé podoby od situace při nakupování, kdy je člověk prodávacem přemlouván, až po skutečnou ztrátu svobody, kdy je nucen jednat dlouhodobě pod určitým nátlakem proti svému přesvědčení. C. T. Morgan (1961) uvádí mezi jinými druhy i **konfliktové frustrace**, které vyplývají z oddalovaného rozhodnutí se pro určité

„Zdá se mi drahoušku, že jsi přes prázdniny zase ztloustla.“

„Tvá dívka mne pozvala na dnes večer do kina!“

Příklady frustrace

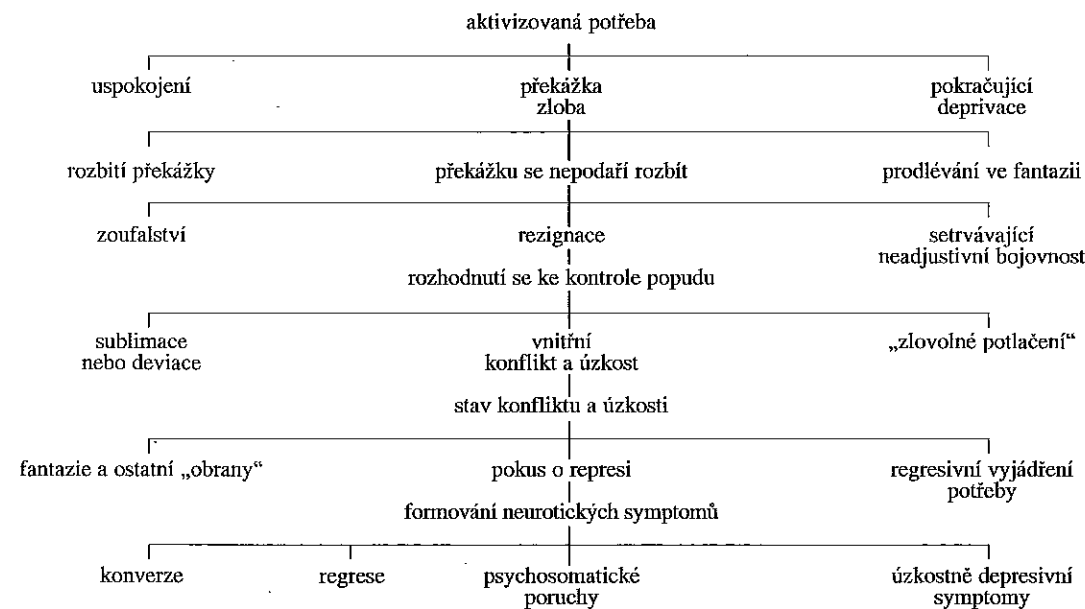
jednání (→ Konflikty). V konfliktní situaci je jaksi pozastaveno dosažení cíle, což je spojeno se vznikem a narůstáním vnitřního napětí a souvisí s konfliktními vlastnostmi jedince. Tento typ frustrace, není-li např. jedinec s to řešit konfliktní soužití, může vést k neuróze. Základní **poznatky o reakcích na frustraci**, resp. o frustrovaném chování, byly získány experimentální cestou (T. Dembová, 1931, a další). Ukázalo se, že jsou v podstatě totožné s tzv. obrannými mechanismy či ego-defenzivními mechanismy (→ Osobnost - dynamika): frustrovaný jedinec se snaží „rozbit“ překážku nebo napadnout zdroj frustrace; proto je nejtypičtější reakcí na frustraci agrese. Jinou je kompenzace (stanovení náhradního objektu za objekt nedosažitelný), další je bagatelizace (znehodnocování nedosažitelného cíle), regrese (infantilní kompenzace, např. útekem k osobě s mateřským chováním, u níž lze najít ochranu), různé druhy racionalizace („vysvětlování“ neúspěchu či selhání apod.). V reakcích na frustraci

(kromě agrese) jde o vytváření různých druhů sebeklamů, které mají zastřít neúspěch při dosahování cíle tak, aby se jedinec vyhnul destruktivním pocitům viny, selhání atd.

S. Rosenzweig (1944) zavedl pojem **frustrační tolerance**, který vyjadřuje interindividuálně odlišnou způsobilost individua odolávat frustrující situaci jako frustrujícímu vlivu. Ukázalo se, že děti mají obecně nižší frustrační toleranci, tj. podléhají snáze důsledkům frustrace než dospělí. Kolektivní frustrace, např. v období válek nebo hospodářských krizí, kdy jsou různými nedostatky postihovány masy lidí, jsou snesitelnější než frustrace individuální. Člověk, který trpí frustrací sám, ji snáší obtížněji, než když ví, že jsou stejně frustrováni mnozí. Empiricky založené jsou některé **hypotézy o reakcích na frustraci**, např. hypotéza frustrace - agrese (J. Dollard a další, 1939), podle které je agrese vždy důsledkem frustrace. A. J. Yates (1987) namítá, že tato teorie zahrnuje závěr kruhem, protože je tu frustrace definována termíny agrese, a naopak. Kromě toho platí, že agrese není jedinou reakcí na frustraci a není také vzbuzována jen frustrací; např. tzv. instrumentální agrese může být druhem zvyku a může probíhat bez doprovodné zloby a nepřátelství i v situaci bez překážek (rozdíl mezi tzv. vztekou, frustrací vyvolanou, a instrumentální agresí). Dále sem patří hypotéza frustrace - regrese (R. C. Barker a další, 1941), podle níž frustrace vede k primitivizaci chování; je-li u dětí frustrována jejich hra, vykazují potom chování odpovídající nižší vývojové úrovni. Posléze je to hypotéza frustrace - fixace (N. R. F. Maier, 1949): pokusné krysy v trvající konfliktní situaci, kdy byly signály odměny zaměňovány se signály trestu tak, že je nebylo možné rozlišit, začaly posléze vykazovat rigidní stereotypní chování, i když vedlo k trestání. A. Amseľ (1958) experimenty na krysách, kterým byly blokovány naučené cesty k cíli, prokázal, že frustrace vede ke zvýšení síly popudu a k rychlejšímu používání alternativních cest. J. W. Brehm (1966) uvádí totéž pro situaci reaktance u člověka: „Osoba je motivačně aktivována vždy, kdy se domnívá, že její svobody jsou ohroženy nebo omezeny; tato „psychologická reaktance“ vede jedince k tomu, aby se pokusil restaurovat své svobody.“ M. B. Mazis (1975) pak empiricky prokázal, že zákaz používání čisticích prostředků obsahujících fosfáty, vydaný v jednom ame-

rickém státě, vedl k signifikantně většímu zájmu o tyto prostředky ve státě, kde tento zákaz neplatil. N. R. F. Maier (1949) charakterizoval frustrované chování jako „chování bez cíle“; naproti tomu R. Palas (1954) soudí, že tomuto chování nechybí cíl, ale že je typické užíváním nepřiměřených prostředků.

R. B. Cattell (1964) vypracoval tzv. **křížovanky frustrovaného jedince**, tj. následující alternativy možných důsledků rozvíjející se frustrace (viz schéma).

Křížovanky frustrovaného jedince

Je patrné, že protahovaná frustrace (deprivace) silně a životně důležité potřeby může vést až ke vzniku neurozy (případně psychózy).

Podle S. Rosenzweiga (1944) může situace frustrace vést ke dvojímu zaměření agrese: buď proti jiným osobám (**heteropunitivita**), nebo proti sobě samému (**autopunitivita**). Dochází tedy k trestání druhých nebo sebe sama (z latinského *punio*, trestám); krajním případem heteropunitivity je vražda, autopunitivity sebevražda. Autopunitivita však může mít nejrůznější formy nevědomé autodestruktivity (sebezničení); je-li frustrací vyvolán silný pocit viny, trestá se jedinec nejrůznějšími způsoby až k existenčnímu nebo zdravotnímu sebevražedství. Některé nevysvětlitelné havárie (např. v přehledném terénu) jsou někdy interpretovány jako nevědomé „sebevraždy“ (autodestrukce, sebezničení).

Stres (z angl. slova *stress*, zátěž), který může být chápán jako silná frustrace, vzniká tehdy, působí-li na člověka nadměrně silný podnět dlouhou dobu nebo ocitne-li se v nesnesitelné situaci, již se nemůže vyhnout, a setrvává-li v ní (setrvávání v nesnesitelné situaci je frustrující, neboť je tu blokováno únik z nepříjemného). Situace psychické zátěže, stresu, má za následek nadměrné vzrušení, na něž organismus odpovídá nejprve poplachovou reakcí, která po určité fázi

rezistence přechází v pokus o adaptaci, a nepodaří-li se, ve vyčerpání (H. Selye, 1956). Poplachová reakce vyvolává významné fyziologické změny: zvýšenou srdeční činnost a zvýšený krevní tlak, pokles teploty kůže, řadu hormonálních změn apod.; ty jsou doprovázeny emocemi neklidu, ohrožení a dalšími negativními pocity podle povahy situace. Není-li individuum s to se se stresem vyrovnat, dochází k vyčerpání a v extrémních případech i ke smrti. Stres vyčerpává zásoby adaptační energie, které nejsou nevyčerpatelné. „Dlouhodobé přebývání v extrémních podmínkách vyvolává složité změny fyziologického, psychologického a psychosociálního fungování člověka.“ (L. A. Kitajev-Smyk, 1983). Uvažujeme-li o **vztahu stresu a frustrace**, můžeme říci, že stres je v podstatě frustrací silné motivace: žije-li jedinec

v nadměrně hlučném prostředí nebo v nešťastném manželství a nemůže-li z těchto situací vystoupit, je tím vlastně frustrována jeho potřeba vyhnout se takovým nesnesitelným situacím, které ho stále iritují. Náchází se v situaci trvale silné frustrace, ve stresové situaci, v níž není možná adaptace.

Negativní vlivy působící ve stresových situacích se nazývají **stresory** a mohou mít fyzickou, sociální, resp. psychickou povahu (výše uvedené příklady). Současná civilizace a kultura jsou zdrojem řady stresorů (život v přeplněných velkoměstech, v betonových panelácích a oddělených sídlištích, neustálý shon a časová tíseň, dehumanizované vztahy mezi lidmi, nezaměstnanost, ohrožení existence a životního standardu, honba za kariérou atd.). Ačkoli má člověk obrovskou způsobilost adaptace, je mnoho lidí po dlouhou dobu vystavováno působení nejrůznějších stresorů: „Kontakt se stresorem uvolňuje komplexní pochody v hypothalamu, kůře velkého mozku, retikulární formaci, v limbickém systému, jakož i v autonomním nervovém systému a v endokrinních žlázách. Tato komplexní celková fyziologická reakce mobilizuje téměř okamžitě všechny v těle použitelné rezervy energie, a to se děje bez vědomé přípravy“ (P. G. Zimbardo, 1983). Jsou-li posléze zásoby adaptační energie vyčerpány, objevují se patologické ireverzibilní fyziologické i anatomické změny, které se manifestují jako nejrůznější tělesná onemocnění, jako tzv. **psychosomatické choroby**, tvořící 50–80 % některých druhů chorob. Např. na 30 milionů Američanů trpí hypertenzí (vysokým krevním tlakem), 15 % jich potřebuje psychoterapii. Experimenty na krysách bylo prokázáno, že již krátkodobý stres snižuje imunizační způsobilost organismu. T. H. Holmes a R. H. Rahe (1967) sestavili **přehled působnosti různých stresorů**, v němž je každý stresor spojen s určitou hodnotou, která vyjadřuje sílu jeho negativního vlivu. Uvádíme několik příkladů:

smrt manželského partnera	100
rozvod	73
trest vězení	63
zranění nebo nemoc	53
svatba	50
těhotenství	40
sexuální problémy	39
přírůstek v rodině	39
změna finanční situace	38

půjčka nad 10 000 dolarů	31
vypršení půjčky	30
začátek nebo ukončení školy	26
změna životních podmínek	25
změna osobních zvyklostí	24
potíže s nadřizovanými	23
změna pracovní doby	20
změna bydliště	20
změna návyků volného času	19
půjčka pod 10 000 dolarů	17
změna návyků na spánek	16
dovolená	13
vánoční svátky	12

Úhrnná hodnota kolem 150 bodů této škály dává 37procentní pravděpodobnost tělesného onemocnění, hodnota přes 300 bodů přináší již 80procentní pravděpodobnost tělesného onemocnění.

Zvládnutí („coping“): rozumí se tím zvládnutí nebo zvládání působícího stresoru, tj. nasazení sil k boji se stresem, přičemž se tu opět uplatňuje hledisko jednoty osobnosti a jejího životního prostředí; zvládnutí stresu je nejen záležitostí postižené osoby, jejích osobnostních vlastností, ale i jejího, především ovšem sociálního zázemí (pomoc rodiny, přátel, spoluzaměstnanců apod.). Současně tu nejde jen o řešení problému (kognitivní aspekt stresové situace), ale o nasazení celé osobnosti, tj. také např. o zvládnutí vzniklé emocionální krize. A. S. Reber (1985) používá termínu „coping strategies“ a rozumí tím „vědomý, racionální způsob vypořádání se s úzkostmi života..., s prameny úzkosti“ a srovnává jej s termínem „defenzivní strategie“, které jsou zaměřeny na úzkost samu. V prvním případě tedy jde o boj s vnějšími stresory, v druhém o boj s vlastním vnitřním stavem stresu, který je doprovázen úzkostí. Např. student obávající se těžké zkoušky studuje mnoho hodin („coping strategies“), kdežto jiný student v téže situaci tráví večery v hostinci, kde hodně pije, zapomene si natáhnout budík a dlouho spí („defensive strategies“, které jsou nevědomé). Obvykle jde o tři způsoby zvládnutí:

- zaměření na změnu nebo odstranění vnějších podmínek vyvolávajících stres (instrumentálně orientované zvládnutí);
- zaměření na změnu vnitřní, na eliminaci či reinterpretaci negativních emocí (emocionálně orientované zvládnutí);
- zaměření na změnu významu situace pro jedince, na přehodnocení situace (zaměření zvládnutí označované

jako „appraisal-focused coping“, tj. volně řečeno zaměřením na přecenění).

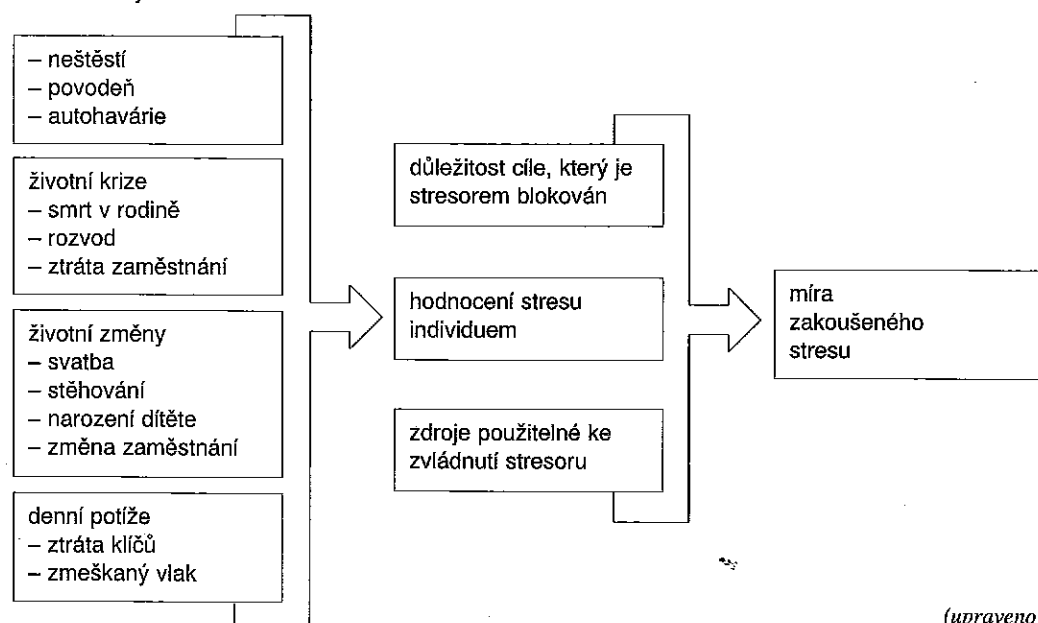
Existují stresové situace, jejichž zvládnutí vyžaduje spíše racionální analýzu, dominantou zvládnutí je tu vlastně řešení problému. V emočně silně angažovaných situacích to může být racionalizace situace směřující k udržení vnitřní rovnováhy. To je např. rozdílný stresujícího zaměstnání a stresujícího manželství. Jednoduché vystoupení z aktuální stresové situace (např. manželský rozvod) může znamenat vstup do jiné nebo počátek nové stresové situace (nastávající odloučení od milovaného dítěte apod.). Každá stresová situace

Sociálně-psychologické aspekty stresu propracoval systematicky L. A. Kitajev-Smyk (1989) a shrnul je ve schématu na následující stránce.

„Emoce spojené s kontakty mezi lidmi jsou hlavní příčinou emocionálního stresu“, ale také aktivizují biologický a psychický potenciál individua (L. A. Kitajev-Smyk).

Kitajev-Smyk vypracoval tento model interpersonálních kontaktů v podmínkách stresu na základě vlastních výzkumů interakce členů výpravy do těžko dostupných oblastí sibiřské tajgy, inspirovaných obdobnými pracemi M. A. Novikova (1981). Jakmile se člo-

stresory

(upraveno)

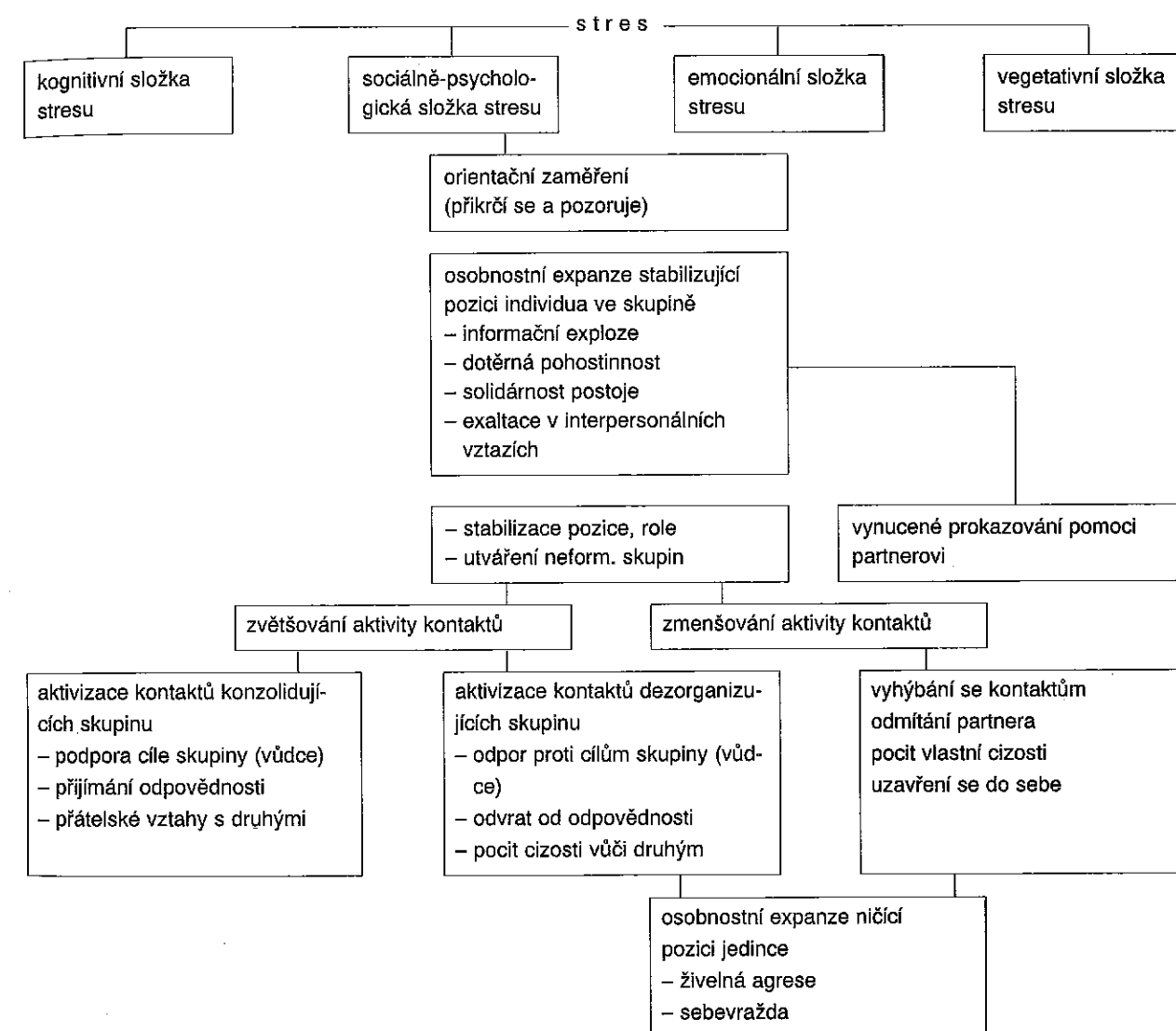
Přehled vlivu stresorů (Z. Rubin, L. A. Peplau a P. Salovey, 1993).

vytváří interindividuálně specifické psychologické pole, v němž vystupuje množství v různých směrech působících sil (v topologickém smyslu K. Lewina). Čistě racionální řešení stresové situace jako situace problémové je vždy jednostranné, protože subjekt je vždy více či méně angažován emočně a jeho emoční stav se stává součástí problému. Důležitá je také podpora sociálního okolí (manželského partnera, resp. rodiny, přátel atd.). Zvládnutí obvykle vyžaduje mobilizaci všech dostupných sil, vnitřních i vnějších, nasazení intelektu i zásah do sféry emoční.

věk setká s extrémní situací jako člen sociální skupiny, ať už s tím má, nebo nemá zkušenosti, vytváří se jako první fáze dalšího vývoje „orientační zaměření“, trvající několik minut až hodin, v němž „člověk pozoruje a oceňuje druhé a pokouší se předvídat další vývoj kontaktů“. Může se objevit útlum, který zpzdí sociální aktivitu (společnou činnost, diskusi atd.). Objevuje se úzkost, neklid, zvědavost, rozpaky, hněv, které se mohou uplatnit v prvních dnech či týdnech sociálních kontaktů. Od okamžiku vstupu do stresové situace začíná člověk shánět informace o novém sociálním pros-

tředí nebo o vlivu extrémních činitelů na dané sociální prostředí. Objevuje se ne vždy vědomé hodnocení toho, zda daná sociální situace neznámá hrozbu a nevyžaduje „obrannou akci“. Následuje vyhledávání informací o možnostech kontaktů s druhými ve stresové situaci a vytvářejí se interpersonální postoje, často

o demonstraci svých schopností. Objevuje se „živá výměna informací“ a „testování partnera“ (nabídka knihy, ochutnání něčeho apod.); chování se stává nadměrně emocionálním. Fyzický stav a sebecitění zhoršuje deprivaci pocitu potřeby. Další vývoj závisí na povaze interpersonálních kontaktů ve skupině,

Sociálně-psychologické aspekty stresu (L. A. Kitajev-Smyk, 1989)

na základě vnějšího vzhledu druhého. V druhé fázi se zvětšuje intenzita některých forem interakce (fáze osobnostní expanze), jejichž cílem je „optimalizace výchozího statusu jedince a dosažení žádoucí prestižní sociální pozice“, což je opět nevědomé a jde tu

může vést ke kooperaci nebo k „dezorganizujícímu chování“. Důležitými hledisky jsou: pocit sounáležitosti se skupinou a míra stresu pro jedince. Zvládnutí určuje „konsolidující aktivizace“ opřená o kooperaci; zhoubně působí nedostatek ztotožnění se s cíli skupi-

ny, nedostatek sebekritičnosti a nedostatek víry v možnosti změnit danou stresovou situaci.

C. N. Cofer a M. H. Appley (1964) uvažují o vztahu frustrace a stresu jako o kontinuu intenzity a extenzity blokující stimulace a rozlišují hrozbu, frustraci a stres jako stupně ohrožení uspokojování potřeb. Stresory působí prostřednictvím emocí, zejména strachu a hněvu, a ty jsou spojeny s činností autonomní (vegetativní) nervové soustavy; primárním důsledkem stresující situace je „negativní emočně-vegetativní napětí“ (M. Machač, H. Macháčová, J. Hoskovec, 1985). Za základní **symptomy stresu** považují uvedení autoři zvýšenou vzrušivost, nebo naopak utlumenost, dále křečovitost, nesoustředěnost, neschopnost uvolnit se fyzicky i psychicky, svalový třes nebo ochablost, přeskakující a „přiškrčený“ hlas, projevy zkratkovitého jednání, zvýšení, nebo naopak snížení aktivity, netrpělivost, narušenou soudnost a myšlenkovou plynulost, chybné úkony, roztržitost, zhoršenou koordinaci všech funkcí, zvracení, průjem a nutkání k močení. Jestliže se stal stres chronickým, např. neschopností smířit se se smrtí blízkého člověka, a dospívá se k bodu, kdy už nelze věřit v „lepší budoucnost“, pak jako možnost vystupuje sebevražda jako „alternativní strategie adaptace“ (P. G. Zimbardo, 1983). L. Levi (1974) rozšířil původní Selyeho pojetí fyzických stresorů (infekce, zranění, trauma, šok, vedro, zima) na **psychosociální stresory**, za něž považuje všechny podněty, které jedinec interpretuje jako ohrožující jeho život nebo integritu. Znamená to, že rozhodující je tu interpretace, tj. kognitivní zpracování situace, což může být zatíženo subjektivními pocity a soudy. Ačkoli jsou stresory označovány za negativní činitele, určitá míra stresu je

nezbytnou podmínkou pro „životní otužování“ (zocelování) za předpokladu, že si jedinec zachová smyslu- plné životní perspektivy. V tomto smyslu život ve zcela hladkých podmínkách není z hlediska psychického rozvoje osobnosti žádoucí. Životní perspektivy, jak už bylo naznačeno, pomáhají zvládnout stres a zvládnutelný stres posiluje odolnost jedince vůči dalším možným stresům. Prevence stresu a jeho zvládnutí v počátečních fázích jeho vlivu je jedním z nejvýznamnějších témat a úkolů současné psychohygieny. Uplatňují se přitom tzv. **antistresové programy** – nej- různější metody, jejichž podstatou je fyzická a psy- chická relaxace prostřednictvím imaginace. B. Weiner (1980) pokládá za důležitý předpoklad zvládnutí stre- su zkušenosti se stresovými situacemi, což bylo potvr- zeno i empiricky. H. Benson (1975) hovoří v této sou- vislosti o „relaxační odpovědi“, která je vlastně jakousi antistresovou reakcí: dochází při ní ke snížení úrovně svalového napětí a aktivity mozkové kůry, sní- žení krevního tlaku a zpomalení dýchání. Účinky antistresových cvičení podporuje především klidné, bezkonfliktní sociální zázemí jedince a jeho životní perspektivy.

Literatura:

Čáp, J., Dytrych, Z.: Utváření osobnosti v náročných životních si- tuacích, Praha 1968. Charvát, J.: Život, adaptace, stres, Praha 1969. Janis, I.: Psychological stress, New York 1958. Lawson, R.: Frustra- tion: the development of a scientific concept, New York 1965. Ma- chač, M., Macháčová, H., Hoskovec, J.: Emoce a výkonnost, Praha 1985. Mikšík, O.: Člověk a svízelné situace, Praha 1969. Schreiber, V.: Lidský stres, Praha 1992. Stäcker, K.H.: Frustration, Stuttgart 1977. Yates, A. J.: Frustration and conflict, London 1962.

Hlad a žízeň

K udržování života potřebují živočišové přijímat pot- ravu, vodu a kyslík, které jsou zdrojem tvorby staveb- ních látek a energie vynakládané na aktivity organis- mu. Příjem potravy a vody je zajištěn vrozenou potřebou s příslušnými centry hladu, sytosti a žízně v hypothalamu. Umělou stimulací nebo lézí centra hladu lze u pokusných zvířat, laboratorních krys, vy- volat abnormální žravost (hyperfagii), a naopak dráž- děním centra sytosti lze u nich vyvolat abnormální od- mítání potravy (afagie), které může vést až k jejich uhynutí. **Potřeba potravy** je vzbuzována několika či- niteli, zejména drážděním fyziologického centra hladu „hladovou krví“, tj. poklesem hladiny glukózy v krvi, na který reagují specifické receptory tohoto centra. Ta- to potřeba je prožívána jako **pocit hladu**, v němž se, kromě jiných vlivů, uplatňují interoceptivní dojmy ze stahování stěn prázdného žaludku. Avšak přerušení nervů spojujících žaludek s mozkem nevede ke ztrátě pocitu hladu, a prázdný žaludek není tedy jedinou pří- činou pocitu hladu, který trvá, i když je žaludek napl- něn nestrávitelnou látkou. Hlad utiňuje jedení a ná- sledné nasycení vedoucí k obnovení fyziologické homeostázy, v tomto případě optimální úrovně glukó- zy v krvi. Vedle hladu s jeho biochemickým pozadím je nutno rozlišovat **apetit**, chuť na něco, jako návyko- vý vztah k jídlu, který je určován jeho hédonickou a nikoli vždy také výživnou hodnotou. Podle možnos- tí, které subjekt má, je jedení vždy výběrové; bez vý- běru jedí lidé i těžko stravitelné látky jen v dobách vel- kého hladovění, jinak mají k potravinám výběrový vztah. Ve výběru, přípravě a konzumaci potravin se uplatňují kulturní faktory: v různých kulturách existu- jí různá pojetí chutného a nechutného (v některých asijských zemích je např. pochutinou syrová hadí krev), různé způsoby úpravy masa, zeleniny, ovoce, zkrátka různé specifické kuchyně, ale také různé způ- soby stolování a jedení slouží nejen k ukájení hladu, nýbrž mají i povahu různých symbolických aktů (hos- tiny, recepce) atd.

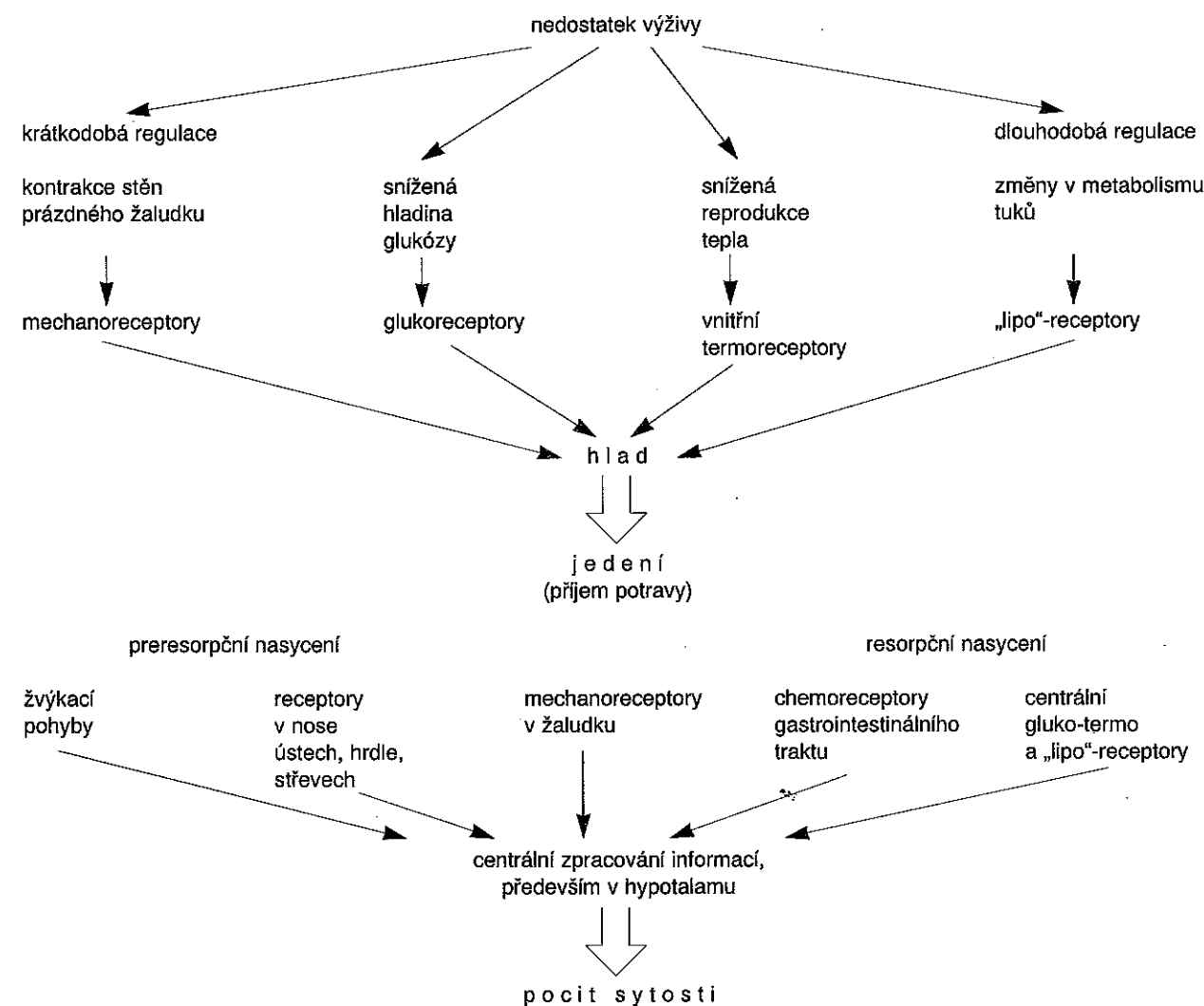
D. Wendt (1989) uvádí **model hladu a nasycení**, zachycující systém činitelů, které se zde uplatňují (viz. schéma na další stránce).

Hlad je hypoteticky vysvětlován třemi hypotézami: 1. glukostatická hypotéza říká, že hlad je vyvoláván poklesem hladiny glukózy v krvi; 2. termostatická hy- potéza říká, že hlad vyvolávají vnitřní termoreceptory; příjem potravy je obráceně proporcionální teplotě okolí organismu, vnitřní termoreceptory vyvolávají pocit hladu, když klesá celková produkce tělesného tepla; 3. lipostatická hypotéza: speciální „liporecepto- ry“ registrují množství meziprodukce výměny látek, které vystupují při vytváření a odbourávání zásob tu- ku v těle (D. Wendt, 1989).

Specifický hlad. Existují nepochybně specifické chuti, obvykle na různé pochutiny (kávu apod.), ale je otázkou, zda existuje také specifický hlad po určitých substancích, vyjadřující biologické potřeby organismu (např. hlad po vápníku, vitamínech), resp. zda se tako- vé potřeby projevují specifickými chutěmi. C. M. Da- vis (1928) nechal tři děti ve věku 6–12 měsíců, aby si samy vybíraly potraviny z nabídnutých možností, a zjistil, že vykazovaly „smysluplnou volbu“, tzn. že si vybíraly potraviny obsahující látky, které organismus potřebuje. U zvířat vystupují specifické hlady po urči- tých látkách spolehlivěji než u lidí, jejichž jídelníček je často ze zdravotních hledisek zcela problematický, dokonce škodlivý, když jejich strava obsahuje např. nadměrné množství nežádoucího druhu cholesterolu. Nedostatek určitých vitaminů nebo solí či jiných subs- tancí nemusí vyvolávat příslušné specifické chuti. V konzumaci potravin člověkem se také uplatňují **psy- chologické faktory přejídání** u úzkostných osob (je- dení jako redukce nejistoty). Jedení regulují dále **orál- ní faktory**, dojmy z úst, ale i z žaludku, které tlumí pocit hladu již na začátku jedení; pokusné zvíře na- opak žere, i když je mu uměle zamezen přívod potra- vy do žaludku voperovanou píštělí, která konzumova- nou potravu odvádí z těla, ještě než se dostane do žaludku, ale i tehdy, když je mu operativně odstraněn žaludek. Konzumuje více potravy vpravované přímo do žaludku bez účasti kousání, žvýkání a polykání. Mláďata téměř všech živočišných druhů a děti raného věku dávají přednost sladkým potravinám a odmítají hořké, což zřejmě souvisí s tím, že sladké je signálem biologicky prospěšného. U dospělých osob jsou již preference jednotlivých chutí rozdílné a jsou také ur- čovány alimentárními návyky (např. sladký moučník po masitém jídle). **Motivační vliv hladovění** je velmi

silný, masivní potravinová deprivace vede u člověka k nevybíravému vyhledávání jídla. Samci některých druhů zvířat (např. australští varani) požírají i vlastní mláďata a lidojedství bylo zaznamenáno i v Evropě v období krutých hladomorů.

tlaku) a charakteristické pocity suchosti v ústech, vyvolávané dehydratací sliznice. Pociť žízně však nemusí odpovídat skutečné potřebě vody v organismu a také pití, podobně jako jedení, je řízeno hédonicky akcentovanými návyky na konzumaci chutných nápo-

Model hladu a nasycení – systém činitelů, které se zde uplatňují (B. Wendt, 1989)

Pocity žízně jsou vyvolávány nedostatkem vody v organismu (dehydratací tkání), jehož úroveň vyjadřují následující parametry: 1. objem osmotického tlaku buněk, 2. objem osmotického tlaku v mimobuněčném prostoru, 3. snížená sekrece slin. Obecně jde o vliv tzv. „husté krve“ (krve s nadměrnou koncentrací krystaloidů, vyvolávající zvýšení osmotického

jú, jakož i určitými zvyklostmi (přípitek). Větší potřebu vody vykazuje organismus nacházející se v horkém prostředí, protože s tím spojené pocení způsobuje větší dehydrataci. V hypothalamu jsou umístěna **fyzilogická centra žízně** tvořená osmoreceptory, které reagují na tlak v buňkách; pro mimobuněčný tlak jsou receptory umístěny ve velkých žilách; v ústech a v jíc-

nu jsou speciální receptory, jejichž prostřednictvím pociťujeme v těchto oblastech suchost („vyprahlé hrdlo“). Velká žízeň je způsobována aditivním působením výše uvedených vlivů, generovaných stimulací uvedených receptorů. Přebytek vody se z těla vylučuje močením a pocením, které jsou rovněž regulovány hypothalamem. Vodu přijímá organismus nejen v nápojích, ale i v potravinách (polévce a fakticky v určitém množství ve všech jídlech). „Suchá ústa“ (tj. důsledek dlouhého hovoru, požívání suchých jídel, kouření, dýchání teplého vzduchu) způsobují tzv. „nepravou žízeň“. Žízeň je motivačně mnohem naléhavější než hlad a několik dnů neukojená žízeň vede k smrti. Vztah k alkoholickým nápojům je obvykle apatitivní, ale vhodnými nápoji jsou pivo a ředěné víno, ideálním nápojem je studená studniční voda.

Literatura:

Katz, D.: Hunger und Appetit, Leipzig 1932. Miner, R.W. (vyd.): The regulation of hunger and appetite, New York 1955. Lakomkin, A.I., Mjagkov, I.F.: Golod i žažda, Moskva 1975. Stavěl, J.: Hlad: příspěvek k analýze pudu, Bratislava 1937.

Hra

Ačkoliv se domníváme, že dobře víme co je hra, její uspokojivou definici podat nelze; lze ji jen charakterizovat jako činnost, která přináší uspokojení sama o sobě (je sebezpevnující, „intrinsicky motivující“), kterou lze pozorovat u dětí i zvířecích mláďat, ale i u dospělých lidí a zvířat. Z uvedeného lze usoudit, že hra má instinktivní základ, že je to vrozená, a tedy biologicky účelná aktivita, ale o tom, jakou má funkci, byly vedeny spory. Zdá se však, že **biologická funkce hry** u dětí a zvířecích mláďat spočívá v přípravě na život: hry raného věku mají povahu tréninku senzomotorických funkcí a hry starších dětí „na někoho“ (např. „na tatínka a na maminku“) umožňují vpravovat se do rolí vystupujících v sociálním okolí dítěte a do světa dospělých. Hry dětí jsou přirozenou součástí jejich socializace a u dětí školního věku tzv. didaktické hry umožňují lepší výsledky jejich řízeného učení. U dětí vystupuje velmi nápadná **potřeba hry**: dítě je hravé a v hraní si tráví velké množství času, hra je převažu-

jící formou činnosti v dětství. Ranou formou dětské hry je tzv. **experimentace**, jakási zvědavá manipulace s věcmi, která je analogická funkčním hrám zvířecích mláďat, např. kořat, u nichž tím dochází k procvičování senzomotorické koordinace, u dětí k vývoji uchopovacích pohybů, ale i k poznávání vlastností věcí. Původní funkční hry u dítěte jsou ve druhém roce jeho věku vystřídány činnostmi nazývanými **fikční hry**, v nichž dítě napodobuje dospělé osoby. Ty jsou opět vystřídány dalšími formami her, z nichž nejvýznamnější jsou **skupinové hry s pravidly** (např. na schovávanou), v nichž se dítě učí dodržování pravidel, ale i konfrontaci s druhými, což vede k upevňování vědomí já a k sebehodnocení. Hru jako výcvik budoucích způsobilostí chápal již K. Groos (1896, 1899), jeden z prvních teoretiků hry. Podrobnou srovnávací fenomenologii zvířecích i lidských her podal F. J. J. Buytendijk (1933). J. Huizinga v díle Homo ludens (latin. Hrající si člověk, 1960, čes. 1971) považuje hru za činitele kulturního vývoje lidstva. Podle K. Böhlera (1930) je podstatou hry tzv. „**funkční slast**“, potěšení z činnosti, kterou jedinec sám plně kontroluje a která přináší žádoucí důsledky. Pojetí hry se buď omezuje na dětské hry, nebo je rozšířeno na hry, resp. zábavy vůbec, tj. např. i na sportovní a jiné hry. Určité znaky her dokonce dovolují rozšířit pojetí hry i na mezilidské vztahy (vzájemné uplatňování určitých strategií, analogicky jako u šachu, za účelem zisku – výhry). Fenomen širšího pojetí hry jako zábavy je velmi různorodý, takže sotva může být vytvořena uspokojivá jednotná teorie hry. Za jistý druh hry může být pokládána i tvořivost v umění a jinde, jakož i zajímavá práce.

Pozoruhodná **teorie dětské hry** vystupuje ve vývojové psychologii J. Piageta (1951), podle něhož se hra vyvíjí z přirozeného dětského autismu a subjektivismu v konfrontaci se světem dospělých. Svět hry je návratem a setrváváním v autistickém světě, v němž dítě inscenuje své představy o světě i svá neuskutečněná přání. Proto se dětská hra stává významným psychodiagnostickým nástrojem (tzv. scénotest G. von Staabsové, 1951, v němž dítě pomocí figurek sestavuje nějakou scénu, kterou pak interpretuje, např. figurka umístěná v kleci se lvem je pan učitel). Předstupněm hry je „opakování samo pro sebe“, tj. opakování činnosti, kterou dítě již ovládá, např. opakovaná manipulace s nějakým objektem, která je zpevňována „funkč-

ní slasti“, potěšením z toho, že dítě tuto činnost ovládá. Vlastní hra pak vystupuje, když dítě opakuje určitou činnost s obměnami, což se objevuje na konci 4. měsíce věku. Vývojově vyšší je **symbolická hra**, vystupující v období mezi 2. a 7. rokem věku, která odpovídá pokroku ve vývoji inteligence, kdy určité objekty jsou zastupovány jinými objekty (např. automobil krabicí nebo bednou). Současně se ve hře uplatňuje nápodoba světa dospělých. Později se objevují skupinové hry s pravidly, soutěživé a některé současně kooperativní. Důležitým aspektem dětské hry je vytváření iluzorního světa vedle světa reálného, umožňující náhradní uspokojování. Existuje celá řada **třídění dětských her**, např. Ch. Bühlerová (1928) rozlišuje:

– **funkcionální hry**: manipulační činnosti sloužící rozvíjení senzomotorických funkcí, jejich nejpůvodnější formou je experimentace s objekty;

– **fikcionální hry**: objevují se začátkem 2. roku věku jako „úkolové hry“ (dítě např. krmit panenku, ukládá ji ke spánku, hraje si na kočíku a mňouká); objevuje se v nich představivost dítěte, jeho tvořivost a sociální zkušenost a řadí se sem také receptivní hry (prohlížení obrázků, poslech pohádek apod.);

– **konstrukční hry**: začínají rovněž v 2. roce věku a spočívají v tom, že v nich dítě z různých materiálů něco konstruuje (staví z kostek věž, z písku dělá bábovičky, později si hraje se stavebnicemi a mechanickými hračkami, např. autíčky apod.).

Uvedená klasifikace se týká jen her individuálních a není zdaleka úplná. Dítě si zpočátku hraje samo, později vedle druhých dětí a posléze s nimi a postupně napodobuje činnost dospělých („vaří, kouří“ jako maminka, jako tatínek „čte noviny“). Koncem předškolního a začátkem školního věku se při hraní dítě sdružuje, resp. hrání je složkou sdružování (parta kluků si rozdělí role a hraje si na válku atd.). „Děti si hrají nejprve samy (samostatná hra), potom vedle ostatních (paralelní hra) a nakonec spolu (sdružující a kooperativní hra)“ (S. Millarová, 1978). Skupinové hry jsou však kooperativní a kompetitivní, tj. soutěživé, když je dítě zároveň členem nějakého družstva, které hraje proti jinému družstvu. **Sociální hra** začíná dříve než skupinová, v jistém smyslu je sociální hrou již ono známé a rané „paci-paci“ a jiné hry s dospělými. Skupinové hry jsou prováděny obvykle s vrstevní-

ky a s dětmi přibližně stejného věku a u jedinců se v nich projevují již dominantní a submisivní sklony a různé rysy osobnosti. Ve věku mezi 8. a 12. rokem dochází k vytváření part, z nichž některé mohou být příležitostně také jakýmsi sportovními družstvy, které hrají proti družstvu jiné party, nebo uvnitř téže party dojde k rozdělení na dvě družstva. Určité druhy skupinových her s pravidly zanikají (např. na honičku) a objevují se hry sportovního typu (kopaná, nohejbal atd.) Již v předškolním věku se objevují rozdíly ve hrách chlapců a dívek: chlapci tíhnou k hrání si s mechanickými hračkami a k vystupování v mužských rolích (hry na vojáky), děvčátka mají ve svých hrách sklon přebírat ženské role, hrají si s panenkami, kočárky, „na domácnost“ apod. Dá-li se dětem předškolního věku k dispozici velká papírová krabice, chlapci si z ní udělají „tank“, kdežto děvčátka „pokojíček“. V těchto rozdílech se uplatňují genetické vlivy i vlivy výchovy (rozdíly ve výchově chlapců a děvčat). Jsou tu ovšem i hry společné.

Zdá se, že nejlepší **vysvětlení psychologické podstaty hry** podal K. Bühler (1924). Přijal Groosovu teorii hry jako přípravy na život, což je podle něj evolucionistické správné vysvětlení, které je třeba doplnit o hledisko subjektivní motivace hry. A tím je podle Bühlera již výše uvedená „funkční slast“, která způsobuje nejprve opakování pohybů, které se postupně rozvíjí ve složitější činnosti (na to poukázal také J. Piaget). Nicméně uvedené vysvětlení se vztahuje spíše jen ke genezi her a jejich vrozené podstatě, nepostihuje však jejich pestrou fenomenologii. Autorem pozoruhodné **fenomenologie hry** je H. Scheuerl (1994), který současně podal dosud nejrozsáhlejší srovnávací studii různých pojetí hry. Scheuerl rozlišuje následující druhy her: 1. pohybové hry (příkladem je dětské hřiště plné pohybu, skákání, běhání, házení a chytání, houpání se, klouzání, lezení, poskakování atd.); vše, co děti na hřišti spontánně provádějí je hra (pohybové vyvrcholení představuje tanec) a pohyb je zde výrazem pohybové živosti dítěte, jeho potřeby pohybu; 2. výkonové hry: projevuje se tu již zaměřená činnost, v níž jde o výkon, jako je tomu v různých sportech („sport je protiextrém hříček“); 3. hry zobrazovací povahy (hry na někoho a na něco, např. na strážníka, na letadlo) vyjadřují představivost dítěte; 4. hry s povahou tvorby reprezentují velmi širokou paletu her

od hraní si se zástupnými objekty (hůl = samopal) až po organizaci skupinových her – v každé tvorbě je prvek hry. Scheuerlovo **široké pojetí hry** spočívá na předpokladu, že vývoj her je založen na kontinuálním stupňování pohybu a imaginace a na pojetí příbuznosti her, např. mezi poskakujícím dítětem, hráčem karet, sportovcem a hercem, které je sice zajímavé, ale v Scheuerlově teorii nedostatečně prokázané. Slovo hra je používáno v mnoha významových souvislostech (hra světla, hra divadelní, hudební, dokonce hra jako interpersonální fenomén ovlivňování jednoho jedince druhým – E. Berne a další). Tento **široký význam slova hra** ztěžuje její přesnější vymezení i hledání společných znaků a třídění her. Je však možný také deduktivní postup: z určité hypotézy o hře dospět k tomu, co je fenomén hry, přičemž taková hypotéza musí respektovat pozorovaná fakta. Co mají společného takové hry, jako jsou šachy, karty, hry na automaty, sportovní hry, herecké role, hra na hudební nástroj, hra se stavebnicí, s pískem, s jinými na honičku nebo na fanty atd.? Kde končí hra jako příprava na život a začíná hra jako zábava? Existují rozdílná pojetí her od biologických, resp. evolucionistických (H. Spencer, 1855, K. Groos, 1896, 1922) až po sociologické (J. Huizinga, 1938), psychologicko-funkcionalistické (K. Bühler, 1927) a fenomenologické (F. J. J. Buytendijk, 1933). Kriticky tato a jiná pojetí analyzoval a srovnal H. Scheuerl (1991).¹

Podle H. Spencera zvířata spotřebovávají svou energii na bezprostřední uspokojování potřeb; člověku umožňuje lepší výživa mít nadbytek sil, který ho nutí k jejich odreagování, a to se děje hrou, „tendenci k nadbytečnému a nenutnému cvičení schopností, které odpočívaly“. U koťat hrajících si s klubičkem je celá tato hra „dramatizací lovu kořisti“ a podobně je tomu u dětí pečujících o své panenky („dramatizace činů dospělých“). V jiných případech, např. hrách chlapců na válku, je to uspokojování instinktů, resp. projev „lásky k vítězství“, která je korelátorem úspěchu v boji o bytí a která se projevuje i u šachovnice, když není příležitost k fyzickému boji. „Orgány, které si během klidu odpočinuly, vykazují sklon dostat se lehčeji do stavu vzrušení a přejít k ideální činnosti, jestliže jim chybí činnost reálná, a tak propadají ochotně nějakým umělým způsobům cvičení jako náhražce přirozených způsobů cvičení“ (Spencer). Podobný náhražkový charakter mají estetické činnosti. Hra tedy plyne z nadbytku energie a z nedostatku příležitosti k přirozené činnosti; u člověka jsou jejími zdroji instinkt a intelekt.

¹Výklad Spencerovy, Groosovy, Bühlerovy a Buytendijkovy teorie hry zde podáváme podle tohoto pramene.

K. Groos soudil, že zdánlivě neúčelná, resp. samoučelná hra má přece jen hlubší smysl. Hra je převažující činností v dětství, které je obdobím přípravy pro život. Stejně je tomu u mláďat vývojově vyšších druhů zvířat. Příprava na život je jednak funkcí výchovy, ale má také instinktivní základ, je to období učení, u člověka nejdelší – člověk má nejdelší dětství. Hra je v tomto smyslu druhem sebeutváření (Selbstausbildung) vývojově vyšších živočišných druhů. U zvířecích mláďat i u dětí pozorujeme zpočátku nejisté dotýkání věcí a experimentaci, u zvířat pohybové hry (např. skoky u gazelích mláďat, u koťat hry se zdánlivou kořistí). Zvíře přesahuje své instinkty, stává se „self made animal“ a vykazuje později „vlastní iniciativu“; ve větší míře než u pouhých instinktivních her je u opic nápadné „hravé napodobování a experimentování“ podobně jako u dětí. Hra je v tomto smyslu „sebevytvářením“ životních návyků a „experimentální hry jsou první školou inteligence“ (experimentování se zde míní dvojí: dotykové zkoušení vlastních orgánů a dále manipulování s různými objekty). Děti projevují větší bezmocnost než mláďata zvířat, a proto i jejich vývoj her je jiný; objevují se zde formy, které jsou zvířatům cizí. To je ovšem způsobováno také jinou sociální situací dětí, jejich usměrňováním dospělými. Také u dětí má lezení, poskakování, běhání apod. instinktivní původ (instinktivní hry). Pak přichází ke slovu nápodoba, experimentování s vlastním hlasem (broukání, žvatlání) a napodobování řeči dospělých přivádí dítě k osvojení mluvené řeči (dítě rádo opakuje slyšená slova a pojmenování věcí v obrázkových knížkách), k rozmlouvání s panenkami apod. Utváření člověka má čtyři způsoby: 1. neúmyslné cizí utváření (vliv prostředí), 2. neúmyslné sebeutváření (dětské hry), 3. úmyslné cizí utváření (rodinná a školní výchova), 4. úmyslné sebeutváření (vědomá sebevýchova). Cvičnou hodnotu mají i hry dospělých (např. bojové hry u přírodně žijících národů, rytířské hry středověku) a experimentování v dospělosti vede k objevování, vynalézání a k produkci (domácí kutilové). Ve vývojově vyšších kulturách znamená dělba práce jednostrannost, a tak pro úředníky, učitele apod. znamenají pohybové hry jakési doplňování jejich profesní jednostrannosti, ale i u sedláka hra v kuželky znamená doplnění jeho fyzické práce, neboť je to také činnost duševní. Ve hrách dospělých se také uplatňuje soutěživost (vítězství jako symbolický, resp. i materiální zisk). „V estetickém požitku nacházíme hru vnitřního spoluprožívání, které nám nabízí ideální obohacení našeho lidského bytí“; umění nám nabízí doplnění „neharmonického reálného prožívání oním ideálním a harmonicky uspořádaným bytím, které nazýváme bytím krásy“ (Groos). Hra neznamená uvolnění a odpočinek, dítě i zvířecí mládě si hraje pokud síly stačí. Hra jako odpočinek se objevuje až u dítěte školního věku a v dospělosti, ale ve hře se nezabýváme ani tak námahy, jako spíše nutností práce: „V osvobození se od tlaku a nutnosti vážného života získává teorie zotavení teprve svůj hluboký význam“ (Groos). Hra je v tomto smyslu doplněním práce: naše bytí má dvě zážitkové sféry s vlastními pocity, zaměstnání a rodinný život; v rodině se zapomíná na práci a naopak. A také hra má takovou zážitkovou souvislost: „Z rozličných sfér vážného života s jejich vztahem ke skutečnosti a jejím naléhavým úkolům přestupujeme do bezstarostné sféry hry s jejími iluzemi, do níž vstupujeme dobrovolně...to již není jen doplnění, ale současně také osvobození...Ve hře se osvobozujeme od tvrdé nutnosti musení (des Müssens). S náladou nenucenosti a rádo-chtění (Ger-

newollens) otevíráme dveře k jejímu světu zdání, tak jako vstupujeme ze zaprášené ulice oddychnout si do krásné zahrady, kterou oddělují vysoké zdi od shonu a spěchu dopravních cest. Tato nálada se působivě šíří jako zlaté tkanivo celou sférou hry" (Groos).

K. Bühler, na rozdíl od S. Freuda (1920), který ve hře spatřuje slast z odreagovaného napětí, spatřuje ve hře naopak již zmíněnou „funkční slast“, spojenou se vznikem a udržováním určitého stupně napětí a aktivity. „Všude v říši zvířat až k amébám, kde v adekvátním, tlení prostém pohybu těla se dospívá k vybití nashromážděného přebytku síly, povstává funkční slast“ (Bühler). V nervovém systému nashromážděné vzrušení je zdrojem této funkční slasti: „v oblasti dětské hry a (snad odtud) v umění a nadto v naší, primárními životními zájmy řízené práci v povolání lze nalézt stoupání a zušlechťování funkční slasti. Je zabudována v dětské hře, v dalece vysazených, prospektivních cílech předvíčování tělesných a duševních schopnostech dítěte... Vystupňován a zušlechtěn, systematicky vybudován, vystupuje fenomén funkční slasti ve hře dítěte a v umění“ (Bühler). Ale nejde tu jen o prosté uvolnění nadbytku sil v primitivním smyslu; zdroj funkční slasti je usměrňován „uspořádanými drahami“, projevuje se účelně. „Dítě si hraje od rána do večera až k unavení... Primitivní člověk tančuje propadnutv rytmiče a opilý pohybem až k úplnému tělesnému vyčerpání“, píše Bühler a ve své teorii hry se odvolává na výzkumy „národních dětských her“, jež u vídeňských dětí prováděla H. Hetzerová, která dospěla k závěru, že dětská hra je ovládána principem formy či „vůli k formě“ (Formwille). Podle Bühlera hrající si dítě a umělec mají to společné, že mají právě tuto „vůli k formě“: dítě je citlivé a chtivé po formách a formulích ve společných hrách a uplatňuje zde i svou fantazii; čím je dítě mladší, tím více je zřejmé, že v jeho hrách vystupují „autochtonní momenty formy“, které Groos nazývá „experimentální hry“. Tři čtvrtě roku staré dítě upouští nebo odhazuje hračku, ale vyžaduje mít ji znovu a opakuje to až do vyčerpání trpělivosti dospělého. Jaký to má význam? Je to slast, tvrdí Bühler a „podnět ke stále nové účasti na něčem“, který působí funkční slast: „Činnost, která je vybavena funkční slastí a touto funkční slastí je přímo nebo přímo pro ni udržována, chceme nazývat hrou, nezáleží na tom, co jiného může vykonat a v jaké účelové souvislosti může být zabudována.“ Posléze Bühler uvádí, že „ve hře znamená životní síla funkční slast“, která „pro nejvyšší stupeň duchovního vývoje znamená tvůrčí radost“. Hra je v tomto smyslu chápána jako druh tvořivosti, resp. tvořivost jako druh hry.

Buytendijk odmítá především Groosovu teorii pohybových her: ptáci se učí létat, jinačí zvířata běhat, skákat, šplhat atd., ale pokud tu není vazba chování na nějaký předmět, není to hra. „Hra je vždy hraní s něčím.“ To, že hra je příjemná činnost, není důvodem k tomu, aby všechny příjemné činnosti byly nazývány hrou. Také Groosovo protipostavení hry proti vážným činnostem není případné, neboť děti berou své hry velmi vážně. Již filozof I. Kant na příkladu procházení se ukázal, že vedle práce a hry existují ještě jiné aktivity, které se od obou uvedených podstatně liší. Existují i slasti akcentované výrazové pohyby a symbolická jednání. Když je dítě fixováno na zaměřenou činnost, ať je to jídlo nebo plnění nějakého úkolu, sklon ke hře se zmenšuje nebo úplně mizí. Existuje přechod aktivity ke hře a přechod hry ve sport: když dítě manipuluje s mí-

čem, ale nepohazuje s ním, nýbrž zachází s ním podle určitých pravidel, která jsou fixována, nebo jím hází na cíl, je to již hra s míčem. V pozdějším stadiu, když se podrobuje fixovaným pravidlům činnosti s předepsaným cílem ve formě maximálního výkonu nebo dokonalosti provedení pohybů, je to již sport. Existuje tedy vývojová sekvence: příjemné pohyby – hry – sport: čím více je aktivita zaměřena na cíl, činnost má determinovaný průběh a „všechny vitální a duchovní procesy jsou vázány na stabilní podmínky, tím více vstupuje hrani do pozadí“ (Buytendijk). Poskakování, hrabání, házení rukama atd. nejsou hry, nýbrž projevy puzení k pohybu (typickým příkladem jsou kruhové, resp. opakované pohyby beze smyslu). Teprve když pohyby vytvářejí vztah subjekt–objekt, lze hovořit o hře, ale jen za dalších výše uvedených podmínek. Pozorujeme-li bojové hry dvou zvířat nebo fotbal či hru v šachy, ukazuje se, že každá hra se musí vyvinout. Procházení se, tančení, veslování, lyžování a jiné příjemné pohyby těla vykazují jen změny v intenzitě a tempu, ale nikoli v průběhovém tvaru pohybu samotného. Každá hra začíná pohybem, ale ten směřuje k předmětu (např. k míči), aktivita předmětu (míče, spolu- či protihráče) vyvolává opět reakce hráče a určitý efekt. „Krátké řečeno: hraní není jen to, že si někdo s něčím hraje, nýbrž také to, že něco si hraje s hráčem... Každá hra vyžaduje hřiště, hrové pole, ev. herní pravidla“ (Buytendijk). Dynamiku hraní prozrazuje „hra lásky“, je to střídání napětí a uvolnění: tak chápeme, proč ve hře lásky, ale také v jiných hrách, se stále vrací pokoušení, umělé vytváření distance, a tím napětí, které musí najít cestu zpět a dosáhnout pocitu uvolnění. Co je objektem hry? Je to vždy něco, co má obrazovost (Bildhaftigkeit): „Sféra hry je sférou obrazů, a tím i sférou možností a fantazie“ (Buytendijk). Jsou objekty, které dávají podněty k primitivním hrám, např. míč, který vzbuzuje „vitální obrazovost“ svou labilitou, jinými jsou amorfní substance, jako jsou písek a bláto – to je „patické působení amorfních substancí, které ustupují, dají se lhnout... mohou být vším, obsahují možnosti a překvapení“ – „hráno je jen s obrazy, které hrají také s hráčem“ (Buytendijk).

Z uvedených teorií je zřejmé, že se pojetí hry, jejích druhů, hranic a psychologické podstaty velmi liší a že tak diferencovaný fenomén, jakým je hra, vyžaduje velké badatelské úsilí, které by přineslo jednotnější a plauzibilnější teorii.

Literatura:

Bruner, J.S., Jolly, A., Sylva, K.: Play, its role in development and evolution, London 1976. Buytendijk, F.J.J.: Wesen und Sinn des Spiels, Berlin 1933. Elkonin, D.B.: Psychologie hry, Bratislava 1983. Groos, K.: Die Spiele des Menschen, Jena 1899. Huizinga, J.: Homo ludens, Praha 1971. Millarová, S.: Psychologie hry, Praha 1978. Rüssel, A.: Das Kinderspiel, München–Basel 1969. Scheuerl, H.: Das Spiel, Weinheim–Basel, sv. I., 12. vyd. 1994, sv. II., 11. vyd. 1991.

Poznámka: K. Bühler své teorii hry nevěnoval žádnou knižní monografii.

Hromadné chování

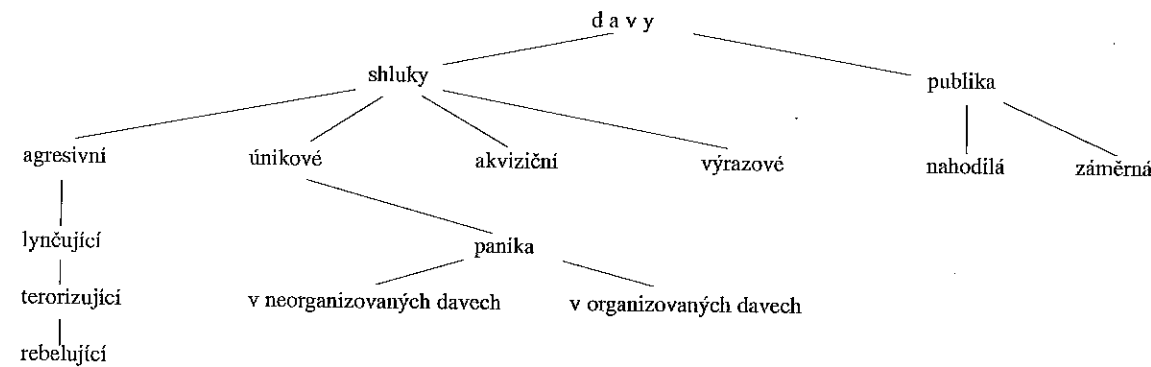
Předhistorii problému hromadného chování tvoří téma **chování davů**, resp. „psychologie davů“ (G. Le Bon, 1891, čes. 1897, 1946; S. Sighele, 1893, G. Tarde, 1898). Šlo tu o problematiku dvojího druhu: chování davů jako takových a chování jedince v davu. Tato problematika však byla zpracována spíše filozoficky. Nicméně klasické dílo G. Le Bona a jeho hlavní teze (až na jeho spekulativní domněnky o „duši davů“ a jiné) byly vcelku přijímány až do doby empirického výzkumu „hromadného chování“, jako je např. chování lidí v průběhu přírodních a jiných katastrof. Téma bylo tedy rozšířeno z davů jako aktuálně aktivovaných a činných lidských agregátů (shluků) na psychologii mas, jako je např. problém šíření poplašných zpráv na určitém území apod. Původní Le Bonova charakteristika davu jako neorganizovaného dočasného společenství, seskupení lidí reagujících jednotně na určitou situaci, a zejména jeho „psychologické charakteristiky davu jako společenství“, v němž dochází k vystupňované afektivitě, snížené kritičnosti, uvolnění zábran a k vytvoření společného ohniska pozornosti, je v podstatě správné, sporný je však výklad těchto skutečností, např. aktivací jakýchsi psychických atavismů. P. R. Hofstätter (1964) vytýká Le Bonovi správně nedostatečnou diferenciaci davových fenoménů. K davovým fenoménům patří velmi pestrá směs aktivit, které mají řadu společných znaků, ale liší se motivy, jež je vyvolávají. Patří sem kromě jiného rabování, plundrování, lynčování, ale také např. panika. Kromě toho tu pojem davu není dostatečně odlišen od shromáždění typu posluchačstva přednášky nebo divadelního publika apod. Dále Hofstätter poukázal na problematičnost Le Bonových postulátů o podstatě davu, které srovnává s pojetím prahordy u S. Freuda. F. Jodelet (1987) soudí, že v davu je vyvolávána iluze moci a univerzality, což vede k psychické „infekci“ vyúsťující nezřídka v akci. Mezi příslušníky davu se objevuje jakási psychická afinita, ale je rozdíl mezi davem, který prchá, a davem, který útočí nebo jen něčemu přihlíží. Toto klasické pojetí davu, v němž se uvolňují nevědomé iracionální síly, je poplatné duchovní atmosféře doby, v níž vznikalo (sociální problémy konce minulého století). Bylo dále rozvedeno

španělským spisovatelem a filozofem J. Ortegou y Gassetem (čes. 1933), který je vztahuje ke krizi své současnosti, jejímž produktem je „davový člověk“, primitiv s paradoxní psychologií (hladový dav zapalující pekárnu). Krizi evropské kultury je „vzpouza davů“, jejímž příkladem je podle Ortegy y Gasseta italský fašismus. Jinou filozofii davu vypracoval rakouský spisovatel E. Canetti (1981, čes. 1994). Pokud se chování jedince v davu týče, iracionální reakce a ztráta zábran je vysvětlována tím, že davová situace vytváří anonymitu (být v davu znamená být anonymní). To je patrně sice podstatné, ale nikoli jediný znak a je opět třeba rozlišit různé druhy davů. Z hlediska aktivity se rozlišovaly davy útočné, útěkové, davy vytvářející se při hrách a další. Existují tu však i hlubší rozdíly historicko-sociální, resp. rozdílné společenské souvislosti: protizidovské pogromy v bývalém carském Rusku mají s lynčováním černochů americkým Ku-Klux-Klanem společný motiv nenávislné xenofobie či rasismu, ale tato motivace má různou genezi společensko-historickou (proto nelze srovnávat s americkým rasismem rasismus českých „skinheadů“, resp. některých jiných skupin, i když přebírají hesla amerických, a dokonce i nacistických rasistů). Účast jedince na akcích útočného davu má různou motivaci a útočné davy jsou různého druhu, patří sem i oprávněné revoluční akce. Člověk ocitající se v davu se mění, je jiný než mimo dav, je-li v davu, narůstá v něm pocit moci a současně se v něm uvolňují nevědomá pudová hnutí a zvyšuje se jeho sugestibilita. Také Le Bonovo tvrzení, že davy jsou ničivé a slepé, patří spolu s uvedeným pojetím jedince v davu k tomu, co bychom nazvali klasické pojetí davu, resp. davových fenoménů. Již také Le Bon tím, že k davům řadil i velké skupiny (měšťané, sedláci), vytvářel přechod k psychologii mas. Nověji definoval dav K. Young (1946) jako „shromáždění značného množství osob okolo středu nebo bodu společné pozornosti“, přirovnává to k seskupování železných pilin kolem magnetu. V období, které se vyznačuje již přechodem k psychologii mas, se také u R. W. Browna (1954) objevuje klasifikace davů (viz schéma na násl. straně).

Podle sociologa J. Szczepańskiego (1966) tu podáváme **podstatné znaky fenomenologie davu**: „Dav je přechodným shromážděním většího množství lidí v prostoru dovolujícím bezprostřední kontakt, shro-

mážděním reagujícím na stejné podněty podobným nebo identickým způsobem. Lidé v davu jsou spojeni psychickou vazbou skládající se z podobných nebo identických emocí a pudů, vyvolaných týmiž podněty. Dav nemá žádné ustálené organizační normy ani žádný soubor norem morálních. Jeho vliv na členy vyplývá z emocionálně pudové vazby. V davu se uplatňují primitivní, ale silné pudy a emoce, nebrzděné žádnými etickými nebo organizačními normami. Existují různé druhy davů, z nichž nejznámějším a nejčastěji popisovaným je dav agresivní, jehož projevy jsou

Americký brigádní generál C. T. Lanham (1943) analyzoval řadu případů paniky během válečných operací. Historicky vzato, jednou z nejvýraznějších byla panika, kterou zapříčinila drtivá porážka italských vojsk v první italsko-etiopské (habešské) válce r. 1896. Po útoku nepřítele, když selhalo italské dělostřelectvo, vojáci zahazovali pušky a dali se na bezhlavý útek; důstojníci, kteří se jim v tom pokusili zabránit, byli inzultováni. Z 15 000 vojáků, mnohem lépe vyzbrojených než nepřítel, se zachránilo jen 3500 mužů. **Chování jedince v davu** charakterizoval J. Szczepeń-

Klasifikace davů (R. W. Brown, 1954)

např. lynč, teroristické akty a pozdvižení... Agresivní dav se objevuje ve třech různých formách: dav lynčující, tj. dav pronásledující jednoho člověka; dav terorizující, známý z pogromů nebo jiných teroristických aktů směřujících proti určité kategorii osob nebo proti skupinám; dav bojující, jaký se objevuje v době vzpour nebo stávek, kdy se napadená demonstrace nebo sběh začíná bránit neorganizovaným způsobem. Nejčastějšími příčinami lynče v USA na začátku padesátých let byly vraždy (41 %) a smilstvo (19,2 %). Specifickým davovým fenoménem je **panika**: podle E. G. Boringa (1960) paniku umožňují určité psychologické stavy jako strach a neklid, pocit blízkosti se hrozby a nebezpečí, u vojáků prožívání porážky, ale mohou se uplatňovat i příčiny vnější, jako je prostředí s extrémní teplotou, u armád nedostatek zbraní, munice a velké ztráty, dále šířené zvěsti, u vojsk protikladné rozkazy, ztráta dobrého velitele, přičemž paniku umocňují i různé fyziologické a psychologické stavy (únavy, nedostatek spánku, deprese, hlad, neznalost situace, ztráta důvěry, nízká morálka a disciplína a další).

ski (1966) takto: „Potlačované uvažování a dezindividualizace posilují pocit solidárnosti s celým davem. Vedou také k oslabení pocitu významných etických a právních norem. Dav vyvolává silný pocit správnosti realizovaných akcí. Emocí navozené způsoby jednání nejsou kriticky hodnoceny rozumem. Nadto citové napětí panující v davu zvyšuje pocit vlastní moci a znemožňuje pocit odpovědnosti za prováděné činy... V důsledku těchto jevů jednají členové davu podobně jako lidé, kteří jsou pod sugestivním vlivem.“ Zatímco u útočících davů se zvyšuje pocit moci, u prchajících davů jsou jedinci, kteří je tvoří, ovládáni pudem sebezáchovy. Základními **znaky davové akce** jsou psychologická nákaza (ve stavu zvýšené sugestibility) a řetězová reakce. Zvláštní tematiku tvoří **vůdcové davu**, jedinci provokující akci či dávající k ní podnět, kteří se často staví i do čela útočícího davu. Mohou to být náboženští a političtí fanatikové (např. Savonarola, jenž vyvolal pustošivé ničení), kteří mají, jak uváděl Le Bon, „fascinující sílu“ a prestiž, „moc, která ochromuje všechny naše kritické schopnosti a naplňuje naši

duši úžasem a úctou“; davy potřebují vždy hotový názor, který nezáleží na pravdivosti, ale na prestiži. Akce davu burcuje emociogenní hesla.

Impresionistickou „psychologii davu“ nahradil **koncept hromadného chování**, který se připravoval v USA již ve dvacátých letech našeho století a vyústil v systematické zkoumání chování lidí v situacích katastrof (D. W. Chapman, 1962), ale i při epidemiích, mobilizacích, v situacích vyvolávajících paniku (N. J. Smelser, 1962) a dalších; zachovala se i problematika drancování, teroru a jiných projevů davové agresivity. Fenomén hromadného chování se tu neomezuje již jen na dav, ale na prostorově difuzní „masové chování“: např. středověký flagelantismus se projevoval tím, že davy bičujících se náboženských fanatiků táhly určitými evropskými zeměmi. Současně to však byl masový jev, stejně jako jiné méně četné případy náboženské hysterie, které se objevovaly ve všech křesťanských zemích. W. R. Heinz (1994) charakterizuje předmět hromadného chování takto: „Předmětem oblasti teorií kolektivního chování je spontánní spolupůsobení individuí v množstvích lidí, skupin nebo hnutí, kteří se vně etablovaných institucí a nekonvenčními prostředky zasazují za prosazení svých potřeb, zájmů a přesvědčení.“ Jedním z předchůdců současného pojetí hromadného chování byl S. Freud (1921) svou „Massenpsychologii“. Nové explanační konstrukty zavedl v této oblasti R. H. Turner (1964): „emocionální nákaza“, „konvergence chování“ a „vystání norem“. Sociologické podmínky hromadného chování stanovil N. J. Smelser (1972). Nejzávažnější jevy tu představují teroristické skupiny, rasistická hnutí, destruktivní aktivity fotbalových „fanoušků“ a normy některých pseudonáboženských sekt (např. hromadné sebevraždy nebo krvavé oběti satanistů). Psychologické aspekty těchto jevů musí být zkoumány v souvislosti se sociologickými jevy, resp. společensko-ekonomickými, politickými a kulturními zvláštnostmi, zejména krizemi. O. Mikšík (1980) v této souvislosti hovoří o „disinhibici primitivního sociálního chování“, tj. o ztrátě či odlumení zábran, a soudí, že tu jde o podobu s „impulzivně reaktivním chováním na infantilním, dětinském stupni“. Za typické příklady považuje: projevy diváků ve „vyhroce-

ných situacích sportovních střetnutí (čím je výsledek nejistější, tím vyšší prožitkovou hodnotu střetnutí obsahuje, tím výrazněji uvolňuje korové flumení emocionality), některé projevy náboženského mysticismu a „pobláznění“, jako jsou např. projevy vztahující se k „záračným“ místům a událostem, dále „jevy pobláznění hudbou, rytmem“, projevující se „hromadným vytržením a převáděním mocných smyslových dojmů do motoriky, impulzivních rytmických pohybů vedoucích až k extázi a hromadnému projevu, který může ústít i do výtržnictví“ (považuje je za „animální vyjádření extáze ze struktury smyslových podnětů ve specifické extázi motorické a akční“). Podle Mikšíka lze v „erupci hromadného chování“ najít tři základní typy „uvolňování psychologických otřesů, a to: paniku, výbuch agrese a „masovou hysterii“. **Masová hystérie**, analogická hysterické reakci jedince, vzniká „v okamžicích, kdy se sociální soubor ocitá ve vyhroceném konfliktu působnosti protikladných pohnutek cílového chování stejné síly (naléhavosti), afektivně impulzivního kolísání mezi několika možnými volbami, stejně beznadějnými či nevedoucími k řešení vyhrocené konfliktové situace“.

Někteří psychoanalytici ve spojení s marxistickou ideologií (které je charakteristické pro zvláštní kategorii nekritického intelektualismu, jako např. u W. Reicha, 1933), se pokusili „vysvětlit“ určitá politická hnutí z „mentality maloměstáctví“ (Reich tím v podstatě vysvětluje italský fašismus). Jiní se pokusili o „psychologii socialismu“ (např. H. de Man, 1928) apod. Avšak podobně jako u Le Bona tu jde spíše o impresi a ideologii než o vědecké pojetí.

Literatura:

- Canetti, E.: Masa a moc, Praha 1994. Heinz, W. R., Schöber, P. (vyd.): Theorien kollektiven Verhaltens, 2 sv., Darmstadt-Neuwied 1972. Hofstätter, P. R.: Gruppendynamik: Kritik der Massenpsychologie, repr. Hamburg 1964. Le Bon, G.: Psychologie davu, 2. vyd. Praha 1946. Mikšík, O.: Psychologie hromadného chování: sociálně-psychologické jevy v mimořádných psychologických zátěžích hromadné povahy, Praha 1980 (skriptum UK). Ortega y Gasset, J.: Vzpoura davů, Praha 1933. Reich, W.: Die Massenpsychologie des Faschismus, repr. Frankfurt/Main 1974. Smelser N. J.: Theory of collective behavior, London 1962.

Charakter

Ačkoli právě téma povahy člověka je nepochybně téma par excellence psychologické, je mu v psychologii věnována jen velmi relativní pozornost a mnohými je z psychologie dokonce vylučováno. Slovo charakter pochází z řeckého slovesa, které znamená vyryvat a přeneseně vyjadřuje trvalý a výrazný znak či útvar (vryp); významově ekvivalentní je slovo povaha. Pojmu charakter užil už Theophrastos ve 3. století př. n. l. ve svém díle *Etické charaktery* (zkr. čes. překl. Povahopisy, 1925), v němž popsal několik desítek psychologických typů (pokrytce, lakomce, ješitu a další). V tomto smyslu pak vycházela další **pojmenování o charakterech** jako o určitých výrazných psychologických typech (např. *Charaktery* J. de La Bruyéra, 1688, čes. překl. *Charaktery neboli mravy tohoto století*, 1972, které jsou zčásti překladem Theophrastových *Charakterů*). Popisy charakterů, přesněji některých charakterových vlastností, vycházejí v těchto případech z etických hledisek. Proto se problematikou charakteru zabývali i filozofové, např. I. Kant ve své *Antropologii* (1798) identifikoval charakter s chtěním, resp. s vůlí, stejně jako Schelling, Schopenhauer a jiní, nověji pak M. Scheler, W. Stern, E. Uitz a další. Proti tomu vystoupil G. W. Allport (1937) s názorem, že někteří autoři chápou osobnost jako inteligenci a charakter, nebo inteligenci, temperament a charakter, ale osobnost není nikdy aditivní fenomén; je-li charakter chápán jako složka osobnosti, je téměř vždy nějak ztotožňován s vůlí, ale v tom je určitý rozpor, neboť „síla vůle“ je obsažena ve vlastnostech osobnosti, resp. v jejích tzv. volních vlastnostech. Mluvíme-li o charakteru, pokračuje Allport, podílejí se na tom vedle psychologie i sociální a jiné hodnotící soudy, „všude se setkáváme se záměnou psychologie a etiky“ (např. na otázku, jak mám vychovávat své dítě, dostávám často pedagogické rady, které jsou „čistou etikou“ a žádnou psychologií). Allport uzavírá: charakter je etický pojem a jako takový je v psychologii zbytečný. Jiní však mají odlišný názor; např. R. Allers (1929, 1935) zdůrazňuje, že **pojem charakter** obsahuje normativní hledisko a že pojmy, jimiž jsou vyjadřovány charakterové vlastnosti osoby, vycházejí z hodnocení,

z hodnotového úsudku („Werturteil“). Charakter je zhodnocená osobnost, říká Allport; Allers uvádí, že charakter vykazuje vztah k hodnotám („charakter člověka je zákonitost jeho jednání, druh pravidla nebo maxima“) a v tomto smyslu vyjadřuje jeho hodnotovou orientaci, je to „individuální kategorický imperativ“. Základním problémem je tedy **vztah charakteru a morálky**: původně byl a v řadě případů stále je brán charakter jako projev osobní morálky; charakter je tedy spojován s osobní morálkou, resp. je s ní ztotožňován. Jestliže je tomu tak, pak existují vlastnosti osobnosti, např. vytrvalost, rozhodnost, důslednost a další, které jsou eticky neutrální, a charakter pak nevyčerpává celek charakteristik osobnosti. Druhou stranou tohoto problému je vztah charakteru a charakteristiky: osobnost může být charakterizována, tj. popsána v termínech psychologických vlastností osobnosti, ale pokud je popisována v termínech charakterových rysů, je ve výše uvedeném smyslu její charakteristika neúplná. Vyjadřuje-li tedy charakter osobní morálku a existují-li eticky neutrální rysy osobnosti, není postižením charakterových rysů osobnost plně charakterizována.

P. Häberlin (1925) uvažoval o **vztahu charakteru a osobnosti** jinak. Význam pojmu charakter je nutné hledat uvnitř personality: jestliže personalita je obecně lidský charakter, pak se musí všechny charakterologické difference pohybovat uvnitř ní; „každý jednotlivý charakter je zvláštní personalita“ a „kolik je možných modifikací osobnosti, tolik je možných charakterů, ne více“. „Zvláštní charakter znamená zvláštní modifikaci personality. Zvláštní charakter je tedy vždy osobnost, jmenovitě osobnost zvláštního ražení; charakter není něco vedle osobnosti, nýbrž je to osobnost sama, tak, jak vystupuje v jednotlivém případě“, uvádí Häberlin a pokračuje: „Charakter (jako individuální jedinečnost) je to, co ji činí zvláštní osobou.“ Charakter tedy znamená osobní utváření, individualitu, druh osobnosti. Toto pojetí legitimuje existenci zvláštní vědy o charakteru, **charakterologie**, která byla pěstována zejména německými psychology jako obecná teorie charakteru (E. Uitz, 1925) nebo jako konkrétní charakterologická soustava (L. Klages, 1910 a pozd., Ph. Lersch, 1938, a další).

Stejně rozdílné je hledání podstaty charakteru, které je často poplatné elementaristickému nesystémovému přístupu. Tak je **podstata charakteru**, jak už bylo

uvedeno, hledána ve vůli, jindy v citech (Th. Ribot) nebo ve způsobu jednání jako „typický modus reakce“ (J. B. Watson, G. Ewald). A. Adler (1927) vyslovil názor, že charakter je sociální pojem. U Robinsona nemá smysl hovořit o charakteru, říká Adler, ale F. Baumgartenová (1933) proti tomu namítá: je neméně důležitou charakteristikou Robinsona, zda své ztroskotání přijal tupě a apaticky, nebo se brzy snažil zlepšit svou situaci trosečníka. F. Baumgartenová (1933) podala vlastní teorii charakteru: **vlastnost charakteru** lze podle ní definovat jako „konstantní psychologickou řídicí sílu (Richtkraft), která určuje aktivní a reaktivní chování člověka v prostředí; charakter je tedy jedinečná struktura psychologických řídicích sil“. Neurčitý pojem psychologické řídicí síly však toto vymezení zatemňuje. P. Helwig (1967) zdůrazňuje **vztah charakteru k hodnotám** a zdá se, že tím postihuje jeho podstatu: 1. Naše hodnocení se podílejí na utváření charakteru (kdo přiznává vysokou hodnotu lásce k bližnímu, vytváří jiný charakter než ten, kdo tento druh lásky nepokládá za důležitý): „hodnocení náleží k charakteru“. 2. Každá charakterová vlastnost a každý charakter jako celek představují určitou hodnotu; charakterové vlastnosti mohou mít životně praktickou morální, sociální a jinou hodnotu. Skutečnost, že se charakter vytváří ve vztahu k hodnotám, je nesporná, avšak záleží také na tom, jak je chápán charakter na jedné a hodnota na druhé straně, a znovu je třeba připomenout, že existují vlastnosti osobnosti, které jsou eticky neutrální a nevyjadřují vždy vztah k hodnotám (např. vytrvalost závisí také na fyzické dispozovanosti). Charakter by pak ve výše uvedeném pojetí vyjadřoval jen složku osobnosti. Tak chápe charakter např. H. J. Eysenck (1960); jako „více či méně stabilní a setrávající systém konativního chování (vůle)“. Ve vztahu k hodnotám vymezuje charakter H. Rempelin (1959) jako „relativní konstantu osobního usilování, citění a chtění hodnot“. V psychologii se hodnota obvykle vymezuje pozitivně jako to, co člověk pokládá za dobré, a tedy i v jisté míře za významné ve smyslu pozitivním.

H. B. English a A. Ch. Englishová (1958) uvádějí následující **významy pojmu charakter** používané v současné psychologické literatuře: 1. Každý pozorovatelný znak, kvalita nebo vlastnost, v níž nějaká věc, osoba, zvíře nebo událost může být poznána jako od-

lišná od jiných (v tomto smyslu lze tedy hovořit i o charakteru události, věci atd.; synonymem je pojem rys, charakter zde vyjadřuje něco charakteristického, podstatně zvláštního, jedinečného). 2. Všechny takové znaky vzaté souborně, tj. povaha objektu vcelku. 3. Všechny mentální nebo behaviorální rysy osoby, úplná suma jejích psychologických rysů. 4. Integrovaný systém rysů nebo behaviorálních tendencí, který uschopňuje k reagování, vzdorování překážkám, a to relativně konzistentním způsobem a ve vztahu k morálním požadavkům (to je standardní psychologický význam pojmu charakter, který se liší od pojmu osobnosti zdůrazněním: a) volního aspektu, b) morálky). 5. Osoba vylíčená v literatuře jako určitý hrdina. 6. Status nebo role ve své povaze. 7. Nápadně odlišná osoba, např. excentrik.

Na tomto místě je vhodné zdůraznit **rozdílnost psychologického a normativního pojetí charakteru**. Psychologicky vzato, ať už je podstatou charakteru cokoliv, má každý člověk charakter; charakter je univerzální psychologický fenomén, ať už ho chápeme jako vztah k hodnotám, jako projev osobní morálky, nebo širěji jako charakteristiku individuální osobnosti vůbec. V historii a jinde mívá však slovo charakter normativní význam, vyjadřuje výraznou, kladnou povahu; být „charakterní“ zde znamená mít dobrou povahu. Nověji analyzoval užívání pojmu charakter v psychologii W. Arnold (1987), podle něhož je pro pojem charakteru podstatné, že nemůže být pojímán elementově, nýbrž jen jako celost: „je objektivní věcnou jednotou“. Arnold pak podává toto vymezení: „Charakter je nedělitelná zvláštní (individuální) svéráznost osoby (přesněji jejího jáství), která se projevuje v určitých způsobech prožívání, která se celostně pořádají, jsou podřízeny změně, ale v podstatě setrávají.“ Zásadně však platí, že charakter se projevuje v činech, v jednání, nikoli ve smýšlení nebo citění.

Existují různé teorie charakteru, např. tzv. **genetická teorie** (R. F. Peck a R. J. Havighurst, 1960), které vycházejí z různých operativně pojatých pojmů charakteru. V genetické teorii charakteru je uplatňován vývojový zřetel: charakter je zde identifikován s určitou úrovní morálního vývoje tak, jak se tento vývoj vykazuje v ontogenezi. Usuzuje se, že u každého jedince dominuje určitý typ charakteru odpovídající určité úrovni morálního vývoje. Charakter je zde tedy

opět spojován s morálkou, avšak existuje více pojetí vývoje osobní morálky (např. J. Piaget a další). Každý dospívá k určité úrovni morálního vývoje. Peck a Havighurst podávají tento přehled vývoje charakteru:

typ charakteru	období vývoje
amorální	kojenectví
prospěšný	rané dětství
konformní	pozdější dětství
iracionálně vědomý	adolescence a dospělost
iracionálně altruistický	adolescence a dospělost

Dospělý jedinec ve svém morálním vývoji obvykle ustrne na určité úrovni, která je charakteristická pro chování dítěte určitého věku: většina dospělých se v tomto smyslu vyznačuje jakýmsi morálním infantilismem. Např. nejnižší úroveň vývoje morálky reprezentuje tzv. amorální charakter, tedy výrazný egoismus s nedostatkem vnitřních zábran, což je charakteristické pro chování kojence. Charakteristika jednotlivých typů charakteru je, podle Pecka a Havighursta (1960), následující:

- Amorální charakter představuje vlastně to, co se klinicky nazývá psychopatická osobnost: nedostatek ohledu na zájmy druhých lidí, kteří jsou chápáni jen jako prostředky k uspokojování vlastních potřeb, impulzivní egoistické jednání s nedostatkem zábran; charakterizuje psychiku dítěte v prvním roce jeho života.

- Prospěšný charakter: jedinec internalizuje princip chovat se tak, jak se chovají nebo jak by se chovali jiní, tj. být jako jiní, aby nedošlo k sociální dezaprobaci (aby nedošlo k vyvolání odporu nebo odmítání a aby o něm jiní dobře smýšleli). Jde tu o formální ohled na mínění ostatních; pokud vnější kontrola chybí, může se jedinec chovat i bez zábran. Jako správné chápe jen to, co odpovídá pravidlům, nemá internalizovány abstraktní principy cti, odpovědnosti atd. Odpovídá to v podstatě psychice dítěte předškolního a mladšího školního věku.

- Konformní charakter: rovněž zde je internalizován princip chovat se tak, jak se chovají ostatní, aby nedošlo k sociální dezaprobaci, avšak na rozdíl od předchozího typu je tu přítomno již méně impulzivnosti, tedy více vnitřní kontroly a méně egoismu, protože se uplatňuje ohled na ostatní, spíše ale stále ještě z hlediska „aby se neřeklo“ a „když se to ostatní nedovědí“;

chování se uvolňuje. Odpovídá to v podstatě psychice dítěte školního věku.

- Iracionálně vědomý charakter: zde jsou již internalizovány abstraktní principy, např. čestnosti, avšak svérázně pojaté a zakládající osobité pojetí správného a nesprávného na bázi emočního vztahu; je to tedy jakási „slepá morálka“, založená na strnulé aplikaci abstraktních morálních principů, bez dostatečného zřetele k okolnostem a důsledkům. Reprezentuje psychický obraz charakteru osob, které internalizovaly a přijaly za své vzorce chování svých rodičů.

- Racionálně altruistický charakter reprezentuje nejvyšší úroveň morálního vývoje jedince, který již nemá strnulá iracionální morální schémata, ale je „realisticky morální“, tj. jedná s ohledem na danou situaci a možné důsledky pro jiné; zvažuje vždy hledisko sociálního dopadu svého jednání (altruismus), egoistické sklony ustupují do pozadí.

Peck a Havighurst určili také „osobnostní vektory charakteru“, mezi něž patří: 1. morální stabilita, tj. způsobilost respektovat morální kodex bez zřetele k osobnímu uspokojení, 2. tzv. síla ega, tj. způsobilost přiměřeně (realisticky) vnímat, myslet, cítit a chtít, být emočně vyrovnaný a prostý konfliktů, 3. síla super-ega, tj. soulad chování s vlastními vnitřními morálními principy, 4. spontaneita, tj. tendence vyjadřovat v chování své city a snahy, netlumit jejich projevy, 5. přátelskost, tj. generalizovaný postoj přichylnosti k ostatním lidem a 6. komplex trestuhodnosti, tj. způsobilost pocíťovat odpor a úzkost při vynoření se společensky dezaprobovaných (nemorálních) impulzů (představ, myšlenek, pocitů). Uvedené osobnostní vektory (faktory) korelují vysoce se zralostí charakteru: faktor morální stability v míře +0,84; faktor síly ega +0,77; nejnižší korelaci vykazuje komplex viny (-0,33), což odpovídá celkovému výše uvedenému pojetí: morálně vysoce vyspělí jedinci mají jen málokdy pocit viny, neboť nejsou obtěžováni dezaprobovanými impulzy. Peck a Havighurst dále zjistili, že **úroveň vývoje charakteru** je určována řadou sociálních činitelů, které se týkají především rodinné výchovy. V tomto smyslu nejvyšší korelace se zralostí charakteru vykazují tyto faktory: vzájemná důvěra mezi rodiči a dítětem (+0,64) a konzistence rodinné výchovy (+0,58). Spontaneita je určována mírnou, ne příliš přísnou výchovou. Genetická teorie charakteru nese

stopu psychoanalytických aspektů a její slabinou je schematické přiřazování typů charakteru vývojovým fázím psychiky, neboť morální nezralost je složitější jev než oběma autory uvažovaná vývojová retardace.

Jiné **vývojové stupně morálky** identifikoval L. Kohlberg (1970), který vyšel z chování člověka ve vnitřní konfliktní situaci. Stadia morálního vývoje jedince ilustruje variantami úvah manžela, který má své nemocné manželce opatřit drahý lék, na nějž nemá peníze (viz přehled níže).

Kohlbergovo pojetí stupňů morálky s příklady

Prekonvenční úroveň:

- I. stadium: orientace na trest, egocentrické podřízení se moci.
- II. stadium: naivně egoistická orientace - chování zaměřené na uspokojení vlastních potřeb.

„Bůh mne potrestá, nechám-li svou ženu umřít.“ - „Tchán mi to bude stále vyčítat.“
„Mám právo na svou ženu a to je důležitější než nároky nějakého lékárníka.“

Konvenční úroveň:

- III. stadium: konformita se standardními obrazy společnosti - „orientace dobrý hoch - dobré děvče“.
- IV. stadium orientace na autority sociálního pořádku (fixovaná pravidla).

„Učiním to, co by učinil každý řádný manžel - ochráním svou vlastní ženu a splním své povinnosti.“
„Jsem povinen poslechnout vyšší zákon manželství - společnost na něm stojí.“
(Dodržení role a zachování pořádku.)

Postkonvenční úroveň:

- V. stadium: orientace na sociální odchylku a na společně sdílené hodnoty; „orientace na sociální smlouvu“.
- VI. stadium: orientace na svědomí, respektování druhých - abstraktní etické principy.

„Máme si s manželkou pomáhat, a proto jsem povinen ji nyní pomoci.“
(Relativismus hodnot.)
„Žádný zákon ani trest mne nemohou odvrátit od toho, abych ji zachránil.“

Úroveň morálního vývoje se zde liší podle kritéria jednání: nejprve je jím vlastní potřeba, dále dodržování rolí a posléze identifikace s určitými principy, resp. povinnostmi. Celé toto pojetí je ovšem sporné stejně jako výše uvedené příklady, které nejsou pro odlišení úrovní dostatečně diferencující. Podle Kohlberga se v morálním jednání uplatňuje satisfakce svědomí a odmítnutí sebe-zavržení, sebe-odsouzení („self-condemnation“). Předkonvenční úroveň morálního vývoje se vyznačují ještě desetiletí, ale již mladší děti jsou schopny morálního uvažování. Je ovšem podstatný rozdíl mezi morálními úvahami a morálními činy.

Existuje také **psychoanalytické pojetí charakteru**, které vychází ze zdůraznění vlivu raných dětských zkušeností. Např. K. Abraham (1925) vypracoval teorii tzv. análního charakteru: extrémně náročný trénink

udržování tělesné čistoty v raném věku vede k fixaci na anální stadium vývoje libida, což se později projevuje syndromem příznaků označovaným jako „kompulzivní osobnost“ (přehnaná čistotnost, pedantství, svěhlavost, lakota). R. R. Sears (1936, 1943) skutečně zjistil korelace lakoty a pedantské pořádkumilovnosti (+0,39), lakoty a svěhlavosti (+0,37) a svěhlavosti a pořádkumilovnosti (+0,36), které poukazují na existenci takového syndromu. Jiné hypotézy, např. o důsledcích orální saturace a frustrace při kojení na po-

zdější formování tzv. orálního charakteru, byly empiricky přezkoušeny, ale výsledky jsou sporné (F. Goldman-Eisler 1948, 1950, 1951). Fenomén osobní morálky vyjadřuje psychoanalýza termínem **super-ego** (nad-já) a chápe jej především jako systém vnitřních zábran, který má původ v introjekci rodičovských zákazů. Super-ego je vlastně, obrazně řečeno, internalizovaný obraz rodičů.

Čistě **fenomenologicky založené pojetí charakteru**, pokládané za nejpropracovanější, podal L. Klages (1926), který je také významným představitelem psychologie výrazu a grafologie a filozofem krajně iracionalistického smýšlení. P. Helwig (1967) označuje Klagesovu charakterologii za „čistou fenomenologii“ a uvádí: fenomenolog zkoumá utváření světa nezávisle na tom, jaké věcné faktory tvoří jeho základ; neptá

se, jaké reálné síly vytvářejí v charakteru to, co nazýváme např. lakotou, nýbrž studuje fenomén lakoty, hledá její podstatné znaky, pořádá její typové protiklady, abstrahuje od reálných činitelů této povahové vlastnosti; jeho úkolem je osvětlit podstatu nějakého předmětu v abstrakci od jeho reálné existence. Podle Helwiga pak Klages neučinil krok od vrstvy fenomenologicky pojatých „obrazů charakteru“ ke skutečné přirozenosti charakteru; Klagesova charakterologie je v podstatě fenomenologicky založenou typologií charakterů. Klagesovu charakterologii nelze označit za ryze psychologickou, protože je silně poplatná jeho filozofické pozici, kterou vyjadřuje zejména protiklad ducha a duše, života a intelektu, resp. destruktivní vliv ducha na život – duši. Tento protiklad duše – života a ducha – intelektu, tendence já a vůle pak Klages zpracovává i charakterologicky, např. jako protiklad sebeoddání se a sebezdržování (tělesného i duševního), ale i jako protiklad zření obrazů a duchovní, racionálně pojmové konstrukce světa atd. Příroda se může obracet i proti sobě samé, když umožňuje vznik ducha, jáství a vůli: život onemocněl duchem, který se mu odcizil, protože se zvrhul; to se promítá i v lidské povaze. To je ovšem teze filozofická, která je posléze promítnuta do charakterologického systému. Výchoziskem Klagesovy charakterologie je **výstavba charakteru** jako základní teoretický problém. Klages ji vyjadřuje několika kategoriemi, jejichž názvy převedl Helwig do srozumitelnější terminologie: 1. Materiál charakteru (jeho kvantitativní základy tvoří vlohy k citění, snažení, schopnosti, paměť). 2. Kvalita charakteru tvořená „pudovými pružinami“ („Triebfedern“) dvojího druhu: a) tendence k uvolňování vazeb, b) tendence k poutání; obě tyto tendence mají dimenze smyslové, personální a duchovní (k posledně uvedeným patří např. pud po poznání, tvoření, láska ke kráse, spravedlnosti atd.); kvalitu charakteru tvoří vlastnosti směru, které jsou v podstatě citovými dispozicemi. 3. Struktura charakteru (skladba), tj. konstanta průběhu, nezávislá na materiálu i na pudech; je to tempo průběhu určité vlastnosti, což odpovídá pojmu temperament. 4. Tektonika (výstavba), např. zralost – nezralost, harmonie – disharmonie, stabilita – labilita a další. 5. Účinky charakteru na společenský život, tj. spíše vlastnosti osobnosti či „životní způsobnosti“, jako věrnost, důvěřivost, poctivost atd. 6. Vlastnosti po-

činání, tj. vlastnosti chování, které na podstatné, vnitřní vlastnosti charakteru pouze poukazují, a vyjadřují proto pouze povrch osobnosti, nikoli její hloubku (např. tlachavost, neklid, nemluvnost, poslušnost a další). Uvedené kategorie výstavby charakteru jsou obvykle ilustrovány následujícím příkladem: kvalita charakteru je srovnávána s životní melodií, materiál charakteru s hudebním nástrojem a struktura s variacemi hudebního tempa. V rámci jednotlivých kategorií výstavby charakteru, vyjadřujících různé aspekty dispozic k prožívání, pak Klages konkretizuje jejich různé typy, např. hloubku a mělkost prožívání (materiál charakteru), nespoutanost a zdrženlivost (struktura), duchovní sebeuplatňování a sebeobětování či oddání se, smyslové sebeuplatňování a sebeobětování (kvalita charakteru) atd. Konkrétní vlastnosti charakteru dále diferencuje; např. druhy osobního sebeuplatňování jsou různými formami rozšiřování já, jako jsou podnikavost, panovačnost, ctižádostivost, ke smyslovým formám sebeuplatňování patří různé tendence ke smyslovým požitkům (smyslnost, mlsnost atd.). Některé Klagesovy analýzy jsou dosti umělé, poplatné jeho filozofii duše a ducha („duch jako protivník duše“), nechybí zde však ani hluboké postřehy a smysl pro zachycování jemných rozdílů. W. Arnold (1969) soudí, že Klagesova protichůdnost duše a ducha strukturuje výstavbu charakteru tím, že zdůrazňuje šest základních druhových pojmů, které umožňují pochopit veškeré prožívání: 1. pociťování, 2. pud k pohybu, 3. zření, 4. pud k utváření, 5. akt pojmání, 6. volní akt. Poslední dva akty jsou duchovní, první čtyři vitální povahy. Základní Klagesova idea, že duch ubíjí život, je ovšem pokládána za spornou.

V **pojetí charakteru** existují tedy velké rozdíly, které relativizují i výsledky některých empirických výzkumů tím, že s pojmy konkrétních vlastností charakteru je zde volně nakládáno již proto, že nevyjadřují čistě psychologická hlediska. Podle R. Stagnera (1961) charakterové rysy vyjadřují sociální aprobaci či dezaprobaci, mají eticko-konvenční rámec, vyjadřují hodnotící soudy nad chováním jedince, a jsou proto obtížně definovatelné. Obecně lze říci, že charakter je spojen především s jástvím, se sebepojetím, se silou ega, s emočními konflikty, s temperamentem. Delikventi vykazují slabou sílu ega, mají nepříznivý obraz sebe sama, nesmírné vnitřní problémy a hostilní posto-

je (Stagner). B. Wittlich (1941) se pokusil definovat řadu konkrétních charakterových vlastností základními pojmy Klagesova systému. Např. zdrženlivost je podle něho pouze vlastnost chování (tedy nikoli charakterový rys v pravém smyslu); náročnost označuje rovněž jako vlastnost chování, ale identifikuje již její charakterový základ (je to „způsob vyjádření zdůrazněného sebecitu“); zálibu v dobrodružství označuje jako „zvláštní citovou vložku úzce smíšenou s lehkou formou průběhu prožívání“ a uvádí, že zůstává otevřeno, zda tato vložka je „žízň po činech, hladem po úspěchu, nebo něčím jiným“. Již z uvedeného je zřejmé, že celý tento pokus je velmi problematický. Zdá se, že **psychologický problém charakteru** nejlépe vyjádřil S. L. Rubinštejn (1961), když napsal: „Charakter je v individuu upevněná soustava generalizovaných pohnutek, motivů..., utváření charakterových vlastností osobnosti je procesem generalizace a stereotypizace

jejích pohnutek, motivů.“ „Stavebním materiálem“ charakteru jsou tedy motivy vytvářené životními okolnostmi a „vlastnost charakteru je koneckonců tendence, pohnutka, motiv, který se u určitého člověka zákonitě objevuje za obdobných podmínek“. V tomto smyslu je charakter behavioristy v podstatě chápán jako systém zvyků, jako naučená tendence jednat v určitých situacích určitým způsobem.

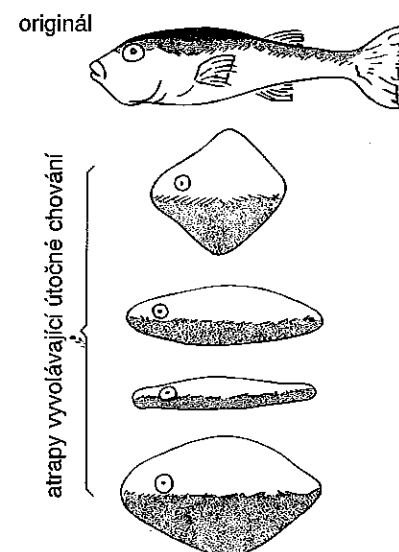
Literatura:

- Baumgarten, F.: Die Charaktereigenschaften, Bern 1933. Helwig, P.: Charakterologie, Basel-Wien 1967. Klages, L.: Die Grundlagen der Charakterkunde, 5.-6. vyd. Leipzig 1928. Kohlberg, L.: Moral stages and moralization: The cognitive developmental approach, In Lickona T. (vyd.): Moral development and behavior, New York 1976. Lersch, Ph.: Der Aufbau des Charakters, Leipzig 1938. Peck, R. F., Havighurst, R. J.: The psychology of character development, New York-London 1960. Uitz, E.: Charakterologie, Charlottenburg 1925.

Instinkty

K biologickému vybavení organismu patří preformované, vrozené způsoby chování, vrozené reflexy a instinkty, které vyjadřují biologické potřeby organismu jako celku (instinkty), resp. biologické funkce jeho orgánů (reflexy). Instinkty se popisuje a vysvětluje vrozené, poměrně inertní a stereotypní chování zvířat, ale soudí se, že jsou v určité rudimentární podobě přítomny i v chování člověka. Podle P. C. Broadhursta a J. Wilcocka (1987) se **pojem instinktu** uplatňuje zejména v psychoanalýze, psychologii a etologii. V psychoanalýze je ztotožňován instinkt s pudem jako východiskem dynamiky chování; v psychologii je ztotožňován s behavioristickým konceptem „obecného popudu“ („general drive“) jako faktorem energetizace chování a zpevňování. V etologii, která se od r. 1935 (K. Lorenz, N. Tinbergen) vyvíjí jako věda o chování zvířat v přirozených životních podmínkách, označují se jako instinkt vrozené, biologicky účelné vzorce chování, které jsou uvolňovány určitými podnětovými schémata, případně vnitřní činitele adaptivního chování, uvolňované vrozenými podněty v biologicky významných situacích, pro něž se instinkty v průběhu evoluce vytvořily jako „hierarchicky organizovaný nervový mechanismus, který je vnímavý na určité výstražné, spouštěcí a řídící impulzy, jak vnitřní, tak vnější, a odpovídá na tyto impulzy koordinovanými, život a druh určujícími pohyby“ (Tinbergen). Instinkty jsou druhově specifické a V. B. Dröschner (1965) je výstižně označuje jako „životní kategorický imperativ, stojící za vůlí a vědomím“. Probíhají jako automaticky se vybavující, nenaučené činnosti a slouží zachování života jedince a druhu. Podněty, které „spouštějí“ instinktivní aktivity, se nazývají „uvolňovače“ (releasers) a jsou to obvykle jednoduché klíčové podněty signalizující individuu něco biologicky významného, např. nebezpečí, kořist, přítomnost sexuálního partnera atd. Určitému instinktivnímu chování je komplementární určitý „vrozený uvolňovací mechanismus“; podle Tinbergena je to „neurosenzorický mechanismus“, Lorenz (1937) používá termínu „vrozené uvolňovací schéma“ (angeborene auslösende Schema). Podmínkou pro působení

takového „uvolňovacího vrozeného schématu“ může být u některých instinktů vnitřní hormonální vyladění (např. sezonní zvýšená hladina pohlavních hormonů v krvi u volně žijících zvířat, k níž dochází v době páření). U obranného chování, které vyjadřuje trvalou potřebu bezpečí, není takové vnitřní vyladění podmínkou. Čím je vnitřní vyladění organismu vyšší, tím může být vnější uvolňovací schéma méně úplné, aby byla vyvolána instinktivní reakce. Např. sameček ryby koljušky buduje v určité fázi sexuálního cyklu z určitých materiálů hnízdo, ale používá tento materiál až v té fázi sexuálního cyklu, která je dána hormonálním vyladěním jeho organismu. V této době také útočí na každého samečka, který pronikne do jeho revíru (samečkové mají červeně zbarvený podbřišek). Nezaútočí v akváriu na dokonalou atrapu samečka, pokud tato nemá červeně zbarvený podbřišek; útočí však i na tvarově velmi redukované modely, pokud mají tento podstatný znak, červeně zbarvený spodek (viz obrázek).

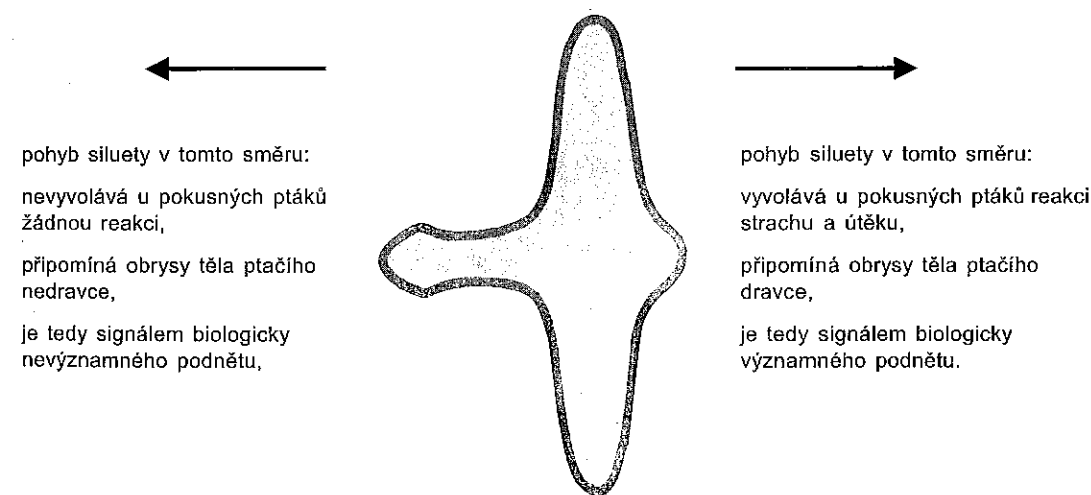
Atrapy obsahují klíčový podnět pro agresivní chování: červeně zbarvený podbřišek.

Experimenty s agresivním chováním samečka ryby koljušky

Podobně je to se samečkem ptáka červenky, jehož agresivní chování vůči samečkovi téhož druhu, který pronikl do jeho revíru, „uvolňuje“ červené zbarvení části jeho peří. Nezaútočí na dokonalou atrapu, pokud nemá tento znak, avšak útočí na svazeček červených

pírek, která reprezentují klíčový podnět „vrozeného uvolňovacího schématu“. Instinkty vykazují podivuhodné výkony: např. brouk zobonoska z listů bříz vytváří zvláštní kuželový svitek, kam ukládá vajíčka, ale před stočením musí list zvláštním způsobem „nastříhnout“, aby se vytvořil žádoucí tvar svitku; svinování se děje přesně a účelně a dovede se přizpůsobit velikosti listu a jiným okolnostem. Naproti tomu jiné instinkty probíhají jako aktivity velmi rigidní a jen jako reakce na velmi specifické podněty. Slepice běží ke kuřeti, které je za ohrádkou fixováno v poloze na hřbetě a pípá, aby mu poskytla pomoc, ale nevšimne si ho, když je v téže poloze v její blízkosti pod skleněným poklopem a neslyší jeho pípání. Podnětem pro mateřské pečovatelské chování je tu pípání kuřete, nikoli jeho situace. Proto teze H. Bergsona, že „instinkty jsou utvořeny pro život“, platí jen relativně. Nicméně instinktivní složky vystupují i v chování dospělých kultivovaných lidí (agrese, obrana teritoria, imponování atd.) a jsou z nich odvozeny i určité etické normy (I. Eibl-Eibesfeldt, 1965), což svědčí o tom, že v evoluci hrály a hrají důležitou roli.

ukazují experimenty, které provedli N. Tinbergen a K. Lorenz (1948) s různými druhy kurových ptáků. Mláďatům těchto ptáků, držných od vyhlutí v úplné sociální izolaci, byla exponována tmavá silueta (viz obrázek). Jestliže se s ní pohybovalo doleva, nevyvolávalo to u pokusných mláďat žádnou reakci, avšak jestliže se s ní pohybovalo doprava, vyvolalo to projevy strachu a únikové reakce. Při pohybu doleva připomíná totiž tato silueta tělo ptačího nedravce (např. divoké husy), kdežto při pohybu doprava připomíná tělo ptačího dravce (např. jestřába). V tomto případě je vlastně signálem nebezpečí, který vrozeně vyvolává únikovou reakci. Mláďata se biologickému významu tohoto podnětu, jeho signální funkci nemusela učit, instinkty jsou uloženy v paměti druhu; „obraz letu ptačího dravce je krátký krk a dlouhý ocas“, pravý opak těla ptačího nedravce, např. husy a kachny. Tyto **signální znaky** biologicky významných podnětů jsou často dány jen kombinací několika málo prvků, což umožňuje umělou fixaci instinktu na zcela neadekvátní podněty. H. Räber (1947) tímto způsobem zafixoval sexuální chování mladého nezkušeného krocaního

Experiment s chováním kukaččích mláďat

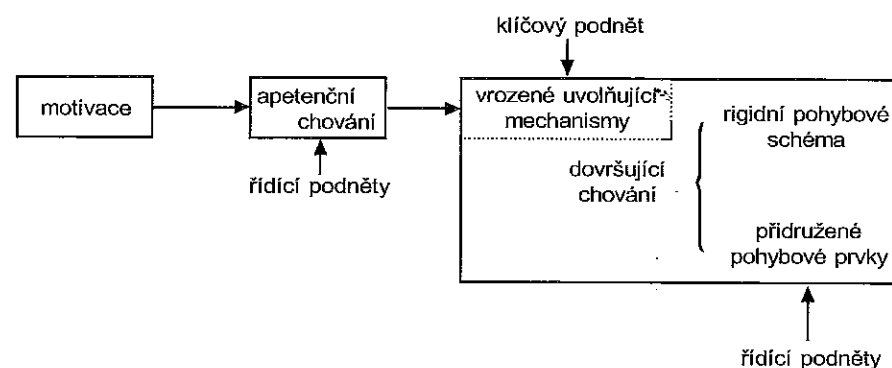
P. Guillaume (1953) uvádí následující podstatné **znaky instinktu**: 1. instinkt je vrozený, preformovaný, tj. nenaučený, 2. je podmíněn vnitřním stavem organismu, 3. je specifický pro určitý druh, 4. je průběhově stálý, může však být ve svých určitých komponentách měněn zkušeností. **Biologický smysl instinktu** dobře

samce na „každý černý předmět pohozený na zemi – na šátek, školní aktovku, botku atd.“; klíčovými signálními znaky sexuálního instinktu jsou u samců tohoto druhu černá a dutost. V instinktech se projevuje **účelná organizace chování**, a to nejen vzhledem k aktuální situaci (např. vyhnout se nebezpečí), ale

i vzhledem k budoucnosti (např. určité druhy hmyzu zásobují larvy, které se teprve vylihnou, jakými „konzervami“ z těl ulovených živočichů a budují jim prostor pro jejich pozdější vzrůst). Instinktivní aktivity se přitom přizpůsobují vnějším podmínkám: např. krysy budují z nabídnutého krepového papíru hnízdo, přičemž množství použitého papíru odpovídá míře vnější teploty; při nižších teplotách používají více papíru, při vyšších méně, při teplotě 37 °C budování hnízda ustává. Na druhé straně jsou však pozorovány také určité **znaky rigidity** chování, změnil-li se podmínky průběhu instinktu, je-li instinktivní aktivita v určité fázi svého průběhu přerušena. Např. vosa kutilka (*Sphex*) není schopna zatáhnout uloveného cvrčka do svého hnízda, je-li změněna jeho poloha; jsou-li mu ustříhnuta tykadla, za něž jej vleče, „nepřijde na to“, aby jej vlekla např. za nohu. Včela „zednice“ naplňuje buňku, kterou si staví, stále potravou, i když je buňka uměle proděravělá a potrava z ní vytéká. Na druhé straně např. larva určitého druhu mūr (*Molanna*) je schopna reagovat účelně na uměle vytvořené změny ve svém pouzdře, které si vytváří a v němž žije (J. Dembowski, 1933). S instinktivním chováním jsou spojeny **podivuhodné úkazy**: je to např. stěhování úhořů, kteří v nesmírných spoustách táhnou po vylihnutí z moře do řek evropského pobřeží a odtud do potoků, kde setrvávají až do doby dospělosti, a pak táh-

lo změřeno, že losos urazil v 11 dnech vzdálenost 1100 km, tedy průměrně 100 km za den (K. von Frisch, 1941). Neméně podivuhodné jsou instinktivní „tance“ včel medonosných sloužící komunikaci, vrozené orientační schopnosti hořbů a další jevy z říše instinktů. J. A. Bierens de Haan (1940) rozlišuje následující **druhy instinktů**: 1. instinkty pátrání, 2. instinkty orientační, 3. obživné instinkty, 4. instinkty páření, 5. pečovací instinkty (*Brutpflegeinstinkten*). Je to však zřejmě klasifikace neúplná. Instinktivní chování se skládá ze sekvencí na sebe navazujících aktivit a v jeho struktuře je nutné rozlišovat modifikovatelné komponenty a rigidní jádro. V tomto smyslu **struktura instinktivního chování** vypadá (podle G. Viauda, 1959) tak, jak je znázorněno na obrázku dole.

Příklad: Sexuální motivace vede k apetenčnímu chování (u samečka je to vyhledávání samičky, přičemž řídicí podněty jsou např. její pach, stopy atd.); klíčovými podněty jsou některé znaky dospělé samičky (schéma sexuálního partnera), které stimulují vrozené uvolňovací mechanismy rozvíjející vlastní sexuální aktivitu, tj. kopulaci, jejímž jádrem jsou např. imise a frikční pohyby; přidruženými pohybovými komponentami, které se mohou měnit např. v závislosti na chování samičky, je způsob její fixace samečkem apod. Motivace sexuálního chování je iniciována sezonním zvýšením pohlavních hormonů v krvi samečka. Instinkt tu vystupuje v širší souvislosti adaptačních podmínek: páření je „načasováno“ na takovou dobu, aby se vržená mláďata dostala do optimálních časových podmínek pro jejich raný růst.

Struktura instinktivního chování (podle G. Viauda)

nou zpět do moře, kde se třou; překonávají přitom dvě třetiny Atlantického oceánu, k evropským břehům putují tři roky. Opačně si počínají lososi, kteří jako malé rybky plují z řek do moře, kde se vykrmí, a odtud pak putují znovu do řek, kde se třou; v jednom případě by-

Instinkty jsou obsazeny množstvím energie, která tihne k vybití, což se projevuje v jevu zvaném „běh naprázdno“. Uvolnění instinktivní energie může být spontánní, bez přiměřených vnějších podnětů (K. Lorenz, 1937); v zajetí držený a dobře krmený mladý

špaček opakovaně vykazoval celý průběh chování při lovení hmyzu (pozorování, nalétnutí, chycení, usmrcení a polknutí – ovšem „naprázdno“). Jiným případem je tzv. „přemístěná aktivita“ nebo „přeskakující chování“, kdy se jedna instinktivní aktivita vlivem zabíjení mění na jinou. Např. bojující kohouti začnou náhle klovat do země (N. Tinbergen, 1939): jde tu o jakési „přeskočení“ excitace z jedné nervové struktury na jinou, je-li v průběhu jedné instinktivní aktivity vyvolán jiný popud. Avšak aktivizace jedné silné instinktivní aktivity vylučuje průběh jiné: prchající zvíře nelze excitovat ani potravou, a naopak u silně sexuálně excitovaného zvířete je sklon k útěku snižován na minimum (H. Bauer, 1959). V instinktech, jak již bylo poznamenáno, se uskutečňuje **souhra vnitřního hormonálního vyladění a vnějších podnětů** uvolňujících instinktivní aktivity. F. A. Beach (1948) prokázal u zvířat závislost sexuálního chování na stavu pohlavních žláz, vystupuje tu i souvislost „bojů o revír“ s aktivizací sezonního pohlavního pudu. Jiným příkladem je závislost mateřského chování jednak na zvýšené hladině hormonu prolaktinu, k čemuž dochází v období kojení, jednak na vnějším excitačním „schématu dětskosti“ (typické vzezření malého dítěte vyvolává pečovatelské a ochranné chování). Instinktivně založené vztahy tohoto druhu se však obsahově obohacují zkušeností (kontaktem matky s dítětem).

V psychologii a jinde je diskutována **otázka instinktů u člověka**: K. Lorenz (1943) prokázal, že mateřské chování a rodičovská péče vůbec jsou podněcovány vrozeným „schématem dětskosti“, které se uplatňuje také v preferenci domácích zvířat vykazujících podobné znaky (velké oči, velká kulatá hlava, neostří profil a další). Nepochybný je také vliv „sexuálního schématu“ (tzv. sex-appeal, sexuální výzva), které je dáno atraktivními fyzickými znaky příslušníka druhého pohlaví, na sexuální excitaci a apetenci, zejména u mužů. N. Tinbergen (1964) soudí, že „překvapivě časté zločiny včetně vražd jsou páčány pod instinktivním tlakem imponovat milované osobě“, jak učí kriminologie. Komponenty sexuálního chování,

jako je ucházení se o partnera, imponování a další, jsou přítomny i v chování člověka, jsou však ve svých formálních projevech modifikovány kulturními vlivy a individuální zkušeností. K. Lorenz (1963) se pokusil prokázat i vrozenost lidské agresivity, která jako taková se vyznačuje určitým interindividuálním energetickým potenciálem, jenž musí být – a také je – odreagovávan v různých formách, například v určitých ritualizovaných formách boje, jaké představuje třeba sport, ale také v tzv. agonistických (soutěživých) činnostech, jakými jsou některé druhy her. Problém je nicméně dosud diskutován. Za instinktivní „přeskakující pohyby“ u člověka považuje Tinbergen zapalování cigarety v rozpacích, hraní si s klíči, škrábání se za ušima, úprava kravaty, saka a jiné pohyby, uvolňující kumulované napětí. Podle G. Viauda existuje plynulý přechod od instinktivního chování k inteligentnímu. I. Eibl-Eibesfeld (1976 a jindy) na základě četných pozorování dospívá k závěru, že „člověk ve svém sociálním chování přichází na svět vyzbrojen před-programy“ a že se i v kulturou utvářeném sociálním chování člověka objevují pudové prvky, např. ve zdobení se, formalizaci sociálních kontaktů a jinde.

Existence instinktů a jiných účelných jevů v životě organismu (jako je např. hojení, účelná stavba orgánů atd.) vede k protipostavení organismu a mechanismu, k finalistickému pojetí organického dění a k **pojetí organismu jako účelně se regulujícího systému**, jehož činnost je nutné chápat spíše teleologicky než kauzalisticky, resp. deterministicky (např. E. S. Russell, 1945, a mnozí další). V tomto smyslu se v psychologii i v biologii objevuje nová vlna vitalismu, ale i tzv. evolucionistická teorie poznávání, která však nemusí být nutně teleologická (K. Lorenz, 1973).

Literatura:

Birney, R. C., Teevan, R. C.: *Instinct*, New York 1961. Fletscher, R.: *Instinct in man*, London 1968. Lorenz, K., Leyhausen, P.: *Antriebe tierischen und menschlichen Verhaltens*, München 1965. Tinbergen, N.: *Instinktlehre*, 3. vyd. Berlin-Hamburg 1964. Viaud, G.: *Les instincts*, Paris 1959.

Klinická psychologie

Psychologie je aplikována na obory lidské činnosti a na problémy jedince; v prvním případě je reprezentována velkou řadou oborů aplikované psychologie ve společenské praxi, ve druhém případě klinickou psychologií, která je v tomto směru praktickou psychologií jedince. Existují ovšem **různá pojetí klinické psychologie**, která třídí W. J. Schraml (1987) takto: 1. klinická psychologie je to, co činí psycholog na klinickém pracovišti, resp. v poradenských a jiných organizacích, tj. psychodiagnostika a psychoterapie; 2. je to metoda explorace a pozorování, kterou zavedl J. Piaget ve výzkumu dětské vývojové psychologie (to je velmi specifické pojetí); 3. klinická psychologie je aplikace obecné, vývojové, diferenciální, sociální psychologie a dalších jejích oborů v oblasti klinické praxe. Zcela pragmaticky chápe klinickou psychologii R. W. Wallen (1956) jako psychologickou práci s lidmi, tj. jako psychodiagnostiku a psychoterapii. Přesné vymezení podává O. Kondáš (1977): „Klinická psychologie je vědecká disciplína, která se zabývá duševním životem, resp. psychickou regulací chování z hlediska choroby a dysadaptace.“ Kondáš správně poukazuje na to, že klinická psychologie se nezabývá jen problémy vyplývajícími z klinické praxe, tj. „problémy, které jsou spojeny s chorobou, léčbou, defektem, a problémy, které jsou spojeny s adaptačními a jinými osobními těžkostmi“, ale řeší tyto problémy také na úrovni teoretické a provádí jejich výzkum. Současně Kondáš zdůrazňuje, že klinická psychologie není „mechanickou aplikací hotových psychologických poznatků a metod“. Jako psychologie jedince vychází ovšem klinická psychologie z psychologie obecné (zejména z psychologie osobnosti), ze sociální a vývojové psychologie (hledisko sociálních vztahů a věkových zvláštností), a je v tomto smyslu aplikací obecného na jedinečné, které je zvláštním případem obecného. Lze říci, že **historie klinické psychologie** je poměrně mladá. Podle J. Schramla (1987) vznikala v podstatě až v průběhu první světové války a krátce po ní, kdy byly vyvíjeny metody k posuzování válečných poškozců (mimo jiné zejména poranění mozku). Již předtím byly v USA vyvinuty testy k posuzo-

vání schopností pro různé vojenské funkce a další. Ve Francii se již před válkou A. Binet zabýval testováním inteligence a P. Janet zhruba v téže době, na začátku našeho století, vytvářel základy psychoterapie. Velký vliv na rozvoj klinické psychologie pak mělo zejména dílo S. Freuda a další vývoj psychoanalýzy, jakož i psychopatologie a neuropsychologie (A. R. Lurija, 1932).

Je-li praktická klinická psychologie definována pojmem klinická praxe, vzniká otázka, co to vlastně **klinická praxe** je; otázka, na niž nelze najít zcela jednoznačnou odpověď. Termín klinika je odvozen z řeckého slova kliné, lůžko, a označuje lůžkový léčebný ústav. Avšak klinická psychologie má mnohem širší uplatnění než jen v léčebnách; uplatňuje se i v ambulantních zařízeních a v poradnách, a to nejen lékařského, ale i pedagogického, sociálního a jiného typu. Klinický psycholog působí jako diagnostik, terapeut nebo poradce v psychiatrických, pediatrikách, neurologických léčebných i výzkumných ústavech, ale i v předmanželských a manželských poradnách, v pedagogicko-psychologických poradnách, dětských diagnostických zařízeních, různých léčebných a výchovných ústavech a jinde. Předmět jeho praxe tvoří předně klienti – osoby, které mají psychologické problémy v soužití se životními partnery, jsou ve vlastním duševním životě vystaveny různým stresům a konfliktům, mají problémy s výchovou dětí se závislostí na drogách, s nalezením životního partnera, s nedostatkem asertivity (tj. sebeprosazování) atd. Dále jsou to pacienti (z latinského pasciens, trpící), osoby postižené nějakým druhem psychické poruchy, např. neurózou, neurotickými symptomy apod. Zatímco klienti vyžadují psychologickou radu, resp. psychologické vedení k vyřešení svého problému, potřebují pacienti již léčbu psychologickými prostředky. Psychologické vedení a psychologická léčba se obvykle terminologicky nerozlišují, ačkoli pro první by se hodil název psychagogika, pro druhé psychoterapie. Směšování obojího, i když odlišné je někdy obtížné, je v jistém smyslu zavádějící. Než je však uplatněna psychagogika nebo psychoterapie, musí být případ jedince diagnostikován, tj. musí být identifikovány jeho příčiny, obsah a vývoj, jakož i zvláštnosti osobnosti klienta či pacienta, neboť podmínkou psychagogiky i psychoterapie je psychodiagnostika, stejně jako podmínkou léčby je lé-

kařské vyšetření a diagnóza. Zjednodušeně řečeno, prakticky zaměřený klinický psycholog se zabývá psychodiagnostikou a psychoterapií. V poslední době se v zahraničí prosazuje termín **klinická sociální psychologie**, označující asi před dvaceti lety vzniklý obor, který je něčím mezi sociální psychiatrií a psychohygienou (W. Schraml, 1987); zabývá se terénní depistáží a prevencí duševních chorob se zaměřením na sociální činitele jejich vzniku, ale také problémy, v nichž se uplatňují sociální činitelé, jako např. problémy skupinového života v nemocnicích, v postpenitenciární péči, v prevenci kriminality určitých etnik, v procesu resocializace a jinde. To, co mají jedinci tvořící předmět klinické psychologie společného, je vyjádřeno termíny **psychická porucha a maladjustace**. První vyjadřuje případy psychických onemocnění (patologických anomálií v duševním životě) a funkčních či strukturálních deviací (neurózy, psychopatie). Maladjustace (dysadaptace) poukazuje na deficity socializace a sociální difcility (obtíže), projevující se jako selhávání v sociálních rolích, které reprezentují takové případy, jako jsou u dětí výchovné potíže (záškoláctví, útoky z domova, dětská kriminalita) a u dospělých selhávání ve významných společenských rolích (rodiče, manžela, spoluobčana, pracovníka atd.), jejichž krajním případem je kriminalita, asociální chování a další formy sociální nepřizpůsobivosti.

Psychodiagnostika je proces rozpoznávání zvláštností daného klinickopsychologického případu, který zahrnuje diagnostiku osobnosti jedince, případně dalších osob (např. manželského partnera) a identifikaci etiologie případu, tj. vnějších činitelů, které se na jeho vzniku podílely. Je zde třeba vyjít z teze H. A. Murra-ye (1938), že klinické případy vznikají z konfrontace potřeb jedince a vnějších tlaků, jimž byl, případně je, vystaven; osobnost a její životní situace tvoří jednotu a z tohoto faktu je třeba vycházet i v psychodiagnostice. Psychologické vyšetření individuálního případu vychází z předběžných informací, které se označují jako **anamnéza** a zahrnují údaje o jedinci, jenž je předmětem vyšetřování, a o jeho životním prostředí. Údaje jsou získávány od osob, které jedince znají (rodiče, učitelé, spolupracovníci, manželský partner a další) a také od jednotlivce, který je předmětem šetření samého (tzv. subjektivní anamnéza). Smyslem anamnézy je identifikace možných činitelů uplatňujících se

v daném případě (konflikty, hereditární zátěž, dosa- vadní vývoj jedince atd.), a proto se zaměřuje na získávání informací, které jsou pro něj relevantní (jde-li např. o případ dětského záškoláctví, soustřeďuje se na informace učitelů apod.). Bez anamnestických údajů, které jsou základním předpokladem psychodiagnostiky, by vlastní psychologické vyšetření probíhalo „na- slepo“. Anamnestické údaje slouží k formulaci psychologické hypotézy případu, která se pak dalším vyšetřováním buď dále rozvíjí a koriguje, nebo opouští, aby se vytvořila hypotéza jiná. Vlastní psychodiagnostická činnost pak začíná navázáním osobního kontaktu psychologa s vyšetřovanou osobou, který má u této osoby navodit důvěru a snahu k aktivní ko- operaci, resp. odstranit nedůvěru a negativní postoje k vyšetřování. Následuje přímé **psychodiagnostické vyšetření** spočívající v užití konkrétních psycho- diagnostických metod. Předpokladem úspěchu je užití adekvátních metod a dodržení zásad psycho- diagnostické práce, jejímž cílem je komplexní obraz vyšetřovaného jedince a etiologie jeho případu. Toho se dosahuje interpretací výsledků psychodiagnostické- ho vyšetření.

Existují různá **třídění psychodiagnostických me- tod**, vycházející z různých hledisek. M. Svoboda (1992) podal následující klasifikaci, kterou zde uvádíme s malou úpravou:

I. Klinické metody:

- pozorování
- rozhovor
- anamnéze
- analýza spontánních produktů

II. Textové metody:

a) výkonové testy:

- testy inteligence (jednodimenzionální a komplexní)
- texty specifických schopností a jednotlivých psy- chických funkcí
- testy vědomostí

b) testy osobnosti:

- projektivní testy (verbální, grafické, manipulační)
- objektivní testy osobnosti
- dotazníky (jednodimenzionální, vícedimenzionální)
- posuzovací stupnice (sebeuposuzovací, „objektivní“)

III. Přístrojové metody

Mezi nejznámější metody psychoterapie patří direktivní a nedirektivní psychotherapeutický rozhovor, hypnóza a hypnotické abreakce, relaxační trénink, psychodrama, „encounter-groups“ (skupiny setkání); kromě rozhovoru mohou být ostatní techniky užity individuálně i skupinově, poslední dvě uvedené jsou vysloveně skupinové. Psychotherapeutický vliv může být podpořen užitím psychofarmaka, resp. připraven „rozehřívající psychogymnastikou“ či psychohrami. Psychotherapeutická metoda musí být „ušita na míru“ osobnosti pacienta; výrazní introverti nesnášejí dost dobře skupinová psychotherapeutická sezení, v nichž by měli přehrávat své problémy a hovořit o nich. Užití některých technik je proto s ohledem na zvláštnosti osobnosti pacienta kontraindikováno. Sugestivní techniky mohou být podporovány užitím hypnózy (hypnotická sugesce). Existuje mnoho velmi specifických a odlišných psychotherapeutických metod, ale také pokus o **syntetické pojetí**, které S. Kratochvíl (1976, podle J. D. Franka, 1973) představuje jako „rasy psychotherapie ovlivňující pacienty několika základními způsoby“, konkrétně tím, že: 1. „poskytuje novou příležitost k učení na kognitivní i zážitkové úrovni“, neboť „objasňují zdroje potíží v minulosti“ tak, že „terapeut i členové skupiny slouží jako model alternativních způsobů zvládnání problémů“, přičemž „pacient poznává rozpory mezi svými očekáváními a realitou, mezi sebehodnocením a hodnocením jinými, mezi svými předpoklady o jiných a skutečnými pocity jiných“; 2. „zvyšují naději na zlepšení, která spočívá jednak v důvěře v terapeuta, jednak v důvěře v metodu“; 3. „zajišťují zážitky úspěchu, které zvyšují pocit vlastní schopnosti zvládnout problémy“; 4. „pomáhají překonat demoralizující odcizení od jiných“; 5. „emocionálně podněcují“. Základním předpokladem psychotherapeutického úspěchu je kooperace pacienta s psychotherapeutem, založená na důvěře pacienta v psychotherapeutovy schopnosti a v jeho lidské porozumění.

Současné psychotherapeutické techniky mohou být podle A. E. Bergina (1987) roztrženy do následujících kategorií: 1. změna postojů pomocí vhledu, 2. změna emocionální reaktivity a senzitivity a 3. modifikace chování. Dokonalejší třídění podal S. Kratochvíl (1976), který hovoří také správněji o metodách a který rozlišuje tyto psychotherapeutické metody:

- Psychotherapie racionální: působí se na rozum pacienta vysvětlováním, přesvědčováním, vedením k „logickému“ řešení z racionálně vyložených příčin a možností. Je to nejrozšířenější psychotherapeutická metoda uskutečňovaná technikou rozhovoru, cílem je přesvědčit, resp. dovést pacienta k přesvědčení o správnosti určitého řešení jeho případu.
 - Psychotherapie sugestivní: rozumný vhled je nutno pacientovi spíše zastřít a použít spíše emociogenní argumentace, apelující na jeho nevyslovené touhy a mobilizující jeho emocionální motivy. Může ji být použito v bdělém nebo hypnotickém stavu.
 - Psychotherapie abreaktivní: usiluje o eliminaci „patogenního působení negativních emocí tím, že je nechává znovu proběhnout za terapeutických okolností“ (Kratochvíl), tj. nechá pacienta znovu prožít určité konflikty s následnou katarzí, umožní mu motorické odreagování městnaného hněvu apod. Může být spojována s farmakoterapií a použili ji již J. Breuer a S. Freud (1889) při léčbě hysterie.
 - Psychotherapie tréninková: je založena na odučování nežádoucích způsobů chování a emočních reakcí (např. fobií) pomocí podmíněných útluhů a nacvičování žádoucích reakcí, které je nahrazují.
 - Psychotherapie psychoanalytická: má „přivést pacienta k náhledu na nevědomou motivaci“ jeho nežádoucího chování (Kratochvíl). Psychotherapeut interpretuje pacientovy volné asociace a sny, aby si uvědomil podstatu svých konfliktů.
 - Psychotherapie interpersonálně korektivní: cílem je nahradit nežádoucí sociální zkušenosti pacienta žádoucími pomocí tzv. „korektivní zkušenosti“ ve skupinových sezeních, rozhovorech atd. Jde tu zejména o korekci některých nežádoucích zobecnění (např. generalizované nedůvěřivosti), která způsobují konflikt interpersonální vztahy.
- Jedním ze základních směrů v psychotherapii je **psychoanalýza**; terapeutického efektu se zde dosahuje tím, že s pomocí terapeuta si pacient uvědomí iracionální podstatu svého konfliktu, který vedl k potlačení určité tendence a k vystoupení neurotických symptomů - dochází tedy k „uvědomění nevědomého“; používá se při tom techniky volných asociací, jejich interpretace a analýzy pacientova odporu. Dále je to **behaviorální terapie** (J. Wolpe, 1960 a pozd.) vycházející z aplikace principů učení, resp. přeučování nebo

odnaučování neurotických návyků, fobií atd. pomocí podmíněných útluhů, ale také tréninku nových způsobů instrumentálního jednání. Třetí směr tvoří **antropologická psychotherapie** vycházející z fenomenologicko-psychologického pojetí osobnosti jako bytosti toužící po smyslu bytí a reprezentovaná různými specifickými přístupy (např. tzv. logoterapií V. E. Frankla, stavící do popředí právě lidskou touhu po nalezení smyslu života - „člověk je o smysl usilující bytost“). Relativně populárními směry dále jsou: „na klienta zaměřená terapie“ C. R. Rogerse, vycházející z již uvedeného nedirektivního přístupu k pacientovi, který je zde nazýván klient, a v podstatě stírající rozdíly mezi psychotherapií a psychagogikou; psychotherapie orientovaná na humanistickou psychologii, která je v podstatě variantou antropologické psychotherapie (A. H. Maslow, J. Bugenthal); tzv. gestaltová terapie (F. Perls) založená na uvědomování sociálních struktur a jejich významů; tzv. psychosyntéza (R. Assagioli) snažící se o probuzení vyššího duchovního života; tzv. rodinná terapie (V. Satirová) usilující o psychotherapeutický vliv přímo v rodinném prostředí na základě předem identifikovaných anomálních vazeb mezi členy rodiny. Psychotherapie založená na učení se korektivní zkušenosti vychází ze syntézy psychoanalýzy a behaviorismu (J. Dollard a N. R. Miller, 1950) a dalších technik, metod a směrů.

Literatura:

- Bergin, A. F., Garfield, S. L.: Handbook of psychotherapy and behavior change, New York-London-Sydney 1970. Kondáš, O., Klinická psychologie, Bratislava 1977. Kondáš, O., Kratochvíl, S., Syřištěvá, E.: Psychotherapie a reedukácia, Bratislava 1989. Kratochvíl, S.: Psychotherapie, 2. vyd. Praha 1976. Langen, D.: Psychotherapie, 4. vyd. Stuttgart-München 1978. Zeig, J. K. (ved.): Psychotherapie, München 1990.

Komunikace

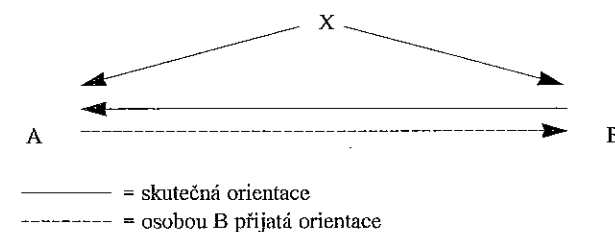
Společensky žijící lidé a sociálně žijící živočichové spolu komunikují, tj. sdělují si určité informace, které jim usnadňují orientaci v životním prostředí a vzájemné interakce. Fungování společnosti, společenství a sociálních vztahů vůbec komunikace předpokládá.

Proto různé druhy sociálně žijících živočichů vyvinuly různé **specifické formy komunikace**. Typicky lidskou formou komunikace je mluvená a psaná řeč, resp. její národní forma, jazyk, který se patrně vyvinul z jednoduché vokalizace v podmínkách vzájemného soužití, které, kromě jiného, vyžadovalo dělbu práce a diferenciaci sociálních rolí. Zvířata komunikují pomocí dotyků, pohybů, pachů, neartikulovaných zvuků a dalších podnětů. U člověka má komunikativní funkci také jednání, výraz, gesta a různé systémy symbolů a signálů (např. matematické symboly, signály v dopravě atd.). Funkcí komunikace je dorozumívání se jako předpoklad soužití a vzájemné závislosti. Proto každý **systém komunikace** vyžaduje obecné chápání znaků, které používá, a je ve své podstatě společně sdíleným systémem významů těchto znaků (např. gest používaných v určitém kulturním prostředí nebo slov nějakého konkrétního jazyka). „K vlastnímu komunikování dochází tehdy, když vysílatel a příjemce signálů patří ke stejnému živočišnému druhu,“ uvádí H. Frings a M. Frings (1964) o komunikaci zvířat. K tomu lze pak dodat, že u člověka jde o příslušnost k určitému jazykovému společenství a k určité kultuře, resp. subkultuře (slangové výrazy) a o znalost jazyka a symbolů, kterými se dorozumívá. U zvířat jsou nositeli **komuniké** (obsahu komunikace) určité podněty, vystupující jako signály biologicky významných událostí (např. varovný křik pavíků jako signál nebezpečí pro příslušníky druhu). Jsou to signály již uvedeného nebezpečí, ale i sexuálního zájmu, nalezení potravy, oddělení se a připojení k tlupě, stádu a další. Jak již bylo uvedeno, **funkce komunikace** spočívá v předávání informací, resp. vzájemném dorozumívání se jako podmínky sociálních interakcí. Schizofrenik, který ztratil schopnost komunikace se svým okolím, je uzavřen ve svém světě a stává se pro svou skupinu cizincem s nesrozumitelnou řečí (N. Sillamy, 1967). Komunikovat spolu mohou osoby, které ovládají příslušný systém komunikace, např. jazyk, jímž se dorozumívají, matematik nemůže dost dobře komunikovat s jedincem, který nezná řeč matematiky. Kultura vyvinula řadu technických prostředků komunikace (telefon, rozhlas a další prostředky hromadné a dálkové komunikace), a posunula tak původní formu komunikace tváří v tvář nyní a zde do dalších časových a prostorových dimenzí; archivy a literatura nám

umožňují získávat informace o dávné minulosti, pošta, telefon, fax nám umožňují komunikovat na velké vzdálenosti. Praktická potřeba bezporuchové sociální komunikace pak vedla ke zkoumání a stanovení psychologicky účinných způsobů komunikace (komunikačních technik ve smyslu psychologické účinnosti, tj. např. jak vést rozhovor, poradu apod.).

Komunikace je primárně sociálně-psychologický fenomén a její problematiku se v této knize dotýkáme také v heslech Malé skupiny a Řeč, Psychologie výrazu a Sociální interakce.

Tzv. ABX-model komunikace (Th. M. Newcomb, 1953) vyjadřuje jednoduché schéma komunikace:

Osoby A a B spolu rozmlouvají na určité téma X a vyměňují si navzájem určité informace orientované na předmětné téma. Avšak tato koorientace je vázána na interindividuálně odlišnou vztáhnost ke světu, na rozdíly ve vědění, postojích, což vede k diferencím mezi vyslaným a přijatým sdělením, a tedy nezdůvěry k tomu, že si navzájem rozumí jen zčásti. To je vyjádřeno rozdíly mezi skutečnou a přijatou orientací a spojeno s kognitivním a katektickým (emočním) souladem komunikujících osob, který je spojen s určitou mírou napětí a vzájemné atraktivity či averze.

Ve výše uvedeném smyslu chápou D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1962) komunikaci jako „výměnu významů mezi lidmi“, která „se uskutečňuje především prostřednictvím jazyka a je možná v míře, s níž mají individua společná poznání, potřeby a postoje“. I lidé hovořící spolu tímto jazykem si nemusí dostatečně rozumět, neboť tytéž použité pojmy pro ně mohou mít různé významy. Manipulace s významy pojmů je ostatně často doménou politických a náboženských demagogů. Za základní formy mezilidské komunikace lze kromě jazyka a ne-lingvistických symbolů (např. matematických) dále pokládat obrazy, gesta, výraz emocí a snah (zahrnující vedle mimiky také kineziku, „řeč těla“) a jednání. Komunikativní hodnotu má lidské chování fakticky ve všech svých způsobech. Podle C. Cherryho (1957) se

proces komunikace organizuje na základě následujících složek: 1. vzájemně propojených podnětů a reakcí komunikujících osob (komunikace je druhem interakce), 2. podle sdílení komunikovaných významů (jedinec neovládající dostatečně cizí jazyk rozumí sdělením učiněným v tomto jazyce jen částečně nebo i chybně), 3. podle vzájemných vztahů mezi účastníky komunikace (role, status). „Komunikace je vlastním nositelem sociálního dění“ (E. L. Hartley a R. E. Hartley, 1955), neboť to je v podstatě závislé na tom, co si jeho účastníci vzájemně komunikují nejen slovy, ale i chováním; to, co je v něm navzájem mezi jeho účastníky komunikováno, určuje jeho průběh a dynamiku (příkladem je klidný a věcný průběh schůze občanského sdružení, nebo naopak jeho bouřlivý průběh plný osobních střetnutí a projevených averzí).

A. Ellis a G. Beattie (1986) podávají tuto pracovní definici komunikace v typicky scientistické dtkci: „komunikace se objevuje, když jeden organismus (vysílatel) kóduje informace v signál, který se dostává k jinému organismu (příjemce), který signál dekoduje a je schopen přiměřeně odpovídat“, přičemž „ani vysílatel, ani příjemce si nemusí být vědomi předání komunikativního signálu“. Podávají pak přehled systému komunikace (uvedený na následující straně).

Komunikace se uskutečňuje prostřednictvím určitého sensorického kanálu (zraku, sluchu, hmatu, dotyku), a sdělení je tedy zakódováno ve struktuře určitého druhu sensorických podnětů, v nichž je zakódován význam sdělení prostřednictvím nějakého znakového systému. To lze vyjádřit zobrazeným schématem:

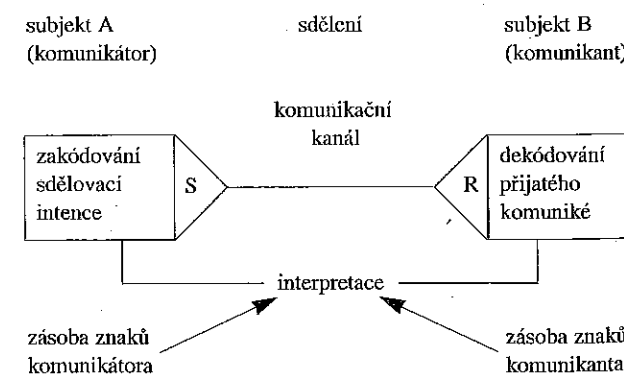
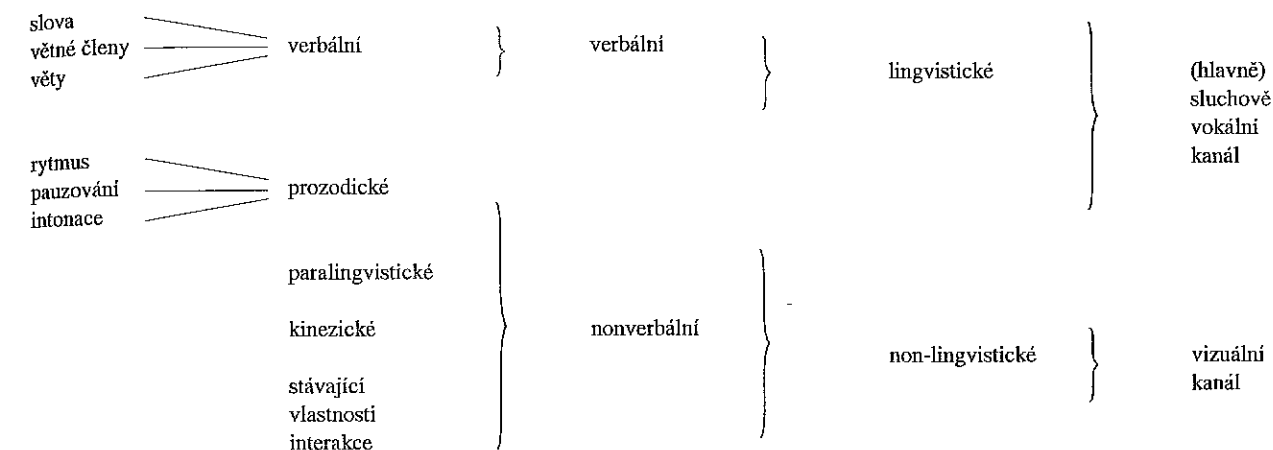

Schéma podává ovšem jen pohled na sdělování jedné strany, tedy akci komunikátora a reakci komunikanta, která tu zachycuje jen pasivní přijetí sdělení. Ve

skutečnosti je však komunikace interakcí, v níž se obvykle role komunikátora a komunikanta střídají, přičemž mohou, ale nemusí používat téhož způsobu komunikace, např. na slova subjektu A reaguje subjekt B ušklíbnutím: verbální a neverbální složky komunikace se obvykle doplňují. Rozlišují se tři další druhy komunikace: 1. intrapersonální (např. mezi počítačem a jeho uživatelem), 2. interpersonální (mezi dvěma

formou mohou být výzvy, prosby, návrhy, pokyny, příkazy, zákazy, psychické stavy (nadšení, rozladění, váhání, odpor a další). V komuniké je dána obvykle nějaká intence (persvědčit, ukázat, obměkčit, získat pro něco atd.) a určitá sebe prezentace, která souvisí s daným záměrem (např. prezentovat se jako důvěryhodná, spolehlivá osob, osoba, která něčím trpí nebo je něčím potěšena, má „počestné úmysly“ atd.).

Poznámka: paralingvistické = emocionální introjekce (smích, křik, „ach“ atd.); stávající vlastnosti interakce = interpersonální distance, vzezření, dotýkání se a další.

Systém lidské komunikace

nebo více partnery), 3. hromadná, masová (např. mezi divákem a televizí, rozhlasem a posluchačem, tiskem a čtenářem). Vlastní komunikační proces má tři fáze: 1. zakódování sdělení do určité formy, např. mluvené řeči, 2. předání informace prostřednictvím určitého kanálu, např. zvuku nebo obrazu, 3. dekodování přijatého sdělení příjemcem. Ve vzájemné výměně informací se uplatňují zpětné vazby, jimiž jsou pro komunikátora reakce komunikanta na jeho sdělení, umožňující kontrolu jeho účinků. To může vést k odstranění deficitu informace (komunikátor vnímá, že komunikant zcela nechápe, co se mu sděluje) nebo ke korekci obsahu sdělení či chování, v jehož rámci je dán např. určitý výrok, když třeba komunikátor pozoruje, že jeho sdělení vyvolalo u komunikanta rozpaky, rozčilení nebo nelibost. Komunikace je v tomto smyslu komplexní jev, obsah sdělení je dotvářen jeho kontextem, komunikace je vše, „čím může být stimulován komunikant“. Komunikovány slovní i mimoslovní

Nositeli komunikované informace jsou znaky, užívané podle určitých pravidel. Znaky jsou fyzická média významů, které Ch. Morris (1946) dělí do tří skupin: 1. syntaktická pravidla (určující vztahy mezi znaky), 2. sémantická pravidla (vztahy mezi znaky a jimi označovanými objekty), 3. pragmatická pravidla (vztahy mezi znaky a jejich uživateli). C. Cherry (1966) definuje znaky jako podněty, „jimiž jeden organismus působí na chování jiného organismu v situaci komunikace“. Znaky jako podněty mohou ovšem vyvolávat také jen intrapsychické reakce (emoce, úmysly, představy apod.). Rozlišují se různé druhy znaků (→ Řeč). Typickým konvenčním systémem znaků je lidská mluvená a psaná řeč. Komunikace je tedy založena na užívání znaků jako nositelů významu, přičemž význam je stimulus, který je symbolem, signálem nebo symptomem nějakého objektu, věci, události, které mají pro subjekt nějakou pozitivní, či negativní hodnotu. Totéž gesto může mít v různých

kulturách různý význam, např. charakteristické gesto ruky vytvořené spojením palce a malíčku má u nás a jinde význam „bezva“, ale v jiných kulturách je naopak vyjádřením odporu. Současně však platí jistý, téměř univerzální význam určitých gest, jehož přehled podávají M. Argyle a P. Tower (1979):

gesta	význam
kývání hlavou	souhlas
zdvížená pěst	hněv
vzájemné tření dlaní	očekávání
plácání rukou	souhlas
zdvížená ruka	vyžadování pozornosti
zívání	nuda
tření rukou	zima nebo radost
pokynutí	výzva k přiblížení
vysunutá paže	výzva k tanci
ukazování	ukazování směru
palec dolů	odmítnutí
zkřížené prsty	přání štěstí
poklepání na ramena	dodávání odvahy
hrané zastřelení sebe	faux pas
tření břicha	hlad
kývání	loučení se (nebo zdravení z dálky)
potřásání rukou	zdravení

Velký repertoár gest mají Neapolitáni. Patří mezi ně následující:

sepjaté ruce rytmicky se zvedající a klesající	prosba
klepání si na čelo	zklamání
položení ruky na srdce	projev úcty

Gesta používaná u Arabů:

odvrácení hlavy, mlaškání jazykem	nesouhlas
pohybování rukou s roztaženými prsty nahoru a dolů	pomalů

Co všechno zahrnuje proces komunikace? Některé druhy nočních můr komunikují na obrovské vzdálenosti pomocí feromonů, sexuálně stimulujících pachových signálů. Je barva květu, která vábí hmyz také druhem komunikace mezi rostlinou a živočichem? Jakou komunikativní funkci hraje umění, např. obrazy, sochy, hudební díla? Na čem je založena taková zvláštní forma komunikace, jako je telepatie (→ Parapsychologie)? Existuje také telepatická nebo jiná forma komunikace mezi člověkem a zvířetem? S pro-

blematikou komunikace je spojeno množství dosud nezodpovězených otázek. Dlouho se výzkum komunikace omezoval na aplikaci teorie informace a na matematickou formalizaci přenosu informací (C. E. Shannon, 1949, a další), což sice přineslo řadu pozoruhodných poznatků, ale nepostihovalo to psychologický obraz živé komunikace zahrnující osobnosti komunikujících osob a situaci, v níž se komunikování uskutečňuje. Bezporuchová komunikace vyžaduje nejen minimalizaci šumů v komunikačním kanálu, ale i určitou symetrii v aktivitách komunikujících osob, udržování zájmu o komunikaci a komuniké a další podmínky. Nedostatek pozornosti u komunikanta, „skákání do řeči“, dotýkání, nerespektování osobní vzdálenosti mezi účastníky komunikace, které může být vnímáno jako dotěrnost a nedostatek taktu, přehnaná mimika a gestika, to všechno a řada dalších podnětů může být vnímáno nepříjemně a může to vést k narušení komunikace. V procesu komunikace si komunikant vytváří atribuce příčin sdělení, které je mu adresováno, a spatřuje je buď v osobnosti komunikátora, nebo v dané situaci. Tak může přátelský úsměv politika atribuovat jako znak jeho dobrosrdečnosti, nebo jako situační nutnost. Tyto atribuce jsou důležité jako sdělení samo, protože ovlivňují jeho postoje a chování vůči komunikátorovi (K. R. Scherer, 1977).

Literatura:

Ellis, A., Beattie, G.: The psychology of language and communication, New York 1986. Frings, H., Frings, M.: Animal communication, New York-Toronto-London 1964. Hurst, B.: Encyklopedie komunikačních technik, Praha 1994. Cherry, C.: On human communication, 2. vyd. Cambridge Mass.-London 1966. Janoušek, J.: Sociální komunikace, Praha 1968. Smith, A.G. (vyd.): Communication and culture, New York 1966. Watzlawick, P., Beavin, J.H., Jackson, D.D.: Menschliche Kommunikation, 3. vyd. Bern 1972.

Konflikt a rozhodování

V psychologii je problematika konfliktu tematizována dvojím způsobem: 1. jako problematika vnitřního konfliktu volby jednoho ze dvou nebo více neslučitelných daných cílů (obecně psychologický problém související s motivací), 2. jako problematika konfliktních sociálních vztahů (sociálně-psychologický problém).

Lze říci, že **vnitřní konflikt** vyjadřuje aktivaci dvou nebo více neslučitelných tendencí nebo dvou cílových představ a staví subjekt před volbu, rozhodnutí se pro jednu z těchto tendencí, pro jeden z daných cílů, zatímco **vnější konflikt** vyjadřuje střetnutí zájmů, postojů, motivů dvou nebo více osob. Nejprve se zde budeme zabývat vnitřními konflikty. R. A. Maher (1964) definuje konflikt jako „na organismus zaměřený podnětový vzorec, který v organismu vyvolává dvě nebo více neslučitelných reakcí, jejichž síly jsou funkcionálně stejné“. Prožívání konflikt znamená prožívání vnitřní napětí spojené s nutností rozhodnout se pro jednu ze dvou nebo více možných alternativ jednání. Podle H. R. Lückerta (1957) se člověk pro své potenciální „pra-napětí mezi vitalitou a duchem“, od probuzení svého duchovního života, dostává do „stále přítomného bytostného neklidu“, a vykazuje se tak jako „konfliktní bytost“. Konflikty jsou tedy přirozeným důsledkem psychického založení člověka, které samo o sobě je jednotou protikladů. Výzkumy v oblasti psychologie vnitřních konfliktů jsou spojeny zejména se jmény A. R. Luriji (1932) a K. Lewina (1935). Podle Luriji je **vznik konfliktu** dán tím, že: 1. je zabráněno odreagování vzrušení chováním, 2. je nedostatek pohotovosti k reakci, 3. potlačené aktivity jsou „přeloženy“ do oblasti centrálních procesů. Lurija odvodil tyto poznatky z výzkumu asociací s použitím tzv. lži-detektoru, který objektivně zachycoval prožívání konfliktu registrací jeho fyziologických komponent. Naproti tomu Lewin stanovil základní **typy konfliktu** z kombinace dvou základních tendencí, apetence a averze: 1. konflikt apetence – apetence, 2. konflikt apetence – averze, 3. konflikt averze – averze. V konfliktech se uplatňují příkazy a zákazy, hrozby trestu a vyhlídky na odměnu. R. R. Sears a C. I. Hovland (1941) zavedli ještě pojem dvojitého konfliktu apetence – averze. N. E. Miller (1944) a J. S. Brown (1948) pak z experimentů provedených na krysách odvodili některé zákonitosti typického konfliktu apetence – averze. Základní typy konfliktů vykazují následující charakteristiky:

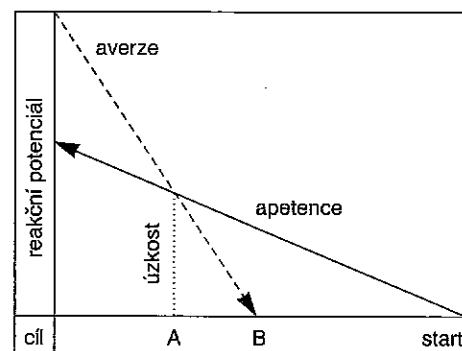
– **Konflikt apetence – apetence**: subjekt se má rozhodnout mezi dvěma objekty, zhruba stejně atraktivními; např. v restauraci má volit mezi dvěma druhy pro něj celkem stejně atraktivních nápojů. Tento typ konfliktu zkoumal R. G. Baker (1942) na skupině chlapců, jimž

předkládal různé atraktivní a neatraktivní druhy požitavatelých tekutin, které ochutnávali a pak určovali jejich výběr: ukázalo se, že doba výběru je nejdelší, jsou-li rozdíly v atraktivnosti nejmenší, zatímco při největších rozdílech v atraktivnosti bylo třeba nejméně času na rozhodnutí. Tento typ konfliktu je nejlehčí a bývá přirovnáván k situaci Buridanova osla, před nímž leží ve stejné vzdálenosti od něj dvě otýpky sena; osel se nemůže rozhodnout pro žádnou z nich a umře hladem. Ve skutečnosti v konfliktu apetence – apetence vždy převládne jedna apetence nad druhou, např. na základě náhodně větší stimulace jedním z obou možných cílových objektů.

– **Konflikt averze – averze**: subjekt se musí rozhodnout pro jednu ze dvou nepříjemných alternativ, např. pro zaplacení pokuty nebo vězení. Reakcí na takový konflikt, který je nejtěžší, je odsouvání nepříjemného rozhodnutí, neboť čím více se subjekt „přibližuje“ k negativnímu rozhodnutí, tím silnější averzi prožívá, a proto se opět vrací k alternativnímu averzivnímu rozhodnutí. Jednu z obou averzí nakonec zvolit musí, což může být opět určeno neidentifikovatelnými činiteli, protože tu o volbě „rozhodují“ spíše emoce než racionální analýza.

– **Konflikt apetence – averze**: subjekt se má rozhodnout pro objekt, který je současně přitažlivý a odpudivý, který současně budí touhu a odpor; přitom může jít o široké spektrum objektů od předmětu, který je atraktivní, ale drahý, až po osobu, která je fyzicky přitažlivá, ale povahově nesnesitelná apod. Averzivní je vše, co budí nejen odpor, ale i jiné negativní emoce, zejména úzkost. V této konfliktní situaci se subjekt obvykle po určité době rozhodování rozhodne pro náhradní cíl, pokud jeden z gradientů apetence nebo averze nepřeváží nad druhým, tj. subjekt se buď pro ambivalentní cíl rozhodne, nebo jej odmítne. Tento typ konfliktu zkoumal na krysách N. E. Miller (1944): konflikt vyvolal tím, že pokusné zvíře dostávalo na témže místě nejprve potravu a po nasycení elektrický úder, a tak bylo tímto místem současně přitahováno i odpuzováno. Chování hladovějícího zvířete v této konfliktní situaci vykazovalo určité charakteristické znaky, např. při přibližování se k předmětnému místu se pohyb zvířat postupně zpomaloval, až se pokusné zvíře na určitém místě zastavilo; to je označováno jako místo vrcholu konfliktu, kde se gradienty apetence a averze

vyrovnávají (na uvedeném obrázku místo označené A); v tomto okamžiku se individuum rozhoduje pro náhradní cíl, nebo pokračuje v pohybu k původnímu cíli. Na pokusných zvířatech, která se na výše uvedeném kritickém místě zastavila, lze pozorovat různé příznaky stresu svědčící o síle konfliktu, který byl vyvolán očekáváním jak odměny, tak i trestu. Apetenční

Gradientsy apetence a averze v konfliktní situaci

chování, měřené silou pohybu, je v této konfliktní situaci zpočátku intenzivní, ale s přibližováním se k cíli se zeslabuje, a naopak averzivní chování je nejsilnější u místa elektrického šoku a se vzdalováním se od něj se zeslabuje. Bod stresu se může posunovat blíže k cíli s narůstáním potravní deprivace. P. R. Hofstätter (1957) aplikuje tento model konfliktního chování i na člověka a soudí, že je tu indukována úzkost, která posléze vede subjekt k tomu, že se rozhodne pro náhradní cíl. Hofstätter uvádí příklad mladíka, který chce vyžvat k tanci atraktivní dívku, ale současně se obává, že bude odmítnut. Přibližuje se k ní stále pomaleji, na určitém místě se zastaví a rozhodne se pro „náhradní objekt“. Fenomén **náhradního jednání** zkoumal K. Lewin (1935), ale poukázal na něj již S. Freud ve svém pojetí „osudu pudů“: zakázané nesplněné přání se může přesunout na náhradní objekty vykazující určitou podobnost se zakázaným cílem, ale povolené; tak je možné najít náhradu za neuspokojený sex v sexuální slídivosti, ale také v umělecké nebo sportovní činnosti apod. Lewin uvádí jako příklad chlapce z dětského domova, který ví, že nemůže ústav opustit, a přeje si jako dárek cestovní tašku. Experimentálně zkoumal náhradní jednání K. Lissner (1933). Obecně platí, že náhradní jednání mají podobnou, ale zpravidla menší

hodnotu uspokojení než původní jednání, která se neuskutečnila (W. Toman, 1987). Podle Freuda jsou zvláštní formou náhradních jednání neurotické symptomy. U zvířat se projevují jako „přeskakující pohyby“: u kohoutů např. „přeskakuje“ zablokovaná agrese na náhlé zobání. Určitou analogií tohoto jevu u člověka je náhle blokováná agrese a sexuální aktivita. Na základě svých výzkumů formuloval N. E. Miller (1944) **principy ambivalentního chování** (ambivalence je dvojaký vztah, v tomto případě jde o chování určené současně apetencí a averzí): 1. tendence přiblížit se cíli je tím silnější, čím je organismus blíže ke kladnému cíli; 2. tendence vyhnout se nepříjemnému stimulu je tím silnější, čím blíže je organismus tomuto stimulu; 3. tendence vyhnout se nepříjemnému podnětu přibývá s blízkostí tohoto podnětu rychleji než tendence přiblížit se kladnému podnětu s blízkostí tohoto podnětu; 4. gradienty přibližování a vyhýbání se jsou závislé na síle daného popudu: se silnějšími popudy jsou tyto tendence silnější. V ambivalentním chování se projevuje princip generalizace podnětu, tj. ambivalence se udržuje i v podobných a zeslabuje se v nepodobných nebo jen málo podobných situacích. Experimentálně to prokázali N. E. Miller a D. Kraeling (1952) na kryších: jestliže chodbička, v níž se pokusná zvířata pohybovala, byla zcela nepodobná té, v níž byl vyvolán konflikt apetence – averze, běželo k cíli 70 % pokusných zvířat, jestliže byla podobná, běželo jich jen 37 %. U lidí zkoumal **ambivalentní vztahy** J. C. Fluegel (1945) a jiní: dítě se může v důsledku konfliktních zkušeností naučit určitou osobu jak milovat, tak i nenávidět, což má za následek, že takový vztah funguje podle principu „vše, nebo nic“. Podle D. C. McClellanda (1958) se ambivalentní vztahy těžko odučují, a tak se udržují za cenu neustálého rozcházení se a sblížování. Zmíněný **dvojitý konflikt apetence – averze** vyjadřuje jakousi dvojí apetenci a dvojí averzi, např. konflikt dívky vyvstávající s perspektivou nebo realizací prvního sexuálního styku: touha po sblížení a snaha vyhovět přání milence – proti tomu strach z neznámého a z otěhotnění (C. F. Graumann, 1969). Základní zákonitosti konfliktů objevené na pokusných zvířatech platí i pro člověka (H. B. Gewirtz, 1959, a další).

Rozhodování je proces výběru cíle a prostředků, který končí rozhodnutím. P. Steck (1987) je chápe ja-

ko „závěrečnou část volního aktu, z níž bezprostředně plyne pohotovost k jednání“. Tento proces lze v tomto smyslu chápat jako vědomý výběr či vědomou volbu; jeho protikladem je „nevědomý boj motivů“ v konfliktní situaci. J. Kozielecki (1976) rozlišuje **dvoji druh rozhodování**: 1. v konfliktní situaci, 2. v rizikové situaci. Konflikt definuje jako „situaci neshody“; jako rizikovou chápe takovou situaci, v níž lze očekávat ztrátu, poškození, trest atd. V soudobé psychologii bylo rozhodování tematizováno jako testování hypotéz, resp. optimalizace strategie jednání z hlediska ztráty – zisk a byly činěny pokusy o matematické formalizace takto pojatého rozhodování studovaného z hlediska teorie her a teorie informace. To je tzv. utilitární teorie rozhodování (P. C. Fishburn, 1970) či racionální rozhodování, které vychází z ekonomických hledisek, ale je na ně také v podstatě omezeno (tzn. uplatňuje se v ekonomickém chování řídících pracovníků apod.). Psychologické rozhodování nelze omezovat na racionálně utilitaristická hlediska, protože se v něm uplatňují iracionální emoční faktory. Racionální může být ovšem i rozhodování o tom, kde člověk stráví dovolenou; to se však děje s ohledem na příjemné prožití dovolené, a nikoli jen na vyčíslitelnou míru výdajů. Při **rozhodování v konfliktních situacích** se uplatňuje kognitivní analýza alternativ, přičemž síla konfliktu, a tedy i obtížnost rozhodování je dána množstvím alternativ a jejich hodnotami. Obecně platí, že: 1. čím více je alternativ, tím je konflikt, a tedy i rozhodování těžší (např. volba jídla z obsáhlého jídelního lístku), 2. volba mezi dvěma důležitými alternativami je těžší než volba mezi dvěma nedůležitými alternativami. Za **základní fáze rozhodování** lze pak považovat následující: 1. Vznikne situace s alternativními možnostmi jednání vyvolávající vnitřní napětí. 2. Kognitivně emotivní zpracování daných alternativ vyústí ve volbu jedné z nich. 3. Poté, co bylo rozhodnutí učiněno, vznikají pochybnosti o jeho správnosti, vzniká stav kognitivní disonance a snaha redukovat jej racionalizací původního rozhodnutí, tj. ujistit se o správnosti volby. Ve druhé fázi si subjekt vybírá to, co je nejatraktivnější, resp. to, co představuje nejmenší zlo, případně se rozhoduje pro náhradní objekt. Ve třetí fázi se subjekt ujišťuje o správnosti volby, jestliže volil mezi alternativami přibližně stejné hodnoty. Jestliže se např. subjekt při kupování automobilu rozhod-

val mezi vozy A a B a rozhodl se posléze pro koupi vozu A, uvažoval o výhodách a nevýhodách obou vozů a rozhodl se pro ten, který měl větší pozitiva a menší negativa. Jakmile se rozhodl a realizoval koupi, vznikla kognitivní disonance, protože se rozhodl i pro negativní vlastnosti koupeného vozu A a odmítl pozitivní vlastnosti vozu B. Redukce této disonance a ujištění se o správnosti volby nyní spočívá v tom, že kupující přecení pozitivní vlastnosti vozu A a podcení jeho negativní vlastnosti, a naopak podcení pozitivní vlastnosti vozu B a přecení jeho vlastnosti negativní. Disonance je redukována tím, že se mění kognitivní elementy objektů, tj. dochází k jejich přehodnocování: to, co bylo považováno za dobré, je nyní ještě lepší a to, co bylo považováno za horší, je nyní ještě horší; naopak to, co bylo u odmítnutého objektu dobré, je nyní spíše zanedbatelné nebo „ne tak dobré, jak se zdálo“. Disonance je tím větší, čím méně se alternativy liší svou atraktivitou. Jinak probíhá **rozhodování v rizikové situaci**, která je riziková proto, že je neurčitá, protože subjekt nemá k dispozici dost informací pro předvidání výsledků svého jednání a výsledek, který si přeje, není jistý. Rozhodování v takové situaci vytváří dilema (nutnost volby mezi vylučujícími se alternativami), přičemž se uplatňují dva základní činitele: 1. hodnocení chtěného výsledku, 2. subjektivní pravděpodobnost jeho dosažení, která nemá ovšem povahu matematického výpočtu a může být deformována intenzitou naléhavého přání; kognitivní alternativu lze někdy měřit, emoční aspekt alternativ nikoli. Proto **matematické modely rozhodování** platí jen pro ekonomické chování, kde lze alternativy obvykle vyčíslit v penězích. V rozhodování se uplatňuje především motivační stav subjektu (J. Kozielecki, 1976). Podle V. Tardyho (1970) „všechny matematické modely rozhodování jsou založeny na početních, event. i logických operacích a mohou být nazvány racionální“, což někdy splývá s řešením problémů, avšak „rozhodování při boji motivů není pouhým řešením poznávacího problému, ale má i svou citovou dynamiku“, a i když je založeno na chladné úvaze, nemusí probíhat jako matematické výpočty. Tardy dále soudí, že „při rozhodování jde ještě o jinou racionalitu než tu, která je modelována matematicky“. Konečným aspektem každého rozhodnutí je koneckonců emoce, která je v jeho pozadí a vyznačuje subjektivní užitečnost

rozhodnutí. Sama užitečnost je velmi relativní, neboť cíl získává hodnotu svou vztážeností k momentálnímu stavu subjektu a jeho situaci (např. momentální peněžní situace, naléhavá potřeba něčeho apod.). Snaha člověka uniknout vysokým trestům je silnější než snaha po získání vysokých odměn (J. Kozielecki). Různí lidé mají různý poměr k riziku. Zdá se, že je to jedna z vlastností osobnosti; někteří podstupují riziko lehce, jiní těžce a odmítají je. Zásadně platí, že užitečnost, která je spojována s rizikem, záleží na jeho velikosti; od určité míry se užitečnost rizika s jeho přibýváním zmenšuje (C. H. Coombs a E. J. Huang, 1968). Pozoruhodná, ryze psychologická **fenomenologie rozhodování** je obsažena v monografické práci H. Thomaea (1960). Její autor vyšel ze srovnání sdělení týkajících se impulzivních a jiných reakcí na „multivalentní situace“, které jsou také východiskem rozhodování. Významní němečtí psychologové W. Wundt, W. Stern, J. Lindworski a Ph. Lersch v podstatě ztotožňují pojmy volby a rozhodování, podle Thomaea se však v rozhodování jedná o „specificky strukturovanou formu reakce na multivalentní situaci specificky utvářenou“. V rozhodování se uplatňuje nejen vztah situace k budoucnosti, ale také rozhodující se subjekt jako osobnost prožívající konflikt mezi existenciálními alternativami a perspektivami. Experimentálně statistický výzkum rozhodování, který nepoužívá fenomenologickou metodu, je druhem „psychologické zaslepenosti“ (H. Thomae, 1958). Problematika rozhodování se též spojuje s tématem volního jednání (→ Vůle).

Literatura:

Feger, H.: Konflikterleben und Konfliktverhalten, Bern-Stuttgart 1977. Lückert, H.-R.: Konflikt - Psychologie, München 1957. Lurija, A. R.: The nature of human conflicts, New York 1932. Thomae, H.: Der Mensch in der Entscheidung, München 1960. Thrall, R. M., Coombs, C. H., Davids, R. L.: Decision processes, New York-London 1954.

Kulturní základy psychiky

Obecně se poukazuje na to, že člověk je bytost přírodní a společenská současně. Přírodě patří člověk svým

tělem a společnosti především sociálními rolemi; je determinován biologickými základy své psychofyzické konstituce, ale také svou příslušností k určitému kulturnímu prostředí. To je velmi zjednodušená charakteristika, která vyžaduje především bližší vysvětlení vztahu obou uvedených determinant - biologických a kulturních - a dále určité psychologicky relevantní pojetí vztahu **příroda a kultura**, jež není vůbec jednotné. Sociobiologie (E. O. Wilson, 1975, a další sociobiologové) tvrdí, že kultura je extenzí biologických dějů a snaží se prokázat, že i v takových způsobech lidského chování, které byly téměř obecně pokládány za produkt kultury a jejích hodnot, jako je např. altruistické nebo prosociální chování, lze najít biologické kořeny a že lze tyto způsoby chování vysvětlit principy evoluce, jako je např. přirozený výběr (jedinci nejlépe adaptovaní daným ekologickým podmínkám přežívají a rozmnožují se a přenášejí na potomstvo své zdatnosti dědičnosti). Také mnohé kulturní normy považované za produkt života společnosti mají biologické kořeny a evolutivní smysl. Je to např. tabu incestu (zákaz krvesmilství): někteří kulturní antropologové vysvětlují toto tabu tím, že upevňovalo trvání rodiny a vylučovalo směšování rolí, kdežto sociobiologie spatřuje v genezi tohoto jevu „hlubší příčiny“. Poukazuje na to, že krvesmilství vedoucí často ke zplození defektních dětí (E. Seemanová, 1972) je jako tabu vlastně biologickou zábranou vzniku patologické populace, jakož i na fakt, že děti zplozené z krvesmilných styků mají méně potomstva.

Na otázku, co je **kultura**, se ovšem odpovídá různě, obvykle jen výčtem podstatných jevů, které zahrnuje a produkuje. Za základní aspekty kultury pokládá např. Ch. Bühlerová (1962) materiální kulturu (hospodářství, technika), sociální instituce (výchova, rodina) a sociální organizace a kulturu v užším smyslu (umění, věda, náboženství atd.). Obecně je ale v užším smyslu kultura chápána jako systém určitých vzorců (obyčejů, mravů, zákonů, tabu, módy atd.), které vystupují jako příkazy a zákazy regulující lidské prožívání a chování a jejichž účinnost je zajišťována systémem pozitivních a negativních sankcí (odměn a trestů). Z psychologického hlediska lze kulturu chápat také jako **systém symbolů** vytvářející specificky lidský svět významů a hodnot, které tyto významy vyjadřují: voda či les mohou mít význam rekreační, man-

želství nebo víra v nějakou ideu mají významy, které přesahují fyzické aspekty života a poukazují spíše na svět duchovních hodnot, ale fyzické a duchovní hodnoty se přitom překrývají a jsou si mnohdy komplementární. Lidská společnost je charakteristická právě tvorbou materiálních a kulturních, tj. v užším smyslu duchovních hodnot. Tyto **hodnoty**, pojímané ve významu dobra, fungují jako určité směrnice uplatňující se nejen příkazy a zákazy, ale dávají také určité formy a určitý obsah mezilidským vztahům a životu člověka vůbec; jsou nejen základem jednání a jeho motivací, ale také určitých představ o světě atd. V různých kulturách jsou preferovány různé hodnoty (F. Kluckhohnová a F. L. Strodbeck, 1961). Proto se v různých kulturách shledáváme se způsoby chování, které se našemu světu hodnot zdají být zvláštní nebo až nepřirozené. Jeden příklad za mnohé: Příslušníci přírodně žijícího kmene Siriono se beze studu veřejně sexuálně stýkají, avšak stydí se veřejně jíst; za nevěrou zde není pokládána žena, která s jiným než se svým vlastním mužem spí, nýbrž ta, která s ním jí. Potrava má totiž v životě tohoto věčně hladovějícího kmene velký význam. Tytéž objekty mohou mít v různých kulturách odlišný význam (např. posvátná kráva u hinduistů a kráva jako dojnice u nás); některým objektům je přisuzován magický význam (např. krvi u židů).

Propracovanou psychologickou teorii kultury podal americký antropolog E. T. Hall (1959, 1976), který ji odvodil z etnolingvistiky, umožňující chápat kulturní zvláštnosti tvorby řeči a její komunikativní funkci. Tato, dalo by se říci, **psychologie kultury**, v níž je kultura definována jako komunikace ve smyslu poselství (message), je významná také tím, že zdůrazňuje biologické kořeny kultury a že ji klade do úzkého vztahu k lidské psychice: „To, co nazýváme myslí (mind), je internalizovaná kultura“ (Hall, 1976); „kultura je blíže zpokrevněna, než-li přímo synonymní s tím, co nazýváme myslí“. Z říše zvířat se člověk vydělil tím, co lze nazvat „extenzemi organismu“ (vozidlo je např. extenzí pohybu, telefon extenzí hlasu apod.), a tím, čím specializoval i své různé funkce, především řeč, která mu umožnila rozšíření a zobecnění poznání i jeho předávání dalším generacím. Člověk těží nejen ze své vlastní a druhové zkušenosti, ale i ze zkušenosti minulých generací a současníků. Za určitý druh extenze po-

važuje Hall i umění, náboženství a další kulturní jevy. „Kultura je jak extenzi mysli, tak i mozku.“ Hall odděluje mozek a mysl; mozku přisuzuje spíše funkci vytváření forem, resp. holografickou strukturu, kdežto mysl spíše obsahovost. Mysl, jak již bylo uvedeno, chápe jako internalizovanou kulturu a kulturu jako „soubor situačních modelů chování a způsobů myšlení“, což ovšem oddělování mozku a mysli ve výše uvedeném smyslu neodpovídá, neboť způsob myšlení určuje struktura mozku v interakci s obsahem paměti. Podle Halla (1976) „každé kulturní chování je biologicky založeno a je třeba připustit, že formální, neformální i technické aspekty života jsou rovněž zakotveny v biologickém organismu člověka“. Systémy kultury vystupují jako „kulturní nevědomí“, tj. jako nevědomě působící pravidla. Je jich mnohem víc než jasně vytvořených a verbalizovaných norem, jako jsou třeba zákony: procesy utvářející, rozvíjející a zužitkující systémy extenzí vstupují do kultury většinou mimo vědomí člověka a nejenže vyvíjejí „skrytý vliv na život“, ale jsou řízeny i skrytými zákony.

Kultura jako „poselství“ či příkaz neboli kultura jako **vzorce chování** se vztahuje na následující druhy činností: 1. interakce, 2. sdružení, 3. udržování se při životě (subsistence), 4. bisexualita rolí, 5. teritorialita, 6. temporalita (časový aspekt existence), 7. učení se, 8. zábava, 9. obrana a 10. exploatace. Uvedené okruhy činností se odehrávají na třech současně vystupujících úrovních - formální, neformální a technické, přičemž v určité situaci je jedna z těchto úrovní vždy dominantní. Každá z uvedených kategorií vzorců chování má vztah ke každé z ostatních. Např. interakční a sdružovací (organizační) hledisko dávají status a roli atd. Každá dílčí kultura, resp. subkultura je charakterizována specifickými vzorci chování, standardy, které vyjadřují její zvláštnosti (chování určité kategorie populace, např. určitého etnika nebo skupiny definované nějakými demografickými znaky, např. obyvatel „chudinské“ čtvrti apod.). Pro příslušníky určitých kategorií populace se tak vytvářejí určité standardy autoprezentace, které mají povahu psychologického typu (např. „žížkovský frajer“). Jsou to **převzaté role**, s nimiž se jejich jedinci identifikují jako s formami určité sebe prezentace. Vzorec (pattern) definuje E. T. Hall (1959) jako pravidla zahrnutá implicitně v každé kultuře, organizující soubory způsobem, který

jim uděluje význam a vyslovuje své kulturní pojetí zkušenosti: „zkušenost je to, co člověk přemáhající svět nabízí vnějšmu světu v kulturně vyznačené formě“; zkušenost není potvrzováním kultury, kultura není odvozena ze zkušenosti. Kultura je „svět skrytých pravidel“, řízený vlastními zákony. Je tu zřejmá návaznost na biologické jevy, např. v tzv. teritorialismu (kulturou organizovaných prostorových vztazích, které mají biologický základ v obraně teritoria jako zdroji potravy): člověk si přivlastňuje určitý prostor, brání své místo, lpí na zásadě „kdo dřív přijde, ten dřív mele“. U indiánů kmene Navaho musí být dveře na východě, jako první vstupuje do místnosti vždy starší a výše postavená osoba. Prostorové změny v osobních kontaktech akcentují jejich druh; např. změny síly hlasu jsou u Američanů spojeny s určitými hodnotami osobní distance: např. velmi blízko u sebe (8–15 cm) je spojeno s tichým šepotem a velkým tajemstvím, blízko sebe (20–30 cm) s výrazným šepotem a velkou důvěrností, neutrální vzdálenosti (1,35–1,5 m) odpovídá plný hlas a informace o neosobních tématech atd. Vytvářejí se také určité **standardní rituály**; např. při rozmlouvě dvou obchodníků dochází k vzájemnému poklepávání na rameno a v určitém momentě, jakoby na povel, píše Hall, oba sahají po cigaretách a vzájemně si je nabízejí, nejprve oba odmítají nabídku druhého a pak ten, kdo má nižší status, přijme cigaretu toho druhého. Podle Halla se **učení kulturním vzorcům**, jichž jsou tři druhy, uskutečňuje takto: neformálním vzorcům se člověk učí tak, že si vybírá dobrý model chování a začne ho užívat; formální vzorce si osvojuje na základě poučení o tom, jak je třeba se chovat; technické vzorce jsou formulovány ve formě různých předpisů. Vedle toho existuje ještě **učení se komplexním sociálním rolím**, takovým, jako jsou např. role manžela a otce, vedoucího provozního střediska, tajemníka městského úřadu atd. Děje se prostřednictvím sociálního učení. Jeho důležitou a v jistém smyslu rozhodující formou je více či méně řízené sociální učení, které označujeme jako rodinná výchova, resp. primární socializace (→ Socializace), ale také vyučování ve škole a vzdělávání v dospělosti. Obecně řečeno, sociální učení zprostředkovává psychologický vliv kulturních vzorců a platí, že „neexistuje zkušenost nezávislá na kultuře“ (Hall). V rodinné výchově se projevuje určité pojetí dítěte a jeho „blaha“ a ovšem i určitá hod-

notová orientace a preference (zdraví, čestnost atd.). Příslušnost k určité kategorii populace, společenské vrstvě, typu rodiny atd. tak ovlivňuje formování psychiky členů takových skupin. Např.: „Americká společenská střední třída je ve své orientaci individualistická, vztažená k budoucnosti, v člověku spatřuje vládce přírody, věří na aktivní jednání a považuje povahu člověka za špatnou, nebo současně špatnou a dobrou“ (Ch. Bühlerová, 1962). V různé míře se mohou uplatňovat tradice rodinné, rasové, kulturní (např. u Američanů italského nebo židovského původu apod.).

Někteří kulturní antropologové, např. F. Boas (1911) a další, pokládají poněkud jednostranně povahu člověka za produkt kulturních poměrů v nichž žije. E. O. Wilson (1978) hodnotí **podíl kultury na formování psychiky** tezí o „geneticko-kulturní koevoluci“. Obecně lze říci, že existují geneticky založené obecné tendence (obživa, obrana teritoria, agrese, sex atd.), jímž různé kultury dávají různé formy a různým způsobem regulují jejich projevy. V různých kulturách existují v tomto smyslu různá pojetí jedlého a nejedlého, chutného a nechutného, krásného a ošklivého, slušného a neslušného, různé způsoby získávání potravy a úpravy jídel, stolování atd. Kulturní antropolog F. Keiter (1966) podává, mimo jiné, přehled kulturně založených extrémních jevů v oblasti sexuality: v sexuálním životě mnoha národů chybí líbání (nebo je zastoupeno různými zvláštními formami, např. třením nosů), existují různé typické pozice koitu a různé fetišistické atrapy partnera, různá pojetí onanie, různé hodnocení panenství, manželské nevěry, homosexuality, celibátu a askeze, různé formy manželství (monogamie, polygamie), různé formy námluv, získávání manželky (koupí, únosem), různá pojetí sexuální atraktivity jedince (které se historicky obměňuje i v téže kultuře – např. barokní a současný ideál ženské krásy v západní kultuře) a další. Za rozhodujícího kulturního činitele, jak již bylo uvedeno, je pokládána rodinná výchova, zejména pak **trénink určitých činností dítěte**, jako je udržování tělesné čistoty (J. W. M. Whiting a I. L. Child, 1953), vztah k agresivitě, sexuální zvědavosti dítěte, způsob zaopatřování dítěte a péče o ně, těsnost vazby dítě – matka, míra citové saturace, resp. deprivace dítěte (J. Bowlby, 1952), vytváření „bazální jistoty“, nebo „bazální úzkosti“ u dítěte (M. Kleinová, 1974) a další konkrétní faktory.

V neposlední řadě patří mezi tyto činitele i systém a obsah školního a mimoškolního vzdělávání.

Důležitou funkcí kultury je předávání kulturních hodnot a jemu komplementární proces **identifikace s kulturními hodnotami**, přičemž tato identifikace má u různých jedinců různou míru a je určována a modifikována jeho psychologickou individualitou. Zprostředkovávání hodnot může mít formu explicitní (když např. rodič připomíná dítěti určité povinnosti a nutnost slušného chování nebo tělesné hygieny), častěji má však implicitní formu obsaženou v chování lidí, kteří vystupují jako **modely** činnosti, tj. jako vzory pro druhé, s nimiž se tito druzí na základě učení pozorováním identifikují. S. Freud (1930) jednostranně zdůraznil, že kultura vyvíjí restriktivní vliv na pudové tendence, zejména v oblasti sexuálního života člově-

ka. Odtud pramení zásadní „nespokojenost člověka s kulturou“, která život člověka vzdálila životu jeho zvířecích předků a za cenu určitého zdokonalení motorických a poznávacích schopností podstatně ochudila jeho sexuální život, který je „předobrazem všeskerého štěstí“, když je realizován v „původní plně smyslové a genitální lásce“. „Sexuální život kulturního člověka tím byl těžce poškozen“, jeho *sublimace* se nicméně stala východiskem řady kulturních činností.

Literatura:

Hall, E. T.: Beyond culture, New York 1976. Kardiner, A., Linton, R.: The individual and his society, New York 1939. Kluckhohn, F., Strodtbeck, F. L.: Variations in value orientations, New York 1961. Wilson, E. O.: On human nature, New York 1978 (česky O lidské přirozenosti, 1993).

Láska

Psychologickým tématem par excellence je nepochybně láska, ale protože je to primárně složitý citový vztah, tedy zážitkový fenomén, bylo mu v novodobé psychologii s převládajícím behaviorismem věnováno jen málo pozornosti. A tak o lásce toho napsali více spisovatelé a básníci než psychologové. J. Money (1987) charakterizuje lásku jako „párovou vazbu“ a rozlišuje smyslnou a duchovně-duševní formu lásky: první vzniká mezi milenci, druhá mezi rodiči a dětmi, přáteli a dalšími. Velmi specifickým fenoménem je mateřská láska. Toto **rozlišení druhů lásky** je zásadní, neboť jde o velmi různé jevy a je nutno rozlišovat alespoň tři druhy lásky: rodičovskou, charitativní a erotickou. K tématu rozdílných druhů lásky se ještě vrátíme, budeme se zde však zabývat především láskou erotickou.

Erotická láska je párový citový vztah mezi jedinci opačného pohlaví, jehož podstatou je genotropismus, instinktivní sexuální atraktivita mezi jedinci opačného pohlaví, výběrová a kultivovaná, která původně vystupovala ve funkci rozmnožování, posléze převážně jako hédonicky orientovaná apetence. J. Money (1987) tuto charakteristiku erotické lásky ještě zpřesňuje: „Nejintenzivnější párová vazba bývá mezi dvěma milujícími“ a může vznikat „na první pohled“, nebo na základě dlouhodobějšího působení. V lásce na první pohled, která bývá obvykle také první, ale nikoli jen první láskou, miluje jedinec svou představu, imago, které promítá do konkrétní osoby, jež má něco ze znaků tohoto imaga, generovaného obrazem rodiče. V tomto smyslu se může v lásce uplatňovat i projekce nejen reálného, ale také idealizovaného obrazu, kterému ovšem erotický partner obvykle neodpovídá. Hluboce založená erotická láska se však může vyvinout také ze vzájemných kontaktů, ale i tady je založena na oboustranné rezonanci erotického imaga. Od takto hluboce založeného vztahu je nutno odlišit **sexuální zaujetí**, vyvolané vizuálně fyzickým sex-appealem osoby opačného pohlaví, které může být subjektem zaměřováno se skutečnou láskou, vztahem, jehož obsah, akcentovaný individuální pohlavností toho druhého, je mnohem bohatší. J. Money (1987) rozlišuje následující **druhy lásky**, jejichž prvky mohou být obsaženy i v lásce erotické: 1. smyslná láska (amor

concupiscentia), 2. eros (duchovní láska), 3. filia (amor amicitia – přátelská láska), 4. agape (obětavá láska s afinitou k lásce charitativní, neerotické). Podstatou pohlavní, erotické lásky je evoluci vytvořený **genotropismus**, sexuální přitažlivost mezi muži a ženami, který je biologicky účelným předpokladem rozmnožování (reprodukce druhu), tj. plození a vytváření partnerského svazku, umožňujícího péči o potomstvo (výše uvedená párová vazba, která z erotických partnerů činí rodiče). Příroda odměňuje plození intenzivní slasti (orgasmus), a tak dochází k **oddělení sexu a plození**: sex slouží nikoli jenom, ale především (díky svému silnému hédonickému akcentu) dosahování slasti a je z různých důvodů zabraňováno i jeho přirozeným důsledkům, počtí (antikoncepce). A. Schopenhauer shledával v pozadí genotropismu kosmickou „vůli k životu“, L. Klages „kosmogonický eros“ a Platon (Filebos, 319) pak ve smyslné lásce „rozkoš ze všeho nejpodvodnější“, protože je pouhým preludem lásky ideální. Iracionální podstatu erotické lásky, spočívající v jejím instinktivním založení, zdůraznil výrazně Schopenhauer, neboť, jak píše, láska se často prosazuje bezohledně, v rozporu se ctí a inteligencí, závazky a předsevzetími. Podle tohoto pesimistického filozofa lásky tu jde o cit, který „zamilovaného povznáší tak vysoko nad vše pozemské i nad sebe sama a jeho fyzickým přáním dává tak hyperfyzické roucho, že láska dokonce i v životě nejprozaičtějšího člověka stává se poetickou epizodou, v kterémžto poslednějším případě dostává se věci někdy komického náteru“¹. Podle Schopenhauera „vůle druhu“ (tj. pud) je mocnější než „vůle individua“, a tak se zamilovaný stává vůči svému objektu lásky zcela nekritický, zaslepený, a teprve když splní své přírodní poslání a zplodí potomka, prozře a poznává nedostatky svého partnera. Láska je v tomto smyslu druhem lstí přírody vůči člověku, který, jak již bylo naznačeno, zase přelstívá přírodu tím, že zabraňuje počtí a omezuje se na užívání rozkoše. Pro její iracionální pudovou podstatu nazývali staří Řekové a Římané lásku „tyranem bohů a lidí“. Podle Schopenhauera se milenci „klamně domnívají, že napomáhají svému vlastnímu štěstí, avšak skutečný jejich cíl jest jim samým cizí, ježto záleží v přivedení na svět určitého, jenom jejich prostřednictvím možného

¹ Schopenhauer A.: Metafyzika lásky, Praha 1911.

individua“. Schopenhauer tu v podstatě vystupuje jako moderní evolucionista či sociobiolog, i když své úvahy nazývá „metafyzikou lásky“. V psychologické rovině pohledu však není rozhodující, zda je člověk v lásce nástrojem nějakých kosmických sil, ale to, že **plnohodnotná láska** není iluze, nýbrž intimní partnerské soužití, které samo o sobě, ale i ve svých přirozených důsledcích, rodičovství, dává oběma partnerům hluboký a nezastupitelný životní smysl a dokáže vytvořit svazek (manželství, rodina) odolávající nepříznivým vnějším okolnostem a vytvářející ve svém jádru ze dvou já nerozborné my. E. Walsterová a W. Walster (1978) rozlišili „vášnivou“ a „kamarádkou“ lásku: **vášnivá láska** je směsí silných pocitů, zejména exaltované něžnosti a sexu, ale i zármutku a úzkosti, je prudká a bouřlivá; naproti tomu **kamarádká láska** je „mnohem utlumenější stav“ neoplyvající vášnivými erupcemi, ale přátelskou přichylností a vnitřní ohleduplnou vazbou na partnera. Vášnivá či „romantická láska“ v sobě nese paradox: čím je silnější, tím je zranitelnější. A protože zranitelnost takové lásky je snadná, je riskantní jako základna manželství; může přejít ve svůj opak, v nenávist. Naproti tomu kamarádká či manželská láska není tak vnějšně ozdobná, ale ohleduplná, obětavá a kooperativní soužití z ní vytváří pevný svazek, jehož síla se projeví v období vnějších otřesů a krizí. Od přátelství mezi mužem a ženou se erotická láska liší tím, že je spojena s větší mírou intimity a se sexuálním životem. Existují však **přátelství**, která jsou skrytými, utlumenými vztahy erotickými (např. básník Ch. Baudelaire a paní Sabattierová). Také **vztah lásky a sexu** může být složitý: sexuální styky jsou přirozenou složkou erotických vztahů, ale sex a láska mohou být, a také často jsou, zejména u mužů, kteří se nezřídka uchylují k prostitutkám, oddělovány. V erotické konstituci žen jsou obě její podstatné komponenty, láska a sex, více integrovány než u mužů, ale spíše jen ve výběrových vztazích, jinak ženy – také díky své fyziologické sexuální konstituci uschopňující je k trvalé sexuální aktivitě – nezřídka činí ze sexu nástroj různých vlivů. Podle M. Argylea a M. Hendersonové (1985) mají američtí studenti ve věku 19–24 let v průměru 5–6 milostných „afér“, studentky 6–7, ale zamilovaní jsou v průměru jen 1,2 a 1,3 krát. Mimomanželské pohlavní styky, motivované často sexuální apetencí spojenou s touhou po změně partnera (zejména u mužů, kteří

jsou polygamní), mohou být v případě negativních důsledků (rozpad rodiny, ztráta různých výhod, velké náklady) racionalizovány jako „láska“. Je to však psychická sebeobrana proti ztrátě vnitřní rovnováhy a nezřídka takové extramatrimoniální styky, pokud vedou k rozvodu a uzavření nového manželství, vyústí posléze v životní krizi.

Schopenhauer cituje španělské přísloví „Kdo se žení z lásky, bude žít ve strasti“ a soudí, že podstatou vášnivě lásky je „instinktivní klam“, který dohromady svádí často i pár „nejheterogennější povahy“, a proto „dopadají manželství uzavřená z lásky zpravidla nešťastně; neboť jimi pečují se o generaci příští na útraty generace přítomné“. Ale současně utěšuje zamilované těmito slovy: „Něméně budiž zde k potěše něžných a milujících duší ještě dodáno, že někdy přidruží se k vášnivě lásce pohlavní cit docela jiného původu, totiž skutečné, na shodě smýšlení založené přátelství, kteréž však nastoupí obyčejně teprve potom, když vlastní láska pohlavní ukojením byla vyhasla.“ Takový **trvalý partnerský vztah**, abstrahujeme-li od sporného tvrzení, že nastává obvykle až po vyhasnutí sexu, je podle Schopenhauera i podle poznatků současné sociální psychologie vytvořen komplementaritou povah obou partnerů, tj. v podstatě na základě principu „přitahujících se protiv“. Schopenhauer v tomto smyslu hovoří o „vzájemně se doplňujících“ fyzických, morálních a intelektuálních vlastnostech, které „zakládají harmonii myslí“. Něméně tento princip platí jen pro některé protiklady (nikoli např. pro protiklad introverze–extraverze, avšak např. pro protiklad dominance–submisivita) a není jediným činitelem harmonického a trvalého soužití. Dalšími činiteli tu jsou, kromě nezbytné míry „kamarádké lásky“, vzájemná důvěra, vzájemný respekt a smysl pro kooperaci a odpovědnost. Silný integrující vliv mají i společné zájmy. Partnerské soužití nemusí nutně vyústit do manželské formy, je to ale vyústění přirozené a žádoucí, kromě jiného také z hlediska právního (majetkové a jiné vztahy v případě ztráty partnera úmrtím a další). Něméně **manželství** je společenská instituce procházející celosvětově vleklou krizí, o čemž svědčí vysoká míra rozvodovosti (asi 1/3 všech manželství se rozvádí a další velký počet manželství žijí). Analýza tohoto jevu však nespadá do tematického rámce tohoto hesla. Lze však, kromě již uvedeného, poukázat na **rozlišení zralé a nezralé lásky** u E. Fromma

(1966), které koresponduje v podstatě s výše uvedenými odlišnostmi. Fromm ale u nezralé lásky zdůrazňuje absenci harmonického souladu složek lásky: nezralá láska je buď příliš duchovní, nebo příliš tělesná, sex a cit v ní nejsou dostatečně integrovány a často se v ní něco zastírá nebo je v ní něco zastupováno, např. sexuální dobrodružství nebo únik z osamělosti či z pocitů nejistoty. K. Horneyová (1955) v tomto smyslu hovoří o „neurotické lásce“ naší doby. Trvalý partnerský vztah může být provázen proměnami ve vnitřní struktuře lásky: **láska jako citový vztah** je emoční komplex, který může být dočasně akcentován různými pocity pochybností, zklamání, nedůvěry, a dokonce i nenávisti (Cattulovo „Odi et amo“ - „Miluji a nenávím“, adresované jeho nevěrné milence Lesbii). Rozhodující je však onen esenciální cit, který tvoří lásku tím, čím je, a který, i když získává různé příměsi, je rezistentní vůči určité míře otřesů. Obecně platí pro jakýkoli druh partnerského vztahu, a tedy i pro vztah erotický, že je udržován vzájemnou výměnou odměn s tím, že se tu neuplatňuje striktní kalkulace v rovnováze výdajů a zisků (→ Sociální interakce), že pro zamilovaného poskytovat partnerovi je současně přijímat; rozumí se přijímat to, co pro ně znamená nějaké hodnoty. Láska je druhem touhy a „touha vyjadřuje dospět prostřednictvím něčeho k sobě samému“ (H. Lipps, 1941), znamená vyjít z neúplnosti a směřovat k naplnění (H. Giese, 1959). To, co je vyjádřeno v touze, je existenciální potřeba (K. Jaspers, 1948) a v erotické touze je to plnost či naplnění existence v soužití, které umocňuje já a ty na my. Proto je podstatou zralé lásky intimní partnerství a jejím přirozeným důsledkem rodičovství.

Přirozenou složkou erotického vztahu je **pocit žárlivosti**, který má však různé motivy. Biologicky, tedy pudově je založena tendence samců útočit v době páření na jiné samce téhož druhu, aby neoplodnili jejich samičku, aby tedy byly reprodukovány jejich vlastní geny. U člověka, u něhož prošly pohlavní vztahy dlouhým historickým vývojem a byly kultivovány, se uplatňují také další motivy (vlastnictví, komplex méněcennosti), ale i projekce vlastních tendencí k nevěře (nevěrní a v představách se nevěrou zabývající jedinci podezírají často své erotické partnery z téhož chování a z těchže úmyslů). Žárlivost má tedy evoluční základ v „sobectví genů“, ale i v různých komplexech a v projekci. Asi 84 % mužů a 68 % žen soudí, že je

možno být nevěrným i milovanému partnerovi a bagatelizují „pouhá sexuální dobrodružství“, v nichž se citově neangažují. Promiskuita se stala módou a ideálem tzv. sexuální revoluce (F. Alberoni, 1991), která erotiku nahradila „chladným sexem“ pojímaným jako psychohygienický problém uvolňování se. Přesto se však naprostá většina mužů i žen s faktem zjištěné nevěry u svých partnerů, i nemanželských, vyrovnává obtížně, i když mnozí z nich neberou nevěru manželského partnera jako rozhodující důvod rozvodu.

I. Eibl-Eibesfeldt (1970) chápe lásku široce jako evoluci vytvořený protiklad k agresi a nenávisti a jako strategii vytváření „cituplné osobní vazby jednoho člověka k druhému“, přičemž erotická láska je jedním druhem této vazby, vystupující za účelem zachování druhu. V klinické psychologii, zejména pro potřeby manželského poradenství, byly vyvinuty empiricky založené koncepce lásky, resp. erotických vztahů (Z. Rubin, 1970), B. I. Murstein, 1980, W. W. Grant, 1976, a další). Populární se stalo Mursteinovo rozlišení romantické a manželské lásky. J. A. Lee (1976) vytvořil diferencovanou typologii lásky, v níž rozlišil: 1. eros (silné citové přilnutí), 2. ludus (latin. hra, povrchní zaujetí pohlavností partnera bez pocitů závaznosti), 3. storge (z původní sympatie pomalu vznikající láska), 4. manie (exaltovaný vztah, který je v podstatě zastřeným sobectvím), 5. pragma (střízlivý, labilní vztah akcentovaný sexuálně, kdy je ale partner současně vnímán jako příjemný společník), 6. agape (vzácný typ obětavé a nesobecké lásky). Uvedené typy lze různě kombinovat, např. „ludický eros“, sexuálně akcentovaný, hravý a poněkud bláznivý vztah (charakteristický pro určitý druh „play-boyů“). R. May (1969), který rozlišil čtyři typy lásky (sex, eros, filis a caritas), vytvořil teorii paradoxně „puritánského sexu“ bez lásky, který je symptomem současné schizoidní společnosti.

Literatura:

Alberoni, F.: Erotik, 4. vyd. München-Zürich 1991. Eibl-Eibesfeldt, I.: Liebe und Hass: Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen, München 1970. Imielinski, K.: Erotyzm, Warszawa 1970. Lee, J.A.: The colours of love, Englewood Cliffs N.J. 1976. Grant, W.W.: Falling in love: The psychology of the romantic emotion, New York 1976. May, R.: Love and will, New York 1969. Walster, E., Walster, W.: A new look at love, Reading Mass. 1978. Wilson, G., Nias D.: Erotische Anziehungskraft: Psychologie sexuellen Attraktivität, Frankfurt-Berlin-Wien 1977.

Malé skupiny

V sociální psychologii vystupuje téma malých skupin, neboť člověk jako sociální bytost vykazuje neustálou příslušnost k určité malé sociální skupině (rodině, školní třídě, partě vrstevníků, dílně nebo kanceláři, kde je zaměstnán apod.). Sám **pojmem malé skupiny** není vymezován kvantitativně, nýbrž vztahově: za malou skupinu je pokládáno nějaké formální či neformální sdružení osob, které se navzájem znají. Příslušnost k takové malé skupině zakládá zvláštní druh psychologické determinace, jak to bylo empiricky potvrzeno. Psychologickým znakem této příslušnosti je **vědomí my** („my rodina“, „my sportovní družstvo“ atd.) a lze říci, že toto vědomí spolu s vědomím já tvoří dva nejdůležitější aspekty lidského sociálního chování. Za nejmenší sociální skupinu se pokládá **dyáda**, tj. sdružení dvou osob, jako je milenecký pár nebo manželská dvojice; ta se vyznačuje svou specifickou dynamikou. Malé skupiny jsou předmětem studia sociální psychologie a sociologie, protože jsou to útvary, v nichž se něco psychologického děje, a současně jsou to také obvykle nějaké společenské instituce (např. rodina). D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1968) určují dvě základní **podmínky vytváření a fungování malých skupin**: 1. vztahy mezi členy jsou vzájemně závislé (chování každého člena ovlivňuje chování každého dalšího člena skupiny), 2. členové mají společnou ideologii, tj. společné názory, hodnoty a normy, které regulují jejich chování. Malé skupiny mohou být formálně funkčně propojené a sjednocené ve větší integrované sociální útvary, které se nazývají **organizace** a obvykle se pak dělí na výrobní (výrobní podniky) a nevýrobní (kulturní organizace, armáda a další). Za základní **znaky života malých skupin** lze pokládat: 1. vytváření struktury, 2. komunikaci ve skupině, 3. vytváření závazných norem chování, 4. vytváření ideologie a programu činnosti, 5. vnitřní skupinovou dynamiku a činnost skupiny.

Existují různá **třídění malých skupin**. Předně můžeme rozlišovat skupiny primární a sekundární (neformální a formální): v primární se lidská pospolitost vytváří na základě přirozených citových vazeb (manželská, rodina), v sekundární na základě formálních

kritérií (např. žáci školní třídy jsou do této skupiny zařazováni na základě svého věku a lokality svého bydliště). Ve formálních skupinách však mohou vznikat neformální vztahy (citové vazby), naopak v neformálních skupinách mohou původní přirozené vazby zanikat, případně je označení skupiny jako neformální čistě formální (např. manželství z rozumu). Toto třídění zavedl C. H. Cooley (1909). Dále můžeme malé skupiny třídit na členské a referenční. První případ vyjadřuje skutečné členství, jde o skupinu, jejímž je jedinec členem. Ve druhém případě se jedná o skupinu, jejímž členem by jedinec chtěl být; jsou to skupiny vyvolávající touhu jedinců být jejich členy (O. Klineberg, 1954), jako jsou např. některé exkluzivní kluby. Někdy se ještě rozlišují pozitivní a negativní referenční skupiny i ve smyslu faktické přítomnosti, kladného a odmítavého vztahu. Pojem referenčních skupin zavedl H. H. Hyman (1942). Podle M. Sherifa (1954) jsou pozitivně referenční skupiny právě těmi sociálními útvary, s nimiž se jedinec identifikuje a které tak ovlivňují jeho psychiku. V tomto smyslu je pak **vztah jedince a skupiny** určován ze strany jedince mírou identifikace a s ní související integrace jedince s ideologií a činností skupiny (ideová a volní integrace), ze strany skupiny pak tím, jak jedinec respektuje její normy a podílí se na její činnosti. V každé malé skupině má jedinec určitou roli a s ní spojený status, čímž je určováno **postavení jedince ve skupině** (okrajové, centrální, tj. méně nebo více významné). V rámci činnosti malé skupiny se pak vytváří určitá **charakteristika skupinového života**, která zahrnuje zejména určitou míru aktivity (expanzivitu) a určitou míru vnitřní soudržnosti (kohezivitu). Psychologicky rozhodující je tedy **pozitivně referenční skupina**, tj. skupina, kterou jedinec přijímá za svou na rozdíl „od těch druhých“ a v níž očekává, že bude akceptován a pokládán za člena skupiny (H. H. Kelley, 1952). Lze říci, že **interdependence jedince a skupiny** se vytváří na základě vzájemných očekávání a jejich plnění: jedinec očekává od skupiny určité příležitosti pro uspokojování svých potřeb; naopak skupina očekává od jedince, že bude přispívat k realizaci skupinových cílů a že se bude chovat v souladu s normami, které skupina vytvořila.

Skupinové normy jsou nepsané požadavky na chování členů skupiny, které se utvářejí v průběhu činnos-

ti skupiny tak, že vyjadřují přirozené tendence a hodnocení, např. „neshazovat druhého“ (rozumí se člena skupiny). V minulosti bylo provedeno mnoho výzkumů, jejichž předmětem bylo dění v malých skupinách. Zásadní význam pro rozvoj současné sociální psychologie a sociologie malých skupin byl výzkum, který na skupině dělníků zabývajících se pájením drátů na svorky v jedné americké továrně provedl G. C. Homans (1950); výzkum probíhal od konce roku 1931 do poloviny roku 1932. Homans přesně popsal v předem vymezených termínech vnitřní dynamiku této skupiny ve vztahovém rámci dané výrobní organizace. Současně zjistil a formuloval řadu základních zákonitostí vnitroskupinových jevů. Jedním z charakteristických skupinových jevů byla výpomoc; ta byla členy skupiny poskytována těm, kteří z nějakého důvodu zůstávali v pracovním výkonu pozadu. Na vzájemné výpomoci se podíleli všichni členové skupiny a jiným ji poskytovali i ti, kteří ji sami nikdy nepotřebovali; současně však byla tato výpomoc omezena jen na pracovní výkon. Ve školní třídě je formou výpomoci mezi žáky napovídání. Výpomoc je projevem jedné z nej-univerzálnějších skupinových norem, kterou tvoří **solidarita** (smysl pro vzájemnou podporu vyplývající z pocitu sounáležitosti, tedy soudržnost, svornost, jednotnost). Jinými skupinovými normami v uvedené pracovní skupině byly např. následující normy: nadřazenému se nesmí prozradit nic, co by mohlo uškodit spolupracovníkům (kdo to činí, je „práškač“); pracovat se nesmí příliš mnoho (kdo to činí, je „šplhoun“), ani příliš málo (kdo to činí, je „ulejvák“, „flákač“). Obecně se ukázalo, že pracovní výkony členů této skupiny byly uměle přizpůsobovány normě, kterou si skupina sama stanovila. Zjistilo se také, že úroveň individuálních výkonů neměla vztah ke stupni inteligence a zručnosti pracovníků, ale k jejich skupinové příslušnosti. Parta A, která se pokládala za „něco lepšího“, podávala vysoké pracovní výkony, o přestávkách se zabývala intelektuálněji činností a v zimním období se její členové zřídka zabývali spory o tom, zda se mají otevřít okna, či nikoli. Těmito a jinými charakteristikami se vyznačovala superioritní parta A ve srovnání s méně uznávanou partou B. Jistý páječ od montérů selektorů, jménem C, byl postupně donucen chodit skupině pro občedy, protože byl příslušníkem nejnižší kasty v dílně. To je jen

několik pohledů do vnitroskupinové dynamiky, které mají ilustrovat, co se tímto fenoménem míní. Skupinu definuje Homans termínem **interakce** („stýkání se spolu“): skupina je vymezena interakcemi svých členů a pokud chceme říci – uvádí Homans –, že jedinci A, B, C, D, E tvoří skupinu, musí být dodrženy tyto minimální podmínky: v daném časovém úseku vstupuje jedinec A do interakce s jedinci B, C, D, E častěji než s jedinci K, L, M, N, O a tytéž interakční vztahy platí pro jedince B, C, D, E, takže se vytváří interakční struktura mezi jedinci A, B, C, D, E, což prakticky znamená, že „spolu pracují“, „stýkají se spolu“, „chodí spolu“, „často se vidají“, jinak řečeno, tvoří nějaké sociální seskupení, nějakou pospolitost, „partu“, skupinu. V tomto smyslu lze pak rozlišovat **různé druhy skupin**: podle stupně formalizace a organizace, podle druhu vazby (neosobní – osobní) a podle dalších kritérií; jak již bylo uvedeno, rozlišují se formální a neformální skupiny, jejichž konkrétními sociálními útvary jsou např. rodina, klub, pracovní skupina atd. Podle funkcí se obvykle rozlišují sociálně emocionální a úkolově orientované (zájmové a pracovní skupiny), přičemž dělicí kritéria jsou do jisté míry umělá a abstraktní.

A. Schmidtová-Mummendeyová (1987) jako **předpoklady vzniku skupin** uvádí: 1. motivaci individuů přidružit se ke skupině (pozitivně jako usnadnění uspokojování vlastních potřeb; negativně jako obrana proti společnému ohrožení individuů), 2. komunikaci, resp. kontakt mezi individuui (usnadněný prostorovou blízkostí nebo obecně malou sociální distancí), 3. vliv vzájemného uznávání jednotlivých individuů. V průběhu vytváření skupin lze pak, podle výše uvedené autorky, pozorovat následující procesy: vyvstávání cílů, diferencování rolí, které jsou přebírány jednotlivými členy skupiny, vývoj společných pravidel chování a norem, s nimiž nastupuje přibývání konformního chování jednotlivých členů skupiny, vytváření určité skupinové atmosféry (klimatu), vytváření auto- a heterostereotypů (→ Postoje), tj. vytváření pozitivního obrazu „my“ a obvykle odmítaného obrazu „oni“. M. Sherif (1954) pozoroval utváření skupin u chlapců školního věku na prázdninových táborech a indentifikoval následující doprovodné jevy: 1. vytváření skupiny z jedinců se společnými zájmy a s tím spojenou diferenciací rolí (utváření struktury skupiny), 2. narůs-

tání pocitu sounáležitosti mezi členy skupiny a její ohraničení navenek proti „ostatním“ (tj. diferenciaci „my“, „oni“), 3. utváření skupinových norem v různých nestrukturovaných situacích, tj. jakýchsi pravidel chování, závazných pro všechny členy skupiny, jejichž dodržování je pozitivně a nedodržování negativně sankcionováno.

Průvodním jevem vytváření a fungování malých skupin je **skupinový konformismus** (názorová i behaviorální shodnost) jako postupné přizpůsobování se skupinovým normám. Experimentálně potvrdil jev skupinového konformismu např. S. Asch (1955), když prokázal, že v uměle vytvořených skupinách, jejichž členy byly „naivní pokusné osoby“ (tj. vlastní pokusné osoby), podléhaly tyto osoby sociálnímu tlaku mínění většiny, a to i tehdy, když to bylo v evidentním rozporu s vlastními zkušenostmi (jedinci tento rozpor pocítovali, avšak přizpůsobili své vlastní mínění mínění většiny; nicméně s určitou podporou jiných členů skupiny vlivu sociálního tlaku ubývá, tj. existují-li ve skupině oponenti, konformismus není již tak jednoznačný, stejně jako když se ve skupině objeví „disident“, který oponuje mínění většiny i soukromému mínění naivní pokusné osoby). Jednomyslné mínění skupiny působí silněji než prostá většina a vytváří silnou tendenci podříditi se mu. Avšak konformismus je také znak osobnosti; existují lidé s větším a s menším sklonem ke konformitě. **Konformista** je méně sebevědomý, má zábrany, je pasivnější, sugestibilnější, myšlenkově rigidní a konvenční. Důležité jsou však i situační vlivy: existují situace, kdy nebyť konformní může přinést různé komplikace; konformismus se pak stává účelovým přizpůsobením se takové situaci a přispívá k redukci úzkosti v situacích, kdy nezávislý postoj může být pocíťován jako něco ohrožujícího. Nicméně nekonformní jedinec skupina odmítá, a to tím víc, čím víc se odchylují od daných norem. Zpočátku se skupina snaží přimět takového jedince ke konformismu, nepodlehne-li však tlaku, odvrátí se od něho a přestane se jím zabývat. Jedinec se dostává na periferii života skupiny a může buď tento úděl přijmout, s tím, že skupina, jejímž je členem, přestává být pro něj pozitivně vztažná, nebo se mu vzepřít, a pak se stává aktivním „outsiderem“.

Jedinec a skupina. Sociální závislost provází člověka po celý život až na určité výjimky, které tvoří ně-

kteřé druhy psychopatií. Závislost se projevuje i celou řadou výrazně sociálních potřeb (zakotvení, afiliace, komunikace a další). Život ve skupinách také podstatně přispívá socializaci jedince (→ Socializace), resp. formování jeho osobnosti prostřednictvím sociálního učení. Proto platí, že necítí-li se jedinec dobře v jedné skupině, touží být členem skupiny jiné. To je často příčinou úniku dospívajících z rodiny k partám a gangům vrstevníků, v nichž je často hledána náhrada za ztracené sociální zázemí. Pozitivně vztažná skupina určuje standardy chování, ale i citění a myšlení jedince a působí současně jako jakési „sociální zrcadlo“ (C. H. Cooley, 1902, G. H. Mead, 1934) jednání jedince. Podle G. H. Meada se osobnost jedince rozvíjí především z reflexe reakcí blízkých osob na chování jedince. Ztráta vazeb jedince se skupinou může proto vést až k dezintegraci jeho osobnosti. Američtí sociologové R. E. L. Faris a D. H. Warren (1939), kteří zkoumali rozšíření schizofrenie v různých čtvrtích Chicaga, zjistili, že ze čtvrti tvořené rodinnými domky pocházelo podstatně méně schizofreniků než ze čtvrti tvořené velkými činžáky. Interpretuje se to tak, že v rodinných domcích se vytváří pocit sounáležitosti a susedství, jakož i vztažné skupiny, zatímco ve velkých činžácích (dnes panelácích) se žije izolovaně a anonymně, vzniká zde nedostatek vazeb, které podmiňují psychickou integritu (podstatným znakem schizofrenie je extrémní dezintegrace osobnosti). Podle E. F. Muellera a A. Thomase (1974), kteří tuto interpretaci podávají, existují různé druhy vztahů jedince ke skupině a psychologicky nejvýznamnější z nich je **identifikující vztah**, tj. vztah k někomu, kdo „stojí nad“ (otec, nadřízený, bůh); funkcí tohoto vztahu je přebírání hodnot (které podle psychoanalytiků tvoří morální nad-já). Zpočátku je to vztah k osobě rodiče, později vztah ke skupině a k adované osobě a posléze i vztah k idejím. V identifikujícím vztahu ke skupině přebírá jedinec bez výhrad její hodnoty obsažené ve skupinových normách. R. F. Bales (1950) zkoumal interakce v malé diskusní skupině; zjistil, že se zde objevuje řada reakcí (souhlas, uvolnění, vyjadřování solidarity, ale i jejich protiklady – odmítání, napětí, vyjadřování nepřátelství) a identifikoval tři **dimenze interakcí v malých skupinách**: 1. dimenze vlivu, která má póly dominance – submise a která ukazuje, zda je člen skupiny centrem interakce, zda má sklon pro-

(1966), které koresponduje v podstatě s výše uvedenými odlišnostmi. Fromm ale u nezralé lásky zdůrazňuje absenci harmonického souladu složek lásky: nezralá láska je buď příliš duchovní, nebo příliš tělesná, sex a cit v ní nejsou dostatečně integrovány a často se v ní něco zastírá nebo je v ní něco zastupováno, např. sexuální dobrodružství nebo únik z osamělosti či z pocitů nejistoty. K. Horneyová (1955) v tomto smyslu hovoří o „neurotické lásce“ naší doby. Trvalý partnerský vztah může být provázen proměnami ve vnitřní struktuře lásky: **láska jako citový vztah** je emoční komplex, který může být dočasně akcentován různými pocity pochybností, zklamání, nedůvěry, a dokonce i nenávisti (Cattulovo „Odi et amo“ - „Miluji a nenávím“, adresované jeho nevěrné milence Lesbii). Rozhodující je však onen esenciální cit, který tvoří lásku tím, čím je, a který, i když získává různé příměsi, je rezistentní vůči určité míře otrěsů. Obecně platí pro jakýkoli druh partnerského vztahu, a tedy i pro vztah erotický, že je udržován vzájemnou výměnou odměn s tím, že se tu neuplatňuje striktní kalkulace v rovnováze výdajů a zisků (→ Sociální interakce), že pro zamilovaného poskytovat partnerovi je současně přijímat; rozumí se přijímat to, co pro ně znamená nějaké hodnoty. Láska je druhem touhy a „touha vyjadřuje dospět prostřednictvím něčeho k sobě samému“ (H. Lipps, 1941), znamená vyjít z neúplnosti a směřovat k naplnění (H. Giese, 1959). To, co je vyjádřeno v touze, je existenciální potřeba (K. Jaspers, 1948) a v erotické touze je to plnost či naplnění existence v soužití, které umocňuje já a ty na my. Proto je podstatou zralé lásky intimní partnerství a jejím přirozeným důsledkem rodičovství.

Přirozenou složkou erotického vztahu je **pocit žárlivosti**, který má však různé motivy. Biologicky, tedy pudově je založena tendence samců útočit v době páření na jiné samce téhož druhu, aby neoplodnili jejich samičku, aby tedy byly reprodukovány jejich vlastní geny. U člověka, u něhož prošly pohlavní vztahy dlouhým historickým vývojem a byly kultivovány, se uplatňují také další motivy (vlastnictví, komplex méněcennosti), ale i projekce vlastních tendencí k nevěře (nevěrní a v představách se nevěrou zabývající jedinci podezírají často své erotické partnery z téhož chování a z těchže úmyslů). Žárlivost má tedy evoluční základ v „sobectví genů“, ale i v různých komplexech a v projekci. Asi 84 % mužů a 68 % žen soudí, že je

možno být nevěrným i milovanému partnerovi a bagatelizují „pouhá sexuální dobrodružství“, v nichž se citově neangažují. Promiskuita se stala módou a ideálem tzv. sexuální revoluce (F. Alberoni, 1991), která erotiku nahradila „chladným sexem“ pojímaným jako psychohygienický problém uvolňování se. Přesto se však naprostá většina mužů i žen s faktem zjištěné nevěry u svých partnerů, i nemanželských, vyrovnává obtížně, i když mnozí z nich neberou nevěru manželského partnera jako rozhodující důvod rozvodu.

I. Eibl-Eibesfeldt (1970) chápe lásku široce jako evoluci vytvořený protiklad k agresi a nenávisti a jako strategii vytváření „cituplné osobní vazby jednoho člověka k druhému“, přičemž erotická láska je jedním druhem této vazby, vystupující za účelem zachování druhu. V klinické psychologii, zejména pro potřeby manželského poradenství, byly vyvinuty empiricky založené koncepce lásky, resp. erotických vztahů (Z. Rubin, 1970), B. I. Murstein, 1980, W. W. Grant, 1976, a další). Populární se stalo Mursteinovo rozlišení romantické a manželské lásky. J. A. Lee (1976) vytvořil diferencovanou typologii lásky, v níž rozlišil: 1. eros (silné citové přilnutí), 2. ludus (latin. hra, povrchní zaujetí pohlavností partnera bez pocitů závaznosti), 3. storge (z původní sympatie pomalu vznikající láska), 4. manie (exaltovaný vztah, který je v podstatě zastřeným sobectvím), 5. pragma (střízlivý, labilní vztah akcentovaný sexuálně, kdy je ale partner současně vnímán jako příjemný společník), 6. agape (vzácný typ obětavé a nesobecké lásky). Uvedené typy lze různě kombinovat, např. „ludický eros“, sexuálně akcentovaný, hravý a poněkud bláznivý vztah (charakteristický pro určitý druh „play-boyů“). R. May (1969), který rozlišil čtyři typy lásky (sex, eros, filis a caritas), vytvořil teorii paradoxně „puritánského sexu“ bez lásky, který je symptomem současné schizoidní společnosti.

Literatura:

Alberoni, F.: Erotik, 4. vyd. München-Zürich 1991. Eibl-Eibesfeldt, I.: Liebe und Hass: Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen, München 1970. Imielinski, K.: Erotyzm, Warszawa 1970. Lee, J.A.: The colours of love, Englewood Cliffs N.J. 1976. Grant, W.W.: Falling in love: The psychology of the romantic emotion, New York 1976. May, R.: Love and will, New York 1969. Walster, E., Walster, W.: A new look at love, Reading Mass. 1978. Wilson, G., Nias D.: Erotische Anziehungskraft: Psychologie sexuellen Attraktivität, Frankfurt-Berlin-Wien 1977.

Malé skupiny

V sociální psychologii vystupuje téma malých skupin, neboť člověk jako sociální bytost vykazuje neustálou příslušnost k určité malé sociální skupině (rodině, školní třídě, partě vrstevníků, dílně nebo kanceláři, kde je zaměstnán apod.). Sám **pojem malé skupiny** není vymezován kvantitativně, nýbrž vztahově: za malou skupinu je pokládáno nějaké formální či neformální sdružení osob, které se navzájem znají. Příslušnost k takové malé skupině zakládá zvláštní druh psychologické determinace, jak to bylo empiricky potvrzeno. Psychologickým znakem této příslušnosti je **vědomí my** („my rodina“, „my sportovní družstvo“ atd.) a lze říci, že toto vědomí spolu s vědomím já tvoří dva nejdůležitější aspekty lidského sociálního chování. Za nejmenší sociální skupinu se pokládá **dyáda**, tj. sdružení dvou osob, jako je milenecký pár nebo manželská dvojice; ta se vyznačuje svou specifickou dynamikou. Malé skupiny jsou předmětem studia sociální psychologie a sociologie, protože jsou to útvary, v nichž se něco psychologického děje, a současně jsou to také obvykle nějaké společenské instituce (např. rodina). D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1968) určují dvě základní **podmínky vytváření a fungování malých skupin**: 1. vztahy mezi členy jsou vzájemně závislé (chování každého člena ovlivňuje chování každého dalšího člena skupiny), 2. členové mají společnou ideologii, tj. společné názory, hodnoty a normy, které regulují jejich chování. Malé skupiny mohou být formálně funkčně propojené a sjednocené ve větší integrované sociální útvary, které se nazývají **organizace** a obvykle se pak dělí na výrobní (výrobní podniky) a nevýrobní (kulturní organizace, armáda a další). Za **základní znaky života malých skupin** lze pokládat: 1. vytváření struktury, 2. komunikaci ve skupině, 3. vytváření závazných norem chování, 4. vytváření ideologie a programu činností, 5. vnitřní skupinovou dynamiku a činnost skupiny.

Existují různá **třídění malých skupin**. Předně můžeme rozlišovat skupiny primární a sekundární (neformální a formální): v primární se lidská pospolitosť vytváří na základě přirozených citových vazeb (manželství, rodina), v sekundární na základě formálních

kritérií (např. žáci školní třídy jsou do této skupiny zařazováni na základě svého věku a lokality svého bydliště). Ve formálních skupinách však mohou vznikat neformální vztahy (citové vazby), naopak v neformálních skupinách mohou původní přirozené vazby zanikat, případně je označení skupiny jako neformální čistě formální (např. manželství z rozumu). Toto třídění zavedl C. H. Cooley (1909). Dále můžeme malé skupiny třídit na členské a referenční. První případ vyjadřuje skutečné členství, jde o skupinu, jejímž členem je jedinec, který chce být; jsou to skupiny vyvolávající touhu jedinců být jejich členy (O. Klineberg, 1954), jako jsou např. některé exkluzivní kluby. Někdy se ještě rozlišují pozitivní a negativní referenční skupiny i ve smyslu faktické přítomnosti, kladného a odmítavého vztahu. Pojem referenčních skupin zavedl H. H. Hyman (1942). Podle M. Sherifa (1954) jsou pozitivně referenční skupiny právě těmi sociálními útvary, s nimiž se jedinec identifikuje a které tak ovlivňují jeho psychiku. V tomto smyslu je pak **vztah jedince a skupiny** určován ze strany jedince mírou identifikace a s ní související integrace jedince s ideologií a činností skupiny (ideová a volní integrace), ze strany skupiny pak tím, jak jedinec respektuje její normy a podílí se na její činnosti. V každé malé skupině má jedinec určitou roli a s ní spojený status, čímž je určováno **postavení jedince ve skupině** (okrajové, centrální, tj. méně nebo více významné). V rámci činnosti malé skupiny se pak vytváří určitá **charakteristika skupinového života**, která zahrnuje zejména určitou míru aktivity (expanzivitu) a určitou míru vnitřní soudržnosti (kohezivitu). Psychologicky rozhodující je tedy **pozitivně referenční skupina**, tj. skupina, kterou jedinec přijímá za svou na rozdíl „od těch druhých“ a v níž očekává, že bude akceptován a pokládán za člena skupiny (H. H. Kelley, 1952). Lze říci, že **interdependance jedince a skupiny** se vytváří na základě vzájemných očekávání a jejich plnění: jedinec očekává od skupiny určité příležitosti pro uspokojování svých potřeb; naopak skupina očekává od jedince, že bude přispívat k realizaci skupinových cílů a že se bude chovat v souladu s normami, které skupina vytvořila.

Skupinové normy jsou nepsané požadavky na chování členů skupiny, které se utvářejí v průběhu činnos-

ti skupiny tak, že vyjadřují přirozené tendence a hodnocení, např. „neshazovat druhého“ (rozumí se člena skupiny). V minulosti bylo provedeno mnoho výzkumů, jejichž předmětem bylo dění v malých skupinách. Zásadní význam pro rozvoj současné sociální psychologie a sociologie malých skupin byl výzkum, který na skupině dělníků zabývajících se pájením drátů na svorky v jedné americké továrně provedl G. C. Homans (1950); výzkum probíhal od konce roku 1931 do poloviny roku 1932. Homans přesně popsal v předem vymezených termínech vnitřní dynamiku této skupiny ve vztahovém rámci dané výrobní organizace. Současně zjistil a formuloval řadu základních zákonitostí vnitroskupinových jevů. Jedním z charakteristických skupinových jevů byla výpomoc; ta byla členy skupiny poskytována těm, kteří z nějakého důvodu zůstávali v pracovním výkonu pozadu. Na vzájemné výpomoci se podíleli všichni členové skupiny a jiným ji poskytovali i ti, kteří ji sami nikdy nepotřebovali; současně však byla tato výpomoc omezena jen na pracovní výkon. Ve školní třídě je formou výpomoci mezi žáky napovídání. Výpomoc je projevem jedné z nej-univerzálnějších skupinových norem, kterou tvoří **solidarita** (smysl pro vzájemnou podporu vyplývající z pocitu sounáležitosti, tedy soudržnosti, svornosti, jednotnosti). Jinými skupinovými normami v uvedené pracovní skupině byly např. následující normy: nadřazenému se nesmí prozradit nic, co by mohlo uškodit spolupracovníkům (kdo to činí, je „práskáč“); pracovat se nesmí příliš mnoho (kdo to činí, je „šplhoun“), ani příliš málo (kdo to činí, je „ulejvák“, „flákač“). Obecně se ukázalo, že pracovní výkony členů této skupiny byly uměle přizpůsobovány normě, kterou si skupina sama stanovila. Zjistilo se také, že úroveň individuálních výkonů neměla vztah ke stupni inteligence a zručnosti pracovníků, ale k jejich skupinové příslušnosti. Parta A, která se pokládala za „něco lepšího“, podávala vysoké pracovní výkony, o přestávkách se zabývala intelektuálněji činnostmi a v zimmím období se její členové zřídka zabývali spory o tom, zda se mají otevřít okna, či nikoli. Těmito a jinými charakteristikami se vyznačovala superioritní parta A ve srovnání s méně uznávanou partou B. Jistý páječ od montérů selektorů, jménem C, byl postupně donucen chodit skupině pro občedy, protože byl příslušníkem nejnižší kasty v dílně. To je jen

několik pohledů do vnitroskupinové dynamiky, které mají ilustrovat, co se tímto fenoménem míní. Skupinu definuje Homans termínem **interakce** („stýkání se spolu“): skupina je vymezena interakcemi svých členů a pokud chceme říci – uvádí Homans –, že jedinci A, B, C, D, E tvoří skupinu, musí být dodrženy tyto minimální podmínky: v daném časovém úseku vstupuje jedinec A do interakce s jedinci B, C, D, E častěji než s jedinci K, L, M, N, O a tytéž interakční vztahy platí pro jedince B, C, D, E, takže se vytváří interakční struktura mezi jedinci A, B, C, D, E, což prakticky znamená, že „spolu pracují“, „stýkají se spolu“, „chodí spolu“, „často se vídají“, jinak řečeno, tvoří nějaké sociální seskupení, nějakou pospolitost, „partu“, skupinu. V tomto smyslu lze pak rozlišovat **různé druhy skupin**: podle stupně formalizace a organizace, podle druhu vazby (neosobní – osobní) a podle dalších kritérií; jak již bylo uvedeno, rozlišují se formální a neformální skupiny, jejichž konkrétními sociálními útvary jsou např. rodina, klub, pracovní skupina atd. Podle funkcí se obvykle rozlišují sociálně emocionální a úkolově orientované (zájmové a pracovní skupiny), přičemž dělicí kritéria jsou do jisté míry umělá a abstraktní.

A. Schmidtová-Mummendeyová (1987) jako **předpoklady vzniku skupin** uvádí: 1. motivaci individuí přidružit se ke skupině (pozitivně jako usnadnění uspokojování vlastních potřeb; negativně jako obrana proti společnému ohrožení individuí), 2. komunikaci, resp. kontakt-mezi individui (usnadněný prostorovou blízkostí nebo obecně malou sociální distancí), 3. vliv vzájemného uznávání jednotlivých individuí. V průběhu vytváření skupin lze pak, podle výše uvedené autorky, pozorovat následující procesy: vyvstávání cílů, diferencování rolí, které jsou přebírány jednotlivými členy skupiny, vývoj společných pravidel chování a norem, s nimiž nastupuje přibývání konformního chování jednotlivých členů skupiny, vytváření určité skupinové atmosféry (klimatu), vytváření auto- a heterostereotypů (→ Postoje), tj. vytváření pozitivního obrazu „my“ a obvykle odmítaného obrazu „oni“. M. Sherif (1954) pozoroval utváření skupin u chlapců školního věku na prázdninových táborech a indentifikoval následující doprovodné jevy: 1. vytváření skupiny z jedinců se společnými zájmy a s tím spojenou diferenciací rolí (utváření struktury skupiny), 2. narůs-

tání pocitu sounáležitosti mezi členy skupiny a její ochrání navenek proti „ostatním“ (tj. diferenciaci „my“, „oni“), 3. utváření skupinových norem v různých nestrukturovaných situacích, tj. jakýchsi pravidel chování, závazných pro všechny členy skupiny, jejichž dodržování je pozitivně a nedodržování negativně sankcionováno.

Průvodním jevem vytváření a fungování malých skupin je **skupinový konformismus** (názorová i behaviorální shodnost) jako postupné přizpůsobování se skupinovým normám. Experimentálně potvrdil jev skupinového konformismu např. S. Asch (1955), když prokázal, že v uměle vytvořených skupinách, jejichž členy byly „naivní pokusné osoby“ (tj. vlastní pokusné osoby), podléhaly tyto osoby sociálnímu tlaku mínění většiny, a to i tehdy, když to bylo v evidentním rozporu s vlastními zkušenostmi (jedinci tento rozpor pocítovali, avšak přizpůsobili své vlastní mínění mínění většiny; nicméně s určitou podporou jiných členů skupiny vlivu sociálního tlaku ubývá, tj. existují-li ve skupině oponenti, konformismus není již tak jednoznačný, stejně jako když se ve skupině objeví „disident“, který oponuje mínění většiny i soukromému mínění naivní pokusné osoby). Jednomyslné mínění skupiny působí silněji než prostá většina a vytváří silnou tendenci podříditi se mu. Avšak konformismus je také znak osobnosti; existují lidé s větším a s menším sklonem ke konformitě. **Konformista** je méně sebevědomý, má zábrany, je pasivnější, sugestibilnější, myšlenkově rigidní a konvenční. Důležité jsou však i situační vlivy: existují situace, kdy nebyť konformní může přinést různé komplikace; konformismus se pak stává účelovým přizpůsobením se takové situaci a přispívá k redukci úzkosti v situacích, kdy nezávislý postoj může být pocíťován jako něco ohrožujícího. Nicméně nekonformní jedince skupina odmítá, a to tím víc, čím víc se odchylují od daných norem. Zpočátku se skupina snaží přimět takového jedince ke konformismu, nepodlehne-li však tlaku, odvrátí se od něho a přestane se jím zabývat. Jedinec se dostává na periferii života skupiny a může buď tento úděl přijmout, s tím, že skupina, jejímž je členem, přestává být pro něj pozitivně vztažná, nebo se mu vzepřít, a pak se stává aktivním „outsiderem“.

Jedinec a skupina. Sociální závislost provází člověka po celý život až na určité výjimky, které tvoří ně-

teré druhy psychopatií. Závislost se projevuje i celou řadou výrazně sociálních potřeb (zakořenění, afiliace, komunikace a další). Život ve skupinách také podstatně přispívá socializaci jedince (→ Socializace), resp. formování jeho osobnosti prostřednictvím sociálního učení. Proto platí, že necítí-li se jedinec dobře v jedné skupině, touží být členem skupiny jiné. To je často příčinou úniku dospívajících z rodiny k partám a gangům vrstevníků, v nichž je často hledána náhrada za ztracené sociální zázemí. Pozitivně vztažná skupina určuje standardy chování, ale i citění a myšlení jedince a působí současně jako jakési „sociální zrcadlo“ (C. H. Cooley, 1902, G. H. Mead, 1934) jednání jedince. Podle G. H. Meada se osobnost jedince rozvíjí především z reflexe reakcí blízkých osob na chování jedince. Ztráta vazeb jedince se skupinou může proto vést až k dezintegraci jeho osobnosti. Američtí sociologové R. E. L. Faris a D. H. Warren (1939), kteří zkoumali rozšíření schizofrenie v různých čtvrtích Chicaga, zjistili, že ze čtvrti tvořené rodinnými domky pocházelo podstatně méně schizofreniků než ze čtvrtí tvořených velkými činžáky. Interpretuje se to tak, že v rodinných domcích se vytváří pocit sounáležitosti a susedství, jakož i vztažné skupiny, zatímco ve velkých činžácích (dnes panelácích) se žije izolovaně a anonymně, vzniká zde nedostatek vazeb, které podmiňují psychickou integritu (podstatným znakem schizofrenie je extrémní dezintegrace osobnosti). Podle E. F. Muellera a A. Thomase (1974), kteří tuto interpretaci podávají, existují různé druhy vztahů jedince ke skupině a psychologicky nejvýznamnější z nich je **identifikující vztah**, tj. vztah k někomu, kdo „stojí nad“ (otec, nadřízený, bůh); funkcí tohoto vztahu je přebírání hodnot (které podle psychoanalytiků tvoří morální nad-já). Zpočátku je to vztah k osobě rodiče, později vztah ke skupině a k adorované osobě a posléze i vztah k idejím. V identifikujícím vztahu ke skupině přebírá jedinec bez výhrad její hodnoty obsažené ve skupinových normách. R. F. Bales (1950) zkoumal interakce v malé diskusní skupině; zjistil, že se zde objevuje řada reakcí (souhlas, uvolnění, vyjadřování solidarity, ale i jejich protiklady – odmítání, napětí, vyjadřování nepřátelství) a identifikoval tři **dimenze interakcí v malých skupinách**: 1. dimenze vlivu, která má póly dominance – submise a která ukazuje, zda je člen skupiny centrem interakce, zda má sklon pro-

sazovat se atd.; 2. dimenze emoce, která má póly emocionálně pozitivní – emocionálně negativní (vřelý, otevřený – chladný, distancovaný); 3. dimenze vztahnosti ke skupině, která má póly orientované na skupinu – distancuje se od skupiny, a vyjadřuje, zda se člen skupiny snaží myslet na skupinu, zda se snaží dodržovat její normy a něčím jí přispět. Tyto tři dimenze charakterizují podle Balesa strukturu skupiny a jejich kombinací se dostává 26 různých rolí. Jde zejména o následující **role ve skupině**:

– role „outsidera“ (distancovaný jedinec): vykazuje malou skupinovou interakci, nevyhledává kontakt a není ani ostatními členy skupiny vyhledáván (druzí se v jeho přítomnosti cítí nepříjemně), hraje ve skupině podřízenou roli a provokuje ve skupině pocit nespokojenosti;

– role člena: je to typický průměrný reprezentant skupiny; je ke každému přátelský, je dotazován na své mínění, hledá porozumění s druhými a odmítá nejistotu a nejednotu, ale nemá žádný výrazný vliv na uspokojování činnosti skupiny;

– role vůdce („lídra“, z angl. leader, vůdce): je to typ jedince centrovaneho na úkoly, je iniciátorem skupinových akcí, má silnou, ne však vždy nejsilnější pozici ve skupině, je všeobecně uznáván, jeho chování je silně orientováno na úkoly skupiny, vede skupinu k cílům orientovaným na činnost, ale ne vždy na spokojenost v mezilidských vztazích.

F. L. Carter (1954) vyjadřuje vztah jedince ke skupině v následujících kategoriích chování: 1. egocentrické prosazování se, sloužící k dosahování osobních cílů, skupina je pro jedince pouze prostředkem uspokojování vlastních potřeb, resp. seberealizace, 2. chování zaměřené na podporu činnosti skupiny a dosahování skupinových cílů (v podstatě rovněž egocentrické, když se jedinec s těmito cíli plně identifikuje a jejich dosažením získává i vlastní uspokojení), 3. chování zaměřené na vytváření a udržování přátelských vztahů mezi členy skupiny, což může být subjektivně rovněž velmi uspokojující. Všechny tři uvedené kategorie chování jsou tedy v podstatě egocentrické nebo mohou být variantami egocentrismu.

Metodou měření vztahů v malých skupinách, tzv. sociometrií, již se zjišťují vzájemné výběry a odmítnutí, přičemž počet výběru a odmítnutí je neomezen, se zjišťuje **sociometrická pozice jedince ve skupině**,

tj. vzájemnými i jednostrannými výběry a odmítnutími určená sociometrická charakteristika jedince (→ Metody psychologie). Ta může být vyjádřena několika výraznými typy:

– „hvězda“: má maximální hodnotu tzv. smíšeného sociometrického statusu, je to jedinec s největším součtem všech obdržených voleb, tj. výběrů i odmítnutí;

– „outsider“ (odmítaný): jedinec vykazující hodně vlastních voleb, který sám není mnoho volen; může to být neakceptovaný aktivista;

– „izolát“ (izolovaný jedinec): není volen a sám nevolí, žije na periferii skupiny a nezajímá se o její život, skupina ho ignoruje;

– „šedá eminence“ (člověk v pozadí): je obvykle určen vzájemným pozitivním výběrem „hvězdy“ a „izoláta“, nepřilíší nápadný, ale prostřednictvím hvězdy ovlivňující život skupiny;

– „antihvězda“ (zavřzený): má maximum negativních voleb, tzn., že je velkou částí skupiny odmítán;

– jedinec s ambivalentním statutem: má maximální tzv. index „intenzity pasivní expanze“ (vysoký součet všech obdržených voleb bez ohledu na to, zda jde o výběry či odmítnutí, avšak „smíšený sociometrický status“ se blíží nule); je to komplikovaná pozice daná komplikovanou osobností.

Pozice jedince ve skupině je dána: 1. jeho sociální přitažlivostí, 2. jeho osobní prestiží, resp. mocí (schopností odměňovat a trestat chování druhých). Hledisky sociální přitažlivosti jsou popularita, oblíbenost, důvěryhodnost a další; hledisky osobní moci jsou zejména sebeprosazování (vůdcovské schopnosti), aktivita a profesionalita v určitém směru. V tomto smyslu existují kontinua sociální přitažlivosti a osobní moci, která jsou dále uvedena od nejvyšší hodnoty k nejnižší. Kontinuum sociální přitažlivosti: osoby populární, oblíbené, přijímané, trpěné, mimo stojící; kontinuum osobní moci: osoby dominující (vůdcové, „lídři“), aktivní, závislé, pasivní, okrajové (s okrajovými rolemi).

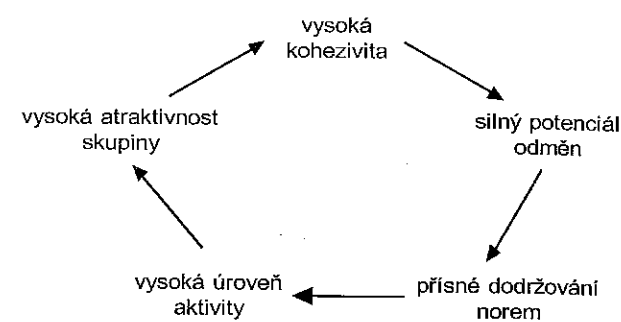
V sociální psychologii byli zkoumáni zejména **vůdcové skupiny** („lídři“), tj. osoby hrající ve skupině dominantní roli. Mohou to být vůdcové formální, tj. jmenování, dosazení, jako je např. velitel čety nebo vedoucí výrobního provozu, nebo neformální, tj. nejpopulárnější osoba s největší sociální mocí. Prakticky mohou formální a neformální vůdcové existovat vedle

sebe, např. formální velitel čety vojáků a její faktický „velitel“, jak to např. zachycuje americký spisovatel N. Mailer v postavách svého válečného románu *Nazi a mrtví* – intelektuála poručíka Hearn a „zabijáka“ četaře Crofta. V téže skupině může hrát roli vůdce více osob, někdo např. roli vůdce v plánování akcí a vyjadřování nápadů vztahujících se k programování činnosti skupiny, jiný v udržování dobré nálady, jiný roli arbitra v určitých záležitostech; současně však může být jedna osoba vůdcem v absolutním smyslu, tj. vede skupinu. Ve výzkumech byly objeveny **faktory vůdcovství**, které tvoří: 1. uznávání a chápání potřeb členů skupiny, 2. iniciativa a organizační schopnosti, jakož i účast na životě skupiny, 3. osobní vztah k motivacím členů skupiny a 4. sociální citlivost vůči dění ve skupině (A. W. Halpin a B. J. Winer, 1952). Obecně se musí vůdce vyznačovat vysokou úrovní sociální inteligence, organizačními schopnostmi a iniciativou; specifické skupiny ovšem vyžadují specifické vůdcovské vlastnosti. U vůdců gangů to nemusí být fyzická síla ani vysoká hodnota agresivity či brutality. Souvisí s tím již naznačený **problém sociální moci**, tj. způsobilost mít vliv na své sociální okolí: ponecháme-li stranou moc danou formální pozicí, tj. moc připsanou formálními právy, jako je např. moc učitele nad žáky nebo nadřízeného nad podřízenými, pak problém neformální moci jedince spočívá v jeho již naznačené způsobilosti odměňovat a trestat jiné v psychologickém slova smyslu. Předpokládá však určitý druh emoční závislosti ovlivňovaného na ovlivňujícím. Moc je definována jako vliv a vliv jako způsobilost vyvolávat změny v myšlení, citění a jednání druhých (J. R. P. French a B. Raven, 1959). Rozlišují se přitom různé **druhy moci**, resp. psychologického vlivu: již zmíněná formální, tj. legitimní moc, osobní moc v užším, neformálním smyslu, expertní moc a další. Legitimní moc je zvláštním případem jakési formální moci; French a Raven ji definují jako vliv založený na zvnitřněných hodnotách ovlivňovaného a jejím příkladem je legitimní vliv rodičů na své děti, založený na zvnitřněném čtvrtém přikázání o ctění rodičů, pokud se jedná o děti vychovávané v křesťanském duchu; ve skutečnosti má však tento druh moci širší bázi. Expertní moc je založena na uznané odbornosti, osobní moc na vztahu mezi osobami, především

na citových vazbách a citové závislosti (proto může mít vliv tzv. citové vydírání).

Objektivní a subjektivní struktura skupiny. Objektivně se struktura skupiny zjišťuje sociometrií, subjektivní struktura je dána v představách, smýšleních a pocitech členů skupiny, přičemž oba druhy skupinové struktury souhlasí jen zčásti (W. Herkner, 1975). Lze to vysvětlit několika způsoby: 1. Jedinec má samozřejmě více příležitostí vnímat své vlastní interakce než interakce ostatních členů skupiny: je tedy jednostranně informován o svých vlastních vztazích a nemá přehled o vztazích ve skupině vůbec. 2. K úplnému popsání skupinové struktury by bylo nutné znát všechny dyadické relace; pro jeden typ relace, např. pro sympatii, existuje ve skupině s N členy $N^2 - N$ dyadických relací, u čtyřčlenné skupiny je to tedy 12 relací, u pětičlenné 20, u šestičlenné 30 atd.; je zřejmé, že všechny tyto relace nemohou být jedinci známy. 3. Uplatňují se také chyby ve vnímání a zapamatování; množství informací je příliš velké, než aby bylo bez chyb uskládáno v paměti, přičemž se uplatňuje subjektivní, ne vždy přiměřené doplňování mezer v informacích. Ve struktuře skupiny se mohou objevovat **skupinové kliky**, resp. frakce, podskupiny, které jsou tvořeny jedinci vzájemně spojenými pozitivními volbami; mají-li členové kliky nižší sociometrický status, tvoří ve skupině cizí těleso. Frakce ve skupině se vytváří kolem ambiciózních „hvězd“, usilujících o přetahování členů skupiny a bojujících o vliv na celou skupinu. To může mít rozkladné důsledky, a proto základním předpokladem jednotné činnosti a jednotných cílů skupiny je **skupinová kohezivita** (soudržnost). „Kohezivita skupiny je rezultat všech sil působících na všechny členy, aby setrvali ve skupině“, přičemž je kohezivita jako výsledný jev určována v podstatě atraktivitou skupiny pro jedince, kteří ji tvoří (D. Cartwright a A. Zander, 1960). Stejnou klasickou definici skupinové kohezivity podal již předtím L. Festinger (1950); z ní jsou odvozovány další definice, jejichž společným znakem je, že kohezivita je chápána jako „stupeň, v němž členové skupiny táhnou za jeden provaz“ (T. M. Newcomb, R. H. Turner, Ph. E. Converse, 1965). Sociometricky je kohezivita vymezována jako poměr množiny oboustranných voleb (V) k množině možných oboustranných voleb (M), tedy: $K = V/M$. P. R. Hofstätter (1964) tuto formuli

diferencoval pro případy nelimitovaných a limitovaných voleb. V sociometrické literatuře se někdy rozlišují pojmy skupinové kohezivita a koherence (M. Petrusek, 1969). Vývoj skupinové kohezivita se pokusil postihnout T. M. Newcomb (1963): kohezivita skupiny se vyvíjí z různých psychologických zdrojů, východiskem je však určitá míra podobnosti postojů a zaměření členů skupiny; ta vede k častější interakci, v níž se za podmínek vzájemného odměňování vyvíjí vzájemná atraktivita, která stmeluje členy skupiny po stránce ideové i volní, a dokonce, jak ukázali A. Pepitone a G. Reichling (1955), také ve smyslu prostorovém: jsou častěji spolu, drží se pohromadě apod. „Skupiny s větší kohezí se vyznačují tím, že mají k dispozici vysoký odměňovací potenciál“ (H. J. Hummell, 1969). Z toho pak logicky vyplývá, že čím je kohezivita skupiny větší, tím větší vliv má skupina na své členy, tj. tím více jsou dodržovány skupinové normy a tím více se členové skupiny podílejí na činnosti skupiny. Empiricky je prokázáno, že čím větší je kohezivita skupiny, tím přísněji jsou členy skupiny dodržovány její normy (G. C. Homans, 1961). Poněkud sporná je souvislost mezi stupněm koheze a stupněm konformity. Vysoká kohezivita je článkem v sekvenci událostí, které mají kruhový charakter, jak ukazuje uvedené schéma:

Kruhové schéma vývoje a vlivu kohezivita

Ve skupinách s vysokou úrovní koheze se vyvíjejí skupinové normy rychleji a spolehlivěji než ve skupinách s nízkou úrovní koheze (L. Coch, J. R. P. French, 1948, a další). Psychologický vliv skupin s vysokou úrovní koheze ve srovnání se skupinami s nízkou úrovní koheze prokázal zcela jednoznačně K. W. Back (1950). Experimenty, které provedl, především ukáza-

ly, že skupiny s vysokou úrovní koheze se vyznačují silnou motivací pro získání úspěchu v úkolech, které před skupinou stojí, vysokou angažovaností v diskusích a lepším dodržováním skupinových norem. Newcomb, Turner a Converse (1965), kteří tyto nálezy podrobně analyzují, uvádějí, že základem skupinové kohezivita jsou tyto jevy: strukturální integrace, interpersonální atraktivita a angažované postoje. Pracovní skupiny s vysokou úrovní kohezivita se vyznačují i velkým pracovním výkonem (pokud normy skupiny nejsou v zásadním rozporu s normami podniku a pokud se skupina identifikuje s cíli výrobní organizace), stabilitou a nízkou úrovní fluktuace a absentismu (L. Coch a J. R. P. French, 1948, a další). Obecně tedy platí, že čím jsou interakce mezi členy skupiny více vzájemně odměňující, tím je úroveň skupinové kohezivita větší, jinak řečeno, kohezivita je funkcí jednotných cílů členů skupiny a jejich uspokojování. Sociální obsah pojmu odměny tvoří potřeby jedince uspokojující jeho mezilidské vztahy: „Odměnu vztahuje k příjemnosti, satisfakci a gratifikaci, které jedinec dostává“ (J. W. Thibaut a H. H. Kelley, 1959) – dodejme, od druhých lidí. Pojem skupinové kohezivita (podle toho, co bylo výše uvedeno) se stává klíčovým pojmem a současně faktorem vnitřní skupinové dynamiky i vnější činnosti skupiny; vysvětluje základní fenomény života v malých skupinách.

Dynamika skupiny. To, co se děje uvnitř skupiny, se označuje termínem skupinová dynamika, resp. dynamika skupiny. Termín zavedl K. Lewin (1939). Ujal se zvláště v sociální psychologii, která se zaměřuje především na výzkum skupinové dynamiky, z jehož poznatků později vzešlo dnes velmi rozšířené hnutí „třídních skupin“ („T-groups“), zaměřených na výcvik rolí, senzitivity a dalších sociálně-psychologických fenoménů, resp. způsobilostí. D. S. Cartwright a A. Zander (1968) uvádějí: „Skupinovou dynamikou lze chápat oblast výzkumu, která se věnuje rozšíření poznatků o podstatě skupin, zákonitostech jejich vývoje a jejich interakci k jednotlivým individuí, druhým skupinám a větším institucím. Vyznačuje se čtyřmi charakteristickými znaky: a) těžištěm v empirickém výzkumu teoretické significance, b) zájmy o dynamiku a interdependenci fenoménů, c) dalekosáhlou relevancí pro všechny sociální vědy a d) potenciální aplikací jejich výsledků na pokusy zlepšit fungování

skupin a jejich působení na individua a společnost.“ Podle P. R. Hofstättera (1987) pocházejí první empirické výzkumy o činnosti malých skupin z období kolem roku 1890. Za základní zdroje vlivu skupiny na jedince pokládá na základě syntetických studií P. G.

všechny, některé normy však platí jen pro členy s určitou pozicí. Důležitým aspektem je **efektivita malé skupiny**, která je podle D. McGregora (1960) určována následujícími skutečnostmi: ve skupině existuje neformální uvolněná atmosféra, hodně diskusí o úlohách

Základní obraz skupinové dynamiky (W. M. Jones, 1975)

Rovina skupinových procesů	Individuum v sociálním procesu skupiny	Skupina jako sociální systém
chování (na druhé zaměřené jednání a mluvení)	uvnitř sociálního systému skupiny (např. atraktivita, agrese, identifikace, rivalita, integrace, projekce, obracení se na druhé atd.)	interně skupinové externě skupinové
city (podněty k chování)	ve vztahu ke skupině jako sociálnímu systému ve vztahu k jednotlivým členům skupiny ve vztahu k sobě samému	vůči jednotlivým členům vlastní skupiny sebecit skupiny jako odlišnosti od ostatních (sebe porozumění) vztah k jiným skupinám
normy (představy o tom, co v oblasti citů a chování platí jako skupinově konformní, akceptabilní)	proces učení zpracování (přizpůsobení se nebo opozice) zpětné vazby na úroveň chování a emocí	proces učení řešení konfliktů a integrace komunikace a operacionalizace
účely a cíle (pro jednání skupiny jako celku)	odvážení se zajistit vlastní cíle proti skupinovým upřednostnění nebo sjednocení vlastních účelů a cílů se skupinovými (proces identifikace)	účely a cíle skupin mohou být: – společné uskutečnění materiálních, sociálních nebo duchovních cílů – sebeurčení (poskytnutí nerušeného vnitřního prostoru nebo potenciálu moci navenek, uspokojování sociálních potřeb členů, zejména emocí) – zajištění uspokojování potřeb prostřednictvím instrumentalizace chování a cílů – vyvinutí ohraničujících mechanismů vůči vnitřním skupinovým procesům (konkurence)
„vedoucí ideje“ („image“, měřítka hodnota – ideál, jádro identifikace)	vědomá nebo nevědomá definice hodnoty skupinových vztahů v systému mnohostranných skupinových vztahů zpětná vazba na procesy předcházejících úrovní	význam „vedoucí ideje“ pro procesy ve skupinách a mezi skupinami (překročení jejich prostorově časových, sociálních a kulturních hranic při současném zajištění proměnlivého pocitu identity není ještě prozkoumáno)

Zimbardo (1983): 1. podíl na procesu rozhodování, 2. veřejný závazek k doporučenému kursu jednání, 3. sociální podporu od druhých členů skupiny, 4. normativní standardy (sociální normy), které definují přiměřenost chování. Většina norem ve skupině platí pro

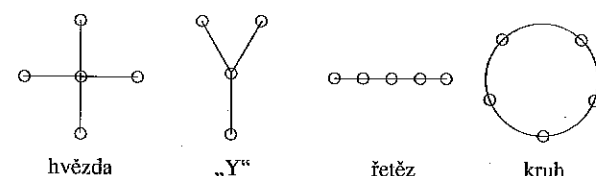
skupiny se širší účastí, cíl skupiny je všemi akceptován (jednota ideová a volní), skupina bere zřetel na názory všech členů a ti se nebojí, že budou za své názory zesměšňováni, nesouhlas je analyzován a objevuje se snaha řešit jej, jednání neplyne z rozhodnutí jedno-

duché většiny, kritika je klidná a věcná s malým množstvím osobních útoků, neobjevuje se boj o moc, není rozhodující, kdo řídí, ale jak je třeba zajistit program činnosti. Za základní **aspekty života skupiny** lze považovat komunikaci, rozhodování, interakce a aktivity.

Druhy komunikace ve skupině

vliv na:	kruh	řetěz	hvězda
rychlost	nevelká	značná	značná
přesnost	nevelká	značná	značná
organizace	nestabilní	stabilní pomalá	stabilní rychlá
role vedoucího	neurčitá	výrazná	velmi výrazná
uspokojení členů	značné	malé	velmi malé

Pokud se činnosti jedince ve skupině týče (jedinec v sociální situaci), vystupuje tu především fenomén **sociální facilitace** (ulehčování), resp. jejího opaku, ztěžování nějaké činnosti jedince. Klasické experimenty se sociální facilitací provedl již F. H. Allport (1920), který zjistil přírůstek výkonnosti jedince nacházejícího se v přítomnosti jiných jedinců. Allport uvádí dva **efekty sociální stimulace**: 1. uvolňování reakcí, které má subjekt pohotové; 2. přírůstek těchto reakcí, které byly již iniciovány, to je fakt společné skupiny („co-acting group“) na její členy: „sociální

Ilustrace druhů komunikace

stimuly tak slouží jako sugesce nejen pro uvolnění reakce, nýbrž i pro její zvětšování“. Později potvrdil tento fenomén L. E. Travis (1925). Trénuje-li pokusná osoba na otáčecím kotouči udržování ukazovátka na určitém bodě tak, že dosáhne maximálního výkonu, a je-li pak dále tímto způsobem zaměstnána v přítomnosti 4–8 mlčících osob, vykazuje většinou další zlepšení své činnosti. Nicméně výsledky zkoumání vlivu sociální situace, skupinové i neskupinové, nepřinesly jednotné výsledky. Vysvětlit se to pokusil R. B. Zajonc (1965) následující hypotézou: Přihlížení cizích osob

ztěžuje naučení se nové reakci, avšak usnadňuje reprodukci již naučeného. Velmi však záleží na interpretaci dané sociální situace a na osobnostních charakteristikách; přítomnost druhých lidí zvyšuje úroveň aktivace subjektu a je-li tato úroveň příliš vysoká, ztěžuje výkon a zvětšuje počet chyb. Naproti tomu **skupinové**

řešení problémů je zásadně lepší než individuální řešení, což se dá jednoduše prokázat matematicky (I. Lorge a H. Solomon, 1955, G. Ekman, 1955, a další): Řeší-li problém dvě osoby, zvětšuje se pravděpodobnost nalezení řešení (u jedné osoby je to vyjádřeno hodnotou $p = 0,30$, u dvou osob $p = 0,09$). To je ovšem čistě formální přístup a rozhodující je zřejmě složení skupiny z hlediska schopností jejích členů. Nicméně týmová práce je efektivnější než práce individuální, jde-li o tým zdatných pracovníků: více chytrých lidí více ví. Dalším jevem je **pohotovost skupin k riziku**, která se zkoumá tak, že se pokusným osobám předkládají hypotetická rozhodování v různých podmínkách; jedna alternativa je atraktivní a jistá, druhá je velmi atraktivní, avšak spojená s určitým rizikem. Z výsledků se usuzuje na pohotovost k riziku. Totéž je možné zkoumat u skupin. Zjistilo se, že skupinová rozhodnutí jsou riskantnější než individuální rozhodnutí učiněná před skupinovým sezením (J. A. F. Stoner, 1961 a další). Pokusné osoby, i když v důsledku svého rozhodnutí mohou ztratit peníze, volí ve skupině riskantnější alternativu, než když se rozhodují samy. Na otázku po příčině existuje více možných vysvětlení. Jedním z nich je předpoklad rozdělení zodpovědnosti: při skupinovém rozhodování je jedinec „méně odpovědný“ za následky rozhodnutí, jen spolurozhoduje. Podrobně byl zkoumán **vliv skupiny na mínění svých členů**, s nímž je spojen již uvedený fenomén konformismu (M. Sherif, 1936, S. Asch, 1956). Výsledky interpretují nověji E. F. Mueller a A. Thomas (1974):

„Členové skupiny se vzájemně ovlivňují v určení toho, co chtějí akceptovat jako směrnici jednání nebo jako definici situace“, a každá skupina vytváří svou normu, která je závazná pro členy skupiny tím, že je sankcionována reakcemi skupiny (projevy uznání, nebo naopak nelibosti a odporu). Konformita pomáhá skupině k dosahování skupinových cílů. Tyto **skupinové cíle** jsou nějaké hodnoty, po nichž členové skupiny touží, přičemž se uplatňuje určitá míra integrace potřeb členů skupiny s těmito cíli. Avšak geneze skupinového cíle nespočívá v pouhém sloučení individuálních cílů členů skupiny, které mají něco společného; naopak podobnost individuálních cílů může vyvolávat i konflikty (tomu se někdy předchází určitými opatřeními – např. v gangu může platit norma, že atraktivní členka gangu je tak říkajíc pro všechny). U formálních skupin, jako jsou např. pracovní skupiny ve výrobních organizacích, jsou cíle dány zvenčí jako pracovní normy. Současně tu ale fungují i normy vnitřní, které se vytvořily ve skupině. V podstatě téhož skupinového cíle mohou existovat různé individuální motivy; např. při společné akci se různí členové skupiny různě uplatňují, jeden radí, druhý udržuje dobrou náladu, třetí se těší na dobrodružství atd. (S. Mika, 1980). Výsledky výzkumů účasti členů skupiny na rea-

Dalším důležitým aspektem života skupiny je **kommunikace ve skupině**, která vykazuje u různých organizovaných skupin různou typickou strukturu. V autoritativně založené skupině vychází komunikace z centra a je jednosměrná (rozkazování), v demokraticky založené skupině se vytváří komunikační síť vzájemně propojených vztahů (participace členů na rozhodování). Zásadně se rozlišují následující druhy komunikace ve skupině: kruh, řetěz a hvězda, přičemž každá z těchto forem komunikace se vyznačuje z hlediska svého fungování určitými charakteristikami (viz přehled na předchozí stránce).

Ukazuje se tedy, že nejefektivnější je komunikace ve formě hvězdy, která však přináší členům skupiny jen malé uspokojení. Funkcí komunikace je sdělování (předávání) informací. Srovnáním jednotlivých skupin lze zjistit **odlišnost skupin**, a to v těchto znacích: důvěrnost (míra, s níž se všichni vzájemně znají), stejnorodost (složení z hlediska věku, pohlaví, vzdělání, socioekonomického statusu, inteligence členů atd.), uspokojení (míra uspokojení, které skupina svým členům poskytuje), polarizace (hledisko spolupráce na společném cíli, tj. ochotní – neochotní), stabilita (stálost vztahů mezi členy skupiny), aktivita (míra činnosti, kterou skupina vykazuje), autonomie (stupeň vol-

Charakteristiky vedení skupiny

autoritářský styl:
politiku skupiny určuje vůdce

autoritářsky vedené skupiny:
vykazují více agrese mezi členy
vykazují vysokou kvantitu, ale malou kvalitu výkonu
vyznačují se větší tendencí k rozpadu skupiny
v situaci frustrace se objevuje osobní obviňování a výčitky

demokratický styl:
politiku skupiny určuje rozhodování ve skupině

demokraticky vedené skupiny:
vykazují méně agresivity, která je zaměřena na nepřátele vůdce
vykazují menší kvantitu, ale větší kvalitu výkonu
vykazují více stability
v situaci frustrace se objevuje větší organizovanost a snaha čelit obtížím

(upraveno)

lizaci jejích cílů ukázaly, že 1. čím je skupinový cíl jasnější, tím méně napětí prožívají jedinci, kteří se v realizaci cíle angažují, 2. čím je cíl jasnější, tím ochotněji vykonává jedinec činnost sloužící k jeho dosažení, 3. čím jasnější je cíl skupiny i jeho realizace, tím je skupina pro své členy atraktivnější, a 4. čím je cíl skupiny jasnější, tím ochotněji se jednotliví členové podrobují tlakům skupiny, které jsou spojeny s jeho dosahováním (B. H. Raven a J. Rietsema, 1957).

nosti, kterou skupina svým členům poskytuje), soudržnost (míra jednotnosti ve věcech týkajících se záležitostí skupiny), členská participace (míra, s jakou se členové skupiny podílejí na skupinovém životě, tj. aktivní – pasivní), atraktivita (přitažlivost skupiny pro její členy daná mírou, s níž uspokojuje jejich potřeby). Zásadně lze ovšem také rozlišovat skupiny podle obsahu jejich činnosti. Vysoce kohezivní a organizované skupiny jsou označovány jako kolektivy.

Atmosféra života ve skupině je určována **stylem vedení skupiny**. Od doby výzkumů skupinového života K. Lewinem a jeho žáky koncem třicátých let se rozeznávají tři druhy stylu vedení: demokratický, autoritářský a liberalistický („laissez – faire“). D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1968) uvádějí charakteristiky dvou zásadně odlišných způsobů vedení skupiny (viz výše uvedený přehled).

V demokraticky organizované skupině je více přátelských vztahů, diskusí, vzájemné vřelosti a respektování, v autoritářsky organizované skupině více dráždivosti, nespokojenosti, nedůvěry a závislosti na vůdci. Liberalistická organizace se vyznačuje nedokonalou organizací činnosti, značnou volností, ale dosti malou výkonností, disharmonickými vztahy a poměrně malou spokojeností členů. V tomto smyslu je ideální formou organizace skupinového života demokratické vedení skupiny, které podněcuje osobní angažovanost a umožňuje participaci na rozhodnutích skupiny. Tyto charakteristiky platí obecně, tedy i pro pracovní skupiny, pro něž je vedle výkonu důležitá i aktivní angažovanost členů při dosahování cílů organizace.

Literatura:

Cartwright, D., Zander, A. (vyd.): Group dynamics, New York 1960. Hare, A. R.: Handbook of small group research, Glencoe 1962. Hofstätter, P. R.: Gruppendynamik, 2. vyd. Reinbek 1971. Sander, D.: Psychodynamik in Kleingruppen, München 1978. Petrussek, M.: Sociometrie, Praha 1969. Schneider, H. D.: Kleingruppenforschung, Stuttgart 1975. Shaw, M. E.: Group dynamics, 2. vyd. New York 1976. Sherif, M.: Groups conflict and cooperation: Their social psychology, London 1966. Steiner, J. D.: Group process and productivity, New York 1972. Thibaut, J. W., Kelley, H. H.: The social psychology of groups, New York 1959.

Metodologie a metody psychologie

Každá věda sbírá, třídí, studuje a vysvětluje fakta, zobecňuje získané dílčí poznatky, aby vytvořila soustavu poznatků a z nich odvozených zákonitostí, které by umožnily přispívat k řešení nejrůznějších společenských problémů, vystupujících v různých oborech činnosti. Východiskem je otázka, co je **vědecké poznání** a jaké cesty k němu vedou, tj. otázka vědecké činnos-

ti. Každou vědu lze definovat jako „systém metodicky získaných výpovědí o určitém předmětu“ (W. Traxel, 1974). Podle téhož autora pak „vědecká výpověď je tehdy pravdivá, je-li reprodukovatelná za těchže a metodicky bezvadných podmínek, to znamená, jestliže ji lze předpovídat a jestliže pokud možno neodporuje jistým faktům“. Vědecké poznání je systémem vědeckých výpovědí, které musí být uspořádány a integrovány od jednoduchých vědeckých dat až po nejobecnější teorie. Způsob, jakým se k vědeckým výpovědím dospívá, je **vědecká metoda**, tj. soubor principů, způsobů a prostředků získávání vědeckých poznatků. Je to tedy určitý, přísnými pravidly vymezený postup; jeho teorie se nazývá **metodologie**. Jejím úkolem je především sladit předmět vědy se způsobem jeho vědeckého studia, tj. vypracovat předmětu dané vědy přiměřený způsob sbírání a vysvětlování faktů, která umožňují poznávání tohoto předmětu, tj. objevování jeho vlastností, jejich souvislostí a zákonitostí, jimiž se řídí jeho dění. Vědecká psychologie se opírá o **empirická fakta**, tj. o elementární vědecké výpovědi o daném předmětu; jejich zobecňováním se dospívá k vědeckým teoriím a dedukcí těchto teorií pak k uplatňování vědy v příslušné oblasti praxe. Věda je tak budována ve dvou rovinách: 1. v rovině empirických faktů, 2. v rovině teoretických konstruktů. Ve vědě se pak uplatňují **metody dvojího druhu**: 1. zjišťování (sbírání) faktů a 2. zpracování faktů. Fakta se zpracovávají logickým myšlením a statistickými procedurami. Pojmu vědecký jsou významově ekvivalentní pojmy objektivní a pravdivý; tedy: vědecký = objektivní = pravdivý. Avšak vědecké pojetí objektivnosti a pravdivosti je relativní. V psychologii má **objektivita** význam intersubjektivní; jde o souhlasnou výpověď na sobě nezávislých pozorovatelů o určitém objektu pozorování, přičemž souhlas nemusí být absolutní, ale musí být nenáhodný a to, co bylo pozorováno, musí být ověřitelné za těchže podmínek pozorování. U jevů prožívání, které mají znak subjektivity, byla podmínka jejich objektivního pozorování zpochybňována. Lze říci, že všechny psychologické **metody zjišťování faktů** jsou v podstatě různé druhy **pozorování**, jehož smyslem je zjišťování vlastností pozorovaných jevů a vztahů mezi jevy. V tomto smyslu plní úkol **deskripce** (popisu) a **explanace** (vysvětlování), které se dějí pomocí tzv. konstruktů. **Konstrukt** je vědecky vymezený pojem,

který něco popisuje nebo vysvětluje; vyvozuje se logicky z pozorovaných faktů (takovým konstruktem je v psychologii např. potřeba, představa atd.). V psychologii platí tzv. **empirický kánon**, který klade vědecké požadavky na formulaci empirických faktů a konstruktů. Th. Herrmann (1969) podává obsah tohoto kánonu v následujících formulacích: 1. empirická fakta jsou takové jevy, které mohou být objektivně a spolehlivě pozorovány, event. měřeny; vyžadují teoretické zpracování; 2. teorie, resp. hypotetické konstrukty musí být empiricky přezkoumatelné, prosty protikladů, jednotné a explicitní; 3. teorie organizují empirická fakta, propůjčují jim jejich význam a připouštějí jejich předvídatelnost.

Věda směřuje k objevování zákonitostí, které ovládají jevy tvořící předmět dané vědy. **Zákon** je objektivní jev probíhající nezávisle na vědomí jedince; je-li objeven, dostává určitou formulaci a je to „formulovaný odraz tohoto objektivního jevu v myšlení“ (F. Breuer, 1977). Existují různé **druhy zákonů**: neomezené (univerzální), omezené (singulární), statistické. Zákon a hypotéza plní funkci vysvětlování (explanace) a předvídání (prognózy). Hypotéza je však pouze předběžné tvrzení či předpoklad, jehož pravdivost (platnost) má být ověřena zkoumáním. Zákon vyjadřuje **vědecké pravdy**, tj. objektivně platné výroky o určitých jevech; kritériem vědecké pravdy je její logická stavba a vyzkoušení v praxi. Od pevně stanovených zákonů je nutné odlišovat pouhé **hypotézy**, tj. formulované domněnky o povaze, resp. zákonech určitého jevu. Jsou odvozovány z empirie i z teorie a slouží jako východisko výzkumu, který má prověřit, zda jsou, či nejsou pravdivé. V tomto smyslu je **vědecký výzkum**, který zahrnuje víc než jen užití metod, především ověřováním vědeckých hypotéz a také sběrem faktů.

V souvislosti s výše uvedeným vyvstává **otázka psychologických zákonitostí**, tj. otázka druhu zákonitostí psychických jevů. Ideálem vědy je objevování kauzálních zákonitostí druhu: jestliže A, pak nutně následuje B; takové jsou např. zákonitosti fyzikální. Platí tyto vztahy také v psychologii? Změny v psychických jevech způsobuje celá řada spolupůsobících činitelů. Např. vnímání barevného kontrastu závisí na kvalitě pozadí; světle šedá plocha na černém pozadí se bude jevit světlejší (kontrastnější) než táž plocha na

tmavošedém pozadí, kdy se jeví méně kontrastní, stejně jako na bílém pozadí. V tomto jevu se tedy uplatňuje, mimo jiné, vztah mezi emisí světla a světlostí, adaptace a kontrast (W. Traxel, 1974). Ještě složitější je zákonitost určitého způsobu sociálního chování nebo určité emoční reakce. Psychické jevy jsou determinovány mnoha činiteli, které nezřídka není možné v úplnosti objevit či kontrolovat jejich vliv. To ovšem neznamena, že v oblasti psychická nevládnou určité zákonitosti. Každý jev je zákonitě určen nějakými činiteli a princip determinismu či **princip kauzality** je vůbec předpokladem vědeckého zkoumání jevů. V různých vědách však platí různé druhy kauzality. Byly vysloveny i zásadní námitky proti existenci kauzality vůbec, ale také názory, že účelnost je zvláštním druhem příčinnosti. Podle Traxela není pro psychologii rozhodující, zda je kauzalita jevům imanentní, anebo zda jen vyjadřuje to, že subjekt spojuje po sobě následující pozorované jevy a chápe je jako vztah příčiny a účinku. Obecně to formuloval I. Kant (1781): „Všechno, co se děje, předpokládá něco, po čem to podle nějakého pravidla následuje.“ Podle Traxela nehraje také v psychologii žádnou zvláštní roli, mluvíme-li o příčinách, důvodech nebo podmínkách, neboť tím v podstatě myslíme totéž. Pro psychické jevy je však charakteristická jejich **účelovost** (volní jednání, instrumentální chování). Tak se lze také ptát po jejich účelu, který je obvykle chápán jako udržování a restaurace psychické rovnováhy nebo jako adaptace. Podle Traxela tu nejde o vylučující se hlediska – příčinnost nebo účelnost – nýbrž o „různé aspekty významu souvislosti“: právě tak, jak se lze ptát po příčinách nějakého děje, lze se ptát i po jeho cíli. Při řešení praktických společenských úloh se však psychologie setkává obvykle s „řešením kauzálních úloh“ (J. Khol, 1984), které vyžaduje hledání příčin.

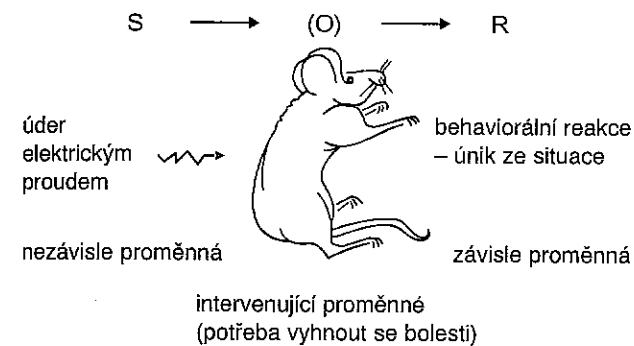
Centrálním problémem psychologie je **problém vysvětlení** (explanace): Otázku, co je např. agrese nebo introverze, lze zodpovědět popisem, ale otázku, proč je někdo agresivní nebo introvertní, je nutné zodpovědět vysvětlením, tj. relací těchto jevů k činitelům, kteří je způsobují. Rozdíl mezi deskripcí a explanací je někdy setřen, neboť již deskripce může odhalit významy pozorovatelné v datech pozorování (C. W. Brown a E. E. Ghiselli, 1965). K. Lewin (1927) rozeznává tři **způsoby vysvětlování**: 1. vysvětlení v termínech pod-

statných podmínek (např. jedinec je agresivní, protože byl jako dítě přísně trestán a zakoušel málo rodičovské lásky), 2. genetické vysvětlení, které se v psychologii obvykle převádí na nějakou konkrétní potřebu (pije, protože má žízeň), 3. teoretické vysvětlení, které se provádí v termínech nějakých konstruktů nebo postulovaných činitelů (např. afektivní labilita se vysvětluje nevyvážeností procesů vzruchu a útlumu). Th. Hermann (1969) poukazuje na to, že deskriptivní a explanační konstrukty se při vysvětlování někdy vzájemně zastupují. Např. extraverte jako vlastnost osobnosti se vysvětluje pomalostí učení (H. J. Eysenck, 1965) a lze tedy říci, že extraverze se od introvertů liší tím, že se pomaleji učí (pomaleji vytváří podmíněné reakce). Avšak rozdílnost v rychlosti učení lze také vysvětlovat konstrukty extraverte a introvertu: učí se pomaleji, protože je extravert. Základem vysvětlování je **funkční závislost** mezi dvěma jevy A a B. Musí tu však být i **časová následnost** (A předchází B), abychom toto B vysvětlovali pomocí A; jinak můžeme A vysvětlovat pomocí B a B pomocí A. Má-li tedy být jev B vysvětlen jevem A, musí být mezi nimi funkční závislost nebo alespoň závislost kovariance, přičemž A musí časově předcházet B; neznamená to však, že tu jde o kauzální vztah, v němž A je příčinou B, neboť oba jevy, A a B, mohou být způsobovány třetím jevem C. Od kauzálního vysvětlování se proto v psychologii často upouští. Vysvětlení se podává v termínech podmínek, za nichž daný jev vystupuje.

Jak je vlastně možné poznávat obecné zákony v oblasti životních projevů? W. Traxel (1974) uvádí tento příklad: Uvažujme o tom, jak na velikost tělesného vzrůstu určitého živočišného druhu působí množství potravy; růst závisí na řadě zčásti nekontrolovatelných faktorů, nejen tedy na podmínkách, které můžeme kontrolovat, a nejen na množství potravy nabídnuté pokusným zvířatům. Lze proto očekávat, že stejně živěná individua budou různě velká. Naopak různě živěná individua mohou být stejně velká. Zůstane-li u jednotlivého individua, sotva objevíme nějakou zákonitost. Věci se však budou mít jinak, když budeme uvažovat průměrnou hodnotu u celé skupiny zkoumaných jedinců, v našem případě průměrnou hodnotu dosažené tělesné velikosti u všech bohatě živěných zvířat a totéž u zvířat živěných jen spoře. Uká-

že se, že lépe živěná zvířata budou mít v průměru větší vzrůst než hůře živěná zvířata: v průměrných hodnotách se vykazují zákonitosti, ve střední hodnotě je variace jednotlivých hodnot eliminována a za určitých podmínek je tu neutralizován i vliv neznámých podmínek. Vědy zabývající se životními ději – a mezi ně patří i psychologie – jsou odkázány na statistické postupy. Proto **psychologické zákony** vystupují také jako **statistické zákony**, tj. jako zákony spočívající na průměrných hodnotách a platící pro průměrné hodnoty (Traxel). Základním aspektem psychologických výzkumů je pak srovnání průměrných hodnot výsledků dosažených u zkoumané skupiny a u skupiny kontrolní, jež jako taková vystupuje proto, že na individua, která ji tvoří, není aplikován ten činitel, jehož vliv je zkoumán. Velkou část psychologických zákonů lze také označit jako **zákony pravděpodobnostní** (stochastické). Zatímco v přírodních vědách zákony vyjadřují nutnost (jestliže A, pak nutně B – jestliže je voda zahřáta na 100 stupňů Celsia při 4 stupních atmosférického tlaku, počne vřít), v psychologii vyjadřují mnohdy jen pravděpodobnost vystoupení určitého jevu (jestliže A, pak s větší či menší pravděpodobností nastane B – jestliže bude zvýšena mzda, zvýší se pravděpodobně i pracovní výkon). Vzhledem k velké variabilitě psychických vlastností lidí a nekontrolovatelnosti mnoha podmínek jejich reagování dochází k tomu, že: 1. obecně platné zákony jsou vzácné, mohou mít u různých skupin výjimky a 2. jsou s takovými zákony spojovány různé podmínky. Tak např. shora uvedený příklad zákonitěho vztahu výše mzdy a výkonu platí jen s celou řadou podmínek, mimo jiné s tím, že zvýšení musí být v určitém poměru k výši původní mzdy atd. Uvádí se také, že při studiu některých psychických procesů (vnímání, paměť), a zejména chování, mohou být používány **kauzální analýzy** založené na identifikaci příčin, zatímco pro oblast prožívání se za legitimní považují **významové analýzy**, které jsou však velmi poplatné výchozí teorii (např. psychoanalýza, tzv. „daseinsanalýza“ atd.). Podle P. Fraisse (1966) se v psychologii používají zásadně dva typy analýzy, a sice **strukturální analýza** a **relační analýza**. Strukturální analýza je analýza vztahu reakce–reakce, ponechávající stranou závislost lidské psychiky na prostředí. Relací analýzy rozšiřují strukturální hlediska a kladou si otázku vztahu podnět – re-

akce; pokud jde o obecně charakteristické reakce (jako např. čivost), mohou být pojímány jako funkce stimulu; pokud lze udržovat konstantní situaci, lze je zkoumat jako funkci osobnosti (organismu). Současné **základní formy vědecké analýzy** shrnuje O. Mikšik (1990): 1. klasifikační analýza (popisem a srovnáním zjištěných faktů se dospívá k určení podstatných vlastností jevu), 2. vztahová analýza (směřuje k objevování souvislostí mezi danými jevy, přičemž základní formou souvislosti je funkční vztah, jehož zvláštním případem je korelace), 3. kauzální analýza (směřuje k objevování vztahu příčina–následek, který je vědecky nejdůležitější, protože umožňuje určit příčiny jevu, a tím, v některých případech, i jeho ovládnutí), 4. systémově genetická analýza (je zaměřena na tzv. otevřený systém, který je v interakci s jinými systémy a snaží se hlouběji postihnout vnitřní a vnější vztahy systému, tj. souvislosti prvků, které systém tvoří, a vnější souvislosti systému; genetická analýza pak znamená zaměření se na vznik systému).

Základní proměnné v experimentech se zvířaty

Sledování činitelů, ale i jejich účinky, psychické reakce, pokud je lze kvantifikovat, se nazývají **proměnné**, protože se jejich míra nebo hodnota může měnit, a dělí se na tři třídy: 1. nezávisle proměnné, které jsou reprezentovány nějakým druhem stimulace, 2. závisle proměnné, kterými jsou sledované psychické reakce, a 3. intervenující proměnné, tj. všechny vnitřní, psychologicky relevantní dispozice, které působí na vztah mezi vnějšími podněty a pozorovatelnými reakcemi, tj. intervnují v něm. V psychologických experimentech je nutné, aby intervenující proměnné byly u každého jedince konstantní, neboť za této podmínky lze pak sledovat: vliv kontrolovaných změn v nezávisle

proměnných (např. intenzita světla), vyvolávané změny v kontrolovatelných závisle proměnných (např. ostrosti zrakového vnímání). Kontrolovatelnost zde v podstatě znamená spolehlivou definici proměnné a její měřitelnost. Uvedené podmínky pak umožňují kauzální analýzu vztahů podnět–reakce tak, jak jsou dány především ve výsledcích experimentů. Je nutné zdůraznit, že **empiricko-vědecké výpovědi** nemohou být pokládány za konečně platné a že jsou jen ve větší či menší míře verifikovatelné. „Induktivní cestou dosažená výpověď nemůže nikdy dosáhnout poslední jistoty“ (H. Selg a W. Bauer, 1971). V tomto smyslu je vědecké poznání v každém vědním oboru otevřeno novým poznatkům, které mohou měnit **paradigma** dané vědy, tj. (zjednodušeně řečeno) obraz, který si věda vytvořila o vlastnostech svého předmětu a způsobech jeho zkoumání. V tomto smyslu je také každé vědecké poznání historické, tj. vyvíjí se tak, že obohacuje systém svých poznatků. To, co bylo pozorováno, musí být vyjádřeno objektivně ověřitelným způsobem, tj. souhlasnými smyslovými daty, k nimž dospějí na sobě nezávislí pozorovatelé. To v podstatě znamená, že vědecky **skutečné** je to, co lze vnímat smysly, případně za pomoci fyzikálních přístrojů. Ch. T. Tart (1975) to pokládá za jeden z řady postulátů tzv. ortodoxní psychologie, který je ovšem sporný, pouze mlčky předpokládán; je to „mlčky akceptovaný předpoklad“, který není vůbec jistý, neboť skutečné nemusí být nutně jen to, co je fyzikálně dáno. Stejně sporné je i tvrzení R. Hymana (1964), že vědecká fakta nemají nic společného s jedinečnými a specifickými jevy a že „jsou to jen takové jevy, které mohou pozorovat různí lidé v různé době a na různých místech za podobných okolností“.

Důležitým problémem je **modelování v psychologii**, tj. vytváření modelu zkoumaného fenoménu, resp. celého systému (např. vnímání, myšlení, osobnosti, psychiky vůbec), což v podstatě odpovídá výše uvedenému termínu paradigma: „Paradigmata pokládám za všeobecně uznávané výsledky vědeckého výzkumu, které určitou dobu slouží společnosti odborníků jako modely problémů a jejich řešení“ (T. S. Kuhn, 1970, slov. 1981). Naproti tomu „některé modely, jichž věda používá, jsou pouze pomocné prostředky znázorňování“ (W. Traxel, 1974); takové jsou např. modely mozku apod. Smyslem modelování je odhalit vlastnosti

modelovaného objektu a objasnit vztahy, které vykazuje, aby bylo ulehčeno poznání i zkoumání daného objektu. V tomto smyslu má být model obrazem resp. analogií originálu a může mít různé formy od schématu až po matematické formulace. Ještě v nedávné době byla velmi populární otázka kybernetických a předtím neurofyzilogických modelů různých psychických procesů. F. Rosenblatt (1965), který se zabýval modelováním činnosti mozku, zdůraznil, že není nutné podat model mozku v jeho konkrétní hmotné struktuře, ale jde o to, charakterizovat vlastnosti a strukturu činnosti mozku v nějaké soustavě symbolů. Model nemusí mít tedy podobu věci, kterou zobrazuje; může to být teoretický systém, v našem případě objasňující fyziologické funkce mozku „pomocí známých zákonů fyziky a matematiky“ (Rosenblatt). Podle M. J. Apter (1970) nelze nikdy rozhodně tvrdit, že model je pravdivý, podobně jako není nikdy možné říci, že daná teorie je pravdivá; jediné, co lze říci jak o modelu, tak o teorii je, že jsou ve shodě s danými fakty, i když je vždy možný i jiný výklad takových faktů. V psychologii jsou používány různé druhy modelů.

Systémový přístup je v současnosti pokládán za historicky nejvyšší formu vědeckého přístupu ke skutečnosti. Biolog L. von Bertalanffy (1950) vytvořil teorii otevřených systémů, která je použitelná i v psychologii, kde je možné každý psychický proces chápat jako **systémový jev**, tj. jako dění závislé na celém systému psychiky. Uvedený autor chápe **systém** jako „sebe-regulující se celek“, resp. jako „komplex interagujících elementů“ řízený určitým programem. Systém jako celek plní určitou funkci a funguje na základě „cirkulární kauzality“, tj. s pomocí smyčky zpětné vazby, s níž uskutečňuje svou autoregulaci a již lze vysvětlit i účelnost jeho činnosti. Také psychika je chápána jako systém a „povaha psychiky může být chápána jen na základě systémového přístupu“, tj. jen v rámci svých vnitřních a vnějších vztahů (B. F. Lomov, 1975). Systémový popis tématu pak spočívá v tom, že objekt, chápáný jako celek vzájemně činných – podle P. K. Anochina „spolupůsobících“ – komponent, je popisován jako dynamická struktura určitých prvků, resp. vztahů.

Psychologické pozorování je, jak už bylo uvedeno, základní psychologickou metodou, která může být chápána jako plánovitě pozorné vnímání určitého ob-

jektu, spojené s intencí získat o něm přesné a co nejrozsáhlejší poznání. Obvykle se dělí na pozorování vlastního prožívání a na pozorování chování druhých osob. Pozorování vlastního prožívání se nazývalo **introspekce** a bylo dlouho považováno za nejdůležitější metodu psychologie, dokud se její zájem nepřenesl na oblast chování a dokud nezačala být vědecká hodnota introspekce zpochybňována. Tu ostatně zpochybňoval již I. Kant (1798), který soudil, že zaměření pozornosti na vlastní zážitek průběh tohoto zážitku nutně narušuje a mění. Také A. Comte (1824) odmítal introspekci s tím, že není možné udržovat ve vědomí určitý zážitek a současně jej pozorovat, že tedy nelze být současně pozorovatelem a pozorovaným objektem. Introspekce z reminiscence pak už není tak spolehlivá. Dnes je termín introspekce nahrazován termínem **fenomenologická metoda** (který není totožný s filozofickou fenomenologickou metodou „nazírání podstat“ E. Husserla, má s ní však společné, že také ji jde o zachycení toho, co je na jevech podstatné; je však užívána jak pro popis prožívání, tak i chování). R. Wellek (1955) tak rozlišuje subjektivní a objektivní fenomenologickou metodu; první je totožná s introspekci, ve druhé jde o popis toho, jak různé vnější věci (např. hudba, jejíž psychologii se Wellek zabýval) působí na lidskou psychiku, jak člověk prožívá věci ve svém okolí. Pomocí introspekce bylo v psychologii dosaženo pozoruhodných zjištění (byla např. prokázána forma nenázorného myšlení), ale došlo se i k velmi rozporným výsledkům (např. v oblasti popisu citů). Velký obhájce introspekce polský psycholog M. Kreutz (1962) vytyčil následující předpoklady hodnotné introspekce: 1. je třeba užívat ji k popisu psychických procesů současně s jejich průběhem nebo bezprostředně po něm, 2. je třeba ji používat jen ke zkoumání výrazných jevů prožívání, 3. introspektivní materiál je třeba sbírat systematicky a v jeho hodnocení je nutné uplatňovat srovnávací hlediska. Pokud introspekce selhala, bylo to proto, že se soustřeďovala na příliš subtilní zážitky, zdůrazňuje Kreutz. K introspekci se vrací současná humanistická psychologie. Introspekce je v podstatě vyžadována i v některých případech používání interview a při sebehodnocení.

Pokud se **pozorování chování** (extrospekce) týče, může být zdokonalováno užitím různých technik (magnetofonový záznam, film, fotografie), může být

skryté nebo se může pozorovatel účastnit pozorovaného jevu (např. skupinového řešení problému), může probíhat v přirozené nebo uměle vytvořené situaci. Z. Paleski (1965) uvádí následující podmínky úspěšného pozorování: 1. musí být objektivní, 2. musí být cílevědomé; pozorovatel musí mít cíl pozorování, což mu umožňuje pozorovat to, co je podstatné, 3. musí být důkladné a podrobné, což neznamená, že se zaznamenává vše, nýbrž jen to, co je důležité, 4. vlastnímu pozorování musí předcházet důkladné studium problému, neboť čím více pozorovatel o předmětu svého pozorování ví, tím dokonaleji pozoruje, 5. pozorování musí být systematické a plánovité, jinak vede jen k fragmentárním poznatkům, 6. pozorování má být spojováno s myšlením, které umožňuje operativní sledování zvláštních souvislostí, 7. pozorování má být zakončeno slovním formulováním dosažených výsledků, tj. má být o jeho výsledcích vyhotoven protokol, a to bezprostředně po skončení pozorování. S pozorováním je spojena řada problémů, např. do jaké míry může pozorovatel sledovat to, co se děje „pod kůží“ pozorovaných osob, tj. do jaké míry může např. usuzovat na jejich motivaci atd. Pozorování může být volné nebo předem usměrněné určením daných kategorií chování, které mají být pozorovány (např. kooperativní chování během dětské hry, nikoli hra vůbec). Z časového hlediska se rozlišuje krátkodobé a dlouhodobé (longitudinální) pozorování. Dlouhodobé pozorování může trvat i řadu let a používá se při sledování vývoje nějakého jevu. Spolehlivost pozorování se posuzuje mírou souhlasných výsledků pozorovatelů. Dnes je známo již množství různých chyb, kterých se pozorovatelé dopouštějí, a proto pozorování mají vykonávat jen školené osoby. Pozorovatel se má vyvarovat zejména projekce vlastních tendencí do průběhu pozorovaného jevu.

Vedle přímého pozorování existují také **metody nepřímého pozorování**. Jsou realizovány různými prostředky, mezi něž patří zejména rozhovor (a jeho specifická forma interview), беседа, anketa, dotazník, obsahová analýza, sémantický diferenciál, studium produktů činnosti (deníky, školní sešity, výtvarná produkce atd.).

Za vědecky nejhodnotnější metodu se pokládá **experiment** zavedený do psychologie před více než sto lety, který je však pro přísné podmínky své realizace

v psychologii omezen jen na výzkum určitých témat. V přírodních vědách je to nejdůležitější metoda výzkumu. Experiment slouží verifikaci určitých hypotéz a umožňuje objev kauzálních souvislostí, které, jak již bylo poznamenáno, jsou pro vědu nejdůležitější. Podstatou experimentu je, že experimentátor manipuluje nezávisle proměnnými, jejichž vliv je zjišťován (např. intenzitou osvětlení), a sleduje, jak se se změnami hodnot nezávisle proměnných mění hodnoty závisle proměnných, tedy jak se se změnou stimulace mění psychické reakce (např. ostrost zrakového vnímání). Předpokladem je kontrolovatelnost stimulace i reakcí a dále to, že vnitřní intervenující proměnné zůstanou konstantní a u každého člena experimentální skupiny mají zhruba stejnou hodnotu (např. že pokusné osoby jsou zhruba stejně inteligentní, stejného věku, pokud se zkoumá např. nějaký fenomén vnímání, pak i stejně senzorycky disponované atd.). Experimenty musí být uspořádány tak, aby byly vyloučeny náhodné vlivy. Toho se dosahuje udržováním konstantních podmínek a plánovitými změnami jen té nezávisle proměnné, jejíž účinky jsou sledovány. Vyvolávané psychické reakce musí být přesně registrovatelné. V podstatě to znamená, že jak stimulace, tak i vyvolané reakce musí být měřitelné. Klasický experiment bývá prováděn na dvou skupinách – vlastní experimentální a kontrolní. Na první je působeno experimentální nezávislou proměnnou, na druhou nikoli. U obou skupin se provádí dvojí měření výsledků, které jsou pak srovnávány. Jsou-li výsledky (zjištěné rozdíly) nenáhodné, lze konstatovat, že se ve výsledcích reakcí experimentální skupiny projevil vliv sledované experimentální proměnné. V experimentu se např. sleduje vliv nějakého psychofarmaka na rozsah pozornosti, který je definován rozsahem postřehování zrakových podnětů exponovaných tachistoskopem. Nejprve jsou testovány obě skupiny, experimentální a kontrolní, aby se zjistilo, že se od sebe výkonem v rozsahu pozornosti neliší (pretest A, A'). Potom je na členy experimentální skupiny aplikována sledovaná experimentální proměnná, tj. v našem případě určitá psychofarmakologická látka, a potom je znovu testován výkon této skupiny v rozsahu pozornosti, který má určitou hodnotu B. U kontrolní skupiny se znovu testuje rozsah pozornosti s výsledkem B'. Nyní se zjišťuje rozdíl mezi A a B, který vykazuje hodnotu D, a rozdíl mezi A' a B', který vy-

modelovaného objektu a objasnit vztahy, které vykazuje, aby bylo ulehčeno poznání i zkoumání daného objektu. V tomto smyslu má být model obrazem resp. analogií originálu a může mít různé formy od schématu až po matematické formulace. Ještě v nedávné době byla velmi populární otázka kybernetických a předtím neurofyziologických modelů různých psychických procesů. F. Rosenblatt (1965), který se zabýval modelováním činnosti mozku, zdůraznil, že není nutné podat model mozku v jeho konkrétní hmotné struktuře, ale jde o to, charakterizovat vlastnosti a strukturu činnosti mozku v nějaké soustavě symbolů. Model nemusí mít tedy podobu věci, kterou zobrazuje; může to být teoretický systém, v našem případě objasňující fyziologické funkce mozku „pomocí známých zákonů fyziky a matematiky“ (Rosenblatt). Podle M. J. Apter (1970) nelze nikdy rozhodně tvrdit, že model je pravdivý, podobně jako není nikdy možné říci, že daná teorie je pravdivá; jediné, co lze říci jak o modelu, tak o teorii je, že jsou ve shodě s danými fakty, i když je vždy možný i jiný výklad takových faktů. V psychologii jsou používány různé druhy modelů.

Systémový přístup je v současnosti pokládán za historicky nejvyšší formu vědeckého přístupu ke skutečnosti. Biolog L. von Bertalanffy (1950) vytvořil teorii otevřených systémů, která je použitelná i v psychologii, kde je možné každý psychický proces chápat jako **systémový jev**, tj. jako dění závislé na celém systému psychiky. Uvedený autor chápe **systém** jako „sebe-regulující se celek“, resp. jako „komplex interagujících elementů“ řízený určitým programem. Systém jako celek plní určitou funkci a funguje na základě „cirkulární kauzality“, tj. s pomocí smyčky zpětné vazby, s níž uskutečňuje svou autoregulaci a již lze vysvětlit i účelnost jeho činnosti. Také psychika je chápána jako systém a „povaha psychiky může být chápána jen na základě systémového přístupu“, tj. jen v rámci svých vnitřních a vnějších vztahů (B. F. Lomov, 1975). Systémový popis tématu pak spočívá v tom, že objekt, chápáný jako celek vzájemně činných – podle P. K. Anochina „spolupůsobících“ – komponent, je popisován jako dynamická struktura určitých prvků, resp. vztahů.

Psychologické pozorování je, jak už bylo uvedeno, základní psychologickou metodou, která může být chápána jako plánovitě pozorné vnímání určitého ob-

jektu, spojené s intencí získat o něm přesné a co nejrozsáhlejší poznání. Obvykle se dělí na pozorování vlastního prožívání a na pozorování chování druhých osob. Pozorování vlastního prožívání se nazýválo **introspekce** a bylo dlouho považováno za nejdůležitější metodu psychologie, dokud se její zájem nepřenesl na oblast chování a dokud nezačala být vědecká hodnota introspekce zpochybňována. Tu ostatně zpochybňoval již I. Kant (1798), který soudil, že zaměření pozornosti na vlastní zážitek průběh tohoto zážitku nutně narušuje a mění. Také A. Comte (1824) odmítal introspekci s tím, že není možné udržovat ve vědomí určitý zážitek a současně jej pozorovat, že tedy nelze být současně pozorovatelem a pozorovaným objektem. Introspekce z reminiscence pak už není tak spolehlivá. Dnes je termín introspekce nahrazován termínem **fenomenologická metoda** (který není totožný s filozofickou fenomenologickou metodou „nazírání podstat“ E. Husserla, má s ní však společné, že také jí jde o zachycení toho, co je na jevech podstatné; je však užívána jak pro popis prožívání, tak i chování). R. Wellek (1955) tak rozlišuje subjektivní a objektivní fenomenologickou metodu; první je totožná s introspekci, ve druhé jde o popis toho, jak různé vnější věci (např. hudba, jejíž psychologii se Wellek zabýval) působí na lidskou psychiku, jak člověk prožívá věci ve svém okolí. Pomocí introspekce bylo v psychologii dosaženo pozoruhodných zjištění (byla např. prokázána forma nenázorného myšlení), ale došlo se i k velmi rozporným výsledkům (např. v oblasti popisu citů). Velký obhájce introspekce polský psycholog M. Kreutz (1962) vytyčil následující předpoklady hodnotné introspekce: 1. je třeba užívat ji k popisu psychických procesů současně s jejich průběhem nebo bezprostředně po něm, 2. je třeba ji používat jen ke zkoumání výrazných jevů prožívání, 3. introspektivní materiál je třeba sbírat systematicky a v jeho hodnocení je nutné uplatňovat srovnávací hlediska. Pokud introspekce selhala, bylo to proto, že se soustřeďovala na příliš subtilní zážitky, zdůrazňuje Kreutz. K introspekci se vrací současná humanistická psychologie. Introspekce je v podstatě vyžadována i v některých případech používání interview a při sebehodnocení.

Pokud se **pozorování chování** (extrospekce) týče, může být zdokonalováno užitím různých technik (magnetofonový záznam, film, fotografie), může být

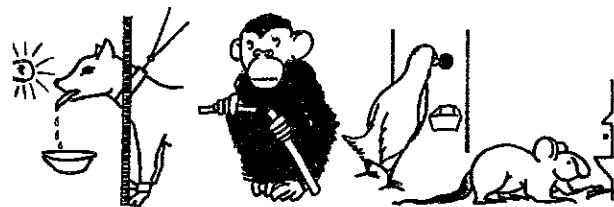
skryté nebo se může pozorovatel účastnit pozorovaného jevu (např. skupinového řešení problému), může probíhat v přirozené nebo uměle vytvořené situaci. Z. Paleski (1965) uvádí následující podmínky úspěšného pozorování: 1. musí být objektivní, 2. musí být cílevědomé; pozorovatel musí mít cíl pozorování, což mu umožňuje pozorovat to, co je podstatné, 3. musí být důkladné a podrobné, což neznámá, že se zaznamenává vše, nýbrž jen to, co je důležité, 4. vlastnímu pozorování musí předcházet důkladné studium problému, neboť čím více pozorovatel o předmětu svého pozorování ví, tím dokonaleji pozoruje, 5. pozorování musí být systematické a plánovité, jinak vede jen k fragmentárním poznatkům, 6. pozorování má být spojováno s myšlením, které umožňuje operativní sledování zvláštních souvislostí, 7. pozorování má být zakončeno slovním formulováním dosažených výsledků, tj. má být o jeho výsledcích vyhotoven protokol, a to bezprostředně po skončení pozorování. S pozorováním je spojena řada problémů, např. do jaké míry může pozorovatel sledovat to, co se děje „pod kůží“ pozorovaných osob, tj. do jaké míry může např. usuzovat na jejich motivaci atd. Pozorování může být volné nebo předem usměrněné určením daných kategorií chování, které mají být pozorovány (např. kooperativní chování během dětské hry, nikoli hra vůbec). Z časového hlediska se rozlišuje krátkodobé a dlouhodobé (longitudinální) pozorování. Dlouhodobé pozorování může trvat i řadu let a používá se při sledování vývoje nějakého jevu. Spolehlivost pozorování se posuzuje mírou souhlasných výsledků pozorovatelů. Dnes je známo již množství různých chyb, kterých se pozorovatelé dopouštějí, a proto pozorování mají vykonávat jen školené osoby. Pozorovatel se má vyvarovat zejména projekce vlastních tendencí do průběhu pozorovaného jevu.

Vedle přímého pozorování existují také **metody nepřímého pozorování**. Jsou realizovány různými prostředky, mezi něž patří zejména rozhovor (a jeho specifická forma interview), beseda, anketa, dotazník, obsahová analýza, sémantický diferenciál, studium produktů činnosti (deníky, školní sešity, výtvarná produkce atd.).

Za vědecky nejhodnotnější metodu se pokládá **experiment** zavedený do psychologie před více než sto lety, který je však pro přísné podmínky své realizace

v psychologii omezen jen na výzkum určitých témat. V přírodních vědách je to nejdůležitější metoda výzkumu. Experiment slouží verifikaci určitých hypotéz a umožňuje objev kauzálních souvislostí, které, jak již bylo poznamenáno, jsou pro vědu nejdůležitější. Podstatou experimentu je, že experimentátor manipuluje nezávisle proměnnými, jejichž vliv je zjišťován (např. intenzitou osvětlení), a sleduje, jak se se změnami hodnot nezávisle proměnných mění hodnoty závisle proměnných, tedy jak se se změnou stimulace mění psychické reakce (např. ostrost zrakového vnímání). Předpokladem je kontrolovatelnost stimulace i reakcí a dále to, že vnitřní intervenující proměnné zůstanou konstantní a u každého člena experimentální skupiny mají zhruba stejnou hodnotu (např. že pokusné osoby jsou zhruba stejně inteligentní, stejného věku, pokud se zkoumá např. nějaký fenomén vnímání, pak i stejně senzorycky disponované atd.). Experimenty musí být uspořádány tak, aby byly vyloučeny náhodné vlivy. Toho se dosahuje udržováním konstantních podmínek a plánovitými změnami jen té nezávisle proměnné, jejíž účinky jsou sledovány. Vyvolávané psychické reakce musí být přesně registrovatelné. V podstatě to znamená, že jak stimulace, tak i vyvolané reakce musí být měřitelné. Klasický experiment bývá prováděn na dvou skupinách – vlastní experimentální a kontrolní. Na první je působeno experimentální nezávislou proměnnou, na druhou nikoli. U obou skupin se provádí dvojí měření výsledků, které jsou pak srovnávány. Jsou-li výsledky (zjištěné rozdíly) nenáhodné, lze konstatovat, že se ve výsledcích reakcí experimentální skupiny projevil vliv sledované experimentální proměnné. V experimentu se např. sleduje vliv nějakého psychofarmaka na rozsah pozornosti, který je definován rozsahem postřehování zrakových podnětů exponovaných tachistoskopem. Nejprve jsou testovány obě skupiny, experimentální a kontrolní, aby se zjistilo, že se od sebe výkonem v rozsahu pozornosti neliší (pretest A, A'). Potom je na členy experimentální skupiny aplikována sledovaná experimentální proměnná, tj. v našem případě určitá psychofarmakologická látka, a potom je znovu testován výkon této skupiny v rozsahu pozornosti, který má určitou hodnotu B. U kontrolní skupiny se znovu testuje rozsah pozornosti s výsledkem B'. Nyní se zjišťuje rozdíl mezi A a B, který vykazuje hodnotu D, a rozdíl mezi A' a B', který vy-

kazuje hodnotu D' . Na vliv experimentální proměnné na rozsah pozornosti můžeme usuzovat, když D , jakož i vztah (rozdíl) mezi D a D' jsou statisticky významné, přičemž D' sám je nevýznamný. V univariálních experimentech se pracuje jen s jednou nezávisle proměnnou (závisle proměnných může být více), v multivariálních experimentech se pracuje s více nezávisle proměnnými, což vyžaduje specifickou strategii postupu a také složitější analýzu výsledků (interdependenční analýza). Psychologické experimenty s sebou přinášejí řadu vážných problémů, které se týkají především dvou věcí: 1. kontrolovatelnost podmínek experimentu, tj. zejména přesné dávkování stimulace a přesná registrace reakcí, 2. reprezentativnost závisle proměnné pro to, co je definováno jako předmět výzkumu, zejména jde-li o komplexní psychický fenomén (např. zapamatování bezsmyslových slabik nereprezentuje paměť, ale jen jednu z jejích více složek).

Pokusná zvířata experimentální psychologie: Pavlovův pes, Köhlerova opice, Skinnerův holub a Hullov krysa.

Námitky vznášené proti experimentu v psychologii shrnuje W. Traxel (1974); mimo jiné v nich uvádí právě výše uvedený problém, tj. převádění psychického na „elementy“, které má význam teoretické abstrakce, ale v empirickém přístupu je problematické; v experimentech se nebere dostatečný zřetel na „výzkum souvislostí v psychickém dění“. Mezi vážné **námitky proti psychologickým experimentům** patří, že „experiment je nástroj psychologie, která se pokouší vysvětlit psychické dění kauzálně mechanistickým způsobem, tzn. z příčin, zatímco to může být vpravdě pochopeno jen ze svých smysluplných souvislostí a z cílů, na které je nastaveno“; to je ovšem problém přírodovědeckého vysvětlování a „duchovnědného“ rozumění, ale tento problém nepochybně vystupuje, neboť mnoho uznávaných psychologických objevů bylo učiněno na základě intuitivního zobecňování klinických případů a intuitivního pochopení těchto přípa-

dů (psychoanalýza). Experiment je obvykle „laboratorní záležitostí“, která jen v omezeném rozsahu přináší závěry pro skutečný život, a proto mnoho psychologických problémů nemůže být v laboratorii řešeno. Moderní experimentální psychologie je založena na laboratorním výzkumu pokusných zvířat. Obrázek (viz výše) ukazuje charakteristickou experimentální aparaturu používanou (behavioristy v laboratořích) k výzkumu učení u holubů. Konečně existují námitky proti experimentální metodě v psychologii jako takové, které zde však nelze podrobněji uvádět a které se obecně vzato týkají pochybné splnitelnosti podmínek experimentu, tj. přísné kontroly proměnných, jež do něj vstupují, zejména mají-li povahu sociálních podnětů. Přes všechny výhrady proti experimentální metodě v psychologii a přes různé problémy s ní spojené byla vytvořena **experimentální psychologie**, která podstatně přispěla k obohacení poznání v psychologii; zavedením experimentu do psychologie začalo vlastně její zvědečtování.

V psychologii vystupuje vážný **problém měření psychických jevů**, který úzce souvisí mimo jiné také s problémy experimentování v psychologii, které je, jak již bylo naznačeno, v podstatě závislé na přesném dávkování nezávisle a přesné registraci závisle proměnných, tj. na jejich měření. Měření zavedl v psychologii G. Th. Fechner (1860) v souvislosti se svou „psychofyzikou“ (měřil vztahy mezi intenzitou podnětu a intenzitou počítka a výsledky svého výzkumu formuloval matematicky). L. L. Thurstone (1937) prohlásil, že vše, co existuje, existuje v nějakém množství a že to platí i pro psychické děje; první kapitolu své knihy o měření hodnot nazval charakteristicky „Psychologie jako kvantitativní racionální věda“. Velmi široce pak **pojem měření v psychologii** vymezil S. S. Stevens (1959), podle něhož je měření „přiřazování čísel objektům nebo událostem podle určitých pravidel“. Stevens rozlišil čtyři typy **škálování** a pro jejich ilustraci použil příklad teploty: 1. Nominální škála je založena na kvalitativním třídění (příklad teplo, chladno, A a nonA). 2. Ordinální škála je založena na určité řadě kvalit (zima, chladno, vlažno, teplo, horko; a b c d e), nejsou zde ještě dány žádné měřicí jednotky a uplatňuje se tu diferenciací na základě srovnávání. 3. Intervalová škála (příkladem je měření teploty teploměrem a její vyjádření ve stupních

Celsia, přičemž bodu mrazu odpovídá 0°C a bodu varu 100°C v podmínkách určitého atmosférického tlaku); měření se zde provádí již pomocí určitých měrných jednotek, mezi nimiž je stejný interval, avšak ten nemá vlastnosti reálných čísel, neboť 20°C neznamená dvojnásobnou teplotu 10°C . 4. Proporcionální škála, kde se používají absolutní čísla a vychází se z přirozeného nulového bodu absolutního (příkladem je vážení: dítě, které váží 40 kg, je dvakrát těžší než dítě, které váží jen 20 kg); tento druh bezprostředního měření na poměrové škále je v psychologii problematický. „Bylo by možné vyhnout se nedorozuměním, kdyby psychologové přestali užívat termínu měření na označování činností, které jsou škálováním, a kdyby odpůrci kvantifikace v psychologii pochopili, že kvantifikace není jen měřením, ale také škálováním“ (B. Zawadzki, 1970). Měření psychických vlastností osobnosti se nazývá **psychometrie** (název pochází od fyziologa J. R. Buchanana, ale je užíván i pro měření vztahů mezi podněty a reakcemi ve smyslu psychofyziky). Někteří zastánci měření v psychologii (J. P. Guilford, 1959, aj.) připouštějí, že existují i neměřitelné psychické vlastnosti. Obecně platí, že mnohé psychické vlastnosti jsou „měřitelné“ za pomoci různých typů škál. Námitky proti měření v psychologii vznesl zejména A. Wellek (1956). Tradice měření v psychologii sahá až k Herbartovi (1825), který se pokusil matematicky vyjádřit vzájemný vztah dvou nestejně silných představ. Prostředkem měření je tedy v psychologii škálování: „Škála je souborem symbolů nebo čísel, a to tak konstruovaných, že lze symboly nebo čísla přiřadit podle pravidla jedincům (nebo jejich aktům chování), na které se škála aplikuje, přičemž je toto přiřazení naznačeno tím, co je dotýcnému jedinci vlastní z toho, co má škála podle předpokladu měřit“ (F. N. Kerlinger, 1972). První škálu pro psychologický výzkum sestavil F. Galton (1883), který se jejím prostřednictvím pokusil kvantifikovat živost představ. Později byly metody škálování zdokonaleny (L. L. Thurstone, 1929, aj.). V sociální psychologii zavedl zvláštní druh škálování R. Likert (1932): Pro měření postojů sesbírá badatel nejprve větší množství výroků k danému tématu a předloží je většímu množství subjektů, kteří u každého výroku uvedou, zda s ním souhlasí, či nikoli, a v jaké míře. Pro každý výrok se

pak vypočítá korelace mezi skóre daného výroku a celkovým skóre všech výroků. V konečné stupnici se pak respondentům předkládají výroky, které mají největší korelace. Běžně se používají tří-, pěti- a sedmi-stupňové škály, které mají nulovou hodnotu buď na začátku, nebo uprostřed škály. W. Traxel (1964) uvádí tyto **příklady škálování**:

– Nulové hledisko je uprostřed škály:

1. velmi příjemné,
2. příjemné,
3. neutrální („ani..., ani...“),
4. nepříjemné,
5. velmi nepříjemné.

– Nulové hledisko je na začátku škály:

1. necitlivé,
2. velmi slabě citlivé,
3. dosti citlivé,
4. silně citlivé,
5. velmi silně citlivé.

Škálování se uplatňuje zejména v měření postojů pomocí dotazníků. Výhodou škálování je, že dosažené výsledky jsou statisticky zpracovatelné, nevýhodou je, že zachycují škálovaný psychický fenomén jen hrubě a nepostihují různé nuance, přičemž formulace rozdílů bývá někdy problematická.

NOMINÁLNÍ	ORDINÁLNÍ	INTERVALOVÁ
muži - ženy	1	1
ano - ne	2	2
má rád - nemá rád	3	3
čtenář - nečtenář		

Základní typy měrných škál

Ke specifickým psychologickým metodám patří zejména **kazuistika** (z latinského casus, případ), tj. metoda popisu a rozboru konkrétního jednotlivého případu, která se používá zejména v klinické psychologii a v psychopatologii. Příkladem je známá studie o „vlčích dětech“. Dále to je **obsahová analýza**, „výzkumná technika objektivního, systematického a kvantita-

tivního popisu projeveného obsahu sdělení“ (B. Berelson, 1954). Jde o psychologickou analýzu nějakého obsahu sdělení, ať už je učiněno v denním tisku, v rozhlasu, v beletrii, v deníku atd. „Obsahem sdělení je míněn soubor významů sdělených symboly (slovními, hudebními, obrazovými, plastickými, mimickými), které vytváří sdělení samo“ (Berelson). Obsahová analýza časopisu Playboy vedla k jistým závěrům o psychosexuálním profilu jeho konzumentů a o tendencích v prezentaci tisku tohoto druhu. Spolehlivost obsahové analýzy je poměrně velká. Další metodou měření významů je tzv. **sémantický diferenciál**, vyvinutý zejména Ch. E. Osgoodem (1952) a dalšími. P. R. Hofstätter (1957) hovoří v témže smyslu o tzv. polaritním profilování. Na sedmistupňové škále se k určitým pojmům, jejichž významy jsou srovnávány, nebo k určitému pojmu, jehož význam je srovnáván u různých skupin populace (např. „láska“ a „červená barva“ nebo „láska“ u studentek gymnázií a učnic), hodnotí přiřazené vlastnosti, resp. bipolární adjektiva. Výsledky ukazují shody a rozdíly v asociacích těchto adjektiv s objektem výzkumu; mohou být i faktorovány (faktory sémantického diferenciálu jsou, podle Osgooda, hodnocení, potence a aktivita), přičemž určují polohu objektu v tzv. sémantickém prostoru, který je vymezen výše uvedenými faktory. Také spolehlivost sémantického diferenciálu je vysoká. Další specifickou metodou psychologie, především sociální a vývojové, je **sociometrie**, pomocí níž se měří sociální vztahy uvnitř malých skupin, zejména vztahy přitažlivosti a odpudivosti mezi jejich členy. Základy této metody položil J. L. Moreno (1934). Dnes však vedle klasické sociometrie, která klade přímé otázky typu „S kým byste chtěl strávit společnou dovolenou?“ a „S kým byste v žádném případě nechtěl strávit společnou dovolenou?“ existují další varianty, např. typu „Hádej kdo?“, kde se kladou otázky typu „Kdo je ve skupině nejvíce inteligentní, kooperativní, agresivní?“ atd. Z provedených výběrů a odmítnutí lze sestavit obraz vztahů ve skupině, určit její dominantní osoby, pozici jednotlivých členů ve skupině a učinit určité závěry o životě skupiny, např. o míře její soudržnosti, aktivity a další. Výsledky se tabelárně nebo graficky vyjadřují v tzv. sociogramu (např. pracovní skupiny, školní třídy apod.). Ukázalo se, že sociometrický výběr je v kore-

laci s některými sociálně psychologickými a psychologickými charakteristikami; např. vzdělanější osoby dostávají v průměru více pozitivních výběrů než lidé s nízkým vzděláním (W. C. Bonney, 1949) apod. S pomocí sociometrie lze řešit různé skupinové problémy, např. konfliktnost uvnitř skupiny a další.

Psychologie a statistika. V psychologii, kde statistické zákony hrají důležitou roli, má statistické zpracování výzkumem zjištěných dat velký význam, avšak nemá nahrazovat vlastní psychologickou analýzu těchto dat a psychologicky formulované závěry. V tomto smyslu je statistika pomocným nástrojem psychologie. Statistické zpracování výsledků výzkumu, který musí být projektován tak, aby takové zpracování umožnil, musí splňovat dvě podmínky: výzkum musí být prováděn na souborech a musí umožňovat kvantitativní rozlišování získaných výsledků, dat, vlastností (G. Clauss a H. Ebner, 1978, slov. 1988). Statistika je aparát vyvinutý k posuzování četností, (jejich rozložení, vztahů atd.), odvozený z matematické teorie pravděpodobnosti (P. R. Hofstätter, 1962). Statistika tedy zkoumá kvantitativní vztahy mezi jevy a má jednak funkci deskripce hromadných jevů (rozložení jejich četností, průměry, odchylky od průměru), jednak odlišování nutného od nahodilého (testování platnosti a stupně významnosti rozdílů). Předpokladem je, jak již bylo uvedeno, **kvantifikace**, která se děje čítáním (určením počtu jevů) a měřením. Podle J. P. Guilforda (1956) statistika mimo jiné umožňuje: přesný způsob deskripce, prezentaci výsledků ve stručné a přehledné formě, obecné závěry a určení, jak dalece je možné dosaženým výsledkům věřit a jak dalece je lze zobecnit, předvídat, v jaké míře se uskuteční to, co je sledováno, a hypotézy o příčinách určitých komplexních jevů (v tomto smyslu mohou statistické metody často zastupovat experimenty, které jsou jinak nejdokonalejší cestou k odhalování příčin). Tzv. **statistické zákony** se týkají souborů, nikoli jedinců (např. rozvedených žen, dospívajících chlapců apod.). Východiskem statistiky je **výběrové šetření**, tj. výzkum určité skupiny populace prováděný na jejím reprezentativním vzorku (tj. např. nikoli na všech dospívajících chlapcích, nýbrž na skupině, která je sestavena tak, že danou populaci reprezentuje). Tzv. **statistický výběr**, kde část populace re-

prezentuje její celek, se provádí několika způsoby, obvykle jako tzv. náhodný výběr, v němž všechny prvky dané populace mají stejnou pravděpodobnost, že budou vybrány, a který se děje podle tabulky náhodných čísel. Výsledky statistického šetření je možné zobrazovat graficky formou sloupců četností pro jednotlivé třídy (histogramy) a formou křivek četností. U velkých souborů se objevuje normální rozložení ve tvaru tzv. Gaussovy křivky, kdy nejčetnější rozložení spojitě veličiny mají průměrné hodnoty (např. průměrnou inteligenci má největší počet osob). Rozložení menších souborů může mít nesymetrický charakter. Důležitým aspektem je **testování hypotéz** (určitých tvrzení, jejichž platnost či neplatnost má výzkum zjistit); je to matematická procedura založená na teorii pravděpodobnosti. Testováním hypotéz se zjišťuje, zda difference ve zjištěných výsledcích jsou, nebo nejsou náhodné; statistické testování pak určitou hypotézu potvrdí, nebo zamítne, a to na určité hladině významnosti. Je-li např. hypotéza potvrzena na pětiprocentní hladině významnosti, je výsledek významný; je-li potvrzena na jednoprocenní hladině významnosti, je výsledek vysoce významný. Tak lze formulovat např. tzv. nulovou hypotézu („hypotézu žádných rozdílů“), že v intenzitě četby beletrie (definovaném počtem přečtených knih v určitém časovém rozmezí) se dospívající chlapci-učni neliší od dospívajících dívek-učnic. Rozdíly v dosažených výsledcích, vyjádřených např. průměry, se pak testují a hypotézu buď potvrdí (nejsou významné rozdíly), nebo nepotvrdí (jsou významné nebo vysoce významné rozdíly vyjadřující např. skutečnost, že dívky čtou více). Běžné je **zjišťování korelací** mezi dvěma jevy (např. prospěchem a inteligencí žáků základní školy), které je vyjadřováno koeficientem korelace (r) se znaménkem plus nebo minus (kladná a záporná korelace), který sděluje stupeň závislosti dvou jevů a nabývá hodnot od 0,00 do 1,00. Kladná korelace znamená, že zvyšování hodnoty jedné proměnné – veličiny X – je doprovázeno zvyšováním druhé veličiny Y ; záporná znamená, že zvětšování hodnoty X odpovídá zmenšování hodnoty Y . Korelace tedy nevyjadřuje kauzální vztahy, ale jen souvislost jevů, které mohou mít společnou příčinu. Psychologické vztahy mezi proměnnými jsou obvykle vyjadřovány v korelacích.

Literatura:

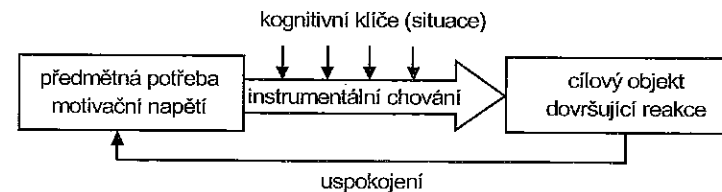
Clauss, G., Ebner, H.: Základy statistiky pro psychologové..., Bratislava 1988. Maršálová, L., Mikšík, O. (red.): Metodológia a metódy psychologického výskumu, Bratislava 1990. Traxel, W.: Grundlagen und Methoden der Psychologie, 2. vyd. Bern-Stuttgart-Wien 1974. Selg, H., Bauer, W.: Forschungsmethoden der Psychologie, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1971. Shangnessy, J. J., Zechmeister, E. B.: Research methods in psychology, 2. vyd. New York-Toronto 1990.

Motivace

Termín motivace je odvozen z latinského slova *mo-veo*, hýbám, a vyjadřuje přeneseně hybné síly chování, jeho činitele. A tak se psychologové celkem shodují v tom, že „otázka motivace je otázka, proč se člověk chová tím nebo oním způsobem“ (fenomenolog W. Keller, 1954, stejně jako behaviorista J. F. Hall, 1961, který ovšem tento koncept vztahuje i na vysvětlování chování zvířat). V tomto smyslu byly v psychologii vytvořeny dva základní koncepty: učení, který objasňuje, za jakých podmínek, jak probíhají změny chování, a motivace, jímž se vysvětluje, proč k těmto změnám dochází; oba koncepty spolu úzce souvisejí. Výše uvedené „proč“ poukazuje na psychologické důvody chování. Nicméně **pojem motivace** je vymezován různě. H. B. English a A. C. Englishová (1958) uvádějí, že v současné psychologické literatuře je pojmu motiv, který je často nesprávně zaměňován s pojmem motivace, užíváno v několika následujících významech: 1. Motivy jsou nestimulační proměnné, kontrolující chování; tzn. akty organismu jsou zčásti determinovány ve svém směru a síle setrvávající strukturou či interním stavem. 2. Motivace je předpokládaný specifický proces, který rozdílně energetizuje určité akce, je to předpokládaný specifický personální nebo organismický determinátor směru nebo síly akce či řady akcí. 3. Motivace reprezentuje aktivity druhé osoby, určující vznik motivace ve smyslu uvedeném sub 2 u jiné osoby; např. učitel pochvalou motivuje žáka k učení. Jiné lexikální vymezení podávají H. Piéron a G. Viaud (1963): 1. V obecném smyslu se pojem motivace vztahuje ke změnám organismu, které jej uvádějí do pohybu, až je dosaženo redukce této změny; to je pojetí vycházející z principu homeostázy.

2. Pojem motivace označuje psychologické faktory, vědomé nebo nevědomé, predisponující zvířecí nebo lidské individuum k uskutečnění určitých akcí nebo k zaměření na určité cíle. C.-F. Graumann (1969) vymezuje motivaci prostě jako „to v nás a kolem nás, co nás vede, žene, nutí, abychom se chovali tak, a ne jinak“. R. A. Baron, D. Byrne a B. H. Kantowitz (1980) uvádějí: „Definujeme motivaci jako hypotetický vnitřní proces, který poskytuje chování energii a zaměřuje

je závislý na kognitivním zpracování situace, jeho cíl (zaměření) a intenzita na motivaci (viz schéma níže). V jistém smyslu lze motivy, resp. motivační stavy chápat jako **psychologické příčiny chování** a motivaci jako proces, v němž se tyto příčiny konstituují; pojem psychologické příčiny má však velmi specifický význam. Každému komplexu chování odpovídá komplex kauzální konstelace, v němž je zahrnuto stimulační specifikum situace, procesy vnímání, myšlení

Vztah motivace, chování a kognitivních procesů

je vůči specifickému cíli.“ Tato definice překonává starší pojetí, v němž byla motivace chápána jen jako proces energetizace chování (C. L. Hull, 1952, J. S. Brown, 1961, a další); zaměření chování bylo chápáno jako funkce učení. Ve skutečnosti však směr chování, tj. jeho cíl a jeho intenzita, tvoří jednotu a obojí nelze od sebe oddělovat. Pokud se tak dělo, šlo o poplatnost zjednodušenému modelu chování laboratorních zvířat a konceptu obecného popudu („drive“). H. Thoma (1965) shrnuje **různé významy pojmu motivace** v psychologii: 1. motivace jako příčina pohybu, 2. motivace jako důsledek změn stavu organismu, 3. motivace jako abstrakce z kontinua aktivace, 4. motivace jako determinanta zaměřování chování, 5. motivace jako výklad smysluplných souvislostí duševního života a 6. motivy jako důvody rozhodování v situaci volby.

Vyděme-li ze základních parametrů chování, které jsou v relaci k otázce, proč se individuum chová tak, jak se chová, můžeme motivaci označit za proces, který učuje směr, sílu a trvání chování. Současně je však nutné poukázat na **rozdíl pojmů motivace a motiv**, neboť první vyjadřuje proces a druhý hypotetickou dispozici k tomuto procesu, a dále na **rozdíl pojmů motivace a chování**: motivace určuje, jak bylo uvedeno, směr, sílu a trvání chování, avšak to, jak bude chování probíhat a bude-li vůbec realizováno, určuje systém kognitivních procesů, tj. subjektivní model situace, v níž se chování uskutečňuje. Způsob chování

a učení. Psychologická kauzalita je specifickým případem kauzality; není to kauzalita lineární a uplatňuje se v ní smyčka zpětné vazby, jakož i interakce vnitřních a vnějších faktorů, jejímž výsledným stavem je psychologická kauzalita. Hlad vyplývá z vnitřních fyziologických podmínek hladovění, avšak alimentární chování je zaměřováno naučenými apetity a konkretizováno vlivy podnětových kognitivních klíčů vystupujících v situaci, v níž probíhá. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) soudí, že ne každý element chování organismu má svůj motiv, ale každý má svou příčinu; určité projevy chování, jako je např. funění, mohou být náhodným výrazem určité excitace, nebo může jít o reflexní reakci. Zda však tento názor přijmeme, nebo ne, záleží na tom, jak široký význam pojmu motivace přisoudíme. Je to v podstatě také **otázka nemotivovaného chování**, tedy otázka, zda veškeré chování je motivováno, či nikoli. Podle S. Freuda (1938) jsou motivovány i tzv. chybné úkony (překnutí, zapomenutí, přepsání, přehmátnutí), resp. i některé obvykle za náhodné pokládané projevy (poškrábání se na hlavě, bubnování prsty atd.). „jsou přesně motivovány a determinovány pohnutkami, o kterých naše vědomí neví“ (Freud). Citovaný zakladatel psychoanalýzy to pak vysvětluje takto: „Můžeme tyto jevy převést na nedostatečně potlačený psychický materiál, který, byv od vědomí odpuzen, přece nebyl zbaven vši schopnosti, aby se projevil.“ Naproti tomu A. H. Maslow (1954,

1970) soudí, že „ne všechno chování, ne všechny reakce jsou motivovány, přinejmenším nikoli v obvyklém smyslu hledání uspokojení potřeby, tzn. hledání toho, co chybí nebo co je potřebné“. Mezi tyto nemotivované behaviorální jevy klade Maslow zejména fenomény růstu, zrání, výrazu a další. Uznáme-li fakt nevědomé motivace (tj. motivace, jejíž původ a smysl subjekt nezná), musíme připustit, že veškeré chování člověka (tj. chování v rovině molární, vystupující jako psychologicky smysluplné) je motivováno. V tomto smyslu tedy výraz „nemotivované chování“ je protimluv a o nemotivovaném chování můžeme hovořit, jen když chápeme motivaci jako vědomé, záměrné řízení vlastního chování. O nemotivovaném jednání se někdy hovoří jako o jednání, jehož motivu si subjekt není vědom. Avšak nevědomé jednání neznamená nemotivované jednání, ale pouze to, že jeho subjekt nezná jeho skutečnou příčinu. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) rozlišují následující tři **druhy chování**: 1. Zácílené adaptivní chování (směřuje k uspokojení potřeb, projevuje se jako hledání prostředků, řešení problémů, je vědomé a vyžaduje koncentrovanou pozornost). 2. Návykové chování (behaviorální vzorce spouštěné specifickými podněty; nevyznačuje se flexibilitou jako zácílené chování, je to „rutinní systém reakcí“, získaný učením a automatizovaný, vyžadující jen minimum vědomé pozornosti; funguje jako „nástroj“, jako složka větších vzorců zácíleného chování; při učení se takovým návykům není vědomí nezbytně nutné). 3. Výrazové chování (vyjadřuje způsob, jak se člověk chová, jak rychle se pohybuje, jak napjatě hovoří, jak hlasitě se směje, jak klidně sedí; není obvykle motivováno, tj. není zaměřeno na dosažení cílů a na uspokojení potřeb, je prostě projevem toho, co se v člověku děje, manifestací jeho stavů napětí, jeho emocí, konfliktů; většinou si ho člověk není vědom, příležitostně však může být motivováno, když chce člověk úmyslně sdělit své vnitřní stavy, když se např. směje, aby ukázal, jak komický je vtip, který vypravuje jeho nadřizený, vraští čelo, aby ukázal, že přemýšlí; výrazové chování může být kromě toho motivováno „inherentním uspokojením“ a podnětovými možnostmi, které nabízí, a tak v tomto smyslu může mít cíl samo v sobě takové chování, jako jsou výrazové pohyby při tanci, pochodování, hlasité volání apod.). Krech a Crutchfield tedy chápou motivaci jako proces vědo-

mého zaměřování chování; motiv je potřeba spojená s intencí dosáhnout příslušného cíle, avšak tento proces může probíhat i na úrovni nevědomí. Proto je důležité ujasnit si, co je to **vědomá a nevědomá motivace**, neboť takové ujasnění také vymezuje rámec motivovaného, resp. nemotivovaného chování. Vědomě se člověk může snažit o určitou kariéru, ale nemusí vědět, proč to činí; nebo vysvětlení toho, které sám sobě nebo jiným podává, nemusí být psychologicky správné.

U mnoha činů si subjekt neuvědomuje jejich skutečnou psychologickou příčinu, neví, proč učinil to či ono; v tomto smyslu se hovoří o nevědomé motivaci. H. B. English a A. C. Englishová (1958) navrhuji, aby se v takovém případě hovořilo spíše o neverbalizované než nevědomé tendenci, spíše o nerefektivním než nevědomém postoji a nevědomé přání je lépe označit za potlačené, a to proto, že pojmu nevědomí je připisována řada různých významů. E. R. Hilgard (1962) definuje jako nevědomé „takové procesy, jako přání nebo obavy, které mohou být vědomé (conscious), avšak které si subjekt neuvědomuje (is unaware)“; **nevědomý motiv** pak vymezuje jako „motiv, který si subjekt neuvědomuje, nebo který si uvědomuje ve zkomolené formě“. To znamená, že např. nevědomý pocit je ve vědomí, ale subjekt si není vědom, proč tento pocit má, nebo si to vysvětluje mylně. Hilgard přitom zdůrazňuje, že mezi vědomými a nevědomými motivy není ostrá přehra a že mnohé motivy mohou mít jak vědomé, tak i nevědomé aspekty (→ Vědomí). D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) uvádějí dva významy pojmu **nevědomá motivace**: 1. Nevědomou motivací je někdy míněno, že jedinec má „nevědomou potřebu“ a „nevědomě hledá nevědomý cíl“; tak můžeme např. říci, že se někdo nevědomě cítí jako inferiorní (méněcenný) a soustavně kritizuje svou ženu, aby se sám cítil lépe; nevědomí se zde chápe jako „separátní mentální stav“, který má mnoho vlastností analogických vědomému prožívání (snahy, city, myšlenky atd.), popřípadě lze říci, že nevědomí je separátní agens akce v konfliktu s vědomím. 2. Ve druhém významu naznačuje pojem nevědomí dvojí „mentální život“, vědomý a nevědomý: neexistují nevědomá přání, potřeby atd., nevědomá motivace v tomto smyslu znamená, že jedinec si neuvědomuje efekt svých akcí; tak můžeme např. říci: „není si vědom fakt, že jeho

soustavná kritika vlastní ženy mu umožňuje, aby se cítil lépe“. Je však zřejmé, že oba výše uvedené významy pojmu nevědomé motivace vyjadřují též fakt, totiž že člověk může mít cíle, jichž si není vědom, a že je dosahuje způsoby, jichž smyslu si není vědom. V řadě experimentů s posthypnotickou sugescí prokázal fenomén nevědomé motivace M. H. Erickson (1939, 1965): Když bylo např. pokusné osobě v hypnóze sugerováno, že má negativní pocity žárlivosti a odporu vůči osobě X a že tyto pocity budou trvat i po ukončení hypnózy, chovala se po skončení hypnózy vůči osobě X, která ji několikrát požádala o předsednutí, sice velmi zdvořile, ale adresovala jí ironickou poznámku (ironie je zjemnělou formou agrese). Podobných experimentů provedl Erickson řadu. Nevědomé motivace jsou zcela evidentním faktem klinické psychologie. Z uvedeného je patrné, že **cíle lidského chování** mohou být plně nevědomé, že však současně vyjadřují určité tendence či potřeby, vnitřními konflikty potlačené snahy, a že dosahování těchto cílů je tedy spojeno s určitými motivy; stručně řečeno, existuje i zacílené, nevědomě motivované chování. Podle D. Kreche a R. S. Crutchfielda (1958) jsou cíle lidského chování dány kombinací těchto motivů: přežití, jistota, uspokojení a stimulace: „Člověk touží po tom, aby zůstal naživu, aby věděl, že má jistotu, aby prožíval příjemné a zakoušel nové stimuly.“

Pro lidské chování je také charakteristické, že se v něm uplatňuje **substituce motivů**; např. nadměrné jedení nemusí být vždy motivováno hladem nebo apetitem, ale osamělostí nebo jinými zdroji úzkosti, časté vyhledávání sexuálních dobrodružství nemusí plynout z nadměrně silného sexuálního pudu, ale z komplexu méněcennosti apod. Některé z těchto poznatků byly potvrzeny experimentálně (S. Schachter, R. Goldman a A. Gordon, 1968): Pokusným osobám byly před experimentem při pobytu v čekárně nabídnuty zákusky; některé z pokusných osob byly předem požádány, aby se před experimentem vzdaly snídani; některým z nich bylo dále sděleno, že v experimentu budou udeřovány elektrošoky – jedné podskupině bylo řečeno, že elektrošoky budou jen slabé, druhé, že budou bolestivé, a tak byla u jedné navozena slabá a u jiných silná úzkost. Zjišťovalo se množství zkonzumovaných zákusků v každé podskupině. Experiment přinesl zajímavé výsledky, které potvrzují výše uvedenou tezi

o tom, že jedení může být motivováno úzkostí, i hypotézu, že obézní osoby jedí v situacích, v nichž je vyvolávána úzkost, více než osoby s normální tělesnou váhou (jedení obézních osob není tedy ovlivňováno prázdným žaludkem, spolehlivým symptomem hladu, nýbrž úzkostí).

experimentální podmínky	množství zkonzumovaných zákusků:	
	u pokusných osob s normální tělesnou váhou	u obézních pokusných osob
silná úzkost, plný žaludek	13,78	19,64
silná úzkost, prázdný žaludek	15,89	19,60
slabá úzkost, plný žaludek	16,98	17,66
slabá úzkost, prázdný žaludek	28,28	16,34

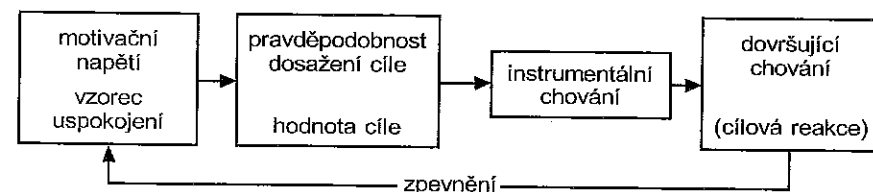
Další zvláštností motivace jsou tzv. **komplexy** (C. G. Jung, 1904 a pozd.), jimiž jsou označovány zvláštní motivační činitele, utvářející se jako důsledky různých, obvykle negativních zkušeností, které jako neasimilované prvky vyvíjejí trvalý motivační, obvykle nevědomý vliv na chování, jehož cílem je kompenzace daného komplexu. J. López Ibor (1987) je označuje jako „prezenci představ a myšlenek, které jsou potlačeny a afektivně silně nabity“ a prostřednictvím tohoto „afektivního náboje“ působí nevědomě na chování jedince. J. Jacobiová (1957) nazývá komplexy „citově akcentované skupiny představ v nevědomí“. C. G. Jung, který je prostřednictvím svých asociálních experimentů objevil, uvádí, že svou nutkavostí a autonomií mohou ovládnout chování člověka, aniž by si toho byl vědom, působí jako jakési „oddělené části psyché“. Se silnými komplexy se jedinec identifikuje, integruje se s jeho já tak, že vzniká identita komplexu a já. Podle Junga existují komplexy, které byly z vědomí vytěsněny, a komplexy, které nikdy ve vědomí nebyly. Nejznámější je komplex méněcennosti, např. fyzické (třeba komplex malého vzrůstu, který je kompenzován nevědomým „vyvyšováním se“), avšak existuje mnoho dalších nejrůznějších komplexů. Ko-

nečně podle G. W. Allporta (1961) existuje **neurotický systém motivace**, v mnohém podobný komplexům, jako dalekosáhlé iracionální, nevědomý a automatický systém motivace, bez vztahu k životu, tendující k vytváření sebeklamu a k opakování chyb, který má v sobě cosi infantilního. Vzniká z neřešených a neřešitelných konfliktů.

Charakteristika motivace. Motivace je proces usměrňování, udržování a energetizace chování, který, i když vychází z biologických zdrojů, je psychický fenomén, je to psychikou řízený druh regulace; člověk např. nejí proto, aby obnovil v krvi optimální hladinu glukózy, ale protože má hlad, a pocit nasycení se dostavuje dříve, než se glukóza z potravy dostane do krve. Motivace se dále projevuje jako výrazné systémový jev, je ve funkčních vztazích se všemi ostatními psychickými procesy, je vázána na vlastnosti osobnosti, na fyziologii organismu i na životní podmínky jedince. Za **základní vlastnosti motivace** lze považovat: směřování chování (direktivní funkce), energetizaci chování, tj. určování jeho síly (energetizující funkce) a udržování chování, dokud není dosaženo cíle. Nebo se od dosažení cíle ustoupí pro nepřekonatelnou překážku, eventuálně v důsledku vzniku jiné, silnější motivace. Za **základní vlastnosti motivovaného chování** pokládají R. Stagner a T. F. Karwoski (1952): 1. energii (energie chování je proporcionální síle motivu: člověk hladovějící celý den bude ve vyhledávání jídla energičtější než člověk hladovějící jen několik hodin), 2. perzistenci (motivace i chování setrvávají, dokud není dosaženo cíle), 3. variabilitu motivovaného chování (téhož cíle lze v různých situačních podmínkách dosahovat různými způsoby, což je funkcí situačních „kognitivních klíčů“); k tomu lze přidat ještě 4. směr (motivované chování je zaměřeno na dosažení určitého cíle; jím však není objekt, ale určitý vztah k objektu, dovršující reakce, např. orgasmus apod.). K otázce perzistence motivovaného chování lze poznamenat, že motivované chování může být, jak bylo naznačeno výše, utlumeno, motivace však může setrvávat dál nebo se může transformovat v tendenci po dosažení náhradního cíle. Pokud se **funkce motivace** týče, může být vymezena jejími dílčími, již uvedenými funkcemi (zaměřování, energetizace a udržování chování) nebo obecně, jako proces regulace chování, jehož smyslem je dosahování významných životních cílů, tj. uspokojování potřeb a spolupůsobení při vytváření apetencí a averzí; spolu s procesem učení organizuje motivace instrumentální vzorce těchto apetencí a averzí. Za **základní kritéria motivace** lze pokládat jednak kritéria mentalistická, z nichž nejvýraznější je subjektivní prožívání podněcující povahy (snaha, chtění, touha, přání, úmysl, záměr, úsilí) a také „relativní situační nezávislost chování“ (H. Heckhausen, 1963), jednak kritéria operacionalistická, která formuloval J. S. Brown (1961): 1. proměnná je označována za motivující, jestliže umožňuje reakce rozdílné kvality, nebo když je obsazuje energii, 2. jestliže učení se novým reakcím se zdá být závislé na přiměřených manipulacích s těmito proměnnými, 3. jestliže změna takové proměnné vede k zeslabení určitých reakcí, anebo k jejich zesílení, 4. určitá proměnná je příležitostně označována jako motivující, když se žádné jiné vysvětlení nezdá být přiměřené. Neurčitost těchto kritérií je evidentní a poukazuje na podstatné **rozdíly v mentalistickém a behavioristickém přístupu k motivaci**. Oba tyto přístupy samy o sobě jsou neúplné, pokud se mentalistický přístup omezuje jen na „fenomenologii chtění“; problematičnost behavioristického přístupu spočívá hlavně v tom, že klíčový aspekt motivace, její prožitkové emociální jádro, se obvykle vymyká operacionalizaci, a tak se ze studia motivace vytrácí. Zatím jsou tyto nedostatky překonávány jen zčásti. Motivace má velmi úzký vztah k ostatním psychickým fenoménům. Především je to již naznačený **vztah motivace a emocí**: Motivace má emociogenní původ, neboť motivy, z nichž vychází, jsou v podstatě „transformované afekty“ (D. C. McClelland, 1954) a uspokojení, k němuž motivované chování směřuje, má emocionální podstatu (dosažení odměny a vyhnutí se trestu). Emocionální aspekt má i **vztah motivace a učení**, neboť základní faktor učení, zpevnění, tj. odměny a tresty, má zjevnou emocionální podstatu. Učení se kromě toho, a to právě opět z hlediska zpevnění, uskutečňuje jen ve vztahu k motivaci (u sytého psa nelze vypracovat podmíněné potravní reflexy). Dále je tu **vztah motivace a kognitivních procesů**: Motivace určuje „psychologické důvody chování“, kognitivní procesy určují jeho konkrétní vzorec – tedy způsob – s ohledem na situaci, v níž se uskutečňuje. Motivace tedy určuje, jaký psychologický smysl má chování subjektu. Kognitivní procesy (vnímání, myšlení, představy) ur-

čují, „jak“ se subjekt chová, tj. situačně podmíněný způsob chování.

Zatímco motivace určuje směr a intenzitu chování, určují kognitivní procesy, zda s motivací spojené instrumentální chování proběhne a jak. Toto „jak“ je určováno kognitivní analýzou situace, v níž se chování uskutečnilo – je určováno tzv. kognitivními klíči. Znamená to zejména, že v různých situačních podmínkách bude též potřeba, jako výchozí motivační stav, uspokojována různým způsobem instrumentálního chování (muž motivovaný touhou po erotickém styku může u různých žen volit různou strategii jejich „náboru“ podle toho, jak je kategorizuje, např. na „lehce“ nebo „obtížnější“ přístupné, či podle toho, v jaké situaci se o ně uchází: na večírku, na skupinovém výletě atd.). Tyto vztahy mezi motivací a kognitivními procesy, resp. mezi motivací a chováním, vyjadřuje níže uvedené **blokové schéma motivace a příslušného operantního chování**. Vychází z předpokladu, že cílový objekt je pro motivovaného jedince dostatečně atraktivní a že situace je jím již považována za vhodnou k dosažení cíle.

Blokové schéma motivace a příslušného operantního chování

Motivované chování může setrvávat, dokud není dosaženo adekvátního vzorce uspokojení. V případě, že je dosažení cílového objektu blokováno, hledá subjekt motivace náhradní objekt, a pokud frustrace pokračuje, mohou být hledány i náhradní druhy uspokojení. Vzorec uspokojení vyjadřuje restauraci psychické rovnováhy, která byla narušena vznikem potřeby, která vyjadřuje nějaký nedostatek v životě subjektu. To je tedy schéma motivace zaměřené na redukci potřeby. Složitější je případ, kdy motivace vychází ze zájmu, který dosažením cílového objektu vede k uspokojení, jež však jeho intenzitu spíše zesiluje, a udržuje tak tento druh motivace více či méně trvale.

Biologické základy motivace. Motivace je prafenomen evoluce, neboť vyjadřuje její základní smysl, reprodukci života jedince a druhu, což je zajištěno systémem vrozených motivů chování, instinkty. Se svým vnitřním a vnějším prostředím se organismus vyrovnává metabolickými a behaviorálními procesy, které spolu souvisejí; motivace zajišťuje biologicky účelný behaviorální akt. Chování je řízeno psychicky: Při tzv. zdánlivém krmení, kdy potrava, kterou pokusná zvířata konzumují, nejde do žaludku a do střev, protože po rozžvýkání a spolknutí je voperovanou píštělí uměle vyváděna ven, pokusná zvířata přestávají po určité době žrát, protože jsou „nasyčena“ (H. D. Janowitz a M. I. Grossmann, 1949). Motivace vychází z určitého systému biologických potřeb a zajišťuje jejich redukci, neboť tyto potřeby vyjadřují určité deficity organismu, které jsou motivovaným chováním odstraňovány. Motivace tu vystupuje ve funkci tzv. homeostázy, tj. udržování relativně konstantního vnitřního stavu organismu.

Kulturní a sociální základy motivace. Člověk je bytost biologická a společenská zároveň, žije jako pří-

slušník určité kultury a v určité historické epoše, v určité sociální mikrostruktuře (rodině, jiné skupině). Tak jeho psychika – a tedy i motivace – podléhá vlivům kulturního a sociálního prostředí v němž žije, především pak vlivům výchovy. Tak např. M. Meadová (1935) srovnávacím studiem života tří kmenů obývajících Novou Guineu prokázala, že výchovou se pěstují různé povahové vlastnosti dětí a jim odpovídající motivace: u kmene Mundugumorů je u dětí pěstována agresivita a nedůvěra k okolí, u kmene Arapešů jsou naopak děti vychovávány k neagresivnímu, kooperativnímu chování. Existují kultury, u jejichž příslušníků nejsou vyvinuty vlastnické potřeby, které jsou naopak velmi vyvinuty u příslušníků tzv. západní kultury.

S určitými formami organizace společenského života a s jeho ekonomickými podmínkami jsou spojeny určité charakteristické motivy činnosti, např. vystěhovalectví, revoluce, podnikání atd. Existují epochy zvýšené sebevražednosti, zločinnosti, rozvodovosti: sebevraždy jsou častější v obdobích hospodářské deprese, loupežné vraždy v období blahobytu (A. F. Henry a J. F. Short, 1954). V období tzv. sexuální revoluce vznikla mimo jiné „neurotická potřeba lásky“ (K. Horneyová, 1940), liberalizace sexu vedla k odstranění mnoha zábran v pohlavním životě. U příslušníků všech kultur vystupují tytéž biologické potřeby (hlad, sex, odpočinek), ale směřují k různým způsobům uspokojování (příkladem je srovnání české a čínské kuchyně, různé pojetí chutného v různých kulturách). Velkou variabilitu vykazuje sexuální motivace a způsoby sexuálního chování v různých kulturách, ale také ve vztahu k náboženským a jiným postojům. Motivace vychází nejen z deficitů organismu, ale i z deficitů v sociálním bytí člověka (např. z nedostatku jistoty, uznání atd.).

Paradigma motivace. Motivace vysvětluje variabilitu chování, která není závislá na kognitivních klíčích a některých dalších faktorech, jako je zrání, učení atd., vysvětluje tedy jeho variabilitu s ohledem na zaměření, sílu a časové charakteristiky chování. Základní povahu motivace a její systémové znaky vyjadřuje blokové schéma motivace na předcházející straně.

Vztah motivace a chování vyjádřil J. W. Atkinson (1964) v této formuli:

$$B = f(M_n, P_s, H_c)$$

B = chování
 M_n = motivační napětí
 P_s = subjektivní pravděpodobnost dosažení cíle
 H_c = hodnota cíle

Formule zjednodušeně vyjadřuje důležitou skutečnost, že sama motivace (přítomnost motivačního napětí) nestačí tak říkajíc ke spuštění příslušného zacíleného chování. K tomu, aby chování podmíněné stávající motivací bylo uskutečněno, musí být splněny dvě podmínky: 1. subjekt musí být přesvědčen, že bude dosaženo cíle (subjektivní odhad pravděpodobnosti dosažení cíle), 2. cíl musí mít určitou nezbytnou hodnotu (incentivu), aby se stal žádoucí. Vlastní instrumentální chování je pak v dané situaci řízeno

– může být i modifikováno – kognitivními klíči. Zacílené chování směřuje k dovršující reakci, která má emocionální podstatu (nasyčení, odreagování napětí, zážitek spokojenosti, úleva z uniknutí nebezpečí a další), a poskytuje tak subjektu více či méně úplné uspokojení. Výše uvedené **determinanty chování** (motivace a model situace s hodnotou cíle a vyhlídkou na jeho dosažení) se mohou různě podporovat; se vzrůstajícím motivačním napětím, např. s narůstajícím hladověním, klesá náročnost na hodnotu cíle, např. na kvalitu jídla atd. Chování je tedy motivováno a determinováno situací, lépe řečeno je determinováno a motivace tvoří jednu ze složek této determinace. Podle P. G. Zimbarda (1983) **struktura motivace** v sobě zahrnuje následující funkční prvky: 1. vzrušení, energii, 2. zaměření této energie na určitý cíl, 3. selektivní pozornost pro určité podněty a sníženou vnímavost pro jiné, v danou dobu nevýznamné podněty, 4. organizaci aktivity do integrovaného vzorce reakce, resp. sekvence reakcí, 5. udržování této aktivity až do doby, kdy dojde ke změně výchozích podmínek. Někteří psychologové zdůrazňují, že základním znakem je **interakční povaha motivace**. C. F. Graumann (1969) to vyjadřuje takto: „Motivace je chápána jako vzájemné působení mezi motivovaným subjektem a motivující situací.“ Lze také říci, že tu jde o interakci mezi motivy a incentive; **pojem incentive** vyjadřuje přitažlivost určité vlastnosti objektu nebo objektu vůbec, tj. určitou cílovou hodnotou, která nabízí nějaké uspokojení. Takovou hodnotu však určitý objekt získává jen v přítomnosti příslušné motivace, a tak např. voda bude incentive pro subjekt, který má žízeň. Incentivy se vztahují ke konzumačnímu typu chování. Avšak princip interakční povahy motivace a situace platí pro chování vůbec, např. určitá vnější hrozba motivuje individuuum k únikovému chování, překážka ho motivuje k agresi apod. To je vyjadřováno i rozdílností termínů **motivace a motivování**: první znamená vnitřní proces, druhý určitou formu a obsah vnější stimulace, která tento vnitřní proces motivace vyvolává. Motivující však může být jen takový vnější podnět (vnější podněcování, pobídka), který má vztah k trvalým nebo aktuálně se vytvořivším motivům. (Jde o vnitřní puzezení a vnější přitahování, resp. odpuzování.) Učitelé, ale i řídicí pracovníci a další osoby pracující s lidmi používají určitých metod motivování, resp. určitých mo-

tivátorů, aby navodili žádoucí chování, např. učební nebo pracovní výkon. V tomto smyslu existují dva na sobě závislé **základní zdroje motivace**, vnitřní (např. hlad, únava, sexus, různé sociální potřeby) a vnější, motivující podněty a situace, které signalizují možnosti dosažení určitých uspokojení, resp. prostředků k uspokojení. Zásadně však jde vždy o výsledný vnitřní proces motivace. Mnohé motivátory, např. peníze, podněcují však spíše jen k dosažení prostředků, tj. dílčích, nikoli konečných cílů jednání; je proto nutné **rozlišení prostředků a cílů jednání**, také proto, že je obojí často zaměňováno. V této souvislosti je třeba zejména zdůraznit, že motivy jako jakási jádra, z nichž se proces motivace vyvíjí, jsou vždy intrapsychické povahy, tj. jsou to vnitřní stavy, resp. struktury, jimž je imanentní obvykle získaný, naučený vzorec uspokojení. Proto není vhodné označovat vnější objekty (např. věci, ale i činnosti) jako motivy; jsou to jen prostředky dosahování určitých cílových reakcí či životních cílů. Mohou se však stát za určitých okolností jaksi samoučelné (např. hromadění peněz, které je cílem samo o sobě, jak to ukazuje případ Moliérova Harpagona).

Východiskem motivace je **motivační napětí**, vyznačující se určitou mírou vnitřní tenze a více či méně určitým, zaměřeným puzením, podněcováním k více či méně určité, zaměřené aktivitě. Východiskem tohoto napětí je stav, obvykle označovaný jako potřeba, z něhož se pak proces motivace rozvíjí. Motiv pak vyjadřuje psychologický smysl uspokojení, resp. dovršující reakce. Generátorem tohoto napětí – podle J. Reykowského (1975), který je označuje za „emocionálně motivační“ – může být i kognitivní systém, když přijímané informace jsou v neshodě s anticipacemi subjektu, resp. s informacemi, které má k dispozici (tzv. kognitivní disonance), když přijímané informace jsou neurčité (nejistota), když se objevují stále stejné informace (monotonie), když se neobjevují očekávané informace (informační deprivace), když se objevují informace o překážkách (frustrace) atd. Avšak i v těchto případech můžeme hovořit o různých specifických potřebách. Vnitřním zdrojem motivačního napětí jsou tedy různé potřeby, vnějším zdrojem mohou být různé úkoly, pokud je jedinec přijímá, tj. pokud jsou motivující. T. Tomaszewski (1963) chápe úkol přímo jako druh „vnitřního napětí“ a rozlišuje v tomto smyslu dva druhy motivace – potřeby a **úkoly**, přičemž druhé, jak

již bylo poznamenáno, závisí na prvním; i když se člověk neztotožní s nějakým úkolem, ale provádí jej, je to určováno nějakou potřebou, např. bezpečí (vyhnutí se negativním důsledkům za nesplnění úkolu). Motivující funkci úkolů, s nimiž se člověk identifikuje, potvrdila B. Zeigarniková (1927): Přeruší-li se subjektu práce na zadaném úkolu, má tendenci se vracet k jeho dokončení a lépe si jej pamatuje; motivujícím momentem je zde přerušení činnosti, kterou byl subjekt zaujat. Pojem motivačního napětí vymezuje J. Reykowski jako „specifický stav aktivace regulačního aparátu, projevující se v tendenci zabývat se více či méně precizovanou aktivitou“. Na jiném místě konkretizuje Reykowski výše uvedenou definici takto: „Motivační napětí je ve vědomí registrováno jako chuť učinit něco. Jestliže jedinec má odpovídající zkušenosti a ví, jaké podmínky jsou nutné pro redukování motivačního napětí, a zná zároveň objekt uspokojení, napětí se konkretizuje ve formě určitých žádostí nebo intencí.“ Úroveň motivačního napětí je přímo úměrná síle motivace a motivační napětí je ve své podstatě kombinací svalového napětí a mentálního vzrušení, resp. je určitým aspektem aktivace organismu. Svalové napětí se může týkat celé muskulatury, nebo jen té skupiny svalů, které mají vztah k přípravě akce. Napětí je nepříjemné, a proto vzniká tendence k jeho redukci. Příjemné napětí vzniká, když je vyhlídka na uspokojení, nebo dokonce na lepší uspokojení; v takovém případě může subjekt s dovršující reakcí otálet a příjemné napětí prodlužovat (typickým příkladem je napětí vznikající z potřeby sexuálního styku, které může být stupňováno předehrou ke styku, která je příjemná, a dovršující reakce, orgasmus, tak může být do určité doby oddalována). Motivační napětí vzrůstá také v situaci frustrace (←), resp. deprivace, ale jen po určitou míru. Cílem dovršujícího chování je obvykle **redukce motivačního napětí**, které se, podle Reykowského, dosahuje za následujících podmínek:

– Motivační napětí slabne nebo zaniká, dosáhne-li jedinec podnětu, který má hodnotu uspokojení, resp. realizuje-li určitou činnost napětí redukující (orgasmus, únik z nebezpečné situace a jiné druhy dovršujících reakcí).

– Napětí může opadnout spontánně, jestliže trvalo příliš dlouho, což lze patrně vysvětlit rozpadem nebo vyčerpáním regulačních mechanismů.

– Napětí se mění vlivem cyklických změn, které probíhají v organismu; „vnitřní rytmus životních činností může způsobovat kolísání obecné úrovně aktivace, která má rovněž vliv na úroveň motivačního napětí“ (Reykowski).

– Motivační napětí vycházející z určité potřeby může být odstraněno a nahrazeno jiným, vycházejícím z jiné, silnější potřeby: např. napětí vycházející z touhy po dosažení společenské prestiže může být nahrazeno napětím vyvolaným ohrožením života.

– Motivační napětí může být redukováno vlivem silných stimulací a s nimi spojených prudkých reakcí; pravděpodobně některé prudké reakce, jako jsou akty agrese nebo orgiastické stavy, jsou způsobily redukovat motivační napětí různého druhu.

– Motivační napětí může být redukováno vlivem nespecifických biochemických činitelů, které jinak redukuje také úroveň aktivace (sedativa, hypnotika, trankvilizátory), nebo vyvolávají stav uspokojení (narkotika). Motivační napětí – v behaviorismu označované termínem **popud (drive)** – vyjadřuje tedy určitou odchylku od optimálního stupně vnitřního napětí; redukce motivačního napětí je pak návratem k tomuto optimálnímu vnitřnímu stavu.

Potřeby. Stav motivačního napětí vzniká z potřeb, tj. ze stavu organismu, resp. individua jako biologické a sociální bytosti, který je reakcí na nějaký nedostatek: potřeba je projevem nějakého nedostatku. F. Dorsch (1963) definuje potřebu jako „stav nedostatku, chybění něčeho, jehož odstranění je žádoucí“, tedy jako něco, co živá bytost nutně potřebuje pro svůj život a vývoj; psychicky je to „s prožíváním nedostatku spojený cit, který je spojen se snahou po zvládnutí tohoto nedostatku, po uspokojení“. Velmi široce chápe pojem potřeba H. A. Murray (1987), který soudí, že potřebě jako „síle“ jsou připisovány dvě důležité motivační zvláštnosti: 1. způsoblost vzbouzet kognitivní reprezentace žádoucích cílů (k čemuž patří také přáním naplněné fantazie), 2. realizace cíle potřeby. Naproti tomu A. N. Leonťjev (1978) soudí, že je nutné rozlišit potřebu jako vnitřní podmínku činnosti a potřebu jako to, co „usměrňuje a reguluje konkrétní činnost subjektu v předmětném prostředí“: v prvním případě vystupuje „potřeba pouze jako stav nedostatku organismu, který sám o sobě nemůže vyvolat žádnou určitou záměrnou činnost“; teprve „setkání potřeby s předmě-

tem“, tj. „akt zpředmětnění potřeby“, „naplnění potřeby obsahem, který je čerpán z okolního světa“, převádí potřebu na vlastní psychologickou úroveň, tj. činí z ní psychologický problém. Leonťjev svou úvahu uzavírá takto: „Potřeby tedy řídí činnost subjektu, ale jsou schopny plnit tuto funkci pouze pod podmínkou, že jsou předmětné,“ tj. řečeno slovy G. Murphyho (1947) (→ Učení), když je kanalizováno jejich uspokojení, když se je subjekt naučí uspokojovat. To je v podstatě potvrzení staršího behavioristického pojetí tzv. sekundárních motivačních systémů, které bylo založeno na **rozlišení pojmů potřeba a popud (drive)**. Pojem popud zavedl do psychologie R. S. Woodworth (1918); popud pouze energetizuje chování, zatímco učení je zaměřuje na určitý cíl, a tak se asociací uspokojení s určitými podněty vyvíjejí druhotné motivační systémy. Jimi je míněno to, že „organismus se naučil, jako důsledek určitých znaků zkušenosti, odpovídat v dané situaci nějakými novými způsoby a vzrostla pravděpodobnost vyhovění motivačnímu kritériu“ (J. S. Brown a I. E. Faber, 1968). Touto šroubovanou operacionalistickou terminologií je vyjádřena skutečnost, že potřeby získávají svou předmětnost podmiňováním, resp. že se popudy podmiňováním mění v potřeby zahrnující již operanty a vzorec uspokojení: podněty asociované opakovaně se stavem nějakého popudu, resp. s jeho redukcí, se stávají motivujícími; tato formulace je správná jen zčásti. Rozlišení pojmů potřeba vystupuje přinejmenším ve třech různých významech: 1. biologickém (potřeby vyjadřují stav narušené fyziologické homeostázy; některé biologické potřeby, např. specifických látek, jako je např. vápník nebo vitaminy, nemají psychickou odezvu, ale mohou mít motivační účinky, např. v preferenci té potravy, která obsahuje chybějící látky), 2. ekonomickém (potřeby tu obvykle vyjadřují nutnost nebo žádost vlastnit a užívat určitý objekt, např. barevný televizor, obuv, šatstvo, byt apod., což poukazuje spíše na to, že potřebou je tu míněn určitý prostředek k dosahování nějakého psychologického cíle), 3. psychologickém, který je zcela specifický a vyjadřuje psychický stav odrážející nějaký nedostatek. Psychologicky pojatý pojem potřeby vyjadřuje intrapsychický (vnitřní) stav subjektu, který současně vyjadřuje základní formu motivace. U zkušeného subjektu je to komplex vytvořený zpředmětněním tohoto stavu, tj. zahrnující instrumentální

vzorec chování, zaměřeného na dosažení uspokojení (redukci potřeby). Motivace v tomto smyslu funguje jako vznikání, zpředměťování a uspokojování potřeb. Pojem popud má spíše biologický akcent a používáme-li pojmu potřeba ve smyslu psychologickém, je pojem popud nadbytečný. V psychologickém smyslu je potřeba vždy intrapsychický stav, nikoli vnější objekt, který vystupuje jako prostředek uspokojení nějaké potřeby.

V psychologii se obvykle objevuje **třídění potřeb** na 1. biogenní, fyziologické, 2. psychogenní, sociogenní, psychologické; odpovídá to pojetí člověka jako bytosti současně biologické a sociální. Pojem potřeba pak vyjadřuje jednak určité nedostatky biologické (nedostatek pohybu, odpočinku, jídla), jednak nedostatky v sociálním životě jedince (zázemí, opory, projevy úcty, lásky apod.). Jde tu ovšem o dělení poněkud umělé, protože některé potřeby sociální, např. něžnosti, společnosti a jiné, mají zřejmě vrozený, a tedy biologický základ. Naproti tomu většina sociálních potřeb vyjadřuje nějaké nedostatky v sociálních podmínkách života jedince, na něž si zvykl nebo které vystupují ve srovnání s jinými jedinci. Různí psychologové sestavovali různé indexy potřeb, např. **index fyziologických potřeb** (viz následující strana).

E. R. Hilgard (1962) podal následující **index psychogenních potřeb**:

- Potřeby spojené hlavně s neživými předměty:
 1. Potřeba akvizice: zvětšování majetku, získávání.
 2. Potřeba uchovávání: kompletování, uchovávání věcí.
 3. Potřeba uspořádávání: pořádek, organizování.
 4. Potřeba podržení: ukládání peněz, vlastnictví věcí.
 5. Konstrukce: vytváření, budování, vyhotovování.
- Potřeby vyjadřující ambice, prestiž, dokonalost a moc:
 1. Superiorita: potřeba převyšování jiných.
 2. Respekt: potřeba ocenění, pochvaly, uznání.
 3. Předvádění se: prezentování se efektním způsobem.
 4. Nedotknutelnost: nedopustit snížení vlastní hodnoty.
 5. Sebeobrana: ospravedlnění svého jednání.

6. Protipůsobení: překonávání neúspěchu úsilím.
7. Potřeba úspěchu: učinit něco co nejlépe.

- Potřeby projevovaly sílu a získávání obdivu:

1. Dominance: mít vliv na jiné a řídit je.
2. Potřeba projevoval úctu někomu výše postavenému.
3. Napodobování: shoda s jinými.
4. Nezávislost (autonomie): odporování vlivu jiných.
5. Diferenciace: odlišování se od jiných.

- Potřeby poškozování jiných i sebe sama:

1. Agrese: napadání jiných, vysmívání se, ponižování.
2. Pokoření se: akceptování a poddání se trestu.
3. Vyhnutí se pohanění: dobré chování, vyhýbání se nekonvenci.

- Potřeby vztahující se k náklonnostem (citům) lidí:

1. Afiliace: navazování přátelství.
2. Odmítání: ignorování nebo vylučování někoho.
3. Ošetřování: starání se o někoho.
4. Závislost: hledání pomoci, podpory.
5. Láska: potřeba mít někoho rád a být někým milován.

- Sociální potřeby v užším smyslu:

1. Hry a zábavy: hledání rozptýlení, uvolnění.
2. Explorace: zkoumání, dotazování se, uspokojování zvědavosti.
3. Vysvětlování a demonstrace: podávání informací, výkladu.

(upraveno)

Základní motivační funkci potřeb zdůraznili mnozí psychologové. Nejvýrazněji se vyjádřil P. V. Simonov (1975): „Potřeby představují onen fundament, na němž se vytváří veškeré chování a veškerá psychická činnost člověka včetně myšlení, emocí a vůle ... motivace neexistuje bez potřeb, které spočívají v jejich základech.“ Z biologických deficitů organismu se vysvětluje **geneze potřeb** fyziologických, které vystupují ve funkci autoregulace chápané jako udržování fyziologické homeostázy. „Motivace vzniká na základě odchylky té či oné životně důležité konstanty organismu od úrovně zabezpečující jeho normální životní činnost, tj. na základě určité potřeby“ (K. V. Sudakov,

1971). Vzniklá fyziologická potřeba má povahu neuropsychické aktivace a naučený vzorec uspokojení pak směřuje aktivitu organismu k určité dovršující reakci. V průběhu vývoje pak toto uspokojování dostává povahu zvyku a více či méně cyklického procesu (cykly jedení, odpočinku, spánku, ale i sexuální aktivity atd.). Také psychologické sociogenní potřeby

by, které odrážejí porušenou sociální rovnováhu jedince. Kritériem biogenních potřeb je tedy fyziologická homeostáza, kritériem sociogenních potřeb je sociální rovnováha individua, tj. systém konstant a s nimi spojených očekávání vztahujících se k jeho sociálnímu okolí. Společným jmenovatelem vzniku potřeb je tedy **prožívání rozporů** mezi tím, co je, a tím, co má být,

Index fyziologických potřeb

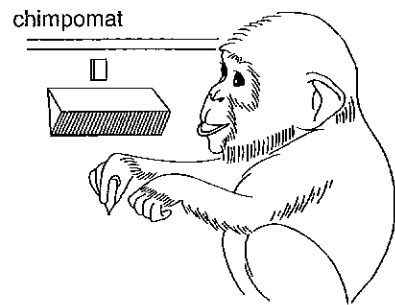
Impulz	Činnost	Uspokojení
potřeba vzduchu	dýchání	příjem kyslíku a odstraňování CO ₂ z tkání
pocit hladu	jedení	nasyčení
pocit žízně	pítí	napití
sexuální vzrušení	sexuální aktivity	orgasmus, detumescence
pocit únavy	odpočívání	restaurace zásob energie v buňkách
nuda	činnost	pohyb, zábava
ospalost	spánek	osvěžení
senzorická deprivace	vnímání	získávání dojmů
přemíra vzrušení	vyhledávání klidu	pocit klidu
tlak v močovém měchýři	močení	pocit vyprázdnění
tlak v tlustém střevě	defekace	pocit vyprázdnění
pocit chladu	zahřívání se	pocit tepla
pocit horka	ochlazování se	pocit přiměřené teploty
pocit bolesti	odstranění bolesti	pocit únavy, stav bez bolesti
svědění	škrábání	odstranění pocitu svědění

Poznámka: Uspokojení je tu ve dvou případech vymezeno nepsychologicky (u potřeby vzduchu a pocitu únavy, resp. potřeby odpočinku), jinak je vymezeno dosažením cílového psychického stavu.

vznikají z deficitů sociální existence, v níž se uplatňuje jakási analogie homeostázy, tj. udržování určitých konstant (např. určité míry kontaktu mezi rodiči a dětmi). Jejich narušení vyvolává příslušnou sociální potřebu; nedostává-li se např. dítěti dostatek pozornosti ze strany rodičů, vzniká u něj potřeba rodičovské pozornosti. Sociogenní potřeby jsou v tomto smyslu interindividuálně velmi odlišné, nicméně vyjadřují určité obecné lidské tendence. Obecně to formuluje J. Reykowski (1977): „Psychické potřeby jsou vzbuzeny tehdy, když se děje něco, co se neshoduje s očekávaními, nebo něco, co je v rozporu s návyky.“ Lidské individuum v soulase s obecně lidskými tendencemi si vytváří určitý **systém návyků a očekávání**, s nímž jsou spojeny výše zmíněné konstanty v sociálním okolí individua, mezi něž patří zejména očekávání jedince, že druzí budou vůči němu zaujímat určité postoje a chovat se k němu určitým způsobem, a to ve shodě s jeho sebepojetím. Pokud se to neděje, vznikají potře-

a to, obrazně řečeno, jak uvnitř organismu, tak ve vnějším sociálním prostředí jedince. Prožívání těchto rozporů a s nimi souvisejících motivací je pak označováno různými nejednotně chápanými termíny jako snaha, chtění, touha, přání, záměr, pohnutka atd. Další mechanismus vzniku potřeb popsal G. W. Allport (1937) jako **princip „funkční autonomie motivů“** (→ Osobnost – dynamika) a spočívá v podstatě v přeměně prostředků, které sloužily k dosažení cíle, v sekundární cíle. Experimentálně prokázal tento mechanismus přeměny prostředků v cíle J. B. Wolfe (1936) na šimpanzích, které naučil používat žetony pro zvláštní automat („chimpomat“), který jim za tyto žetony vydával potravu, pítí a uvolňoval výběh: pokusná zvířata se naučila „vydělávat si“ tyto původně pro ně nezajímavé žetony, jakmile získaly hodnotu sekundárních zpevnění, tj. staly se prostředky k dosažení různých cílů. Tím je poukázáno na **vztah potřeb a zpevnění**: to, co získává hodnotu odměny nebo tres-

tu, se současně stává motivujícím činitelem, ať už ve formě potřeby, zájmu, nebo jiné formy motivu. Motivující je také očekávání odměny a vyhnutí se trestu (naděje a obava).

Ilustrace k experimentům J. B. Wolfa

Důležitým aspektem motivace je **uspokojení**, neboť motivované chování směřuje k nějakému druhu, způsobu uspokojení, které může být chápáno jako dovršující reakce, nebo jako cílová reakce, nebo také jako získání odměny a vyhnutí se trestu, či jako ztráta odměny. Za obecný princip uspokojení byla pokládána **redukce popudu** (C. L. Hull, 1942 a pozd.), resp. redukce potřeby, jako je např. redukce pocitu hladu nasycením nebo sexuálního vzrušení dosažením orgasmu. H. A. Maslow (1954) však zdůraznil, že existuje dvojí druh motivace a s ním spojený **dvojí druh uspokojení**: 1. redukce potřeby, která je charakteristická pro motivaci vycházející z fyziologických a sociogenních potřeb, 2. indukce vzrušení, k níž individuum tenduje v situacích deficitu stimulace (tendence k udržování optimální úrovně vzrušení, která je interindividuálně různá) (→ Temperament), dále při rozvíjení některých aktivit, které jsou příjemné (např. sexuálních aktivit) a které poskytují vyhlídky na hédonické vyvrcholení (např. na orgasmus). Zvláštním případem je **uspokojování zájmů**, které je fakticky trvalé, protože zájmy jsou – jako trvale přítomné motivy – neuspokojitelné, s každým dílčím uspokojením naopak motivační síla zájmu narůstá; podstata zájmu je dosud nejasná, je však zřejmé, že zájmy jsou jakousi extrapolací potřeb (→ Zájem). S uspokojením souvisí **hodnota cíle**, která je podle J. Reykowského (1977) určována těmito faktory: 1. velikostí odměny, kterou cíl nabízí, což je u těch cílů interindividuálně odlišné; 2. obtížností dosažení cíle (to, čeho se dosahuje

s obtížemi a těžce, má větší hodnotu než to, čeho se dosahuje lehce, avšak platí to jen pro střední hodnoty obtížnosti; nicméně cíle, které se staly snadno dostupné, ztrácejí svou hodnotu nebo se jejich hodnota snižuje); 3. dosažením cíle se jeho hodnota zmenšuje, někdy však to, čeho jsme dosáhli, oceňujeme po čase více než v době, kdy jsme toho dosáhli; 4. hodnota cíle závisí též na síle potřeby (silné potřeby zvyšují atraktivitu cíle, případně činí z původně neatraktivních objektů atraktivní cílové objekty – sexuální deprivace u muže může vést k tomu, že „spatřuje Helenu v každé ženě“). Uspokojení je chápáno jako **dovršující reakce**, tj. v podstatě jako příjemný emocionální zážitek (dosažení odměny), konkrétně např. jako nasycení, úleva, pocit blaha, štěstí atd. Z uvedeného vyplývá, že pocitová hodnota uspokojení nemusí mít jen smyslový obsah, ale že jejím obsahem mohou být i vývojově vyšší – např. etické, estetické a intelektuální – city (uspokojení z prosazení pravdy, z projevené solidarity, z cenného objevu, z vnímání krásy atd.). J. Reykowski (1976) uvádí následující **podmínky, za nichž objekt získává hodnotu uspokojení**, tj. stává se incentivou, stává se atraktivní, motivující:

- Objekt je zdrojem sensorických podnětů, které mají vrozenou hodnotu uspokojení u toho kterého živočišného druhu (např. teplá lázeň, chutné jídlo, osvěžující odpočinek – podněty redukující fyziologické potřeby, tzv. nepodmíněné podněty).
- Faktor tzv. vtiskávání, uplatňující se zejména u zvířat v prvních hodinách a dnech po narození; u člověka v kritických obdobích vývoje, jako je např. období dospívání, může vést k různým trvalým apetencím (např. vůči specifickým sexuálním objektům).
- Faktor tzv. sekundárního zpevnění vede k tomu, že určité objekty a způsoby chování, asociované s uspokojováním primárních potřeb nebo vystupující jako prostředky takového uspokojování, získávají hodnotu uspokojení a stávají se zdrojem motivace.
- Objekty vystupující ve vztahu k individuálně naučenému systému zvyků a očekávání.
- Nové sensorické podněty, nové informace, nové činnosti získávají hodnotu uspokojení, protože zvyšují daný stav vzrušení na optimální úroveň, pokud je aktuální stav excitace deficitní.

– Podněty, které způsobují vzrůst a rozvoj poznání jedince, vedoucí ke zvýšení jeho mínění o sobě samém, a zvyšují pocit hodnoty sebe sama (přispívají k evalvací a zabráňují devalvací ega), a podněty zvětšující a prohlubující prakticky použitelnou zkušenost.

– Hodnotu uspokojení získává činnost spojená s objektem, který má hodnotu uspokojení, pokud probíhá plynule, bez překážek a vede k úspěchu, pocitu kompetence apod.

Od hodnoty již dosaženého uspokojení se liší **anticipace hodnoty uspokojení**, která je vlastním motivačním činitelem; jde o uspokojení, které subjekt od svého chování očekává: Krysa běží rychleji (tj. vykazuje silnější motivaci) k potravě, které je více (ovšem běží také tím rychleji, čím více hladoví), šimpanz vykoná těžší „práci“ za větší kus banánu (D. Rethling-shaferová, 1963). Stejně se chová i člověk, který za příslib větší odměny vykazuje větší pracovní aktivitu nebo který je ochoten vynaložit větší úsilí a více peněz na setkání s atraktivním partnerem, na získání vstupenky na atraktivní film apod. Podstatné se zde uplatňuje minulá zkušenost s danou kategorií objektů nebo činností, ale i představy činností dosud neprožitých, jimž jsou určité hodnoty přisuzovány. Vztah k hodnotě se může měnit stykem s touto hodnotou, člověk může prožívat zklamání, nebo naopak větší uspokojení, než očekával. Atraktivnost objektu se může zvyšovat nebo snižovat s mírou, s níž se subjekt s objektem seznamuje. Stereotypní styk může vést k přesycení a subjekt hledá nové variace téže hodnoty (např. opouští jednoho sexuálního partnera a hledá jiného). Značný vliv na vztah k hodnotě má minulý úspěch či neúspěch v získávání této hodnoty: láska může ztrácet svou hodnotu, jestliže subjekt prožil řadu erotických zklamání, a může být bagatelizována nebo reinterpretována (omezena např. jen na sexuální styk), aby se subjekt vyhnul dalším zklamáním. Nicméně dospělí bývají – ve srovnání s dětmi – značně rezistentní vůči vlivu neúspěchu na pokles hodnoty uspokojení (N. Feather, 1959).

Principy motivace. Východiskem procesu motivace jsou určité formy a druhy motivů; nejznámější formou motivů jsou potřeby směřující k určitému způsobu uspokojení. Vzniká otázka, zda motivace určující různé směry chování vykazují nějakou obecnou tendenci, zda mohou být převedeny na principy obecněj-

ší, než je uspokojování různých druhů potřeb, zejména když existují dva druhy uspokojení. Někteří psychologové soudí, že je možné formulovat dva principy motivace, které obecně vysvětlují její funkci a její psychologickou fenomenologii. Jsou to principy ekvilibria a hédonismu.

– **Princip psychického ekvilibria** (rovnováhy) je analogií principu fyziologické homeostázy a vyjadřuje empiricky potvrzovaný fakt, že motivované chování, ať už plyne z jakýchkoli motivů, směřuje k dosažení vnitřní psychické rovnováhy subjektu. Vychází-li motivace z prožívaných rozporů, je zřejmé, že směřuje k jejich překonání, tj. k navození stavu bez vnitřních psychických rozporů; motivace tedy směřuje k restauraci psychické rovnováhy, která odráží optimální podmínky existence jak na úrovni biologické, tak sociální. Tato vnitřní psychická rovnováha však neznamená stav „nirvány“, nýbrž funkčně optimální úroveň aktivity, tj. také optimální úroveň excitace a stimulace. Avšak zatímco fyziologická homeostáza směřuje ke stabilní rovnováze, tj. ke stálému statu quo, je psychická rovnováha označována jako dynamická, protože se tu projevuje tendence odstraňovat rozpory, což nemusí být nutně za všech okolností spojeno s udržováním stále stejného vnitřního stavu. Rozpory mohou být odstraněny vytvořením nového rovnovážného stavu. Začne-li se silný kuřák cigaret obávat negativních zdravotních důsledků, nemusí nutně přestat kouřit, aby se zbavil úzkosti, ale může snížit množství vykouřených cigaret nebo přejít na méně nebezpečné kouření dýmky nebo začít kouřit cigarety s filtrem. Může se ovšem i kouření vzdát vůbec. Rozhodující je tu redukce úzkosti nějakou behaviorální aktivitou, případně racionalizací, kompenzací apod. Psychickou rovnováhu narušují různé negativní emoce (viny, neúspěchu atd.), jejichž společným jmenovatelem je úzkost, stav nepříjemného napětí s přidruženou tendencí k jeho redukci. Jiným činitelem vzniku psychické nerovnováhy je tzv. **kognitivní disonance** (L. Festinger, 1957), která je podle jejího objevitele stejně motivující jako hlad a která vzniká, když se dva nebo více kognitivních elementů (tvořících strukturu poznání nebo postoje) dostane do disonantního vztahu, jehož příkladem je výše uvedený kuřácký problém. V takovém případě vzniká tendence k redukci disonance návratem ke konsonanci, což se může realizovat třemi způsoby: 1. změ-

nou chování, 2. změnou kognitivního obrazu prostředí, 3. zavedením nového kognitivního elementu, který disonanci zmenší nebo popře tím, že změni její význam. Síla tlaku na změnu disonance v konsonanci je úměrná důležitosti této disonance; čím je disonance závažnější, tím větší napětí vznikne a tím silnější je i tendence zbavit se tohoto napětí redukcí disonance. Jiným příkladem je **inkongruence (neshoda) sebepojetí s chováním sociálního okolí**: vzniká-li nesoulad mezi tím, co o sobě subjekt smýšlí, a chováním sociálního okolí (nedostatek pozornosti, úcty, ohledů atd.), objevují se mechanismy kongruence (deformovaná percepce, přehodnocování, výběrové sociální vztahy a další), jejichž smyslem je odstranění inkongruence, která způsobuje nerovnováhu v psychice subjektu (→ Osobnost – dynamika). Mechanismy kongruence jsou zvláštním případem toho, co se nazývá obrana ega nebo **ego-defenzivní mechanismy**, kterými se reaguje na psychologickou nerovnováhu vznikající frustrací (→ Osobnost – dynamika). V sociální psychologii je popsána řada dalších případů tendence k udržování a restauraci psychologické rovnováhy. G. W. Allport (1961), Ch. Bühlerová (1962) a jiní vyslovili námitky proti principu psychologického ekvilibria (např., že směřování k rovnováze vylučuje psychologický vývoj), avšak tyto námitky ignorují skutečnost, že se jedná o dynamickou rovnováhu, která vývoj nevylučuje, protože neznamená ani udržování klidu, ani návrat ke stále stejnému stavu. G. W. Allport dále namítá, že si jedinec často staví cíle, které jsou v rozporu s „psychickou homeostázou“, neboť jejich dosažení mnohdy vyžaduje oběti, útrapy a strádání. Avšak rozhodující je konečný cíl, k jehož dosažení slouží často dílčí cíle, které ovšem mohou být spojeny s různým strádáním, a tedy s negativními emocemi. Tak může člověk těžce pracovat a podstupovat různá odříkání, aby dosáhl vysokého společenského postavení, aby si pořídil dům apod. Podle R. Stagnera (1951) je tendence k psychologické rovnováze extrapolací fyziologické homeostázy na vytváření funkčních konstant trojího druhu: ve fyzickém prostředí, v sociálním prostředí a v sebepojetí. Udržování konstantního obrazu sebe sama pak zahrnuje určité fyzické a sociální konstanty, které vylučují celkové disekvilibrium; pokud k němu dojde, vzniká motivace k restauraci rovnováhy. Některé konstanty se vytvářejí jen na úrovni fantazie a fungují psychologicky,

dokud je realita nenaruší. Princip udržování a restaurace psychologického ekvilibria je empiricky založený a teoreticky plauzibilní koncept, který vysvětluje tak říkajíc poslední cíl lidského chování.

– **Princip hédonismu** (z řeckého hédoné, slast). Ná-
zor, že chování člověka je ovládáno principem slasti, tedy že směřuje k vyhledávání slasti a k vyhýbání se strasti, sahá až do období antické řecké filozofie, ale je podporován i poznatky o podstatě zpevnění instrumentálního chování. Jako zvyk se fixuje chování, které je instrumentální v dosahování příjemného a vyhýbání se nepříjemnému; motivující je dosahování odměn a vyhýbání se trestům, takže motivace je ve své podstatě dynamikou emocí. D. C. McClelland (1956) považuje motiv za reprodukováný afekt. P. Th. Young (1961) pak formuloval hédonický princip motivace tak, že individua mají tendenci k maximalizaci slasti a k minimalizaci strasti – tato tendence se uplatňuje v organizaci chování, tj. v motivaci a v učení (jako vliv zpevnování). Je to zřejmě důsledek evoluce: příjemné bylo biologicky užitečné, nepříjemné bylo ne-
užitečné. V umělých experimentálních podmínkách je ovšem možné organismus oklamat tak, že pokusná zvířata preferují hédonicky výraznější podněty biologicky neužitečné před předměty hédonicky méně výraznými, ale užitečnými. V hédonistické teorii motivace hrají rozhodující úlohu emoce a jejími hlavními představiteli jsou již zmínění P. Th. Young a D. C. McClelland. Námitky proti platnosti hédonistického principu v jednání člověka vycházejí z poukazu, že toto jednání není vždy motivováno dosahováním slasti, avšak je tu myšlena slast smyslová – a pak to ovšem platí. U člověka se však vyvíjejí také vyšší formy slasti, vystupující jako kladné etické, estetické a intelektuální city. Není-li pak hédonický princip chování omezován jen na smyslovou slast, je přijatelný i pro chování člověka. Pokud je jeho platnost zpochybňována vůbec (Ch. N. Cofer a M. H. Appley, 1964, a jiní), je východiskem těchto pochyb, formulovaných ortodoxními behavioristy, především problém operacionalisticky založené kontroly vlivu emocí v laboratorních experimentech se zvířaty.

Vývoj motivačních systémů. Vývojově nejnížší, vrozenou formu motivace reprezentují nepodmíněné reflexy, resp. instinkty, preformované způsoby chování, které zajišťují účelnou, v některých směrech však

také poněkud rigidní adaptaci individua na základní životní situace (obrana, útok, lov, pátrání) a vyjadřují základní biologické funkce organismu (reprodukcí individuálního života a života druhu, tj. sexuální chování). Instinkty jsou u vyšších druhů živočichů do jisté míry modifikovatelné učním (→ Instinkty). Z tzv. primárních motivačních systémů, tj. vrozených biologických potřeb, které fungují jako instinkty, se vyvíjejí podmiňováním tzv. **sekundární motivační systémy**, tj. naučené tendence chování, a to jak jeho síly a směru, tak i způsobu. N. E. Miller (1941) hovoří v tomto smyslu o „naučených popudech“, avšak J. S. Brown a I. E. Faber (1968) pokládají takový termín za nevhodný, protože je nepřesný. Sekundární čili naučené motivační systémy lze chápat jako **systém zvyků** zaměřených na dosahování určitých odměn a na vyhýbání se určitým trestům. Zvyky jsou habituální, v podstatě automaticky probíhající způsoby chování. Vývojově nejvyšší úroveň motivace představuje **volní jednání**, v němž se podstatným způsobem uplatňuje vedle vnější také vnitřní kontrola jednání. Což značí, že se jednání vyznačuje především tím, že je aktivní a záměrné, tj. vyplývá z vědomé intence, z vědomého dosahování určitého cíle, jímž mohou být i nadosobní abstraktní hodnoty (ideály); v tom případě se pak projevuje i jako prosociální jednání, překonávající zřetele egoistického blaha. B. F. Skinner (1954) soudí, že volní jednání je v podstatě instrumentální chování, a že je tedy lze také vysvětlit podmiňováním: je to s určitým uspokojením asociovaný vzorec instrumentálního chování, který je aktivován, když znovu vystoupí potřeba příslušného uspokojení. Volní akty jsou zaměřeny nejen navenek, ale i dovnitř na podněcování a utlumování určitých impulzů. V tomto smyslu souvisí volní jednání s určitými vlastnostmi osobnosti, které jsou nazývány vůle (←). Vývoj motivačních systémů probíhá tedy od vrozených instinktů přes naučené zvyky (apetence a averze) až po aktivní volní regulaci chování, v níž se uplatňují již vývojově vyšší hodnotové orientace, které ovlivňují rozhodování ve volbě prostředků i cílů. Podstata volního jednání není ještě zcela jasná, podle L. S. Vygotského souvisí počátky volní regulace jednání s externalizací předtím internalizovaných slovních instrukcí dávaných dětem rodiči.

Literatura:

Atkinson, J. W.: An introduction to motivation, New York 1964. Cofer, Ch. N., Appley, M. H.: Motivation: theory and research, New York-London-Sydney 1964. Heckhausen, H.: Motivation und Handeln: Lehrbuch der Motivationspsychologie, 2. vyd. Berlin-Heidelberg-New York 1989. Homola, M.: Motivace lidského chování, Praha 1972. Nakonečný, M.: Motivace lidského chování, Praha 1996. Pardel, T.: Motivácia ľudskej činnosti a správania, Bratislava 1977. Weiner, B.: Human motivation, New York-Toronto-London-Sydney 1980. Young, P. Th.: Motivation and emotion: A survey of the determinants of human and animal activity, New York-London-Sydney 1961.

Myšlení

Od vnímání objektů, jejich vlastností a vztahů se poznání člověka, fylogeneticky i ontogeneticky, vyvíjelo a vyvíjí k poznávání skrytých vlastností a vztahů, přecházející hranice bezprostředně daného a přítomného. Tuto vyšší úroveň poznání zprostředkuje myšlení, vývojově vyšší psychologická funkce, umožňující dokonalejší adaptaci na životní podmínky. Tak jako všechny psychologické koncepty, ani **pojem myšlení** není chápán zcela jednotně: operacionálně je myšlení definováno jako proces chápání a řešení problémů, resp. jako chápání a uspořádávání vztahů mezi předměty a jejich reprezentacemi, tj. pojmy (E. Jorswieck, 1987). R. N. Haber a A. H. Fried (1975) definují stručně myšlení jako „proces, ve kterém manipulujeme reprezentacemi světa“; tyto „reprezentace“ jsou symboly a ty lze opět chápat jako stimuly, které zastupují objekty a jejich třídy; jejich systém reprezentuje jazyk. „Pomocí jazyka můžeme explarovat aktuální nebo potenciální vztahy mezi částmi našeho světa, které symbolizují slova: můžeme o nich přemýšlet.“ V myšlení se v tomto smyslu uplatňují dva typy symbolů: obrazy („images“) a pojmy („concepts“). Toto také operacionalistické pojetí odpovídá tomu, co o myšlení řekl Platon (Sofistes, 238): „Nuže tedy myšlení a řeč je jisté totéž, jenže tímto jménem, myšlení, jsme nazvali rozhovor, který vede duše ve svém nitru sama se sebou bez hlasu.“ Myšlení je v tomto smyslu ztotožňováno s tzv. vnitřní řečí, o níž budeme ještě pojednávat. Podle H. B. Englishe a A. C. Englishové (1958) vystupuje **pojem myšlení v psychologické literatuře** v násled-

dujících významech: 1. je negativně vymezován ve vztahu k vnímání jako primárně nepercepční aktivita, jež však není vnímání antagonistická, nýbrž suplementární; 2. vztahuje se k řešení problémů; 3. vztahuje se k problémům jako chápání daných vztahů; 4. je to subvokální či skryté řečové chování („speech behavior“). Obecně se myšlením rozumí proces přetváření a vytváření nových informací, sloužící poznání a řešení problémů. Jako proces řešení problémů chápe myšlení K. Duncker (1935) a další. Dále se myšlení chápe jako zprostředkované poznávání, avšak není jednotný názor na to, čím je zprostředkováváno; obvykle se za prostředky myšlení pokládají představy a pojmy (náporné a abstraktní, obrazové a pojmově logické myšlení). J. Dewey (1910) vypracoval **funkcionalistické pojetí myšlení**, které dobře vystihuje jeho psychologickou podstatu: Myšlení je vytváření a ověřování hypotéz, v němž se uplatňuje získávání poznatků experimentální a logickou cestou; něco se tu tedy přijímá jako rozumově pravděpodobné nebo nepravděpodobné, přičemž vytvořené hypotézy pak slouží k řešení praktických i abstraktních problémů. Dewey v tomto smyslu hovoří o „reflexivním myšlení“ a o „hypotézách řešení problémů“. „Reflexe směřuje k objevení faktů, které mohou posloužit k dosažení cíle.“ Výsledkem myšlení jsou funkční fakta umožňující řešení problému: „Problém vytyčuje cíl myšlení a cíl vyznačuje průběh procesu myšlení“ (Dewey). Reflexi pak Dewey chápe jako „všeobecné zkoumání“, v němž nemá být opomenuto nic podstatného. Předmět reflexe musí být zkoumán ze všech stran, v různém světle; aspektem reflexe je „logičnost“, avšak tento termín – přiznává Dewey – může mít různé významy. Za úkol myšlení pokládá „objevení zprostředkujících článků, které by, postaveny mezi vzdálený cíl a dané prostředky, je spolu harmonizovaly“. Myšlení je pak hledání cest k dosažení cíle. V tomto smyslu je myšlení proces transformující danou situaci v situaci žádoucí, tj. problémovou situaci v její vyřešení, přičemž to může být problém konkrétní, nebo abstraktní.

To je tedy **pojetí myšlení jako řešení problémů**, které je velmi nosné a plodné a jako takové je i předmětem rozsáhlého empirického výzkumu. Podle Dunckera vyvstává problém tehdy, když je dán cíl a subjekt neví, jak má tohoto cíle dosáhnout; úkolem myšlení je pak koncipovat zprostředkující operace.

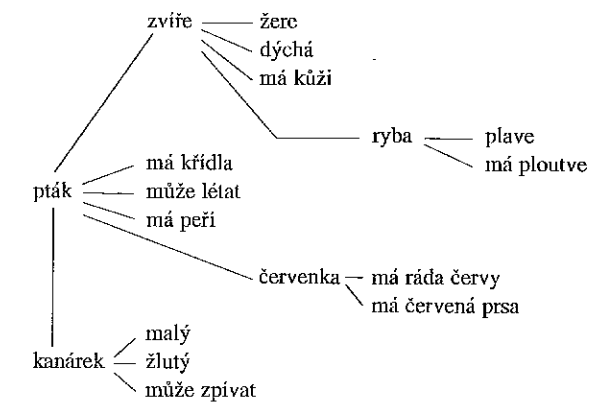
Duncker studoval proces řešení problémů experimentálně na konkrétním problému; pokusné osoby měly najít podmínky, za nichž by byl pomyslnému pacientovi odstraněn neoperovatelný žaludeční vřed pomocí roentgenových paprsků tak, aniž by byly zničeny okolní tkáně. Ze získaných řešení pak odvodil řadu principů uplatňujících se při řešení problémů. Pokud cíl nemá přímý vztah k fyzickému prostředí, jde o teoretický problém, jako je např. nalezení definice něčeho abstraktního, zatímco praktickým problémem je např. najít a opravit závadu v automobilovém motoru. Život každého člověka je plný problémů; **problémová situace** je taková, v níž je dán cíl, ale chybí prostředky k jeho dosažení. **Řešení problémové situace** znamená hledání prostředků k dosažení cíle, tj. hledání řešení nebo, obrazně řečeno, cest k dosažení daného cíle. Řešení směřuje prostřednictvím myšlení k vyřešení, přičemž myšlení se zde uplatňuje jako zobecněné poznávání, jako operace s určitými kognitivními prvky, jimiž jsou obrazy (vjemy a představy) a pojmy. Problémy mají různý stupeň novosti: existují problémy, které subjekt již dříve řešil, a problémy zcela nové: tomu odpovídají **dva základní druhy myšlení**: 1. konvergentní, které používá již známých způsobů řešení, tj. známých algoritmů, 2. divergentní, které má tvůrčí charakter a směřuje k objevení nového, originálního řešení (J. P. Guilford, 1954). Východiskem řešení problému je analýza problémové situace, v průběhu řešení dochází pak k restrukturování dané situace. **Základní kognitivní operace**, která se při tom uplatňuje, je podle S. L. Rubinštejna (1960) „analýza prostřednictvím syntézy“. Rubinštejn ji charakterizuje jako „objevování nových a nových vlastností ve vnímaném objektu prostřednictvím jejich začlenění do vždy nových spojení... v důsledku takové analýzy vystupuje objekt vždy v nových kvalitách, které se vyjadřují v nových pojmech“. K. Duncker (1935) hovoří v tomto smyslu o „sukcesivním přeformulování problému“, zprostředkovaném „heuristickými metodami“. Obecně vzato tu jde o hledání strukturálních, funkčních, logických, účelových a dalších vztahů, např. o hledání vztahů příčina–účinek v praktických problémech a o hledání logických vztahů u teoretických problémů. Avšak to je jen velmi obecná a zajiště nikoli vyčerpávající charakteristika podstaty řešení problémů. Je možné podat ji také v termínech teorie

informace jako hledání klíčových informací, v němž si subjekt z informací, které má k dispozici pomocí operací a vybavení z paměti, vytváří také informace nové. Při řešení se uplatňuje **přemýšlení**, tj. „řešení problémů v mysli“ (V. Tardy), v němž vystupují různé hypotézy řešení, které jsou prakticky nebo pomyslně testovány, ověřovány a případně korigovány. Po přemýšlení může následovat praktické jednání, resp. instrumentální činnost řízená řešením a směřující k praktickému vyřešení (např. při opravování motoru k výměně svíček). Přemýšlení je složkou myšlení, které zahrnuje širší oblast mentálních aktivit (operací). Řešení určitých praktických problémů jsou schopna i zvířata, jejichž myšlení má charakter senzomotorických operací, v nichž se uplatňuje i poznávání vztahů mezi senzoryckými daty, jakož i metoda pokusu a omylu.

Předpokladem myšlení je **vědění**, neboť myšlení je operování s poznatkami, např. takového druhu, jako jsou pojmy, principy: „vědění může nahrazovat myšlení a naopak“ (G. Lüer a H. Spada, 1990); myšlením lze z daných poznatků odvozovat další. Vědění je reprezentováno v paměti uchovávanými poznatkami, které člověk získává z každodenní zkušenosti a vzděláváním. Podle E. Tulvinga (1972) existují dva druhy vědění, sémantické (zahrnující fakta a pravidla) a epizodické (zahrnující především autobiografické události). Podle W. Kintsche (1974) jsou poznatky v paměti uloženy ve formě propozic, tj. výpovědí o něčem, které se redukuje na predikát a jeho argumenty (P, a), takže výpověď či tvrzení má tuto formu: P (a₁, a₂, ..., a_n); např. „Petr jel na kole k samoobsluze“ je výpověď sestavená z těchto informací: propozice = jet (Petr, kolo, obchod, minulost) (podle B. R. Ekstranda a L. E. Bournea, 1992). Vědění je pak organizováno v jakýchkoli sítích, jejichž uzly a spojení vytvářejí informace, resp. pojmy a vztahy mezi nimi. Tak je v paměti uchováno více či méně usoustavněné vědění, kterého jedinec při myšlení používá. Výše uvedení autoři uvádějí příklad (viz schéma níže).

Užívání poznatků pak znamená pohyb po této síti hierarchicky organizovaných pojmů, přičemž pojem je především poznatek (kognitivní obsah), slovo nebo slova, která ho vyjadřují, jsou pouze „nálepkami“ na tomto obsahu poznání.

Jsou spory o povahu toho, co nazýváme **myšlením zvířat** – např. zda se v něm uplatňují jakési kvazipojmy, představy, tzv. vhléd atd. Obecně bývá charakterizováno jako „manipulativní“, protože se v něm prosazuje metoda „pokusu a omylu“ založená na explorativních a zkušebních manipulacích s objekty, které mají vztah k dané problémové situaci. Lidské

Sémantická síť (systém vědění)

myšlení je vývojově vyšší, a tedy i kvalitativně vyšší druh psychické činnosti, protože se při řešení určitých problémů opírá také o pojmy, v nichž je obsaženo zobecněné poznání celého lidstva; zvíře, které nedisponuje pojmy, jejichž základem je jazyk, nemůže překročit oblast individuální zkušenosti a konkrétně náporného. V myšlení se podstatně uplatňuje paměť tak, že dává k dispozici určitý systém poznání (poznatků), který u člověka, jak již bylo řečeno, přesahuje individuální zkušenost. Zkušenost člověka je také organizována v pojmech, a umožňuje tak vývojově vyšší formy myšlenkových operací, tedy srovnávání a třídění nejen na úrovni názoru, ale také na úrovni abstrakce a zobecňování zprostředkovaného pojmu, které umožňují objevování skrytých vlastností a vztahů. Tím je dána i zásadní **odlišnost myšlení člověka a zvířat**: lidské myšlení se může pohybovat na vyšší kognitivně funkční úrovni, na úrovni pojmově logického abstraktního myšlení, kdežto myšlení zvířat je odkázáno jen na řešení konkrétních a jednoduchých názorně daných problémů. Zvířata jsou schopna reagovat na vztahy, ale jen v rovině smyslových souvislostí. V pojmech, jimiž operují lidé, jsou však zahrnuta i zobec-

nění tzv. abstraktních vlastností věcí, které vystupují ze vztahu objektu k jiným objektům (např. abstraktní vlastností vody je, že rozpouští, hasí atd.). Díky tomu, že si člověk osvojil jazyk, osvojil si i dokonalejší obraz skutečnosti, který mu poskytuje dokonalejší systém poznatků o významech věcí a jevů. Je to funkce vývojově vyšší znakové soustavy, kterou reprezentuje jazyk nejen jako nástroj komunikace, ale i poznávání ve formě „vnitřní řeči“, tj. operací, které provádí v mysli prostřednictvím „slov“. Tuto základní odlišnost myšlení člověka a zvířat dobře ilustrují experimenty, které prováděl se šimpanzi W. Köhler (1917 a pozd.). Patří k nim pokusy se šimpanzem Rafaellem, který se naučil hasit oheň zabírající mu v přístupu k oblíbené potravě vodou ze sudu, avšak nebyl schopen použít k tomuto účelu vody z jezera – vracel se k nabírání vody ze sudu, ačkoli měl jezero na dosah. E. G. Vacuro (1957) to interpretuje tak, že Rafael „nemá obecnou (abstraktní) představu o vodě jako takové“, nemá, lépe řečeno, pojem vody, která je mu jen „složkou různých komplexních podnětů, spjatých s různými činnostmi zvířete: k zalévání ohně v aparátu se používá vody z nádržky (podnětem je voda a nádržka); k namáčení těla slouží voda, která je v jezere atd.“. Myšlení zvířete je tedy předmětně vztahové, resp. obrazově vztahové, a zvíře není s to vyabstrahovat a zobecnit konkrétní funkční vztah (v našem případě voda z nádržky – hašení) na podobné problémy, protože není schopno vydělit „abstraktní vlastnosti“ (v daném případě vlastnost vody hasit oheň) v příslušném pojmu (v našem případě vody). Abstraktním se rozumí „díleč vlastnost vnímaného“, která je pojata do pojmu objektu. Zvířata nejsou schopna abstrakce; chybí jim „popisující řeč“ a nedovedou vytvářet abstraktní pojmy (W. Fischel, 1975). Nicméně není ještě zcela jasné, co všechno zvířata v oblasti poznávání dokáží. Je toho patrně mnohem víc, než se dosud soudilo z výsledků laboratorních experimentů v uměle vytvořených situacích.

Myšlení jako operace se znaky. Filozof Ch. S. Peirce (1931) řekl, že znak cosi zastupuje a že tato reprezentace vyjadřuje nějakou vztácnost a má nějakou funkci; touto funkcí je význam. Vystupuje zde tedy triáda funkčně spojených jevů: objekt, znak a význam. **Význam** je něco, co je imanentní lidské existenci a do jisté míry životu bytostí vůbec: převádění fyzikálně-

-chemické skutečnosti na systém významu objektů usnadňuje a umožňuje život. Význam objektu sděluje totiž jeho vztah k podmínkám života individua a ty jsou vyjádřeny uspokojováním potřeb – význam má to, co uspokojuje potřeby individua, a to nejsou vždy jen fyzické vlastnosti objektů, ale i jejich chování, jejich psychologické charakteristiky, jejich pozice v prostoru atd. Člověk žije ve světě významů, to je jeho psychologický svět. Nositeli významů jsou **znaky** – jevy, které v mysli zastupují nějaký objekt. Peirce rozlišoval nejprve dva, později tři **druhy znaků**: ikony (obrazy), symboly (např. značky, slova) a tzv. indexy (vyjadřující kauzální vztahy mezi znakem a zobrazujícím objektem). Znak vytváří určité systémy. Takovým charakteristickým systémem znaků je **jazyk**, jehož znaky jsou morfémy (dále nerozložitelné významové jednotky jazyka), resp. slova. V teorii znaku se rozlišuje označující a označované (designát a designatum). Jednotlivé druhy znaků se pak odlišují vztahem mezi označujícím a označovaným; rozeznáváme tak 1. symptomy (např. zvýšená tělesná teplota je příznakem infekce), 2. signály (vývojově nejnižší forma znaků, např. zahřmění je signálem blížící se bouře), 3. symboly (věci a jevy zastupující nějaké objekty, resp. jejich třídy; např. červené světlo na křižovatce zastupuje příkaz zastavení, zvuková struktura pronesených slov, jako např. „moje matka“, zastupuje konkrétní osobu – matku subjektu, zatímco slovo „matka“ zastupuje třídu žen takto označovaných). Pojetí symbolu je však velmi rozdílné, protože symboly jsou považovány za nositele různých konotativních významů, a jako takové způsobují často zmatek, neboť též symbol může označovat, symbolizovat různé objekty. Zcela specifický význam má pojem symbolu v psychoanalýze a v ezoterních systémech. Obecně se rozlišují znaky přirozené a konvenční (uměle vytvořené na základě určitého konsensu). Podle Ch. E. Osgooda (1954) se podnět stává znakem nějakého objektu, vyvolává-li zprostředkující reakci, tj. složku reakce, která byla původně vyvolána podnětovým objektem. Podle téhož autora je reálnost znaků prokazována tím, že subjekt může reagovat stejně i na podněty fyzicky si nepodobné (tzv. sémantická generalizace), což lze přisoudit přenosu významu. Užívání a fungování znaků umožňuje **mentální modelování situací** (resp. mentální reprezentace skutečnosti), které jde za jejich pří-

tomný stav a za jejich vnímatelné vlastnosti; to dále umožňuje odsunování reakcí do budoucna (až se vytvoří vhodnější podmínky), očekávání toho, co nastane, a změnu mechanického reagování v účelovou aktivitu. Podle D. A. Normana (1979) „vnitřní modelování situace – jako jeden typ využívání paměti – tvoří důležitou kritickou část myšlení“. Znak se asociuje nejen s kognitivními prvky, ale i s emocemi a vnitřní operace se znaky, myšlení získává emoční akcent. Znak tak dostává nejen denotativní, ale i konotativní, tj. subjektivně emoční význam.

Myšlení a jazyk. Vztah myšlení a jazyka (verbální řeči) je chápán různě. Jak již víme, Platon chápe myšlení jako rozhovor, který vede duše sama se sebou. J. B. Watson (1913) ztotožnil myšlení dokonce s pohybem mluvidel: nicméně – i když se na myšlení podílejí operace s jazykovými znaky – myšlení nelze ztotožňovat s verbální řečí jednak z toho důvodu, že myšlení se opírá také o představy a vjemy, a jednak proto, že řeč, o níž se myšlení v některých případech opírá, je tzv. vnitřní řeč, která není s vnějšími verbálními aktivitami zcela shodná. Podrobně zkoumal **vývojový aspekt vztahu myšlení a jazyka** J. Piaget (1954), který také zdůraznil, že myšlení se u dítěte nevyvíjí jen na základě řeči, nýbrž také na základě konkrétních logických operací a jeho vývojově počátečními formami jsou senzomotorické činnosti a operace s představami. Teprve později se myšlení dítěte váže převážně na řeč. To je pozice, kterou Piaget sám nazývá „dualistické pojetí jednoty myšlení a řeči“. V myšlení dítěte se uplatňuje, mimo jiné, také „individuální symbolismus“, který má formy imaginace, symbolické hry a opožděné nápodoby; společným zdrojem všech těchto forem je nápodoba, která je nezávislá na řeči. A tak se myšlení dítěte nějaký čas vyvíjí, vycházející z nápodoby, bez účasti řeči a také dříve, než začne dítě logicky myslet, je schopno konkrétních logických operací, jako je např. srovnávání předmětů od nejmenšího k největšímu. Tzv. **dualistické pojetí myšlení a jazyka** reprezentovali hlavně představitelé würzburgské psychologické školy (K. Bühler, O. Külpe a další), kteří tvrdili, že elementem myšlení jsou „myšlenky“, které nemají slovní formu. E. Grodzinski (1978), podle něhož tuto analýzu podáváme, sám zastává tzv. **umírněný monismus v pojetí vztahu myšlení a jazyka**, který výstižně formuloval S. L. Rubinštejn (1967),

když řekl, že mezi myšlením a řečí existuje jednota, nikoli identita: „Ztotožňovat myšlení a řeč je stejně nesprávné jako představa, že řeč je pouze vnější formou myšlenky... Myšlení se v řeči nejen projevuje, ale do značné míry také uskutečňuje.“ Proto „myšlení je bez řeči nemožné“. Podle Rubinštejna i v případě **obrazného myšlení**, které se nerealizuje formou řeči, nýbrž obrazy, „plní tyto obrazy v podstatě funkci řeči, jejich smyslově názorný obsah působí v myšlení jako nositel významového obsahu“. Říká-li dále Rubinštejn, že „v jednotě myšlení a řeči má vedoucí úlohu myšlení, a nikoli řeč“, ukazuje to přece jen na existenci „myšlenek“, pro něž subjekt často hledá vhodné slovní vyjádření. Grodzinski upozorňuje i na **vztah mezi pojmy a jazykem** a zdůrazňuje, že „pojmová aparatura“ není jazykem, nýbrž „myšlením vyjádřeným v jazyce“; pojmy tvoří systém, který je kognitivním modelem skutečnosti a který se tak podílí na myšlení.

Co je to **vnitřní řeč**, která tvoří onu vlastní verbální složku myšlení, vysvětluje A. N. Sokolov (1968): „V psychologii termín vnitřní řeč označuje obvykle nezvučnou řeč v mysli, která vyvstává ve chvíli, kdy o čemkoli přemýšlíme, řešíme potichu nějaký problém, v mysli vytváříme plány, připomínáme si přečtené knihy a rozmluvy, mlčky čteme a píšeme. Ve všech těchto případech myslíme a připomínáme si za pomoci slov, která si vybavujeme potichu (pronášením pro sebe). Vnitřní řeč je vlastně tichá řeč čili utajená verbalizace, s jejíž pomocí se logicky přetváří smyslová data, jejich uvědomění a chápání v určitém systému pojmů a soudů. Elementy vnitřní řeči najdeme ve všech našich vědomých vjemech, činnostech a zážitcích, v nichž se projevují jednak ve tvaru slovních postojů zaměřených na sobě samému dávané instrukce, jednak ve tvaru slovní interpretace smyslových dojmů a vjemů. To vše činí z vnitřní řeči velmi důležitý a univerzální nástroj mentální činnosti a vědomí člověka.“ Nejasná však zůstává **forma vnitřní řeči**, tj. zejména otázka, zda tato řeč vystupuje ve slovní formě, nebo, jak to tvrdí N. I. Žynkin (1964), v obrazové formě. Jako první se popisem vnitřní řeči zabýval francouzský psycholog V. Egger (1881) v monografické práci, avšak její analýza je velmi obtížná. E. Grodzinski (1976) poukazuje na to, že ve srovnání s hlasitým řečovým projevem je vnitřní řeč neuspořádaná a frag-

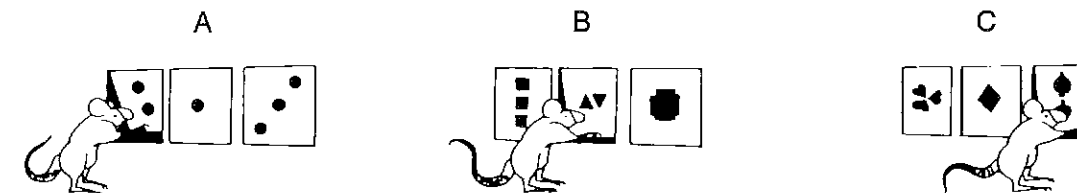
mentární, ale soudí se, že vyjadřuje myšlení člověka lépe než mluvená nebo psaná řeč, neboť pro slovní formulaci myšlenky někdy hledáme správná slova. To dále poukazuje na to, že **elementy vnitřní řeči** nejsou totožné s elementy mluvené řeči, tj. se slovy. Různí psycholingvisté se pokoušeli identifikovat elementy vnitřní řeči, avšak s výsledkem podobným neúspěšným pokusům staré introspektivní psychologie identifikovat podstatné zážitkové kvality různých citů. Přijímá se však názor, že těmito elementy jsou představy slov, resp. jejich pamětní formy. Dále se zde uplatňuje skrytá artikulace, pohyby mluvidel, které nevnímá ani okolí mluvícího, ani mluvící sám a které jsou ovšem jen fyziologickou složkou „mluvené“ vnitřní řeči. Otevřená zůstává otázka, zda vnitřní řeč je jen utlumený vnější projev řeči nebo zda je to něco specifického. Grodziński dospívá k závěru, že pojem vnitřní řeči v sobě obsahuje rozpor, vycházíme-li z celkem obecně přijímaného pojetí řeči jako soustavy znaků sloužících ke sdělování: Myslící subjekt si nesděljuje myšlenky, tvoří je; vnitřní řeč není vlastně vůbec řeč, neboť nemá její podstatné znaky. Grodziński však hájí tezi, že vnitřní řeč operuje se slovy, která ovšem vystupují v jiném tvaru než mluvená nebo psaná slova; za její podstatu pokládá „představy slov“, doprovázené skrytými artikulačními pohyby mluvidel. Tím podporuje již uvedené mínění N. I. Žynkina (1964), mezi ruskými psychology, kteří se tímto tématem zabývali, však vcelku ojediněle. Jiní (L. S. Vygotskij, B. G. Anaňjev, A. N. Sokolov a další) soudí, že podstatou myšlení mohou být jediné „nesenzorické poznávací zážitky“, označované také jako myšlenky; myšlení není ostatně nutně za všech okolností doprovázeno pohyby mluvidel. Kdyby se však vnitřní řeč odehrávala v jiné než slovní formě, vystupuje zde problém logických principů takového ne-slovního myšlení.

V psychologii se rozeznávají různé **druhy myšlení**. Např. O. Selz (1924) rozlišil reproduktivní a produktivní myšlení, J. P. Guilford (1967) konvergentní a divergentní myšlení, což v podstatě odpovídá Selzově rozlišení, které je zásadní. Je nutné odlišit myšlení opírající se při řešení problémů o konvenční postupy a již známé algoritmy (reproduktivní, konvergentní myšlení) od myšlení řešícího problémy novým způsobem, hledajícího nové cesty řešení (produktivní, divergentní myšlení). Toto rozlišení se uplatňuje ze-

jména v souvislosti se zdůrazněním a výzkumem tvořivosti, která ovšem zahrnuje též tvořivé, produktivní, divergentní myšlení. Mnoho se neujalo označování „pravoruké“ a „levoruké“ myšlení (J. S. Bruner, 1966), které má vyjadřovat rozdíl v lateralitě naší kultury: pravá ruka je zde dominantní a je tak spojována s logikou, řádem a rozumem, naproti tomu levá ruka s city, představivostí a hravostí. V tomto smyslu se pak za „pravoruké myšlení“ pokládá racionální pojmově logické myšlení, za „levoruké“ intuitivní, podvědomé, emocionální myšlení. Toto rozlišování je podporováno odpovídajícími rozdíly v činnosti pravé a levé mozkové hemisféry a koresponduje poněkud s rozlišováním „západního“ a „východního“ myšlení. Podrobněji rozebral tyto rozdíly R. E. Ornstein (1972) a jiní. R. Arnhem (1969) zavedl pojem vizuální myšlení, jímž v podstatě rozumí obrazově názorné myšlení, obsahově se lišící od abstraktního pojmově logického myšlení. Konečně z hlediska struktury lze rozlišit **diskurzivní (racionální) a intuitivní myšlení**. První se vyznačuje vědomým postupem, každý myšlenkový akt je plně uvědomován, pro druhé je příznačné náhlé vynoření se řešení po určité době latence mezi začátkem hledání řešení a jeho vynořením se. Z vývojového hlediska se také rozlišují různé druhy myšlení: senzomotorické, obrazově názorné, pojmově logické (J. Piaget, 1956). Je však třeba poznamenat, že rozdíl mezi obrazově názorným a pojmově logickým myšlením je také v předmětu a nelze rozhodně označovat obrazově názorné myšlení za méně hodnotné než pojmově logické. Za evolučně původní je pokládáno tzv. **magické myšlení**, charakteristické pro myšlení přírodně žijících národů, jehož prvky lze najít i v myšlení dětí. Je stavěno do protikladu k myšlení v intencích logiky a kauzality a jako takové bylo označováno za inferiorní; to však kritizují B. Malinowski a zejména C. Lévi-Strauss (1967). V myšlení dětí ve 4.-7. roce věku je možné najít magické prvky, např. věru, že dění lze ovlivnit přáním, animistické nazírání světa (o němž se však soudí, že je dítěti spíše imputováno dospělými) atd. E. Kretschmer (1921 a pozd.) chápe zvláštnosti prožívání světa u schizofreniků jako regresi k magickému způsobu myšlení.

Z toho, co bylo dosud o myšlení uvedeno, jasně plyne **funkce myšlení**: Myšlení pomáhá přizpůsobovat se složitějším životním podmínkám tím, že umožňuje jít

za vnímatelné a přítomné, a tak i brát zřetel k budoucnosti, umožňuje chápat kauzální a funkční vztahy. Myšlení dalo vzniknout vědě a technice i filozofii. Je spojeno s individuálním zdokonalováním činnosti, neboť „poznání je efektivní jednání“ (H. R. Maturana a F. J. Varela, 1987). Myšlení umožňuje nalézat a řešit problémy.

Ilustrace k experimentům s vytvářením kvazipojmů u zvířat (podle Wilsona, 1964)

Složitější jsou reakce na symbol, které v experimentech s krysami zkoumal R. Wilson (1964). Pokusné zvíře je v situaci, v níž jsou dány tři terče s různým počtem plných kruhů (viz část A). Při pátrání najde potravu za terčem označeným dvěma plnými kruhy. V dalších situacích (části B a C obrázku) pak zvíře reaguje pozitivně na terč s dvěma trojúhelníky a s dvěma listy, jako by reagovalo na symbol čísla dvě.

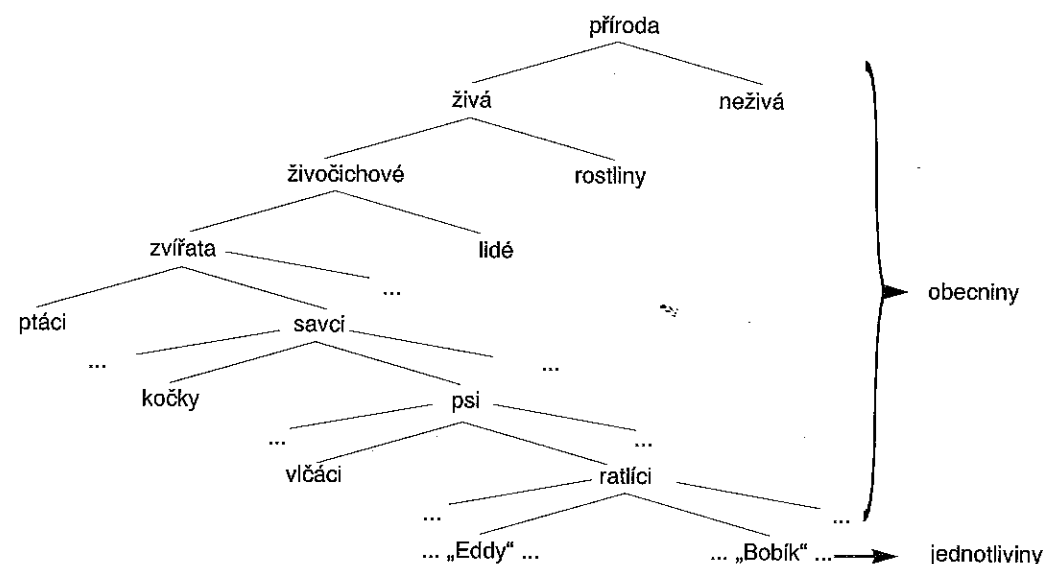
Vizuální myšlení (jinak také obrazově názorné myšlení) je proces operace s obrazy, které vystupují ve formě vjemů a představ, nikoli ovšem v nějaké „čisté“ podobě, protože jak ve vnímání, tak i v představách je již zahrnuto verbalizované poznání, které se koncem uplatňuje při kategorizaci vnímaného, jež se tím stává také věděním; v obecných představách, tzv. obrysech, je zahrnuto zobecněné poznání, které tvoří přechod k názorným pojmům. Při řešení problémů se uplatňuje vizualizace problémové situace (M. Wertheimer, 1945, a další). Již švýcarský psycholog E. Claparède (1928) zdůraznil, že myšlení se uskutečňuje především prostřednictvím vizuálních obrazů, ať už mají podobu představ konkrétních věcí a dějů, nebo schémat. Vynikající fyzik A. Einstein se ve svém dopise J. Hadamardovi doznává k tomu, že v jeho vysoce abstraktních teoriích hrály hlavní roli obrazy (J. Hadamard, 1945). Podstatně se ovšem vizualizace uplatňuje při řešení praktických problémů; máme-li vyřešit takové problémy, jako např. jak nejvhodněji rozmístit nábytek v místnosti, jak složit mnoho věcí do malé tašky nebo kudy vést odtokovou stružku pro okapovou rouru na chatě, myslíme v obrazech, někdy za použití poznatků z fyziky nebo techniky. V. P. Zinčenko a N. J. Vergiles (1975) uvádějí, že v procesu řešení problémů nemůže být mnohdy objektem bezprostředního pojmového myšlení reálná situace, neboť struktu-

Zinčenka a Vergiles dochází při řešení problémů „k odstupu od situace“ a uskutečňuje se její vizualizace. Vizualizovaná situace se restrukturuje na základě zvláštního motorického kódu, který se odlišuje od kódu vnějších percepčních aktů. Prostřednictvím očních pohybů s malou amplitudou dochází k „manipulování“ s obrazem či modelem situace. Smyslem těchto manipulací je připodobnění objektu cíli. Je to proces „přehrávání v duchu“, „živé soustavy raději budují, vizualizují a transformují obrazy“ (Zinčenko a Vergiles, 1975). Řešení problémů se tak stává jakousi „činností ve vnitřní rovině nebo činností s obrazem situace“. Výsledkem této činnosti je **vhled**, který má percepční a motorický kód. Sama restrukturační obrazu se uskutečňuje pomocí zástupných percepčních aktů. Subjekt musí umět manipulovat s obrazy tak, aby se objekty tvořící problémovou situaci mohly projevovat svými různými vlastnostmi a vztahy. Vizualizace vystupuje často ve formě jednoduchých schémat, v nichž mohou být kódovány i vysoce teoretické abstraktní problémy, ale zřejmě není možné převádět veškeré abstrakce na názorné obrazy. Názornými obrysy lze překonávat některé rozpory dané ve vnímání: tak např. filozof G. Berkeley (1710) tvrdil, že si můžeme představit trojúhelník v „jisté schematické názornosti“, ačkoli jsou různé druhy trojúhelníků (A. Messer, 1934). Důležité ovšem je, aby v obrysové představě byly zahr-

nuty podstatné znaky objektu, jeho varianty. R. Arnheim (1971), významný psycholog výtvarného umění, pokládá vnímání za tvořivý proces a uznává rozdíly ve vnímání a myšlení jen tehdy, je-li problém postaven jako příjem a zpracovávání informací; tvrdí, že již „vizuální percepce je vizuální myšlení“. Proti obrazům stojí nenázorné prvky obsahu myšlení, pro něž N. Ach vytvořil termín „Bewusstheiten“ (povědomí v plur.). Byly identifikovány z introspekce pokusných osob, které popisovaly své myšlenkové pochody při řešení různých problémů.

Pojmově logické myšlení. Na vyšší vývojové úrovni se myšlení přetváří v proces operování s pojmy. Pojmy reprezentují vývojově vyšší kognitivní prvky, abstrakta, v nichž je obsaženo zobecněné poznání, které je verbalizováno. V logice jsou **pojmy** definovány jako pojmenování pro určité objekty a jejich třídy na základě podstatných společných znaků, které je současně odlišují od jiných objektů a jejich tříd (např. pojmy náčelník generálního štábu české armády a náměstek ředitele Spolany, lidé a zvířata). R. Meili (1967) upo-

s pojmy vede k transformaci poznání k jeho dokonalejší formě. Psychologickou definici pojmu podává H. J. Aebi (1987): Pojmy reprezentují „kategorizování objektů a událostí na základě znaků a vztahů, které jsou společné předmětům vnímání, nebo jsou individuem posuzovány“. Aebi k tomu dodává, že pojmy jsou ponejvíce opatřovány symboly, resp. jmény. V tomto smyslu je nutno rozlišit pojmy jako obsahy poznání a slova, která tyto obsahy označují („slova jako nálepky pojmů“). L. S. Vygotskij a jiní rozlišují **přirozené a převzaté pojmy**: První si jedinec již jako dítě vytváří sám na základě zobecnění vlastních zkušeností, druhé přebírá jako nositele určitého významu v procesu vzdělávání. Přesnost vymezení pojmů má různé stupně a jen některé pojmy lze přesněji definovat. Nenázornost pojmu je jeho předností, neboť umožňuje větší zobecnění, a proto i poznávání pomocí pojmů je hlubší (V. Tardy, 1957). V pojmech zobecněné poznání se uplatňuje v operacích s pojmy, které tvoří soustavu reprezentující určitý model skutečnosti. Příklad ukazuje, že pojmy tvoří soustavu:

Systém pojmů

zorní na to, že pojmy mohou být definovány též operacemi a vztahy k jiným pojmům; jde však jen o jiný aspekt výše uvedených kritérií. Pojmy jsou vyjadřovány slovy a slouží k označování věcí a sdělování, ale je v nich také zahrnuto – jak již bylo uvedeno – zobecněné poznání překračující názor, a tak operace

V poznání vystupující **chápání** je založeno na správném zařazení daného objektu v systému pojmů, tedy na správných asociacích kognitivních obsahů, které reprezentují „objektivní skutečnost“. Pochopit něco znamená identifikovat význam toho v systému významů daných strukturou pojmů. Experimentálně

se zkoumalo vytváření umělých pojmů, aby byly zjištěny principy pojmotvorného procesu (N. Ach, L. S. Vygotskij, 1932, C. L. Hull, 1920), resp. tzv. **učení se pojmům**. Ukázalo se, že se zde uplatňují abstrakce, srovnávání, zobecňování a třídění, tedy základní myšlenkové operace, které se uplatňují i v operacích s pojmy. Avšak, jak namítá R. Meili (1967), pojmem se v těchto výzkumech rozumí reakce na podstatné podobnosti objektů, nikoli „myšlenkový obsah“, který je podstatou pojmů. Abstrakce a zobecňování se objevují již ve vnímání na úrovni fyzických vlastností objektů. Vývojově vyšším jevem závislým na osvojení jazyka je **sémantická generalizace** (G. H. Razran, 1949, 1939, A. G. Ivanov-Smolenskij, 1951, 1963) založená na generalizaci významů: Podmíněná reakce na určitý konkrétní objekt se rozšiřuje z tohoto objektu na jeho název a naopak; dalším případem je rozšíření z jednoho názvu na druhý podle jejich pojmové příbuznosti (např. z názvu „špaček“ na „vrabec“ nebo z „vrabec“ na „pták“). Za **základní myšlenkové operace** se pokládají abstrakce a zobecňování, analýza a syntéza, srovnávání a třídění. Tento komplex operací vytváří vzájemně závislé vztahy mezi jednotlivými operacemi, které v tomto smyslu představují jakousi vnitřní dynamiku myšlení. Vedle toho se v myšlení uplatňují **operace s pojmy** na základě logických principů: souzení a usuzování, indukce a dedukce. Soudy vznikají spojováním pojmů tak, že se v tomto spojení něco vypovídá (např. „měď je kov“); úsudky vznikají spojováním soudů tak, že se z těchto spojení vyvozují určité závěry. Nejběžnější formou úsudku je tzv. **kategorický sylogismus**. Jde o deduktivní úsudek, jehož závěr vyplývá ze vztahu dvou predikátů, z nichž jeden vypovídá něco o rodu, druhý o druhu; co platí o rodu, platí pak i o druhu:

Měď je kov.

Kovy jsou vodiči elektřiny.

Závěr: Měď je vodičem elektřiny.

Vedle principů formální logiky, které většina lidí neovládá a jimž je tedy nutné se učit, se uplatňuje tzv. **psychologika**, tj. psychologicky determinované usuzování, které je v rozporu s formálně logickými závěry. Lze říci, že lidé myslí spíše psychologicky než logicky. Projevuje se to např. tendencí k nesprávnému obrácení soudů: tak třeba soud „všechna X jsou Y“ je

psychologicky ekvivalentní se soudem „všechna Y jsou X“, ačkoli takový obrat je logicky nesprávný. Některé problémy lze řešit úsudkem i názorem, resp. kombinací obojího. Obvyklý je postup od abstraktního principu k jeho konkretizaci. Pojmově logické myšlení lze označit různými způsoby – jako operaci s pojmy, s jazykovými znaky a symboly, jako činnost „vnitřní řeči“ atd. Je to vývojově nejvyšší a specifický lidský způsob myšlení, který se uplatňuje v řešení teoretických i praktických problémů.

Řešení problémů. Jak již bylo uvedeno, problém vzniká, když je dán cíl činnosti, ale chybí cesty k jeho dosažení; řešení problému je pak hledáním takových cest a vyřešení je jejich nalezením. Problémová situace je situace, která má být změněna v situaci žádoucí. Řešení problémů představuje ústřední téma psychologie myšlení, která zkoumá principy a způsoby tohoto řešení. Myšlení je obvykle definováno jako proces řešení problémů; v tom je spatřována jeho základní funkce. Dva základní **principy řešení problémů** formulují W. Schönplflug a U. Schönplflugová (1983) takto: 1. „K řešení problému lze dospět systematickým (a co možno úplným) variováním stavů v prostoru problému, užitím algoritmů (pevných pravidel řešení) a nasazením heuristik (pomůcek hledání a nalézání).“ 2. „Při řešení problémů kroky se získává proveditelné řešení přibývajícím konkretizací obecného principu řešení. Postup od abstraktních principů řešení ke konkrétním řešením se dá zobrazit formou kmene řešení („Lösungstammbaum“ – též „akční strom“).“ Schéma „kmene řešení“ podle uvedených autorů je zobrazeno na další stránce.

Základem řešení problémů je tedy **určení principu řešení a jeho konkretizace**, jak to empiricky zjistil již K. Duncker (1935) a jak to ukazuje uvedené schéma. Řešení „shora“ probíhá čtyřmi stadii: postavení problému, nalezení principu řešení, sukcesivní konkretizace tohoto principu, dosažení praktikability (Schönplflug, Schönplflugová). V Dunckerově úkolu – odstranit inoperabilní žaludeční vřed pomocí rentgenových paprsků tak, aby nedošlo k poškození okolní zdravé tkáně – vyjadřovaly pokusné osoby různé ideje: vést paprsky hrtanem, znecitlivět okolní zdravou tkáň injekcemi analgetika a další. Navržená řešení se dají roztrždit do tří skupin: vystřihávání se kontaktu paprsků se zdravou tkání, imunizace zdravé tkáně vůči

paprskům a snížení intenzity záření na cestě zdravou tkání. To jsou tři obecné principy řešení, z nichž každý může být dále precizován: např. zamezení kontaktu paprsků se zdravou tkání může být dosaženo užitím nějaké ochrany, třeba vedením paprsků k žaludku trubici. To jsou případy konkretizace; každý z nich může být dále rozveden podle schématu „kmene řešení“ až na úroveň cílového řešení, které splňuje všechny dané podmínky (odstranit vřed a nepoškodit okolní tkáň): je jím koncentrace několika slabých paprsků, vysílaných z různých úhlů, v místě vředu.

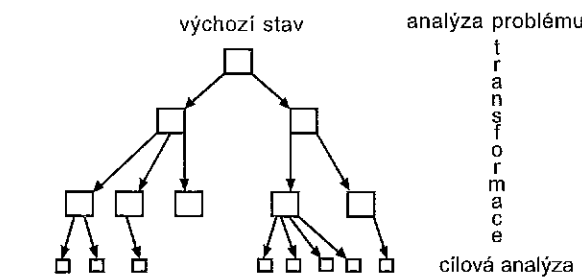

Schéma „kmene řešení“

Při řešení problémů se mohou uplatňovat **heuristické programy** (z řeckého heuréka, našel jsem) obsahující pravidla nacházení nových řešení – na rozdíl od algoritmů, které obsahují již známé způsoby řešení. Jedním takovým pravidlem např. je: „Začni nejprve analýzou cíle, a nikoli zkoumáním vstupních údajů.“ Pro různé činnosti však existují různá heuristická pravidla. Heuristiky určují, co a jakým způsobem má být přetvářeno, aby bylo dosaženo určitého výsledku (J. Koziellecki, 1976); jsou to v podstatě metody tvůrčí činnosti. Matematik G. Polya (1949, 1966, 1967) rozpracoval některé obecné heuristické principy. F. Loeser a D. Schulze (1976) za podstatné fáze heuristického programu považují: 1. vytyčení žádoucího stavu (to, co má být, čeho má být dosaženo), 2. hledání rozdílů mezi tím, co je, a tím, co má být, 3. hledání operátorů, které rozdíl mezi tím, co je, a tím, co má být, zmenšují, 4. užití těchto operátorů. Někteří psychologové se pokusili o kybernetické modelování na počítači, protože myšlení spočívá v přetváření informací. Heuristický program je pak z hlediska kybernetiky definován jako „takový program, který se při řešení složitých úkolů opírá o heuristiku“; jde o zásadu nebo strategii, jež „podstatným způsobem

zkracuje nalezení řešení složitých úkolů“ (E. Feigenbaum a D. Feldman, 1967). A. V. Brušlinskij však spatřuje základní problém v tom, zda lze tvůrčí myšlení rozložit na diskrétní prvky a zda je lze chápat jako lineární (aditivní) skládání těchto prvků (A. V. Brušlinskij, 1970). Také O. K. Tichomirov (1969) popírá kybernetickou možnost modelování tvůrčího myšlení a zdůrazňuje, že „psychologické a matematické aspekty řešení problémů nejsou stejnorodé“ a že „lidské a strojní heuristiky se nekryjí“. Ještě dál jde Brušlinskij, podle něhož se proces strojního zpracování informací redukuje na operace se symboly, přičemž tyto operace mají logicko-matematický charakter, vztahují se k jakýmsi „atomům“; myšlenkové akty jsou tu tedy chápány jako složeniny nejjednodušších elementů. Avšak, pokračuje Brušlinskij, ve skutečnosti nelze slovo identifikovat se znakem a myšlení s operacemi se znaky: „Pojem znaku je v oblasti matematické logiky nutný a velmi plodný, nikoli ale v psychologii... v průběhu myšlení není možná žádná záměna poznávaného objektu za odpovídající znak, symbol nebo systém znaků.“ Proto nemůže být proces myšlení nikdy nahrazen operacemi se znaky nebo slovy, každý objekt je ve svém obsahu nekonečně bohatší než jakýkoli systém slov či pojmů, který ho v řeči odráží. Podle Brušlinského je principem tvořivého myšlení a myšlení vůbec nalézání nového, avšak „v myslících strojích nevzniká principiálně nic nového“; stroj nepřesahuje rámec toho, co do něj bylo vloženo, a v tomto smyslu pak „v lůně každého myslícího stroje je vždy nějak ukryt člověk“, „myslící stroj nepřekračuje hranice instrukce a programy, které do něj byly od počátku vloženy“. Kybernetické modelování myšlení, zejména tvůrčího, ignoruje skutečnost, že toto myšlení je nelineární a nonaditivní; myšlení má „meteorologický charakter“, neboť je založeno na kombinaci mnoha elementů a jako proces je na vysokém stupni proměnlivý. Brušlinskij má v podstatě pravdu, avšak je nutné mít na vědomí, že teorie znaků zatím nejlépe, i když jistě nikoli plně, postihuje povahu myšlení a že také člověk ze sebe nemůže vydat víc, než co do něho „vloží“ zkušenost. Tichomirov postihuje zde analyzovaný **problém vztahu myšlení a jeho kybernetického modelování** v následujících výroci: „Stroj vykonává operace ve smyslu logicko-matematickém, a nikoli konkrétně psychologickém.“ Jakmile se uplat-

ňují mimologické způsoby myšlení, stroj selhává, např. „reprezentace šachových pozic v činnosti stroje je nadměru ubohá“. Lze říci, že mechanismy regulace vyhledávacích činností v procesu řešení problémů ve strojích nejsou identické s těmi, které používá člověk. V polemice s M. M. Bongardem (1967), který hájí možnost kybernetického modelování myšlení, dospívá Tichomirov k závěru, že „technický systém by mýsl, kdyby řešil nejen tytéž problémy jako člověk, ale kdyby to činil stejně tak jako člověk“; a dodává: nazývat činnost počítače myšlením je stejně nevhodné jako nazývat letadlo ptákem.

Pokud řešitel problému neprovede důkladnou analýzu problémové situace a nedospěje ke stanovení principu řešení, může uplatňovat to, co se nazývá **metoda pokusu a omylu** a co je charakteristické pro senzomotorické myšlení zvířat, ale i pro lidi, kteří řeší problémy bez znalosti jejich struktury (např. snaží se opravit hodinky, aniž by měli jakékoli znalosti o jejich konstrukci a mechanismu). Je to metoda zdlouhavá a pracná, která nemusí vést k dosažení cíle, protože je založena na zdlouhavém utlumování neúčelných operací a náhodné volbě dalších. V podstatě jde tedy při řešení problémů o to, najít vhodné **operátory řešení**, tj. takové slovní či motorické reakce, takové problémovou situaci restrukturující akty, které zajišťují dosažení cíle, tj. vyřešení problému. Tomuto postupu nezřídky brání tzv. **funkční fixace**, tj. ulpívání na funkci určitých předmětů, které je provázáno neschopností použít předmět s konvenčně vymezenou funkcí také k něčemu jinému než k realizaci této jeho konvenční funkce: např. kladivo slouží k zatloukání hřebíků, ale lze ho použít také jako páku, těžátko, klín a mnoha dalšími způsoby.

P. Oléron (1968) shrnuje **podmínky řešení problémů** takto: 1. Podmínky vázané na objekty tvořící danou problémovou situaci, resp. prvky, které v ní vystupují; patří sem např. i způsob, jakým je problém formulován (při zadání), a v neposlední řadě i množství materiálu daného v problémové situaci, složitost její struktury a další. 2. Podmínky vázané na subjekt, které jsou vyjadřovány různými tendencemi, jako je např. faktor „vnitřního omezení“ čili funkční fixace, faktor motivace a další. 3. Aktivita subjektu: „subjektu se daří řešit předložený problém jen do té míry, do jaké je aktivní, zasahuje do předložených prvků

a transformuje je“, tedy plánovitá a systematická aktivita. 4. Využití informací: „čím větším počtem informací o problému subjekt disponuje, zvláště o metodách jeho řešení, tím lehčeji k řešení dospívá“. Obecně řečeno, jde o určitou míru poučenosti, vědomosti a dovednosti či znalosti. 5. Metoda: organizovaná a plánovitá činnost je úspěšnější než neorganizovaná a bezplánovitá, jako je např. metoda pokusu a omylu. Někteří autoři (J. S. Bruner, 1956, J. Koziellecki, 1975, a další) používají pojem **strategie řešení problémů**, který byl původně užíván v teorii her, kde se jím rozumí optimální postupy v určité situaci, resp. optimální rozhodování; pojem strategie zavedl do psychologie myšlení již O. Selz (1922). J. Koziellecki (1975) definuje psychologickou strategii jako „soubor pravidel, o něž se opírají výběry různých činností v době řešení problémů“, a rozlišuje tři třídy psychologických strategií: 1. Strategie opírající se o zásadu pravděpodobnosti, která vychází z hypotézy řešení, která se zdá být nejpravděpodobnější a která je v případě neúspěchu nahrazena jinou hypotézou. 2. Strategie „polovinová“ spočívající v konstrukci řešení, které vylučuje vždy polovinu možností (např. při systematickém hledání skrytého předmětu). 3. Strategie pokusů a omylů založená na náhodných postupech, které chybí pravidla a v níž se uplatňuje spíše jen „hádání“. Kromě toho existují kombinované strategie. Další strategie se týkají situací konfliktních a bezkonfliktních, jistých a nejistých (rizikových) atd. V řešení problémů se podstatně uplatňuje **faktor učení**; k řešení problémů je třeba určitých zkušeností, jak ve formě vědomostí, tak i znalostí a praxe, což vše je výsledkem učení; avšak řešením problémů se jedinec také učí, a to především jak problémy řešit, takže se při řešení problémů může uplatňovat i generalizace podnětů a reakcí z podobných problémových situací v minulosti. Osvojené algoritmy řešení jsou nicméně vzácné, obvykle člověk disponuje jen určitými poznatky z fyziky, chemie, biologie a jiných věd, které musí umět na řešení problémů aplikovat, ale i to je funkcí učení stejně jako řešení určitého problému např. pomocí jednoduché trojčlenky. A. Newell a H. A. Simon (1972) rozlišují následující **fáze řešení problému**: 1. Orientačně analytická (aktivní zpracování, modelování problémové situace). 2. Strategicko-operační (utváření hypotézy, resp. metody, strategie

řešení). 3. Synteticko-verifikační (ověřování hypotézy řešení).

Myšlení a emoce. Vztah obou těchto psychických funkcí je často chápán jako vztah protikladů, ve skutečnosti však je to spíše vztah dvou komplementárních funkcí; racionální a emocionální jsou dva aspekty téže jednotné činnosti, v níž ovšem může za určitých okolností jedno dominovat nad druhým (čistě racionální a na druhé straně tzv. katathymní myšlení). Empiricky bohatě založenou analýzu funkčního spojení myšlení a emocí podal O. K. Tichomirov (1969), který soudí, že vztah mezi emocemi a myšlením patří k nejkomplikovanějším psychologickým otázkám, ale současně ukazuje, že vztah mezi city a myšlením nemusí být jen vztahem protikladů, nýbrž i vztahem, v němž city myšlení aktivují a zaměřují. To je vyjádřeno již v termínech „autistické“ a „katathymní“ myšlení (E. Bleuler, 1928, E. Kretschmer, 1963), které znamenají myšlení zcela ovládané emocemi, což Tichomirov nemá na mysli. Myšlení je koneckonců vždy prostředkem, poznávání slouží primárně nacházení prostředků k dosažení cíle, kdežto emoce se vztahují především k cílům, i když nikoli jenom k nim, neboť určité prostředky, i když jsou účinné, může subjekt z citových důvodů odmítnout použít („hnusí se mu“, „má odpor“ k jejich použití). Také určité cíle lze ovšem odmítnout z rozumových důvodů, např. jako nedosažitelné, riskantní atd., avšak konečným aspektem jednání jsou tu vždy emoce, neboť cokoli člověk činí, činí pro určitý druh uspokojení, tj. pro dosažení určitého emočního stavu. Tichomirov uvažuje spíše o vlivu emocí při řešení problémů; tento vliv zkoumal při řešení různých šachových úloh. Na základě získaných výsledků pak dospěl k závěru, že emoce hrají v průběhu řešení problémů různé regulativní role. Emocionální aktivaci lze v tomto smyslu považovat za nutnou složku činnosti zaměřené na řešení problémů; emoce nejsou k myšlení jen přidruženy, ale ovlivňují jeho průběh, **emocionální aktivace** má důležitou funkci, je nutným předpokladem „produktivní intelektuální činnosti“ (tj. tvořivého myšlení). Souvisí zejména s nalezením základního principu řešení, což lze podle Tichomirova interpretovat dvojím způsobem: 1. pokusná osoba hledá princip řešení a ihned se u ní vytváří stav emocionální aktivace, 2. stavy emocionální aktivace jsou smíšený se samotným procesem řešení problémů. Tichomirov

pak, vycházejí z rozboru hlasitého myšlení, velmi ilustrativně ukazuje, že funkce emocí v řešení problémů se dá srovnat se známou hrou na skrývačku, kde hledání je usměrňováno verbálními signály protihráče „přihovívá“, resp. „chladno“. Objevují se při tom následující alternativy: buď se princip řešení nachází nejprve v neverbální rovině a pak je verbalizován (v tom případě je emocionální aktivace indikátorem řešení nalezeného, ale dosud neverbalizovaného), nebo emocionální aktivace předchází neverbalizované řešení a připravuje je. Aktivací signál vystupuje jako „nespecifický signál stop“ a naznačuje, kde je nutné hledat to, co ještě nebylo nalezeno; je to vlastně jakási „emocionální anticipace řešení“, kterou Tichomirov nazval „pocit blízkosti řešení problému“. Emocionální aktivace vytváří lepší předpoklady pro činnost mozku, není-li příliš vysoká ani příliš nízká, vyjadřuje také subjektivní hodnotu určitého směru hledání a je spojena s „nekonkretizovanou anticipací řešení“. „Při řešení komplikovaných myšlenkových úloh vykonávají emoce funkci heuristik“, což odpovídá názoru P. V. Simonova (1966), že emoce generují „užitečné šumy“ čili „psychické mutace“, i názoru N. M. Amosova (1964) o působení emocí na paměť tím, že aktualizují určité a tlumí jiné vystupování vědomostí (informací); emoce tedy facilitují nebo blokují přísun určitých informací nutných pro řešení problému, nebo naopak pro řešení neadekvátních.

Tvořivé myšlení. Tento druh myšlení, založený na nalézání nových způsobů řešení, je vyvoláván tzv. tvůrčími problémy, které jsou podle J. Kozeleckého (1976) charakterizovány následujícími znaky: 1. jsou objektivně nové, 2. jsou uznávány za společensky důležité, 3. jsou otevřené, často špatně vymezené a spojené s nedostatečnými informacemi, 4. jsou spojovány s tzv. divergentními situacemi, v nichž existuje více možných správných a hodnotných řešení. Tvořivým myšlením není jakákoli originalita, nýbrž originalita společensky hodnotná, což je ovšem spíše kritérium historické, o čemž svědčí fakt, že řada génů byla uznána až dlouho po jejich smrti. J. P. Guilford (1957) určil **faktory tvořivého myšlení** a definoval je výkony v psychologických testech, jimiž se tento druh myšlení měří; tomu ovšem předchází určité – v daném případě operativní – pojetí tvořivého myšlení:

- slovní plynulost: subjekt má rychle vyjmenovat slova začínající nebo končící určitou hláskou;
- ideální plynulost: subjekt si má rychle vybavit určité objekty nebo prostředky (např. vodní dopravní prostředky nebo vše, čím lze např. otevřít konzervu);
- spontánní obrazová flexibilita: subjekt má rychle dospět k optické inverzi určitého obrazce (má si např. představit daný obrazec z jiného úhlu pohledu);
- spontánní sémantická flexibilita: subjekt si má rychle vymyslet variantu k nějaké povídce, k nějakému tvrzení, návrhu apod.;
- asociální plynulost: subjekt si má rychle vybavit asociace k určitému podnětu (např. nacházet k daným slovům jejich synonyma nebo protiklady, doplňovat ve větě chybějící slova nebo sestavit rychle větu ze skupiny písmen tak, aby každé slovo této věty začínalo daným písmenem);
- expresivní plynulost: subjekt má rychle vyjádřit působivý dojem z určitého podnětu (např. co v něm vyvolává exponovaná skvrna);
- obrazová adaptivní flexibilita: subjekt má restaurovat dané obrazce, např. známé zápalkové hlavolamy (z určité sestavy zápalek má třeba ubráním dvou sestavit obrazec o třech čtvercích);
- symbolická adaptivní flexibilita: subjekt má provést nějakou sémantickou transformaci (např. určit rychle různé významy určitého objektu v určité situaci);
- figurální a sémantická elaborace: subjekt má zpracovat originálním způsobem nějaký námět, dokreslit figuru, vymyslet postup apod.;
- „originalita“: subjekt si má vymyslet něco originálního (např. definovat originálně, co je manželství, nebo si vymyslet nepravděpodobné důsledky nějaké činnosti).

Z uvedeného je patrné, že se v tvořivém myšlení podstatně uplatňuje způsobilost označovaná jako flexibilita (ohybnost, pružnost) kognitivních procesů a fantazie. Obecnější **charakteristiku tvořivého myšlení** podal J. Kozelecký (1976): 1. Tvořivé myšlení se uskutečňuje heuristickou metodou, která umožňuje redukovat náhodné hledání a celkově je usnadňuje (tato heuristika je někomu tak říkajíc dána, jiný se v ní musí cvičit). 2. V procesu tvořivého myšlení velmi pravděpodobně vystupuje jev inspirace (náhlého objevu) spíše než v jiných druzích myšlení, přičemž tato inspirace může vystoupit v různých fázích myšlení. 3. Tvoření myšlení je dlouhodobým procesem, může trvat

i řadu let (např. A. Einstein se zabýval svou teorií pole asi 30 let). B. Ghiselin (1963) rozlišuje **stupně tvořivosti**: nižší tvoří přechod od reproduktivního myšlení k produktivnímu a spočívá spíše jen v kombinaci toho, co je známo, kdežto vyšší stupeň směřuje vždy k objevu něčeho zcela nového. Často se zdůrazňuje nevědomý zdroj tvořivosti.

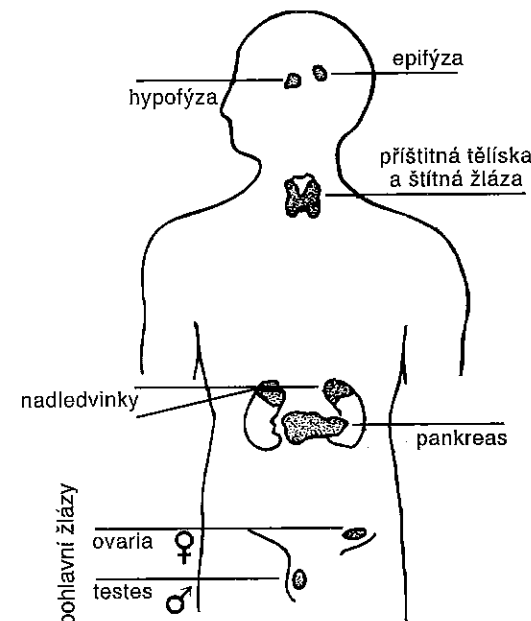
Intuice. Protikladem myšlení postupujícího vědomě v krocích až ke konečnému výsledku je myšlení probíhající zčásti pod úrovní vědomí a vyúsťující v náhlém objevu výsledku – první je diskurzivní, druhé intuitivní myšlení. Nověji se intuitivním myšlením zabýval J. A. Ponomarev (1972), podle něhož je zdrojem intuice „odraz vedlejšího produktu činnosti“; v myšlení se uplatňuje „bezdělně, neuvědoměle získaná zkušenost“, která jako by byla vnucena věcmi, s nimiž se jedinec dostal do styku, a která se pak jaksi nevědomě zapojuje do procesu řešení problému a determinuje náhlé objevení se nápadu (vhledu). V širším pojetí je intuice chápána jako bezprostřední náhlé poznávání, resp. poznání spočívající na vnitřní, blíže neurčitelné organizaci materiálu předmětu poznávání a vyjádřené často v mimopojmové, obtížně verbalizovatelné formě, přičemž obsah intuice má akcent evidentnosti (M. J. Borel, 1987). V tomto smyslu je pak sporné, zda Ponomarev zkoumal vůbec intuici, či spíše jen nevědomou inspiraci analogií. V intuici se uplatňuje inkubace, počáteční zabývání se problémem, které je při těžkostech posunuto do nevědomí (subjekt se problémem zabývá dále, aniž si to uvědomuje) a v němž se uplatňují „jakési zprostředkující procesy“ připravující pozdější náhlé (tj. do vědomí vstoupivší) řešení (J. Hadamard, 1945).

Literatura

- Bruschlinski, A. W., Tichomirov, O. K.: Zur Psychologie des Denkens, Berlin 1975. Fischel: Mohou zvířata myslet?, Praha 1975. Hołas, E.: Myślenie, Bratislava 1970. Duncker, K.: Zur Psychologie des produktiven Denkens, Berlin 1935. Kozelecký, J.: Zagadnienia psychologii myślenia, 1976. Mayer, R. E.: Thinking, problem solving, cognition, New York 1983. Newell, A., Simon, H. A.: Human problem solving, Englewood Cliffs, N. J. 1972. Rubinštejn, S. L.: O myślení a způsoboch jeho výskumu, Bratislava 1960. Seidel, R.: Denken-Psychologische Analyse der Entstehung und Lösung von Problemen, Frankfurt/Main 1976. Vinacke, W. E.: The psychology of thinking, New York 1952.

Nervová soustava – její stavba a činnost

Adaptaci organismu na životní podmínky zajišťuje u výše vyvinutých živočichů nervová soustava, která se sama vyvíjí od jednoduchého síťovitého typu u vývojově nižšího druhu živočichů až ke složitějšímu typu s centrální řídicí složkou, mozkem. Nejvyššího stupně vývoje dosahuje nervová soustava u člověka. Za základní funkce nervové soustavy lze považovat její koordinační a řídicí činnost; nervová soustava je funkčně nadřazena všem orgánům těla, analyzuje a syntetizuje informace přicházející z vnějšího světa i z vnitřního prostředí organismu (analyticko-syntetická činnost) a na této bázi zajišťuje jednotnou odpověď organismu na situaci, v níž se nachází (integrační činnost). Spolu se systémem žláz s vnitřní sekrecí vytváří nervová soustava tzv. **neuroendokrinní systém**,

Systém žláz s vnitřní sekrecí

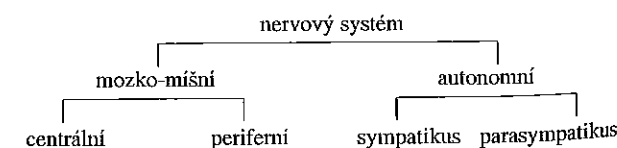
jehož integrovanou činností se vytváří neurohumorální regulace činnosti organismu. Nervová soustava je svou řídicí činností funkčně nejvyšším orgánem celého organismu a její činnost je často srovnávána s činností telefonní centrály nebo, což je případnější,

s organizací nějakého provozu. Taková řídicí činnost předpokládá příjem informací, jejich centrální zpracování a na základě toho pak vypracování účelné adaptivní odpovědi. K tomu je nutná struktura, tvořená následujícími základními složkami: 1. receptory (umožňujícími příjem informací), 2. aferentními dráhami (umožňujícími dopravu informací do centra), 3. centrem vybaveným analyzátory a rozhodovacími instancemi, kde se pak došlé informace přepojují na podněty k výkonným orgánům, 4. eferentními dráhami (vedoucími impulsy k výkonným orgánům, tj. žlázám a svalům), 5. efektoři, tj. výkonnými orgány realizujícími adaptivní činnost. Je třeba dodat, že se tyto děje odehrávají na pozadí určitých vnitřních stavů, jako jsou např. fyziologické potřeby organismu, a že se zde tedy uplatňují vnitřní podmínky či vnitřní prostředí organismu, které (tak jako vnější životní prostředí) je zdrojem vnitřních podnětů, má své vnitřní receptory a své vnitřní aferentní a eferentní dráhy i své autonomní centrum. Tak lze obecný **model činnosti nervového systému** vyjádřit jednoduchou formulí, která je analogická modelu psychické činnosti:

$$S \rightarrow (I) \rightarrow R$$

(přičemž S je stimulace, I vnitřní podmínky a R výsledná reakce). Proces **adaptace** pak znamená jen pasivní přizpůsobení organismu vnějším vlivům, nýbrž zahrnuje, zejména u člověka, také aktivní přetváření životního prostředí. Vyjdeme-li nyní z toho, že základním aspektem tohoto procesu je příjem a zpracování informací, můžeme o nervové soustavě říci, že je to orgán příjmu a zpracování informací z externího a interního prostředí organismu, který na základě zpracovaných informací řídí činnost jeho výkonných orgánů i činnost organismu jako celku.

Stavba nervové soustavy člověka. Nervový systém člověka je vývojově nejvyšším, tj. také funkčně nejdokonalším typem nervové soustavy, protože je vybaven funkčně diferencovaným a výkonným centrem, mozkem. Nervový systém lze dělit na několik funkčních oddělení:

Stavbu nervového systému jako celku a jeho jednotlivých oddělení ukazují příslušné obrázky doprovázené stručným vysvětlením. Zde podáváme **funkční charakteristiku struktur nervového systému**:

Struktura	Funkce
periferní nervový systém	spojuje smyslové orgány (receptory) zachycující informace z vnějšího světa, ale také vnitřní orgány s centrem nervového systému
autonomní nervový systém	analyzuje impulsy z vnitřního prostředí organismu, z jeho tkání, a řídí činnost vnitřních orgánů
sympatikus	řídí výdej energie (uvolňuje cukr do krve, zvyšuje krevní tlak a příliv krve do svalů), stimuluje činnost vnitřních orgánů
parasympatikus	řídí procesy restaurující zásoby energie (snižuje krevní tlak, intenzitu činnosti srdce, odvádí krev ze svalů k zažívacímu systému), zpomaluje činnost vnitřních orgánů
centrální nervový systém	na různých úrovních zpracovává interní a externí informace a podílí se na vypracování reakcí
pátevní (spinální) mícha	přepojuje informace z receptorů do vyšších ústředí mozku a naopak z mozku k efektorům, vytváří určité druhy reflexů
prodloužená mícha	„vitální centrum mozku“, kontroluje činnost srdce, plic, krevní tlak, dýchání, spánek
mozeček (cerebellum)	podílí se na regulaci pohybů a svalového napětí
střední mozek	reguluje reflexy vidění, slyšení, zahrnuje retikulární formaci, která aktivuje činnost mozkové kůry
hypothalamus	reguluje činnost autonomní nervové soustavy, integruje reflexy a výraz emocí, obsahuje centra jedení, agrese, sexu a dalších fyziologických potřeb
thalamus	„velká převodní stanice mozku“, dává emoční akcent senzorickým procesům, které převádí do vyšších složek mozku
limbický systém	podílí se rozhodujícím způsobem na utváření emocí a na řízení autonomního nervového systému
mozkové hemisféry	nejvyšší složka stavby mozku, obsahuje centra smyslových orgánů (analyzátory) a pohybů, řídí vývojově vyšší psychické procesy (myšlení), úmyslné pohyby, obsahuje centrum řeči; vývojově a funkčně nejvyšší částí je mozková kůra

Stavebním prvkem nervové soustavy, resp. nervové tkáně, již je tvořena, je **nervová buňka, neuron**, skládající se z těla a výběžků dvojího druhu: neuritů (axonů) a dendritů. Jde o **nervová vlákna**, z nichž axony vodí nervové impulsy do jiné buňky a dendrity z jiné buňky (axon tvoří jediný, dendrity více výběžků); axony, které jdou k jiným nervovým a dalším buňkám svalovým, jsou zde zakončeny tzv. terminálními knoflíky, odkud jsou předávány přímo impulsy hladkým a kosterním svalům. Nervové impulsy procházející axony přecházejí na jiný neuron prostřednictvím zvláštních spojení, která se nazývají **synapse**, ve kterých se rozhoduje, zda bude nervový impuls nervové buňce předán, či nikoli. Rozhoduje o tom depolarizace postsynaptické membrány, která je v doteku s dendritem nervové buňky, k níž nervový impuls směřuje. Počet nervových buněk v lidském mozku se odhaduje na 150 miliard.

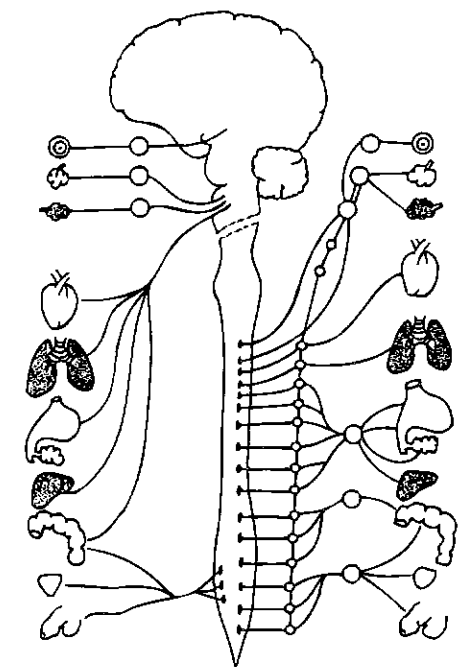

Schéma stavby lidské autonomní nervové soustavy

Axony (neurity) a dendrity spojují tedy jednak jednotlivé neurony, jednak neurony s receptory a efektoři. Funkčně se toto spojení realizuje příjmem a dalším vedením nervových vzruchů (impulzů, akčních potenciálů).

Jak již bylo uvedeno, vývojově a funkčně nejvyšším orgánem nervové soustavy člověka je **mozek**, v němž se uskutečňuje nejsložitější analyticko-syntetická činnost, tj. analýza přijatých informací a jejich syntéza, nutná pro vypracování adaptivní odpovědi. Ve stavbě mozku se zásadně rozlišuje **část korová**, asi 2–5 mm silná vrstva šedé hmoty mozkové, pokrývající závitě zbrázděnou plochu hemisfér (polokouli) velkého mozku. Obsahuje asi 12–15 miliard neuronů, z nichž každý může mít mnoho synapsí, některé z nich až několik tisíc. J. C. Eccles (1953) prokázal, že se synapse mohou vytvářet učením. Mozková kůra (cortex) je vůbec vývojově nejvyšší částí mozku a uskutečňuje se v ní nejsložitější psychické procesy. Vedle fyziologických center smyslových orgánů a center slyšené a mluvené řeči obsahuje také důležité **asociační oblasti**, zahrnující asi tři čtvrtiny mozkové kůry. V těchto oblastech se uskutečňuje integrace různých senzorických vstupů: zatímco neurony v analyzáto-rech reagují jen na určitý druh senzorického vstupu, neurony v asociačních oblastech reagují obvykle až na

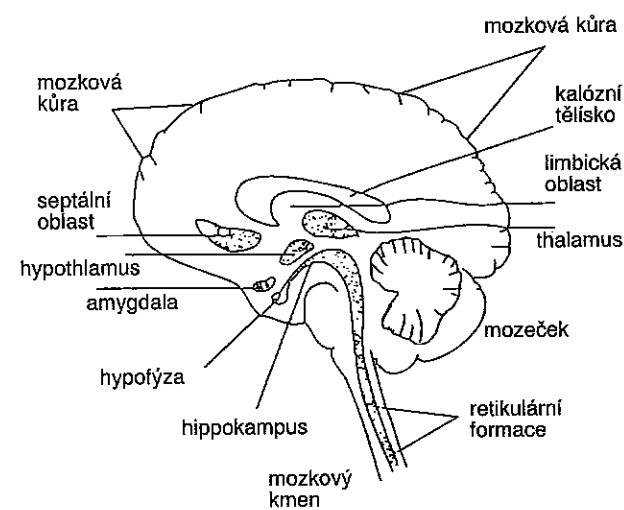

Schéma stavby lidského mozku

tři druhy impulzů (na dotek, zvuk a světlo). Některé neurony asociační oblasti nereagují na senzomotorické stimuly vůbec a předpokládá se, že slouží skladování informací (paměť), procesům učení, interpretaci impulzů a dalším funkcím, které se podílejí na utváření nejsložitějších psychických procesů, zejména

myšlení. Činnost mozkových hemisfér vyznačuje tzv. **lateralita**, tzv. funkční dominance jedné hemisféry nad druhou (projevující se motorickým „praváctvím“ nebo „leváctvím“). Z určitých objevů se odvozuje **funkční specializace** jedné i druhé mozkové hemisféry: Obě hemisféry jsou spojeny tzv. kalózním tělesem (corpus callosum) a jsou-li protětin odděleny, vykazuje každá z nich specifické funkce, které se za normálních okolností doplňují a vytvářejí integrované psychomotorické reakce. Funkční zvláštnosti každé z obou hemisfér prokázal R. W. Sperry se svými spolupracovníky (1968). Senzorické vstupy se v kůře hemisfér promítají překříženě (tj. levá polovina těla se promítá do pravé hemisféry a naopak). Toto překřížení se projevuje i v programování činnosti: např. pravá

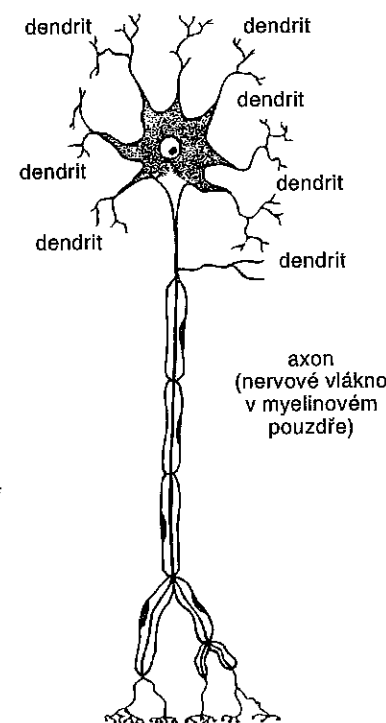

Schéma nervové buňky a nervových vláken

hemisféra programuje pohyby levé ruky a naopak. Levou hemisféru, v níž se nacházejí řečová centra, nazývá Sperry „mluvící hemisférou“.

Empiricky zjištěné rozdíly ve funkci obou hemisfér podle J. C. Ecclese (1973) podává následující tabulka:

dominantní hemisféra	subdominantní hemisféra
spojení s vědomím	žádné takové spojení
verbální činnosti	neverbální činnosti
„lingvistický popis“ abstrakce	„muzikální“ obrazy
pojmové podobnosti	vizuální podobnosti
časová analýza	časová syntéza
analýza detailů	„holistické obrazy“
aritmetický a počítačový typ činnosti	geometrický a prostorový typ činnosti

Principiálně je dominantní hemisféra racionální, verbální, analytická a sekvenciální, aritmetická, zatímco podřízená hemisféra má především „vysoce vyvinutý smysl“ pro obrazy a vzory (např. skládat z barevných kamínků mozaiku), je opticky a muzikálně nadaná (Eccles). Za normálních okolností, jak již bylo poznamenáno, však obě hemisféry pracují jako celek, jejich specifické komplementární funkce se integrují, a umožňují tak adaptivní reakce (např. pojmenování viděného objektu, což při oddělení obou hemisfér – tzv. split-brain – za určitých podmínek není možné).

V soulase s názory neurofyziologa Ch. Sherringtona (1940) vyslovil J. C. Eccles (1953, 1973) postulát, že se v mozku nachází místo, prostřednictvím něhož působí „duch“ na mozek (Eccles chápe **mozek jako nástroj** činnosti jakési „duchovní síly“). Dokládá to jednak poznatky, že při oddělení mozkových hemisfér jedna z nich zůstává vědomá, druhá, subdominantní, nevědomá (neschopná vytvářet verbalizované souvislosti), jednak tím, že nervovými mechanismy nelze vysvětlit vývojově vyšší psychické děje, zejména volní jednání a tzv. vyšší city. Podle jeho názoru mohou být místem styku „ducha“ s mozkem tzv. moduly, zvláštní vertikální struktury neuronů, sloupce tisíců nervových buněk, kterých je asi čtyři miliony a které jsou uloženy v asociačních oblastech mozkové kůry dominantní hemisféry. Tyto „moduly“, které mohou generovat nekonečný počet časoprostorových vzorců, mohou být „otevřeny“ nebo „uzavřeny“ interakcím „ducha“ s mozkem prostřednictvím synapsí. Eccles proto nazývá tuto strukturu „liaison-brain“ (z franc. liaison, spojení). Zatím však zůstává tento názor pouhou hypotézou. Názory na **vztah mozku a psychiky** jsou různé (→ Psychika), zdá se však, že zatím převažuje **hypotéza psychoneurální identity** (H. Feigl,

1967). Ta vyjadřuje vztah nervové aktivity a vědomí: nervová aktivita a procesy vědomí jsou dvě stránky jedné věci, je tu jen fenomenální rozdíl z hlediska způsobu pozorování (neurofyziolog „vidí“ hmotné děje, psycholog pozoruje nehmotné fenomény). Ne všechny nervové děje jsou však uvědomovány, a tak jen některé nervové děje jsou současně ději psychickými. Tytéž procesy pak popisuje neurofyziologie jinou terminologií než psychologie.

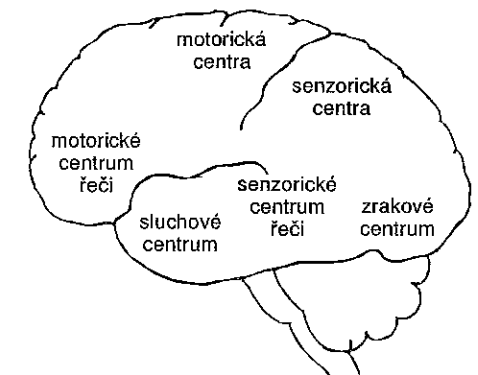

Schéma lokalizace senzomotorických funkcí lidského mozku

Vztah mozku a vědomí, resp. mozku a psychiky či „duše a těla“ je stále předmětem diskusí. V užším smyslu reprezentuje vědomí (stav bdělosti, resp. pozornosti) určitou úroveň aktivace mozku senzorickou stimulací a vlivem tzv. retikulární formace mozkového kmene (aktivace). Vztah vědomí, pojatého jako intrapsychická aktivita vůbec, k mozku je složitější. W. H. Calvin (1993) si klade otázku, zda je také myšlení vysvětlitelné mechanismy nervového dění a zda může být modelováno na počítačích, jejichž konstrukce je analogická struktuře neuronálních sítí, které jsou schopny učení. Vyslovuje přesvědčení, že také myšlení, resp. vědomí vůbec, má své základy v biochemických procesech a elektrických prouděch v mozku. Podobně G. M. Edelman (1993) uvádí, že mozek je vysoce komplexní bio-computer, že je to systém, který se sám zdokonaluje a že materiální svět neurobiologie a nemateriální svět psychiky spolu korespondují. Také v mozku se uplatňuje princip selekce, dochází ke konkurenci mezi funkčními prvky a vítězí ty, které dosahují optimální adaptace organismu; úspěšné komplexy neuronů zlepšují svou čin-

nost, funkčně se prosazují a vytvářejí vlastní program. Jiný významný neurofyziolog F. Crick (1994) říká: náš duch, tj. chování našeho mozku lze vysvětlit ze vzájemného působení neuronů a dalších buněk a z jim příslušejících molekul. D. C. Dennett (1994) zase uvádí, že vědomí je software a je evolučně před-programováno na biologickém hardwaru, tj. na nervové soustavě. Proti tomu stojí již uvedený názor J. C. Ecclese (1994), který chce sesadit materialismus z trůnu a „znovu dosadit duchovní já jako vládce mozku“, tzn. že mozek je tu chápán jako nástroj duchovního činitele. Z faktu, že z dosud známých principů a mechanismů činnosti mozku nelze odvodit složitě

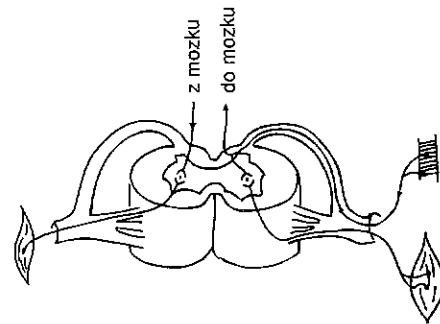
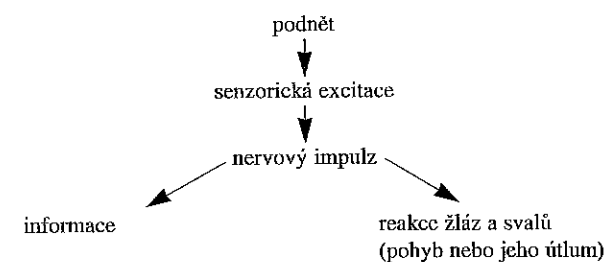

Schéma míšních reflexů

projevy psychiky, neplatí nutně, že tu jde o činnost dvou různých podstat ve smyslu karteziánského dualismu. Tělo působí na psychiku a psychika na tělo, obojí, tělesné a psychické jevy, nervová činnost a psychické děje, je odlišné fenomenálně, ale tento **fenomenální dualismus** nepoukazuje, jak již bylo uvedeno, na dualismus podstat. Postulát duchovního činitele však není méně logický než postulát materialistického monismu.

Činnost nervové soustavy člověka. Nervová tkáň (buňky, neurony) se vyznačuje způsobilostí k dráždivosti, která je spojena s generováním nervových vzruchů (impulzů, akčních potenciálů); tyto **nervové vzruchy** jsou vodivými nervovými vlákny přenášeny mezi nervovými buňkami a z nervových buněk na buňky hladkého a kosterního svalstva, jejichž stimulací vyvolávají jeho pohyby. Činnost nervové soustavy je činnost neuromotorická a její dynamika je dána pohybem nervových vzruchů a excitací nervových a svalových buněk, což se v rovině psychologického pohle-

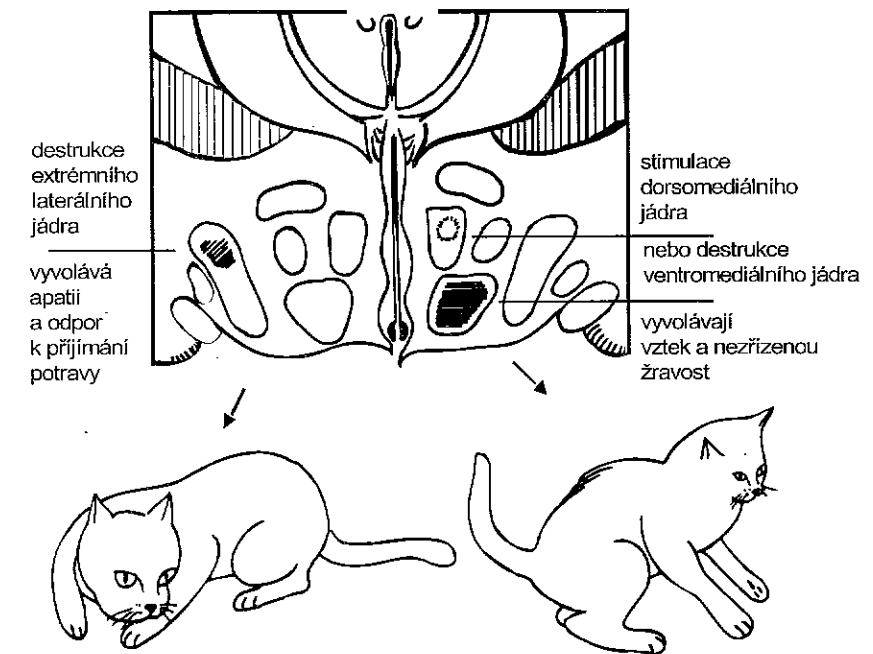
du projevuje jako **prožívání a chování** individua, jako komplexní aktivita psycho-fyzické povahy, jejíž regulační funkce spočívá v úpravě účelných vztahů mezi jedincem a jeho prostředím. V tomto smyslu je dnes **činnost nervové soustavy** chápána jako zpracovávání informací z vnitřního a vnějšího prostředí organismu, považovaného za psycho-fyzický funkční celek; smyslem této činnosti je adaptace. Ve své podstatě jde o **reflexní činnost**, tj. činnost, jejímž funkčním prvkem jsou reflexy, tj. neurofyziologicky pojaté reakce (odpovědi) individua na určité vstupní podněty. Z obsahového hlediska jsou základními prvky této činnosti **informace** (přijímané a vydávané), které jsou zakódovány ve vzorcích nervových impulzů a senzorických excitací. Její podstatou je proto následující řetěz dějů:

Funkčním prvkem nervové činnosti je, jak již bylo uvedeno, **nervový impuls**, jehož podstatou jsou chemické a bioelektrické změny v neuronech a v nervových vláknech; šíří se rychlostí 0,5 až 120 m/sec, přičemž má stálou kvalitu a velikost, jeho intenzita je dána jeho frekvencí a počtem nervových vláken, které „zasáhl“. Nervové impulzy jsou jedinou „řečí“, které mozek používá (J. C. Eccles, 1973). Šíření nervových vzruchů mezi neurony umožňuje **přenos na synapsích**: nervový vzruch pronikne k synapsi a uvolňuje zde určitý druh tzv. neurotransmiterů (transmisních substancí – různé neurony produkují různé transmise-ry). Tzv. postsynaptická membrána obsahuje specializované receptory pro transmisní substance, ovlivňující propustnost synaptické membrány pro nervový vzruch, který bude buď propuštěn k dendritu, na nějž je synaptická membrána napojena, nebo nebude propuštěn. Mezi nejznámější **neurotransmitery** patří: norepinephrin (má obecně tlumivý efekt na procesy v mozku a míše, ale podněcuje činnost srdce, cév,

střev a urogenitálního systému); acetylcholin (trans-miter impulzů do dalších částí nervového systému); dopamin (vyvolává efekty podobné norepinephrinu). Přenos spočívá v elektrochemické změně klidového potenciálu na depolarizaci synaptické membrány, kde

ných elektroencefalogramem jako vlny čtverého druhu, z nichž každá má svou charakteristickou frekvenci. Obraz bioelektrické aktivity mozku vytváří tzv. elektroencefalogram, přičemž různé charakteristiky elektroencefalogramu korespondují s různými stavy

Ilustrace experimentů s elektrostimulací různých částí mozku

se rozhoduje o předání nebo útlumu nervového vzruchu. Tyto děje se odehrávají v nepředstavitelně malých mikroprostorech tisíců milimetrů. V nervových impulzech jsou zakódovány informace o vnitřním a vnějším prostředí organismu; ve vzorcích nervových impulzů zakódované informace jsou pak v mozkových centrech dekodovány. Je to postup analogický fungování televizoru, v němž také dochází k dekodování impulzů, ovšem elektromagnetických, a k jejich „překladu“ do systému obrazů a zvuků.

Jak probíhá **činnost mozku**, není přesně známo. Mozek je chápán jako „černá skříňka“ (black box) a na to, co se v něm děje, se vysuzuje ze vztahů mezi jeho „vstupy“ a „výstupy“ (tj. stimulací a reakcí), přičemž jak senzorické vstupy, tak i výstupy ve formě pohybových a žlázových reakcí musí být dostatečně kontrolovatelné. Navenek je pozorovatelná **elektrická aktivita mozku** (H. Berger, 1927), která se projevuje kolísáním slabých elektrických potenciálů zachycova-

vědomí (spánkem, bděním, vzrušením, napjatou pozorností atd.). Dnes se předpokládá, že různé EEG-rytmy (tj. obrazy elektroencefalogramu) jsou vyvolávány zejména podkorovými centry (např. „alfa-rytmy“ thalamem) a ovšem i činností korových buněk mozku. Velmi rozšířené je **srovnávání činnosti mozku a počítače**, neboť se tu objevují určité analogie. Počítače (computery) napodobují některé činnosti mozku (např. logické myšlení, racionální rozhodování aj.), a jsou proto označovány jako „elektrické mozky“. Existují počítače, které mohou měnit své programy na základě „zkušenosti“ (učící se automaty) nebo řídit jednoduché chování uměle konstruovaných kvaziorganismů (např. elektronická želva G. Waltera). Existují zde i určité analogie strukturální (elektronické sítě s přepojovacími prvky, receptory a efekty atd.). Jsou zde však i podstatné rozdíly, především materiálové (biochemické substance mozku, kovové elektronky a polovodiče počítače); i když počítače vykazují nesmírně

nost, funkčně se prosazují a vytvářejí vlastní program. Jiný významný neurofyziolog F. Crick (1994) říká: náš duch, tj. chování našeho mozku lze vysvětlit ze vzájemného působení neuronů a dalších buněk a z jim příslušejících molekul. D. C. Dennett (1994) zase uvádí, že vědomí je software a je evolučně před-programováno na biologickém hardwaru, tj. na nervové soustavě. Proti tomu stojí již uvedený názor J. C. Ecclese (1994), který chce sesadit materialismus z trůnu a „znovu dosadit duchovní já jako vládce mozku“, tzn. že mozek je tu chápán jako nástroj duchovního činitele. Z faktu, že z dosud známých principů a mechanismů činnosti mozku nelze odvodit složité

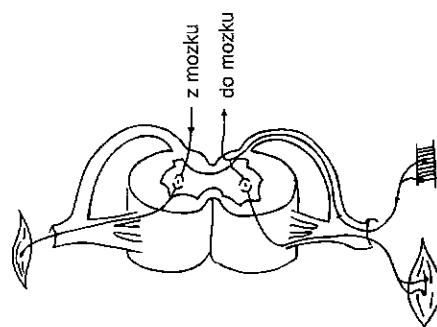
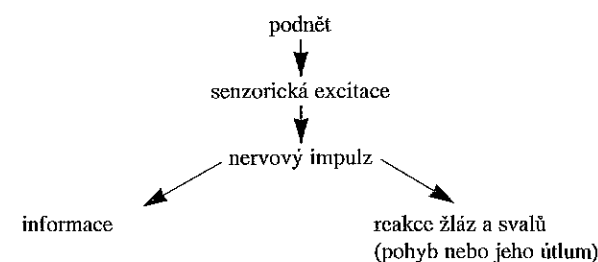

Schéma míšních reflexů

projevy psychiky, neplyne nutně, že tu jde o činnost dvou různých podstat ve smyslu karteziánského dualismu. Tělo působí na psychiku a psychika na tělo, obojí, tělesné a psychické jevy, nervová činnost a psychické děje, je odlišné fenomenálně, ale tento **fenomenální dualismus** nepoukazuje, jak již bylo uvedeno, na dualismus podstat. Postulát duchovního činitele však není méně logický než postulát materialistického monismu.

Činnost nervové soustavy člověka. Nervová tkáň (buňky, neurony) se vyznačuje způsobilostí k dráždivosti, která je spojena s generováním nervových vzruchů (impulzů, akčních potenciálů); tyto **nervové vzruchy** jsou vodivými nervovými vlákny přenášeny mezi nervovými buňkami a z nervových buněk na buňky hladkého a kosterního svalstva, jejichž stimulací vyvolávají jeho pohyby. Činnost nervové soustavy je činnost neuromotorická a její dynamika je dána pohybem nervových vzruchů a excitací nervových a svalových buněk, což se v rovině psychologického pohle-

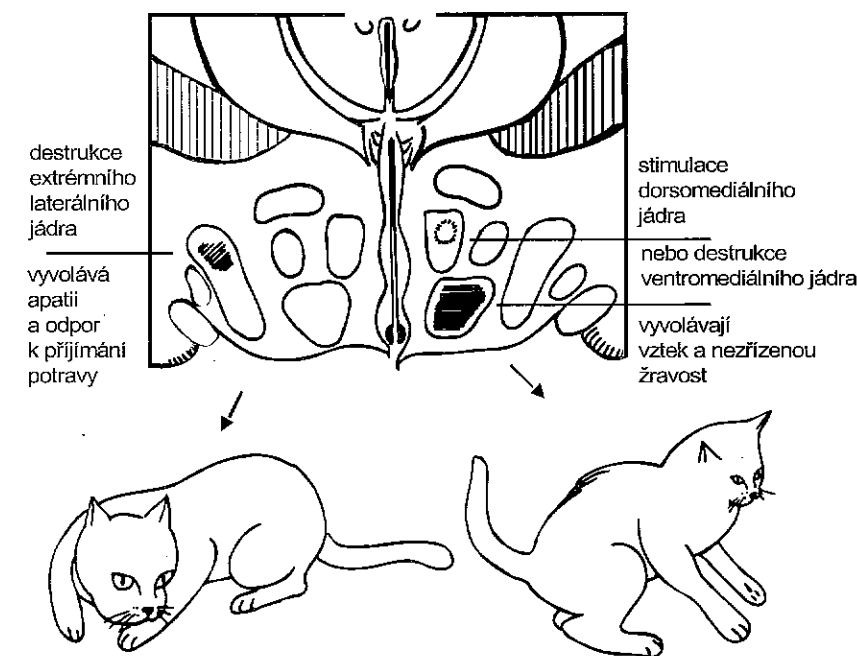
du projevuje jako **prožívání a chování** individua, jako komplexní aktivita psycho-fyzické povahy, jejíž regulativní funkce spočívá v úpravě účelných vztahů mezi jedincem a jeho prostředím. V tomto smyslu je dnes **činnost nervové soustavy** chápána jako zpracovávání informací z vnitřního a vnějšího prostředí organismu, považovaného za psycho-fyzický funkční celek; smyslem této činnosti je adaptace. Ve své podstatě jde o **reflexní činnost**, tj. činnost, jejímž funkčním prvkem jsou reflexy, tj. neurofyziologicky pojaté reakce (odpovědi) individua na určité vstupní podněty. Z obsahového hlediska jsou základními prvky této činnosti **informace** (přijímané a vydávané), které jsou zakódovány ve vzorcích nervových impulzů a senzorických excitací. Její podstatou je proto následující řetěz dějů:

Funkčním prvkem nervové činnosti je, jak již bylo uvedeno, **nervový impuls**, jehož podstatou jsou chemické a bioelektrické změny v neuronech a v nervových vlákních; šíří se rychlostí 0,5 až 120 m/sec, přičemž má stálou kvalitu a velikost, jeho intenzita je dána jeho frekvencí a počtem nervových vláken, které „zasáhl“. Nervové impulzy jsou jedinou „řečí“, které mozek používá (J. C. Eccles, 1973). Šíření nervových vzruchů mezi neurony umožňuje **přenos na synapsích**: nervový vzruch pronikne k synapsi a uvolňuje zde určitý druh tzv. neurotransmiterů (transmisních substancí – různé neurony produkují různé transmise). Tzv. postsynaptická membrána obsahuje specializované receptory pro transmisní substance, ovlivňující propustnost synaptické membrány pro nervový vzruch, který bude buď propuštěn k dendritu, na nějž je synaptická membrána napojena, nebo nebude propuštěn. Mezi nejznámější **neurotransmitery** patří: norepinephrin (má obecně tlumivý efekt na procesy v mozku a míše, ale podněcuje činnost srdce, cév,

střev a urogenitálního systému); acetylcholin (transmitter impulzů do dalších částí nervového systému); dopamin (vyvolává efekty podobné norepinephrinu). Přenos spočívá v elektrochemické změně klidového potenciálu na depolarizaci synaptické membrány, kde

ných elektroencefalografem jako vlny čtverého druhu, z nichž každá má svou charakteristickou frekvenci. Obraz bioelektrické aktivity mozku vytváří tzv. elektroencefalogram, přičemž různé charakteristiky elektroencefalogramu korespondují s různými stavy

Ilustrace experimentů s elektrostimulací různých částí mozku

se rozhoduje o předání nebo útlumu nervového vzruchu. Tyto děje se odehrávají v nepředstavitelně malých mikroprostorech tisícín milimetru. V nervových impulzech jsou zakódovány informace o vnitřním a vnějším prostředí organismu; ve vzorcích nervových impulzů zakódované informace jsou pak v mozkových centrech dekodovány. Je to postup analogický fungování televizoru, v němž také dochází k dekodování impulzů, ovšem elektromagnetických, a k jejich „překladu“ do systému obrazů a zvuků.

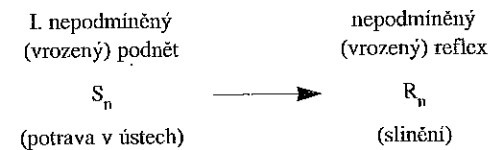
Jak probíhá **činnost mozku**, není přesně známo. Mozek je chápán jako „černá skříňka“ (black box) a na to, co se v něm děje, se vysuzuje ze vztahů mezi jeho „vstupy“ a „výstupy“ (tj. stimulací a reakcí), přičemž jak senzorické vstupy, tak i výstupy ve formě pohybových a žlázových reakcí musí být dostatečně kontrolovatelné. Navenek je pozorovatelná **elektrická aktivita mozku** (H. Berger, 1927), která se projevuje kolísáním slabých elektrických potenciálů zachycova-

vědomí (spánkem, bděním, vzrušením, napjatou pozorností atd.). Dnes se předpokládá, že různé EEG-rytmy (tj. obrazy elektroencefalogramu) jsou vyvolávány zejména podkorovými centry (např. „alfa-rytmy“ thalamem) a ovšem i činností korových buněk mozku. Velmi rozšířené je **srovnávání činnosti mozku a počítače**, neboť se tu objevují určité analogie. Počítače (computery) napodobují některé činnosti mozku (např. logické myšlení, racionální rozhodování aj.), a jsou proto označovány jako „elektrické mozky“. Existují počítače, které mohou měnit své programy na základě „zkušenosti“ (učící se automaty) nebo řídit jednoduché chování uměle konstruovaných kvaziorganismů (např. elektronická želva G. Waltera). Existují zde i určité analogie strukturální (elektronické sítě s přepojovacími prvky, receptory a efekty atd.). Jsou zde však i podstatné rozdíly, především materiálové (biochemické substance mozku, kovové elektronky a polovodiče počítače); i když počítače vykazují nesmírně

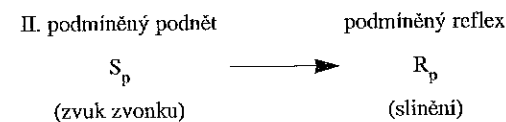
rychlé výkony (např. početní), vykazuje zase mozek výkony mnohem jemnější a některé z nich (zejména tvořivé myšlení) se dosud nedají na počítačích modelovat. Proto lze pouze připustit, že činnost mozku a počítačů je jen v některých směrech analogická.

Za funkční element v činnosti nervové soustavy je pokládán **reflex** jako zákonitá odpověď orgánu, resp. organismu, na určitý druh stimulace; činnost nervové soustavy je v tomto smyslu chápána jako reflexní činnost. To je přístup čistě neurofyziologický, resp. neurologický, nikoli však už neuropsychologický, neboť psychická činnost nemá povahu mechanické skladby reflexů, a proto neplatí ani teze S. L. Rubinštejna (1961), že „reflexní činnost mozkové kůry je zároveň činností nervovou i psychickou“. Reflexy mohou být složkou psychických aktivit (např. orientační reflex je složkou pozornosti, reflexní erekce je složkou erotického chování), avšak zda lze psychické jevy vysvětlit jako činnost reflexů, je sporné: reflexy jsou mechanismy, psychické děje jsou složitější reakce. Tzv. **reflexní oblouk** je tvořen následujícími složkami: 1. transformace podnětu v excitaci v receptoru, 2. po zakódování informace v nervových impulzech vedení těchto vzruchů aferentními nervovými drahami do míchy a mozku, 3. centrální zpracování, 4. předání výsledné informace prostřednictvím nervových vzruchů eferentními nervovými drahami k výkonným orgánům, 5. transformace vzruchů, např. ve svalovou kontrakci (W. Haschke, 1980). Za důležitý článek reflexní činnosti se pokládá **zpětná vazba**, tj. informace o účinku produkované odpovědi, která je opět centrálně zpracována a v případě „neúspěchu“ odpovědi vyvolává její korekci (např. reflexní zaostřování obrazu objektu na sítnici). Některé reflexy jsou organizovány na úrovni míchy, jiné na úrovni různých podkorových center. Rozlišují se **vegetativní reflexy**, organizované na úrovni prodloužené míchy a regulující tělesnou teplotu, výměnu energií (např. dýchání) a další procesy, dále **motorické reflexy**, které jsou součástí výstavby pohybových komplexů, tj. chování, jež má však i nepohybové komponenty (sekrece). Z vývojového hlediska se rozlišují **vrozené (nepodmíněné) a naučené (podmíněné) reflexy**; první probíhají jako preformované a druhé jako naučené odpovědi organismu na určité podněty. V prvním případě jde o podněty vrozené, ve druhém o podněty, které získaly signál-

ní funkci tím, že opakovaně předcházely vrozeným podnětům vyvolávajícím reakci, která byla zpevněna, takže podmíněné reflexy jsou vlastně reakcí na signály. Jejich vznik lze schematizovat takto:

Např. zvuk zvonku vyvolává vrozeně orientační reakci, ale nikoli slinění; ve vztahu k němu je to neutrální podnět. Je-li však v experimentální situaci spojován s vrozeným podnětem, např. s podáváním potravy tak, že podání potravy krátce předchází, dojde k asociaci zvuku zvonku a podání potravy. Zvuk zvonku bude signálem podání potravy, a stane se tak podmíněným podnětem (S_p) pro reflex slinění, který se tím stává podmíněnou reakcí (R_p) vyvolávanou zvukem zvonku. Výsledek je tedy následující:

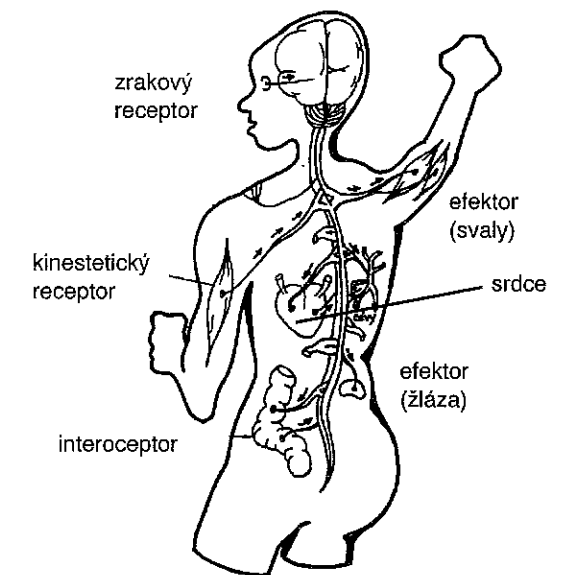
To je schéma vzniku jednoduchého podmíněného reflexu, který objevil I. P. Pavlov (1913) a který se může stát východiskem vytváření podmíněných reflexů vyšších řádů. **Podmíněné reflexy vyššího řádu** jsou vlastně podmíněně podmíněné reflexy vznikající tím, že se s podmíněnými podněty asociují další, do té doby neutrální podněty, které se tak stávají signály signálů a vyvolávají pak určitou podmíněnou odpověď. Podmíněné reflexy jsou výsledky procesu **podmiňování**, ale jen tzv. klasického druhu, který byl popsán výše. Existují různé **druhy vrozených reflexů**; podle jejich biologických funkcí se obvykle třídí na 1. **potravové reflexy** (související s přijímáním a zpracováváním potravy), 2. **obrané reflexy** (související s vyhýbáním se a s odstraňováním škodlivých a bolestivých podnětů), 3. **pohlavní reflexy** (související s činností pohlavních orgánů), 4. **orientační reflexy** (související s orientací, resp. identifikací biologického významu náhlých, silných a neobvyklých podnětů), 5. **pátrací reflexy** (související s vyhledáváním potravy,

sexuálního partnera atd.), 6. **statokinetické a lokomoční reflexy** (související s udržováním rovnováhy těla a s jeho pohyby v prostoru). Příklady vrozených (nepodmíněných) reflexů: vylučování slin a žaludečních šťáv, rozšiřování a zužování krevních vlásečnic, kýchnutí, mrknutí, erekce penisu a klitoris, obrát hlavy směrem k silnému zvukovému podnětu, reflexní pohyb sloužící k obnovení rovnováhy atd.

V činnosti nervové soustavy se uplatňuje tzv. **dominanta** (termín zavedl A. A. Uchtomskij, 1923), definovaná jako „dočasně převládající reflektorní systém, který v této době určuje činnost nervového systému“ (V. S. Rusinov, 1969). Jedná se tedy o určité zaměření reflexní činnosti mozku, které je dáno aktualizací určité potřeby (vnitřního motivačního stavu) nebo úkolu (motivujícího vnějšího činitele). Se vznikem určité dominanty (např. potravní, sexuální, obranné) je spojena zvýšená vzrušivost vůči významným podnětům (potravním, sexuálním, signalizujícím nebezpečí), zatímco reaktivita na jiné podněty je snížena nebo zcela potlačena. Dominanta (dnes hovoříme spíše o stavu motivace) je výrazným příkladem intervence vnitřního stavu organismu v jeho reflexní činnosti. Psychické struktury jsou v nervové soustavě reprezentovány soustavou vzájemně propojených neuronů, což se označuje jako tzv. **nervové okruhy**, tj. propojené sítě neuronů, které jsou izomorfní psychickým procesům, stavům a dispozicím. Rozlišují se **protookruhy**, tj. vrozené a z nich učením transformované **metaokruhy** programů psychických reakcí. Nervové okruhy tvoří neurofyziologický podklad psychické činnosti.

Neurohumorální regulace. Nejvyšším funkčním systémem integrujícím činnost organismu je nervová soustava, nižší úroveň integrace reprezentuje **endokrinní systém**, tj. systém žláz s vnitřní sekrecí, který na základě uvolňování hormonů do extracelulární tekutiny, odkud přecházejí do krevního oběhu, reguluje určité životní procesy (výživa, růst) a vyladuje organismus k určitým aktivitám (např. u volně žijících zvířat pohlavní hormony v krvi disponují organismus k sexuálnímu chování). Tzv. **neurosekrety** působí přímo na činnost nervové soustavy a některé hormony, např. noradrenalin, přímo ovlivňují určité druhy chování, např. agrese. Tzv. **neurosekrece** se vztahuje na přímé nervové řízení hormonální sekrece; neurosekreční hormony jsou produkovány zejména hypofý-

zou a hypothalamem. Protože nervové procesy a hormony působí komplementárně, je nejvyšší úroveň regulace činnosti organismu označována jako **neuroendokrinní systém**; rozhodující úloha tu však připadá nervové soustavě. Poměrně nedávno byly v mozku

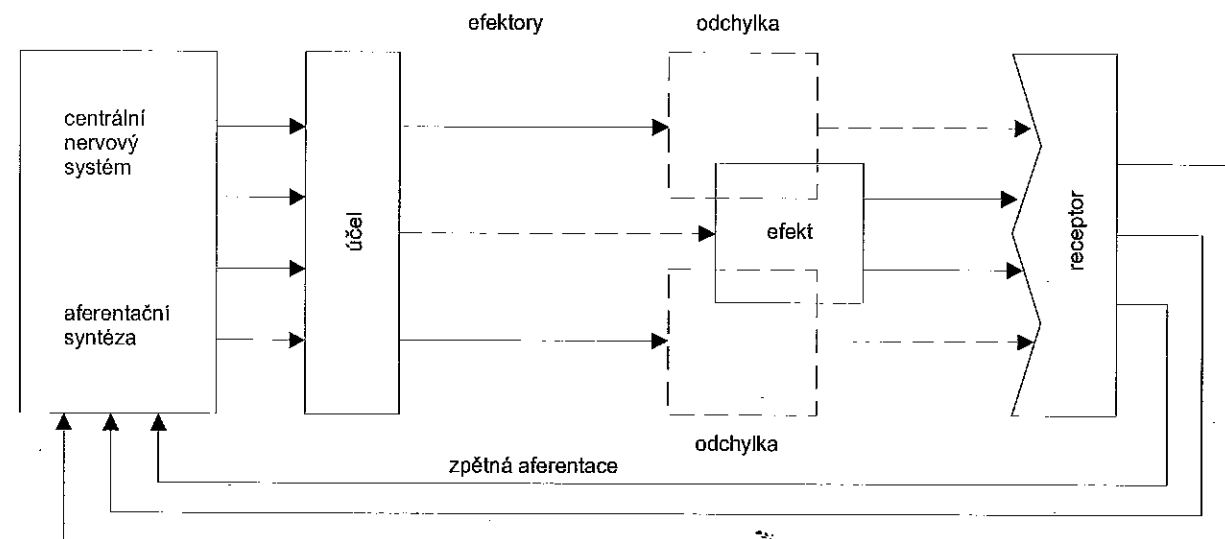

Soustava receptorů a efektorů

člověka i některých druhů zvířat zjištěny zvláštní chemické substance zvané **endorfiny** (vnitřní morfin) a v postsynaptických receptorech tzv. opiové receptory, substance podobné morfiu, resp. opiu. Nejprve byla substance podobná morfiu izolována z mozkomíšního likvoru (1975), a soudí se proto, že tělo může produkovat jakési vlastní opiáty; jejich produkcí reaguje na dlouhodobé bolesti. Tzv. **enkefaliny** (zvláštní druh peptidů, podobně jako endorfiny) tlumí na synapsích přenos bolestivých impulzů. Funkce endorfinů však není ještě zcela jasná. Jinými, ale zvnějšku působícími, chemickými substancemi jsou **feromony** působící na čich a vyvolávající sexuální excitaci; uplatňují se zejména v sexuálním chování zvířat, podle některých názorů jsou však i činitelem sexuální atraktivity u lidí.

Modely činnosti mozku. Podle J. Z. Younga (1964) je možné nervový systém popsat jako **homeostat**, tj. jako regulační aparát udržující určitý optimální, resp. naprogramovaný stav organismu. Srovnáme-li pak

nervový systém s termostatem, nacházíme zde následující funkční elementy: 1. detektory registrující změny ve vnitřním a vnějším prostředí, 2. systém drah předávající signály těchto změn do centra, kde se uskutečňuje jejich zpracování a kde se vypracovává odpověď organismu determinovaná udržováním, resp. restaurací vnitřní rovnováhy, 3. systém drah předávající signály z centra k efektorům, 4. efektor, tj. svaly a žlázy uskutečňující reakci organismu, 5. program, který charakterizuje popisovaný systém obecně, a program speciální, který vyjadřuje úroveň činnosti systému (např. u termostatu úroveň teploty). K tomu jako zvláštní složka přistupuje zpětná vazba, která je zde zahrnuta v detekční činnosti. Podle K. H. Pribrama

Anochinův model funkčního systému lidského mozku

(1966, 1971) je mozek v podstatě **hologram**, který je součástí světového hologramu. Holografie je definována jako metoda zobrazování a hologramy, výsledky této metody, jako prostředky skladování informací prostřednictvím sítě vzorců interference, které představují interakce frekvencí energie, např. světelných vln (J. Welwood, 1982). Matematicky formuloval princip holografie D. Gabor (1947), ale prakticky byla tato metoda realizována o řadu let později až s použitím laserových paprsků. Umožňuje mimo jiné z každé části holograficky zobrazeného objektu rekonstruovat tento objekt jako celek; hologram objektu je dán uskladením interferenčních vzorců světelných

vln a jejich pozdější projekci. Jako příklad se uvádí: Hodíme-li do rybníka hrst kaménků, každý z nich po dopadu na hladinu vyvolá kruhovitě se šířící vlnění vody, přičemž se tato vlnění různě překrývají; kdybychom si nyní představili, že hladina v tomto okamžiku zamrzne, je to analogie hologramu. Vzorce interference nemají žádnou podobnost se zobrazovaným objektem, ale fyzikálně jej nicméně reprezentují; obraz objektu je tedy možné z těchto vzorců rekonstruovat – a jak již bylo poznamenáno, z každé části hologramu lze rekonstruovat obraz jako celek, neboť v každé části hologramu jsou obsaženy informace o jeho objektu jako celku. Podle Pribrama mozek pracuje podle principu holografie, což lze prokázat zejména na fy-

ziologii vnímání a paměti. Již K. S. Lashley (1927 a pozd.) prokázal, že zkušenost učících se pokusných krys je jaksi uložena v celém jejich mozku, neboť i drastickou dekortikalizací těchto zvířat nebylo jejich naučené chování podstatně narušeno. Einsteinův žák, americký fyzik D. Bohm (1950), vytvořil pak holografický model univerza, který velmi připomíná ezoterickou tezi starých hermetiků a gnostiků, že „vše je ve všem“. Bohmovo pojetí světa jako hologramu mělo velký vliv na Pribramovo myšlení, oba na toto téma publikovali společnou práci (1976). Není možné podat zde v detailech Pribramovo holografické pojetí mozku; publikoval je mimo jiné ve své populární práci

o jazycích mozku (Languages of the brain, 1971, rusky Jazyky mozku, 1975). Podstatou je idea, že také mozek matematicky zpracovává vlny vystupující jako změny potenciálů na konci nervových vláken v oblasti přepojovacích neuronů: nervové impulzy slouží k zakódování informace jako signálu, kdežto pro holografickou činnost mozku je rozhodující zpracovávání přibývání a ubývání nervových potenciálů (vln). Pribram to dokládá výsledky řady neurofyzilogických experimentů, na něž se odvolává ve výše uvedeném díle.

Vynikající ruský neurofyzilog P. K. Anochin (1975) vytvořil **model mozku jako aparátu samoregulace**, který také označuje jako „funkční systém“ a který vysvětluje integrační činnost mozku pomocí několika neurofyzilogických konceptů. Strukturní jednotku kteréhokoli funkčního systému tvoří dva „bloky“: 1. aparát aferentní syntézy a 2. aparát akceptoru výsledků činnosti. Funkční strukturu aparátu aferentní syntézy pak tvoří: 1. dva druhy dějů, které vycházejí z vnitřního prostředí organismu, tj. a) dominující motivace daná aktuální potřebou a její spojení s homeostázou a b) paměť, tj. v engramech zafixovaná individuální zkušenost; 2. dva druhy událostí, které se odehrávají ve vnějším prostředí, tj. a) situace daná excitačními a inhibičními komponentami a b) stimulus, který plní roli „spouštěcí aferentace“ (poukova-ja aferentace). Svůj model „funkčního systému“ chápe Anochin jako „fyzilogickou architekturu aktu chování“. První etapou zpracování informace v mozku je tzv. aferentní syntéza: informace, které došly do mozku, jsou zde zakódovány v nervových impulzech a zpracovávány z hledisek „co“, „jak“ a „kdy“, tj. z hledisek vyjadřujících základní parametry chování (co organismus odpoví, jak odpoví a kdy). Taková syntéza je předpokladem vytvoření adaptivní reakce, která má nastolit soulad mezi potřebou a programem činnosti a dále shodu mezi danou situací a minulou zkušeností individua z podobných situací. Uskutečňuje se zde tedy výběr aktu chování z obrovského množství pohybových možností. Chování je určováno souhlasností nebo rozporností dvou modelů – „toho, co má být“ a „toho, co se stalo“, což zajišťuje zpětná vazba pomocí tzv. „akceptoru činnosti“, kde dochází ke srovnávání „modelu očekávané činnosti“ s „modelem uskutečňované činnosti“, v němž hrají důležitou roli

emoce a orientační reakce, která nastupuje vždy, když se objeví nesoulad mezi programem a skutečnými výsledky činnosti, anebo náhlý, nový, neočekávaný podnět. Aparát situační aferentace vytváří „nervový model situace“; „spouštěcí aferentace“ vystupuje, když je dán podnět signalizující vhodnost realizace chování. Situační aferentace tedy určuje, co má organismus činit, spouštěcí aferentace pak, kdy to má činit. Paměť je komponentou aferentní syntézy a její podstata je biochemická. Dominantní motivace je určována aktuální potřebou, která má dva zdroje: 1. hormonální a metabolické děje, 2. předcházející zkušenost. To znamená, že odráží nejen vnitřní fyziologický stav organismu, ale i sociální situaci jedince. Motivační stav se v mozku asociuje se vzorcem uspokojení dané potřeby, a dostává tak svůj konkrétní předmět i program činnosti; kromě toho dostává i určitý „příděl energie“. Vystoupení potřeby signalizuje stav porušení homeostázy, a uspokojení potřeby má tedy funkci restaurace homeostázy. Anochinův model činnosti mozku zahrnuje řadu psychologických konceptů (motivace, emoce) a je v tomto smyslu zatím nejpropracovanějším pokusem vysvětlit výstavbu chování na základě souladu základních neurofyzilogických a psychologických faktů.

Vývoj nervové soustavy. Nervová soustava jako materiální substrát a orgán procesů adaptace má u různých živočišných druhů různou úroveň vývoje, a tedy i různou stavbu. Její nejjednodušší forma se objevuje u nezmarů a sasanek jako síťové uspořádání nervových vláken a rozptýlených neuronů, bez speciálních center (G. Z. Roginskij, 1951). Vývojem se začíná nervová tkáň v určitých místech koncentrovat a vzniká typ gangliové nervové soustavy (např. u červů), která už funguje dokonaleji, protože umožňuje určitou úroveň koordinace reakcí. Nervová soustava obratlovců se již skládá z míchy a mozku, a umožňuje tak dokonalejší analyticko-syntetickou činnost, tj. dokonalejší zpracovávání informací, a tím i pružnější adaptaci na měnící se životní podmínky (situace). Zárodky mozkové kůry se objevují až u ryb. Nejvyšší úroveň vývoje dosahuje mozková kůra a nervová soustava vůbec u člověka. Nicméně „vývoj nervové soustavy neprobíhá rovnoměrně, přímočaře“; struktura nervové soustavy se stává složitější, ale jsou zde i různé odchylky a zjednodušení (Roginskij).

Literatura

Dézi, I.: Tajemný mozek, Praha 1976. Bloom, F. E., Lazerson, A., Hofstadter, L.: Brain, mind and behavior, New York 1985. Eccles, J.: The understanding of the brain, New York 1973. Haschke, W.: Grundzüge der Neurophysiologie, 2. vyd. Jena 1980. Koukolík, F.: Mozek a jeho duše, Praha 1995. Restak, R. M.: Geheimnisse des menschlichen Gehirns, München-Landsberg am Lech 1989. Rexrodt, F. W.: Gehirn und Psyche, Stuttgart 1981. Roth, G.: Das Gehirn und seine Wirklichkeit, Frankfurt/Main 1994. Schmidt, E. (vyd.): Grundriss der Neurophysiologie, 4. vyd. Berlin-Heidelberg-New York 1977.

Nevědomí

Ačkoli se psychologicky založená idea nevědomí objevuje už ve starověké filozofii (Platon, Plotin) i v novověké filozofii (G. W. Leibniz, A. Schopenhauer, E. von Hartmann, F. Nietzsche), z psychologů ji první použil až J. F. Herbart (1816). Pojem nevědomí do psychologie zavedl a systematicky tento jev rozpracoval až S. Freud (1892 a pozd.), který definoval psychoanalýzu jako „vědu o nevědomí“. V psychoanalýze hraje pojem nevědomí klíčovou roli při vysvětlování duševní dynamiky. Freud plně sdílel názor F. G. Caruse (1846), že „klíč k poznání podstaty vědomého duševního života leží v oblasti nevědomí“. Podle H. B. Englishe a A. C. Englishové (1958) se v psychologii ustálily následující významy pojmu nevědomí: 1. aktivita nebo mentální stav, jejichž příčin si osoba není vědoma (v pozadí těchto jevů mohou být čistě fyziologické mechanismy nebo psychoanalýzou objevené tendence), 2. momentální ztráta vědomí v mdlobě, kómatu atd., 3. psychoanalýzou postulovaná oblast iracionální dynamiky duševního dění, vznikající obvykle z potlačených tendencí, přičemž je třeba uvést, že nejde o oblast v topografickém smyslu. Nepřítomnost vědomí ve stavu mdloby apod. označujeme spíše jako bezvědomí. Jiné vymezení podává W. Szewczuk (1979): Nevědomí „je vlastnost těch nervových procesů, které se účastní na regulaci vztahů jedince s okolním světem a probíhají způsobem jí nekontrolovaným a z hlediska poznání nedostupným“. Přesněji se vyjadřuje S. L. Rubinštejn (1961): „K uvědomění psychických procesů a jevů dochází zprostředkovaně na základě jejich uvedení do vzájemného vztahu s objek-

tivním světem. Uvědomění si vlastního citu předpokládá uvést jej ve vztah s tím objektem, který jej vyvolává a na který se zaměřuje. Proto je možný neuvědoměný cit. To neznamená cit, který není vůbec prožíván, neuvědoměný je cit tehdy, když si neuvědomujeme příčinu, která jej způsobuje, ani objekt, osobu, na který je zaměřen. Cit, který člověk prožívá, reálně existuje, i když si ho neuvědomuje.“ W. Toman (1987) rozlišuje: osobní, kolektivní (pojem C. G. Junga) a familiární nevědomí. Pojem familiárního nevědomí vyjadřuje „úhrn oněch nevědomých přání a tendencí, které byly přinejmenším zčásti převzaty od rodičů a jiných příslušníků rodiny (prostřednictvím identifikací nebo introjekcí)“, zpravidla se jedná o část osobního nevědomí, zejména o nevědomé části super-ega (Toman). Zdrojem nevědomí jsou potlačené mentální obsahy (pocity, impulzy), které jsou v rozporu s osobní morálkou a jako takové vnitřně konfliktní a spojené s úzkostí.

S. Freud rozlišil nevědomí a předvědomí: „Nevědomá je taková představa, kterou nepostřehujeme“, ale jejíž existenci jsme ochotni uznat; některé představy jsou předvědomé a mohou snadno proniknout do vědomí, jiné nikoli a právě tyto představují „vlastní nevědomí“. Nevědomé mohou být ovšem nejen představy, ale i myšlenky, city a snahy i různé způsoby chování. Sféra nevědomí zahrnuje všechny kategorie duševního života člověka. Některé představy se nedostanou do vědomí proto, že tomu brání nějaká síla, uvádí dále Freud a vysvětluje to tím, že jsou to duševní obsahy, které jsou konfliktní, které jsou v rozporu s nad-já a kdyby byly uvědoměny, narušily by psychickou rovnováhu jedince (např. kdyby si uvědomil, že nenávidí svého rodiče apod.). Jsou to tedy potlačené nebo z vědomí vytěsněné konfliktní duševní obsahy, které mají tendenci projevit se způsobem, který by byl pro jedince psychicky přijatelný. Proto se uplatňují v obsahu některých snů jako symboly potlačených přání, v chybných úkonech (zapomínání, přehlétnutí, přehmátnutí), ve vtipcích a v neurotických symptomech. Společným jmenovatelem je tu vždy nějaký vnitřní konflikt (např. přehlétnutí je konflikt mezi tím, co jedinec chtěl říci, ale nesměl, apod.). Vtipy mají některé společné znaky se způsoby zpracovávání snů, uvolňují utlumované tendence (např. proti osobám, institucím atd., k nimž máme odpor, jimž se nevědomě

bráníme apod.). Jsou tedy, stejně jako sny, případy nevědomých přání. „Nevědomé procesy chování projevují mocný vliv v psychologickém vývoji osoby a jsou obzvláště vlivnými podmínkami vědomí akce“ (P. Swartz, 1963). Freud přirovnával nevědomé k oné části ledovce, která je pod hladinou a představuje naprostou většinu jeho masy; malá špička ledovce je vědomí. Existenci nevědomí prokázaly výsledky posthypnotické sugesce (pokusná osoba dostane v hypnóze instrukci k nějaké akci, kterou má provést po probuzení z hypnózy, a po provedení vsugerované akce není s to vysvětlit, proč učinila to, co učinila). Logickou cestou byla existence nevědomí odvozena také z klinických zkušeností. Projevuje se zde především jako nevědomá motivace, ale není snadné ji jako takovou identifikovat a jedinec sám může mít často falešné přesvědčení o motivaci svých vlastních činů. Ztrácí-li např. někdo, očividně bez důvodů, jedno místo za druhým, může to být interpretováno jako důsledek jeho pracovní neschopnosti, avšak příčinou může být také jeho „nevědomá nechuť starat se o svou rodinu“. Příklad podávají D. Krech a R. S. Crutchfield (1958), kteří uvádějí dva možné významy pojmu nevědomá motivace: 1. Člověk má „nevědomou potřebu“ a „nevědomě“ hledá „nevědomý cíl“: např. nevědomě se cítí být podřízen (manipulován) a kritizuje soustavně svou ženu, aniž by mu bylo jasné, že se chce cítit nadřazen. Nevědomí je tu chápáno jako zvláštní psychický stav, jemuž jsou analogické četné vlastnosti vědomého prožívání (city, myšlenky, potřeby atd.); je tím zřetelně implikováno, že „nevědomé je nezávislé východisko pro jednání, separátní agens, který se nachází v konfliktu s vědomým nebo s vědomím“. 2. Další význam slova nevědomý není založen na koncepci dvojího „psychického života“, spočívá spíše v tom, že člověk nezná skutečné účinky svého jednání: např. výše uvedený muž si neuvědomuje, že jeho věčná kritika vlastní ženy zlepšuje jeho náladu, nemá sice intenci ponižovat svou ženu, ale jeho jednání působí tímto způsobem; proč tak jedná, nemá-li tento úmysl, lze vysvětlit tím, že jeho jednání probíhá nevědomě. Nevědomé mentální obsahy (city, představy, touhy) jsou jevy, které vystupují ve vědomí, ale jejichž příčiny neznáme a nedovedeme je verbalizovat.

S. Freud (1913, 1923) rozlišil primární a sekundární procesy. Primární procesy souvisí s pudem a jsou

analogické reflexům, směřují k odreagování vnitřního napětí, k dosažení uspokojení, projevují se typicky v dětském chování, u dospělých ve snech, fantaziích a v duševních abnormalitách jako „splnění přání bez zřetele k realitě“. Sekundární procesy jsou naučené způsoby reagování a vystupují jako systémy tlumící a modifikující pudové tendence tím, že je zapojují do složitějších souvislostí (např. sex ve struktuře erotiky). Jsou funkcí ega a super-ega; pro první je charakteristický obraz, pro druhé pojem. Jde tu tedy, velmi obecně a zjednodušeně řečeno, o jakousi intelektualizaci pudových tendencí fungujících podle principu slasti, o uvedení těchto tendencí do souladu s realitou a požadavky osobní morálky. Primární procesy jsou derivovány z pudů, sekundární ze zkušeností. K tomu je třeba poznamenat, že osobní morálka je v podstatě stejně nevědomá jako pud. Nevědomí funguje právě jako interakce primárních a sekundárních procesů; vztahovat nevědomí jen k pudům a k iracionálnímu není proto zcela přesné, morální založení může vyvíjet silný tlak na jednání jedince, může mu vytvářet silné zábrany, které jsou stejně iracionální jako některé pudové tendence. V zásadě zde nejde o otázku racionálního, nýbrž o otázku racionalizace té či oné tendence, toho či onoho činu. Rozhodující je pak udržování vnitřní psychické rovnováhy „obránnými mechanismy vytěsňování“.

C. G. Jung (1917) zavedl pojem kolektivní nevědomí, jímž vyjadřuje existenci určitých vrozených způsobů reagování na typické objekty nebo danosti, jako jsou nebezpečí, nepohoda, smrt, obydlí, voda, les atd., nebo i osoby, jako starý muž, žena, dítě, matka, otec atd. (W. Toman). K nim je nutné připočítat určité zážitky, jako je např. zrada, a určité životní situace, jakými jsou „osudové křížovatky“. Činitelé determinující reakce na takové životně významné a věčné podněty se nazývají archetypy a je jich velmi mnoho. Jsou analogické instinktům, ale zatímco instinkty (←) determinují způsob chování, determinují archetypy imaginaci a citění. Jsou spojeny s určitými univerzálními symboly a vystupují v obsahu pohádek a mýtů, ale i v produkci schizofreniků a jinde. Jung odvodil jejich existenci z určitých klinických zkušeností, ale i ze srovnávacích studií mýtů různých kultur a jejich ezoterních doktrín. Jung rozlišil personální a kolektivní nevědomí: první je dáno určitými potlačenými osob-

ními zážitky, druhé je reprezentováno zkušeností celého lidského druhu a je v tomto smyslu „hlubší“ nevědomou strukturou, která se spontánně manifestuje v obsahu archetypických snů, v nichž vystupují určité charakteristické symboly. Tak jako jsou instinkty aktivovány určitými klíčovými podněty, jsou archetypy aktivovány určitými setkáními. Např. vstup do hlubokého lesa může aktivovat určité zážitky našich předků, stejně jako konfrontace s takovými činy, jako je hrdinství, zrada atd. Setkání muže s ženou může aktivovat mužský archetyp ženy (tzv. anima) zahrnující různé protikladné stránky „věčného ženství“, symbolizované v mýtech a pohádkách postavami smyslné Evy, moudré panny Sofie, čarodějnicemi, ale i vílami, princeznami atd.

K osobnímu (personálnímu) nevědomí patří **komplexy** (C. G. Jung, 1904), které jsou neasimilovatelnými rezidui určitých negativních zážitků, jako jsou pocity viny, selhání, inferiority tělesné nebo sociální apod. Jsou „nabity“ silnými afekty, vytěsňeny z vědomí a setrvávají v nevědomí, odkud vyvíjejí motivační vliv ve směru kompenzace daného komplexu (např. osoby s komplexem méněcennosti fyzické vykazují různé duševně exhibiční tendence apod.). Vznik komplexů je také připisován psychickým traumatům a „nadhodnoceným ideám“. Jung zjistil existenci komplexů z reakcí pokusných osob, které se podrobily jeho asociačním experimentům. Poukazuje na ně selhání reakce na určité slovní podněty, obsahově významné slovní reakce, dlouhá latentní reakční doba a další znaky. Silné komplexy se mohou stát trvalými nevědomými „leitmotivy“ chování. Komplex tvoří

„jádro“ nabitě afekty a s ním spojené asociace. Komplexy se stavějí na odpor „intencím vědomého já“ (tj. v podstatě racionálně založeným sklonům) a narušují jednotu já. Jsou „cizími tělesy“ v aparátu „psýché“ a vytvářejí konflikty s komplexy já (Ich-Komplexe) jako autonomní motivy: „Mohou existovat i delší doba, aniž by vstoupily do asociace s já“ (Jung, 1948). Ve svých projevech mají „neovlivnitelný nutkavý charakter“, přičemž jejich „emoční zpracování“, tzn. jejich uvědomění, má za následek nové rozdělení psychické energie, tj. jsou obsazeny novými obsahy.

V psychologii se objevil i **kritický přístup k pojmu nevědomí**, nikoli ovšem kritický odpor k faktu nevědomí. Tak např. E. Kretschmer (1963) odmítl pojem „nevědomé duševno“ jako protimluv a to, co je označováno jako nevědomí, označuje pojmem „sféra“ („periferie pole vědomí“). Ruský psycholog F. V. Bassin (1968) kritizoval ostře Freudovo pojetí nevědomí a interpretoval je sám jako oblast „odštěpků“ („disociace mezi reakcí na signál a jeho uvědoměním“) a jako zvláštní případ „gnostické činnosti mozku“. Koncept nevědomí hraje důležitou úlohu v klinické psychologii. Nověji se zdůrazňuje intervence nevědomí v průběhu kognitivních procesů.

Literatura:

Ellenberger, H. F.: Die Entdeckung des Unbewussten, Bern-Stuttgart-Wien 1980. Freud, S.: Das Unbewusste, Frankfurt/M. 1960. Furrer, W. L.: Neue Wege zum Unbewussten, Bern-Stuttgart-Wien 1970. Grier-Miller, J.: Unconsciousness, New York 1942. Perrig, W. J., Wippich, W., Perrig-Chiello, P.: Unbewusste Informationsverarbeitung, Bern-Göttingen 1993.

Osobnost

V různých vědách má pojem osobnosti různý význam (např. v historii se tímto termínem označuje silný jedinec, politicky, vojensky nebo jinak vynikající, jiný význam má tento termín v právních vědách, v sociologii atd.). Naproti tomu **zavedení pojmu osobnosti v psychologii** mělo význam hypotetického konstruktů, tj. pojmu, který by popisoval i vysvětloval určitá fakta (především skutečnost, že v téže situaci různí lidé reagují různě, a že tak psychické reakce nelze vysvětlovat jen jako odpovědi na vnější podněty) a dále, že duševní život člověka je určitým způsobem organizován. Konstrukt je vyvozován z pozorovatelného a vyjadřuje to, co stojí za pozorovaným jako jeho činitel. Jedním pramenem vzniku psychologie osobnosti na začátku tohoto století byla tedy experimentální psychologie, kde bylo nutné vysvětlit interindividuální rozdíly v reagování na týž podnět. Své historické kořeny má však koncept osobnosti v psychologii i ve starší charakterologii. R. B. Cattell (1965) rozeznává **tři historické fáze zkoumání osobnosti**: 1. Literárně filozofickou, v níž byly o osobnosti jako o psychologickém subjektu podávány různé, na introspekci založené výpovědi. 2. Klinickou fází, v níž se vynořila potřeba medicíny studovat a vysvětlit soustavným pozorováním a teorií anomální chorobné chování a kdy vznikaly základy lékařské psychologie (E. Kraepelin v Německu, P. Janet ve Francii, W. James v Americe, S. Freud v Rakousku a další). 3. Kvantitativní a experimentální fázi, která začala na přelomu tohoto a minulého století a vyznačovala se zprvu pokusem o měření interindividuálních rozdílů ve schopnostech. Je to však klasifikace určitým způsobem zjednodušená, opomíjí výše zmíněné charakterologické systémy, zejména dílo L. Klagese (1911 aj.) a další prameny. Teprve se vznikem **psychologie osobnosti** byl definitivně překonán přírodovědění poplatný psychologický atomismus, když bylo seznáno, že psychické fenomény nejsou „membra disjecta“, ale že tvoří dynamický celek a určitý druh vnitřní organizace. O vnitřní organizaci celku duševního života člověka a o jeho spojení s tělem uvažovala rovněž **filozofie člověka**, která je v tomto smyslu také jedním

z pramenů psychologie osobnosti (M. Scheler a mnozí další). Pojem osobnosti v jistém smyslu nahradil pojem duše.

Existují **mnohé definice osobnosti**: G. W. Allport (1937) jich analyzoval kolem padesáti a od té doby jich přibýlo. Typicky behavioristické definice reprezentuje např. J. B. Watson (1924), který vymezuje osobnost jako „konečný produkt našeho systému zvyků“. R. B. Cattell (1965) uvádí: „Osobnost je to, co determinuje chování v definované situaci a v definovaném naladění.“ J. P. Guilford (1959) podává čistě popisné vymezení: „Osobnost jedince je jeho jedinečný vzorec rysů.“ L. A. Pervin (1970) upozorňuje, že osobnost může být definována různě, v termínech charakteristik, které jsou přímo pozorovatelné v chování individua, jako jsou např. rysy (psychické vlastnosti osobnosti), nebo v termínech charakteristik, které jsou přímo odvozeny z chování, jako např. nevědomé procesy, v termínech interakce jedince s jinými jedinci, např. v termínech rolí atd. Uvedený autor poznamenává, že v literatuře uváděné definice osobnosti představují obvykle jen pracovní vymezení, které jejich autoři používají pro svou prezentaci psychologie osobnosti. Pervin sám pokládá za základní znaky osobnosti „strukturální a dynamické vlastnosti individua nebo individuí“, jak se vykazují v charakteristických reakcích na situace. V klasické definici G. W. Allporta (1937) je osobnost chápána jako „vnitřní dynamická organizace psychofyzických systémů“, které „determinují jedinečné adjustace individua jeho prostředí“. V mentalisticky orientovaných vymezeních se poukazuje na vnitřní, mentální podstatu osobnosti a na její vazbu k tělu; např. H. Remplein (1965) uvádí: „Osobnost je celý člověk, pokud vykazuje duchovní zformování: duchovně ražený tělesně duševní útvar celku člověka.“ H. Thomae (1951) chápe osobnost jako proces: „Chápat osobnost jako proces původně znamená ne víc než obrátit zvláště zřetel na charakter dění každé individuální existence“, uplatňuje se v něm strukturování a diferenciaci jako zaměřování, orientování, zpevňování, vázání a další. V. Tardy (1964) omezil, jak sám uvádí, pojetí osobnosti na „jednotu duševních vlastností a dějů“, protože to je pro psychologii potřebná abstrakce, kterou překračuje sociální psychologie, když zkoumá interakci dvou nebo více individuí. Osobnost je „individuální celek du-

ševního života člověka“, který tvoří jednotu s tělem subjektu a s jeho životním prostředím. V tomto smyslu je možné chápat **osobnost jako otevřený živý systém**, který se vyznačuje určitou dynamickou organizací s určitým programem činnosti a určitým zaměřeným chováním reaktivního i aktivního typu. V psychologii pak vystupuje **osobnost jako hypotetický konstrukt**, tj. jako pojem vyjadřující a vysvětlující fakt, že duševní život člověka vykazuje určitou vnitřní organizaci, jednotu a dynamiku, která se projevuje navenek chováním a která funguje v závislosti na změnách organismu subjektu na jedné a změnách jeho životního prostředí na druhé straně. V tomto smyslu je osobnost deskriptivní a explanační pojem pro duševní život člověka, který funguje jako celek a který spoluurčuje jeho vnější projevy v chování i prožívání. **Základní témata psychologie osobnosti** pak jsou: 1. geneze osobnosti (jak osobnost vzniká a jak se vyvíjí), 2. struktura osobnosti (její vnitřní uspořádání) a 3. dynamika osobnosti (vnitřní činitele chování). Podle G. Murphyho (1947) lze osobnost studovat dvojím způsobem: 1. jako problém interindividuálních odlišností v psychofyzických dispozicích, 2. jako organizovaný celek duševního života člověka, přičemž je možné trojí vymezení osobnosti: a) „osobnost je rozlišitelné individuum, definovatelné v termínech kvalitativních a kvantitativních odlišností od jiných takových individuí,“ b) „osobnost je strukturovaný celek, definovaný v termínech vlastních odlišných strukturálních atributů,“ c) „osobnost je strukturované pole organismus-prostředí, jehož každý aspekt je v dynamickém vztahu ke každému z ostatních aspektů.“ H. B. English a A. C. Englishová (1958) uvádějí následující **významy pojmu osobnost v psychologii**; poukazují přitom na způsoby, jimiž je osobnost jako psychologické téma studována: buď jako lidský jedinec odlišný od jiných lidských jedinců, anebo v termínech, jimiž se jedinci jako soubory vlastností navzájem liší. Oba tyto přístupy jsou komplementární, ale jeden z obou může být zdůrazněn a pak se jedná o následující hlediska: 1. jakost nebo stav být spíše osobou než věcí, 2. osoba studovaná psychologicky jako jedinečný celek, jako jáství, jako dynamická organizace, jako systém apod., 3. rozlišení kvality jedince braného jako jedinečné jsoucno, 4. jako vzorec motivace, temperamentu, schopností a jiných složek osobnosti, 5. jako určité

charakteristiky individua zdůrazňující některé jeho znaky, např. hodnotu člověka jako sociálního činitele, 6. sociální aspekty individuální lidské povahy, které se vyvinuly v sociální interakci a charakterizují člověka jako společenskou bytost (sociologické pojetí). Chápeme-li **osobnost jako deskriptivní a současně explanační koncept**, pak je její studium zaměřeno jednak na psychické vlastnosti osobnosti, které ji charakterizují a současně vystupují jako vnitřní dispozice (faktory) chování, jednak na jáství, pojem, který vyjadřuje vývojově nejvyšší princip organizace a dynamiky osobnosti (její chování směřuje k udržování a zvyšování hodnoty já). S tím dále souvisí problém integrace osobnosti (tj. úroveň její vnitřní jednoty), který je také základním kritériem její normality v psychologickém slova smyslu, tj. kritériem duševního zdraví jedince. Existují ovšem různé **teorie osobnosti**, které zdůrazňují různé pojetí její struktury, dynamiky a různé přístupy k jejímu studiu (faktorově analytické, psychoanalytické, v teorii role, fenomenologické a další). Za **pracovní model osobnosti** lze pokládat interakci, resp. interdependenci tří základních přístupů (resp. stránek osobnosti): 1. psychofyzického, 2. psychosociálního a 3. synteticko-psychologického. S tím souvisí úzké **vztahy psychologie osobnosti k biologii, k sociologii, resp. kulturní antropologii a k obecné psychologii**, které je možné chápat jako interdisciplinární vztahy. Za **základní analytické koncepty psychologie osobnosti**, v nichž je postihována její struktura i funkce, pokládá E. Roth (1969) vlastnosti, zvyk („habit“), faktor, motiv, roli, jáství (něm. Selbst, angl. Self) a postoje.

Podle G. W. Allporta (1965) byly vyvinuty následující **psychologické modely člověka**: 1. člověk jako reaktivní bytost (pozitivismus, naturalismus, fyzikalismus, behaviorismus – tzv. vědecká psychologie), 2. člověk jako reaktivní bytost ve svých hloubkových dimenzích (psychoanalýza, resp. tzv. hlubinná a dynamická psychologie), 3. člověk jako bytost určená svým bytím (holismus, personalistická a existenciální psychologie, nověji humanistická psychologie). Pojetí člověka jako reaktivní bytosti ve vědecké empirické psychologii osobnosti převládá. Podle G. W. Allporta je v tomto pojetí člověk chápán jako přírodní bytost, jejíž chování je v podstatě předvídatelné, protože je produktem zkušeností, které mohou být zjišťovány. Je-

ho současný stav je determinován jeho minulým stavem, jeho chování tendenci k adaptaci; na studium lidského vědomí je nutné rezignovat, protože výsledky jsou nespolehlivé (subjektivnost); je zde snaha objevit obecné přírodní zákony, nikoli osobní jedinečnost, nejvýše měřitelné interindividuální rozdíly: „Studuje se člověk, nikoli jednotliví lidé, objektivní realita, nikoli subjektivní.“ Podle Allporta se psychologové často mylně domnívají, že s pomocí psychologických metod, testů apod. musí člověka interpretovat jako reaktivní bytost, jako výlučný produkt vztahu podnět-reakce, homeostázy, redukce popudu, učení na základě zpevnování: „Pojem vědecký se z metody jako mastný flek rozšířil i na teorii.“ Skutečnost, že se metody vyvinuly v rámci pozitivistického myšlení, ještě neznamená, že postuláty o povaze člověka, touto tradicí vyvinuté, jsou pro vědeckou psychologii jedinečně platné. Postulát pozitivismu je sporný: realita je zde uspořádána jako přírodní jev, nikoli jako jev personální, vědomí je ignorováno a člověk je nahlížen jako reaktivní, a nikoli jako proaktivní bytost; „pozitivista dostává žalostně chudý obraz člověka“ (Allport). Aristoteles se kdysi ptal, jaké je postavení člověka v přírodě; dnes mnozí kladou spíše otázku jako sv. Augustin: „Čím vlastně jsem?“ Tyto dvě otázky také rozdělují psychologii osobnosti na oblast akcentovanou operačním přístupem. Podle Th. Herrmanna (1969) existují **dva modely výzkumu osobnosti**: 1. Nejprve je poznávání empirický stav „osobnost“ ve své přirozenosti a podstatě (fenomenologický přístup) a potom je poznání stavu podrobněji zkoumán. 2. Primární je pozorování, resp. měření empirických fenoménů; pak jsou k jejich popisu a vysvětlení zaváděny hypotetické konstrukty precizované na základě dalších empirických dat; „osobnost“ jako taková je konstrukt. Tento druhý model u většiny psychologů převažuje: osobnost je označována jako „organizace“ (Eysenck) nebo jako „struktura“ (Guilford), přičemž samotné pojmy organizace a struktury jsou produktem vědeckoteoretické práce, jsou tedy konstruovány – dodejme, že stejně jako třeba pojem „super-ego“ (Freud) – přičemž jiné pojmy, např. „vrstvy“ (E. Rothacker) nebo „personální nástavba“ (Ph. Lersch), jsou pokládány za produkt introspekcionalistických spekulací. G. W. Allport uvádí, že osobnost je něco, „co leží za zvláštními jednání-

mi a v člověku“, tedy něco, co spočívá za projevy jedince a mimo jeho zkušenost, kdežto **konstrukt** v přísném smyslu není něco, co leží za empirickými fenomény, nýbrž to, co je z nich vysuzováno (Herrmann). V podstatě tu tedy jde o rozdíl metod, jimiž je osobnost studována; jedny jsou označovány za vědecké, druhé za nevědecké. Tento **zásadní rozdíl v přístupu k psychologii osobnosti** formuloval přesně A. Wellek (1966): Osobnost nevycházíme z prožívání a chování, ale naopak, pochopíme-li „fenomenologicky“, co osobnost je, rozumíme pak lidskému prožívání a chování; proto je osobnost sama primárním předmětem zkoumání, není to teoretická konstrukce, ale „duševní bytí“, jehož podstata má být zkoumána. Chápe-li behaviorismus osobnost jen jako systém zvyků, je mu takový pohled na osobnost cizí a téma podstaty osobnosti je pro něj pseudovědeckým problémem. Wellekův postulát je jistě správný: pochopíme-li podstatu celku, rozumíme i jeho dílčími funkcemi a vnějším projevům; problémem je tu ovšem způsob objevování podstat. Wellek jej spatřuje ve fenomenologické metodě, avšak ta, pokud byla v psychologii osobnosti aplikována, nevedla k jednotným výsledkům, protože má jen velmi povšechný algoritmus. K jednotným výsledkům ovšem nevedla ani „exaktní“ faktorová analýza. A tak je psychologie osobnosti stále ještě bojištěm, kde se střetávají antagonistické teoretické a metodologické i filozofické směry. Podle Th. Herrmanna (1969) **teoretické pozice v psychologii osobnosti** jsou trojího druhu: 1. výpovědi o podstatě osobnosti s metafyzickými nároky, 2. výpovědi s provizorním charakterem činěné s ohledem na účelnost, resp. pracovní postup, 3. výpovědi týkající se konstruktů v přísném smyslu. První dva druhy výpovědi nejsou prověřitelné empiricky, resp. měřením. Herrmann sám pak formuluje **problém empirického výzkumu osobnosti** takto: „Pojímáme empirický výzkum osobnosti jako takové psychologické pracovní zaměření, které upouští od výpovědi o podstatě. Ukázalo se, že pro účel konkrétního výzkumu způsob předtím provedených definic osobnosti a třeba i pojetí vyslovená o podstatě osobnosti jsou méně důležitá, než se dříve mělo za to.“ Proto za **úkol psychologie osobnosti** považuje Herrmann: 1. vytvoření deskriptivního systému a 2. vysvětlení rozdílnosti mezi jedinci s ohledem na deskriptivní znaky. Empirický výzkum

osobnosti tedy rezignuje na filozofické úvahy o psychologické podstatě člověka. Empirické fenomény musí být objektivní, vědecky pozorovatelné a ověřitelné, jejich výzkum umožňuje logické vysuzování konstruktů, na jejichž základě lze do jisté míry chápat principy stavby a fungování osobnosti – ostatně „člověk je vždy víc, než o sobě ví“ (K. Jaspers). Také v psychologii osobnosti jsou **konstrukce a teorie** pořádacími schématy, která „organizují“ empirická data do určitých smysluplných souvislostí; nejsou to dogmata a empirie konečkonců rozhoduje o vhodnosti a upotřebitelnosti teorií (v případě psychologie osobnosti je to upotřebení zejména v oblasti klinické psychologie). Takové pojmy jako extraverte, úzkostnost a další popisují lidské chování, resp. prožívání, tedy to, co je pozorováno (např. člověk reaguje nepřiměřeně, protože je psychicky labilní apod.). Existence souvislosti mezi A a B však nestačí k tomu, abychom rozhodli, zda A vysvětluje B nebo naopak, nestačí k tomu ani fakt, že B časově následuje za A, neboť obojí může být důsledkem téže příčiny – může jít o její postupně vystupující důsledky. Proto je **vysvětlování v psychologii osobnosti** velmi složitým problémem a koncentruje se především na vysvětlování „psychologických příčin“ chování v termínech různých motivů, jejichž geneze je studována. Ve vysvětlování je třeba brát vždy zřetel na vztah aktuální situace, jak je jedincem „viděna“, a jeho minulé zkušenosti, resp. psychofyzické konstituce (klinický aspekt). Avšak vystupují zde i složitější problémy vysvětlení, jako např. variace způsobů chování a další. Pokud se týče popisu, **deskripce osobnosti**, užívají se obvykle dva způsoby: adjektivní („P je rychlý“) a substantivní („vlastností P je rychlost“). Východiskem popisu je zobecnění toho, co bylo pozorováno ve více srovnatelných situacích. Abychom mohli určit nějakou psychickou vlastnost osobnosti, je podle D. B. Bromleyho (1977) nutné, aby byly splněny následující podmínky: 1. seskupení více způsobů chování, 2. stabilita v určitém časovém rámci, 3. konzistence způsobu chování v různých situacích, které jsou srovnatelné (transituacionální konzistence). Existují tři roviny popisu: 1. rovina pozorování (např. „A agresivně strčil do B“), 2. rovina pojetí rysu nebo vlastnosti (např. „A je agresivní“) a 3. rovina předpovědi, kdy rys označuje kvalitu budoucí události (např. „jestliže je

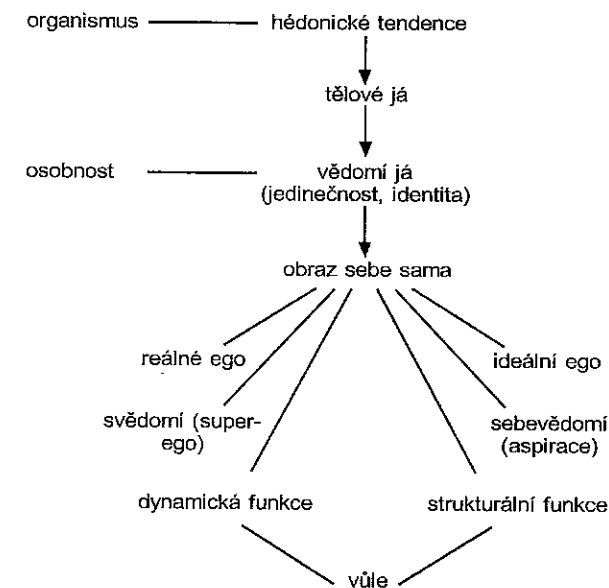
A frustrován, stává se agresivním“) (A. Angleitner, 1980). V tomto smyslu **pojmy jednotlivých psychologických vlastností osobnosti** slouží k popisu osobnosti a v jistém smyslu mohou být interpretovány i jako vnitřní dispozice (faktory, determinanty) chování osobnosti, pokud mohou být identifikovány jako její vnitřní determinanty (faktory) (→ Osobnost – psychologické vlastnosti). Tak mohou být chápány i jako elementy struktury osobnosti. V psychologii se usiluje také o **celkový popis osobnosti** jako o určení její struktury, resp. strukturně dynamických vztahů, a to ve smyslu časově vertikálním (v ontogenetickém vývoji se postupně uplatňující funkční substruktury v dimenzi pudu-vůle, vystupující jako tzv. vrstvy) a časově horizontálním, tj. současně fungující nebo současně přítomné souřadné strukturní elementy, jako jsou psychologické vlastnosti osobnosti a jejich třídy (schopnosti, temperament, motivační vlastnosti apod.), resp. faktory (vnitřní dispozice, determinanty chování). Spíše určitou ideální umělou konstrukci reprezentuje popis celku osobnosti v termínech typů. Dynamiku, strukturu a vývoj osobnosti vyjadřuje K. Balcar (1983) výstižným pojmem **vztahový rozbor osobnosti** a uvádí: „Osobnost popisujeme v pojmech hypotetických proměnných, kterými vystihujeme duševní jevy po stránce jejich prožitkového obsahu a po stránce formy jejich vzájemných vztahů v čase a ve funkční souvislosti... Východími body ve formálním vztahovém popisu osobnosti jsou hlediska vystihující její povahu jako celku, sestávajícího z různých součástí a zároveň trvajících a měnících se v čase: hlediska vzniku a zániku a hlediska stálosti a proměnlivosti. Ta lze zachytit v pojmech základních popisných „souřadnic“ – formálních rozměrů, jejichž užívání se v psychologii osvědčuje.“ Za popisné „souřadnice“ osobnosti v čase pak Balcar považuje duševní stavy a děje (procesy) jako prvky dynamiky osobnosti a psychologické vlastnosti jako prvky osobnostní struktury.

Geneze osobnosti. Vyjadřuje-li pojem osobnosti v psychologii specificky lidské uspořádání duševního života, je zřejmé, že osobnost se člověk nerodí, nýbrž se jí stává, a to až tehdy, kdy se u něj objeví tato specificky lidská forma organizace jeho duševna. Novorozenec v prvních týdnech života nerozlišuje ještě mezi svým tělem a okolním světem a teprve později se dítě učí tomuto rozlišování, které je spojeno se vzni-

kem **vědomí tělového já**: dojmy z nitra těla i z jeho povrchu se integrují a dítě je, a tím i sebe, prožívá jako něco odděleného od okolního světa; nepříjemné i příjemné pocity vytvoří hranice mezi dítětem a jeho fyzickým okolím. Od konce prvního roku věku si dítě postupně osvojuje mluvenou řeč, ale teprve za další rok a půl se naučí používat zájmeno já; do té doby o sobě hovoří v třetí osobě (např. „Milánek chce“, nikoli „já chci“ atd.), což poukazuje na to, že si dosud plně neuvědomuje svou sociální jedinečnost. Stane se to teprve se vznikem **vědomí sociálního já**, v němž jsou obsaženy prvky vědomí jedinečnosti (eo ipso i rozdílnosti) a identity ve smyslu sociálním. V tomto věkovém období, před dovršením třetího roku věku, se u dítěte objevuje také **restrukturace v regulaci chování** v tom smyslu, že se dítě nechová již jen podle biologického hédonického principu dosahování smyslově příjemného a vyhýbání se nepříjemnému a v jeho chování se začíná uplatňovat vliv sociálních imperativů, v nichž jsou obsaženy určité sociální a kulturní hodnoty prostředí, ve kterém dítě žije. Dítě prožívá rozpory mezi „chci“ a nesmím a mezi „musím“ a nechci. Tím se dítě odpoutává od své vrozené psychologické animality a stává se lidským tvorem ve smyslu psychologickém, neboť se v jeho chování uplatňují **hodnoty a normy**, tedy něco specificky lidského. A to je právě období vzniku osobnosti jako specificky lidské psychodynamické struktury. Vznik osobnosti spadá časově v jedno se vznikem jáství: já vystupuje nejdříve jako zážitková struktura a z ní se později vyvíjí dynamická struktura s vývojově nejvyšší regulativní funkcí, která v podstatě odpovídá tomu, co bylo ve starší psychologii nazýváno vůlí. Podrobně popsal **vznik sociálního já** G. H. Mead (1934) jako biosociální proces, v němž se „impulzivní živočich“ mění v „racionálního tvora“. Za rozhodující okamžik pokládá schopnost mysli subjektu být sám sobě objektem, což umožňuje jednak užití řeči, jednak převzetí role druhé osoby ve hře. Převzetí role druhého ve hře (např. na lékaře) umožňuje hledět na sebe sama, reagovat na sebe sama, stát se tak sám sobě objektem, být si vědom sebe sama jako sociální bytosti, jako něčeho sociálně jedinečného. Tento vývoj jáství probíhá dvěma stadii: dětskou hrou a soutěživostí. Ve hře přebírá dítě postupně role osob, které jsou pro ně významné, a uvědomuje si, co pro ně znamená ta nebo ona osoba

i co ono samo znamená pro tu nebo onu osobu. V komunikaci s druhými se štepíme na různá jáství (s jedním diskutujeme o politice, s druhým o náboženství atd.); pokud je to jen do jisté míry, je to normální. Jedinec prožívá své tělo bezprostředně, ale sebe jako sociální bytost jen nepřímo v sebereflexi a také z hledisek druhých osob. Jedinec je si sám objektem, pokud přebírá role a postoje druhých lidí vůči němu a v sebereflexi. Jáství tedy vzniká v komunikaci s druhými, je to sociální struktura a vyrůstá ze sociálních zkušeností. Když dítě přebírá roli druhého, např. matky, mluví k sobě často tak, jak k němu mluví druhý, v tomto případě matka, a tak vzniká vnitřní dialog a konfrontace. G. H. Mead rozeznává tři druhy já, jimž odpovídají příslušná anglická slova „I“, „me“ a „self“, pro něž nemáme v češtině diferencující výrazy. „Já-I“ akcentuje prožívání akce, „Já-me“ vytváří převzaté role a „Já-self“ je jakousi syntézou obojího, ale „existují různá já, odpovídající různým sociálním reakcím“ (Mead). Další stadium ve vývoji já je soutěživá hra, v níž se dítě musí konfrontovat se všemi účastníky hry a s jejími pravidly i průběhem, neboť to je podmínkou, aby uspělo. Má-li uspět, musí brát zřetel k celé situaci soutěže, tj. i k rolím všech zúčastněných. Zde dospívá k zobecnění rolí a přejímá postoj „zobecněného druhého“. To vede opět ke konfrontaci a k uvědomění si sebe sama. Dítě tu zakouší něco podobného fenoménu dvojníka, který vystupuje ve fantaziích ohroženého; na této bázi pak organizuje reakce vlastní a vyvolává reakce druhých, které hraje (hraje-li si na listonoše, přináší si samo dopis, v soutěživé hře si představuje, jak by mohl být jeho úspěch ohrožen, kdyby učinilo to či ono a kdyby „ten druhý“ učinil to či ono). Dítě tyto reakce organizuje v celek a právě to je nejjednodušší způsob, jakým člověk může být sám sebou vůči druhým; dítě říká něco v jedné vlastnosti a reaguje v druhé, přičemž tato reakce je pro ně současně podnětem, a tak se v něm a v jeho „druhém“ vyvíjí odpovídající jáství (Mead). Hraje-li dítě např. nějakou soutěživou míčovou hru, musí vědět, co budou činit druzí, aby byli úspěšní, a musí také vědět, co bude činit ono: musí mít na zřeteli všechny tyto role, které nemusí být všechny současně přítomny ve vědomí, avšak v každém určitém okamžiku musí být v jeho postoji přítomny tři čtyři hráči, (konfrontace vlastní a cizí role). „Soutěživá hra reprezentuje v životě dítěte přechod od

hravého převzetí role druhých k organizované roli, která je pro vědomí já v plném slova smyslu rozhodující. Věnovali jsme zde vzniku a vývoji jáství takovou pozornost, protože toto **vzniklé jáství** se stává centrem duševního života člověka, a to ve dvojím smyslu: 1. kolem tohoto já se organizuje zkušenost jedince a jeho duševní život, 2. kolem tohoto já se vytváří dynamická struktura regulace jeho chování, vývojově nejvyšší, označovaná také jako vůle. C. R. Rogers (1964) zdůrazňuje pro přechod od biologické ke společenské organizaci lidského duševního života **význam hodnot**: Je to vývoj od „fyzilogické moudrosti těla“, kdy je chování ovládáno principem příjemnosti (dosahovat příjemné a vyhýbat se nepříjemnému), k internalizaci určitých hodnot, které vystupují také ve formě povahových vlastností (zlý a hodný chlapec). Aby si udrželo lásku rodičů, která je signálem jistoty, jedná dítě podle jejich přání a nezdídky i v rozporu

Vývoj jáství

s principem příjemnosti, když musí plnit určité povinnosti, zřící se příjemného, protože „se to nedělá“ apod. Dítě i dospělý přebírají většinu svých hodnot od jiných jedinců nebo pozitivně vztahných skupin a pokládají je za své: „Kritériem stanovení jeho hodnot je stupeň, do kterého tyto hodnoty způsobují, že ho jiní milují, přijímají nebo respektují“, a tak se jedinec

v těchto převzatých hodnotách, nezdídky protikladných, cítí hluboce nejistý. Tak se utváří i **vědomí hodnoty vlastního já** jako centrum obrazu sebe sama, resp. sebepojetí (sebekoncepce), s nímž je spojen trvalý existenční tlak k udržování vysoké hodnoty sebe sama a k jejímu zvyšování, což se stává vývojově nejvyšším motivačním principem – jde o tzv. **dynamickou funkci jáství** – projevujícím se řadou konkrétních potřeb, např. potřebou uznání, obdivu, výkonu, souhlasu atd., a řadou tzv. obranných mechanismů a ego-vzatých motivací (→ Osobnost – dynamika). Důležitou součástí struktury jáství je **obraz sebe sama**, který má dvě složky: 1. reálné ego (představa jedince o tom, jaký je, zahrnující tělesné i duševní vlastnosti) a 2. ideální ego (představa jedince o tom jaký by měl být). (V psychologii běžně používaný termín ego označuje já; je odvozen z latinského ego, já.) Mezi reálným a ideálním egem existují určité rozpory a napětí, které může mít podněcující charakter; rozpory poukazují na určitý stupeň nespokojenosti se sebou samým a míra souladu reálného a ideálního ega vyjadřuje tzv. sílu ega, resp. úroveň vnitřní integrace osobnosti. Celý vývoj jáství, jeho složky a jejich funkce lze vyjádřit výše zobrazeným schématem.

Funkce ega. Pojem ega (jáství, já) vyjadřuje specificky lidskou formu organizace duševního života, který se projevuje jako jednotný celek. Bylo již naznačeno, že ego má funkci dynamickou a strukturální (tj. motivační a organizační), a že tedy jeho pojem nevjadřuje jen zážitkovou strukturu. „Kritériem toho, co náleží já nebo jádru osobnosti, je cit rozpaků nebo lhostejnosti při ohrožení nebo ztrátě dílčí oblasti personálního pole“ (F. Winnefeld, 1962). Pojem **pole** převzala psychologie z fyziky (K. Lewin, 1937), aby lépe vysvětlila vztahy mezi člověkem a situací, v níž se nachází, tedy aby zdůraznila souvislost prožívajícího subjektu a prožívaného vnějšího světa a v tomto rámci i smysluplnost lidského chování. Pojem pole vlastně vyjadřuje psychicky „zpracovanou“ situaci, což objasňují pojmy smyslu a významu. Pojem smyslu vyjadřuje subjektivní ego-centrický vztah (smysl má pro jedince to, co mu umožňuje nebo signalizuje dosažení něčeho příjemného, tj. odměny, nebo co mu umožňuje nebo signalizuje možnost vyhnout se něčemu nepříjemnému, tj. trestu; je to spojeno především s emocemi, které vyjadřují ego-centrické hodnoty,

resp. subjektivní významy věcí a jevů). Pojem významu naproti tomu vyjadřuje objektivní obsahy (např. lexikální význam slov). Někdy se hovoří jen o významu. „Prožíváme své životní pole a sebe samy jako vztažné k centrální instanci, kterou psychologové označují pojmy já, jáství nebo – neutrálněji – jádro osoby“ (Winnefeld). Zapomínáme to, co pro nás nemá význam, zachováváme a bráníme postoje, které mají význam pro udržování psychické stability (vnitřní rovnováhy); subjektivně psychologický význam jednání spočívá v obraně a posilování hodnoty vlastního já. V tomto smyslu rozlišují sociální psychologové M. Sherif a H. Cantril (1947, 1966) tzv. **ego-vztažné situace**, tj. situace, které signalizují zvýšení nebo potvrzení hodnoty ega (evalvací ega), nebo které signalizují opak, tj. ohrožení ega, snížení jeho hodnoty (devalvací ega). Jednání člověka směřuje k tomu, aby aktivně vytvořil nebo vstoupil do situací evalvací ega a vyhnul se nebo eliminoval situace, které ego devalvují. Tento aktivní vztah k životním situacím, tj. jednání zaměřené na evalvací ega a vyhnutí se devalvací ega, může být označen jako **vůle**, resp. jako tzv. volní regulace chování (jednání). Vyjadřuje tedy dynamickou funkci ega. Ale i nevědomě užívá člověk určité mechanismy, které jsou reakcí na ego-vztažné situace. Ego se tak stává skutečným centrem duševního života člověka, který má ego-vztažný rámec či ego-centrický význam. G. W. Allport (1943) vysvětlil, že **koncept ega** vysvětluje koherenci, jednotu a zaměřenost duševního života člověka, že je to tedy nezbytný pojem, v jehož významu jsou zahrnuty všechny podstatné vlastnosti lidského duševna. Byla zkoumána **otázka, zda zvířata mají pojetí sebe sama** (G. G. Gallup jr., 1970, 1975) na základě sebepozorování, které implikuje existenci pojetí sebe sama, resp. cosi jako vědomí já. Pokusní šimpanzi byli umístěni v malé kabině s vysokým zrcadlem na dobu šesti dnů a bylo pozorováno, že vzrostl počet na sebe zaměřených reakcí (upravování těla před zrcadlem, užití zrcadla k zavedení stébka do nozder, dotýkání se špičky nozder před zrcadlem atd.). Ukázalo se, že šimpanzi poznávají sebe samé, zatímco jiná zvířata to nedokážou; Gallup z toho usoudil, že šimpanzi mají pojetí či obraz sebe sama. B. Weiner (1980) připomíná, že pojem obrazu sebe sama se spojuje se sociálními interakcemi, které poskytují informace o jáství zejména prostřed-

nictvím řeči, a že se nebere zřetel k non-verbálním sociálním interakcím mezi zvířaty. Nicméně, jak bylo výše uvedeno, důležitou roli ve vývoji obrazu já, resp. vědomí já (definovaného vědomím jedinečnosti a identity) hrají sociální role; ty vystupují i u antropoidních opic, u nichž se objevují také hierarchické uspořádání sociálních vztahů v tlupách, reakce na ohrožení statusu v tlupě a další znaky sociálního chování poukazující na možnost sebeoceňování, které je komponentou obrazu sebe sama (zuřící dominantní gorilí samec, který musí přihlížet tomu, že není krmen jako první). Nějakou formu existence ega u výše vyvinutých a sociálně žijících zvířat proto nelze zcela vyloučit. Nicméně **ego člověka** je specifické již svou zážitkovou diferenciací, v níž se uplatňuje vztah ke kulturním hodnotám a verbalizovaným povahovým vlastnostem, takže ego člověka je něco zcela specifického jak ve směru strukturálním, tak i dynamickém. G. W. Allport (1955) rozlišil jakési jádro osobnosti, obsahující něco „důvěrně teplého a významného“, a označil je termínem **proprium** (z latinského proprius, vlastní, zvláštní, podstatný); chápe je jako základ vnitřní jednoty osobnosti a patří k němu „všechny sféry našeho života, které považujeme za vlastní“. Co všechno patří k našemu já? Patří-li k němu např. i oděv, zvláště ten, na kterém si jedinec zakládá a používá jej jako symbolu svého statusu a svého sebevyjádření, autoprezentace; pak neexistují ostré hranice mezi egem a některými věcmi ve smyslu psychologickém. Existují četné **symboly ega** a pokusy o jeho expanzi na hmotné objekty; vysokou hodnotu ega reprezentuje např. luxusní automobil, chata atd., vysokou hodnotu ega vyjadřuje také diplom, šlechtický erb, vysoká vojenská nebo jiná hodnota, znaky vysoké společenské pozice, k nimž vedle oblečení a zařízení pracovní patří někde také kouření tlustých doutníků, nošení drahých kravat atd. Allport rozlišuje několik složek propria, počínaje tělovým smyslem (co vnímáme jako tělu blízké a intimní a co jako cizí a vzdálené, např. krev, kterou vysajeme z ranky a pak vyplivneme, vytržený zub atd.), a několik jeho funkcí, mezi něž vedle totožnosti našeho já (vědomí identity, tj. jsem to stále já, i když stárnu a měním své vzezření) patří i zvyšování hodnoty sebe sama jako „bezostyšné prosazování se“ a zalíbení v sobě samém (narcismus), rozšiřování na objekty, které člověk označuje jako

„své“ a další, které zde již byly uvedeny (obraz sebe sama a jiné). Tyto složky či funkce propria ovšem splývají, i když některá může být dočasně nebo i trvale dominantní. Proto je chyba, upíná-li se psychologie jen na jednu z funkcí propria. Funkce ega jsou empiricky prokazatelné. Např. A. L. Edwards (1942) prokázal, že když pamětní materiál spadá do rámce ego-angažovanosti („ego-involved frame“), je překrucován tak, aby do tohoto rámce zapadal. Podle Allporta (1943) každý psycholog ví, jaký význam má zážitek úspěchu a sociálního souhlasu, a to je vysvětlitelné jen v termínech psychologie ega. Experimenty potvrzují zejména silný vliv ego-angažované motivace vyvolávané frustracemi, které způsobují žárlivost, řevnivost, závist a další ego-vztažné emoce. Allport zdůrazňuje, že ego-angažovaný systém může pracovat, aniž by si to subjekt uvědomoval, a že „v podmínkách angažovanosti ega plná osobnost projevuje větší konzistenci v chování, vykazuje v jednání nikoli specifickou, ale obecnou a kongruenci“, a proto kde je angažováno ego, jsou i obecné rysy, kde není angažováno, obecné rysy nejsou. V tomto smyslu je člověk obecně – nikoli jen specificky – čestný, přesný, vytrvalý, rozhodný, zásadový atd.

Osobnost jako jednota a relativní stálost vnitřních dispozic. J. Reykowski (1976) chápe osobnost jako „centrální systém regulace a integrace činnosti“, vyjadřuje tím skutečnost, že psychické reakce člověka vykazují určitou stálost, což předpokládá i určitou relativní stálost vnitřních dispozic, které tyto reakce spoludeterminují. Pro osobnost (O) chápanou jako systém dispozic, které spolu se situací (S) spoluurčují povahu psychických reakcí (R), platí tento model:

$$S \rightarrow (O) \rightarrow R.$$

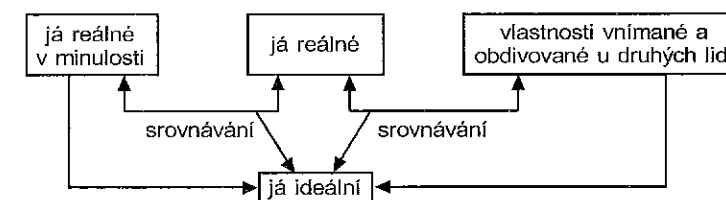
Z modelu je patrné, že psychická reakce není určována jen osobností, ale vyplývá z něj také problém, jaký je vztah mezi osobností a situací. Interpretace tohoto vztahu byla a je předmětem kontroverzí. Podle W. Mischela (1973) je chování ponejvíce situačně specifické (jedinec se např. chová čestně při zkoušce, ale nečestně, má-li příležitost ke krádeži) a jde zásadně o to, jak jedinec interpretuje situaci, dekoduje informace. Proti tomu stojí názor, že osobnost má trvalejší strukturu, která jedince disponuje k tomu, aby jednal podobným způsobem i v rozdílných situacích. Lze ří-

ci, že **dispozice osobnosti**, které jsou tvořeny psychickými vlastnostmi osobnosti, resp. jejími faktory, vyjadřují vztahy osobnost – situace, v nichž se uplatňují tendence interpretovat tyto situace určitým způsobem, přičemž rozhodující jsou ego-vztažné situace. Podle Mischela může být **konzistence chování**, poukazující na přítomnost trvalejších dispozic, vysvětlována několika způsoby: 1. Chování je relativně konzistentní kolem určitých zaměření („settings“), jestliže tato zaměření jsou záležitosti ega nebo stresu. 2. Individua směřují k expresi určitých dispozic (např. osoby s vysokou potřebou moci mohou vyjadřovat tuto motivaci tím, že kupují nové auto, tvrdě je řídí, čtou Playboye, naproti tomu jiná osoba může uspokojovat motiv moci tím, že se prosazuje v obchodě nebo v politice a ráda činí důležitá rozhodnutí. 3. Konzistence chování může být maskována, protože existuje nedostatečná diferenciací mezi individu a vnějšími situacemi (vysocí úzkostné osoby se chovají způsobem daným určitým typem okolí, zatímco málo úzkostné se chovají odlišným způsobem; konzistence může být dána také tím, že prostředí je klasifikováno např. v termínech obtížnosti a individua podle úrovně úzkostnosti). 4. Musí se rozlišovat mezi pozorovaným chováním a jeho psychologickými důvody: jedinec, kouřící dýmku v jedné situaci a okusující si nehty v jiné, vykazuje různé způsoby chování, ale tutéž tendenci; může platit, že chování je konzistentní, jestliže nahlížíme jen menší elementy vykazované akce (např. individua konzistentně v čase kreslí tutéž figuru, jsou-li požádána, aby nakreslila nějaký objekt). Mezi dispozicemi a situací na jedné a dispozicemi a reakcemi na druhé straně existují tedy složité vztahy, které ještě nejsou objasněny. J. Reykowski (1976) vyjadřuje tuto základní problematiku osobnosti následovně: Základním konceptem vysvětlujícím fakta, která osobnost vykazuje, je **zaměření**; vysvětluje se jím, že v průběhu vývoje jedince se jeho psychické reakce organizují ve stále složitější funkcionální jednotky s hierarchickou strukturou, tj. „tvoří se stále obecnější schémata o stále rozsáhlejších integračních funkcích ve vztahu ke schématům nižšího řádu. Rezultátem tohoto procesu je vytvoření systému zahrnujícího schémata vyznačující se stálostí, obecností a vysokým stupněm spojitosti. Tímto způsobem vzniká centrální systém regulace a integrace činnosti (chování)“. Tento systém

se pak nazývá osobnost a jedinec získává, podle Reykowského, řadu způsobilostí, zejména: 1. integraci přijímaných informací, díky čemuž vytváří uspořádaný a jednolitý obraz situace, 2. integraci různých směrů úkolů do vzorce základních zaměření, díky čemu se jedinec koncentruje na určité cíle a koordinuje své snahy, 3. integraci různých technik a způsobů vztahování se k předmětům, osobám a situacím, díky

aniž bere zřetel k obsahu ega, je nutně neúplná. („Když dva činí totéž, není to totéž“.)

Reálné a ideální ego. W. Lukaszewski (1974) definuje reálné já jako „psychickou reprezentaci vlastního já, která vzniká jako důsledek vnímání sebe sama“, přičemž se vždy uplatňuje reakce k někomu nebo k něčemu, tedy srovnávání. Lukaszewski zdůrazňuje, že člověk vnímá sebe sama především v relaci k úkolům,

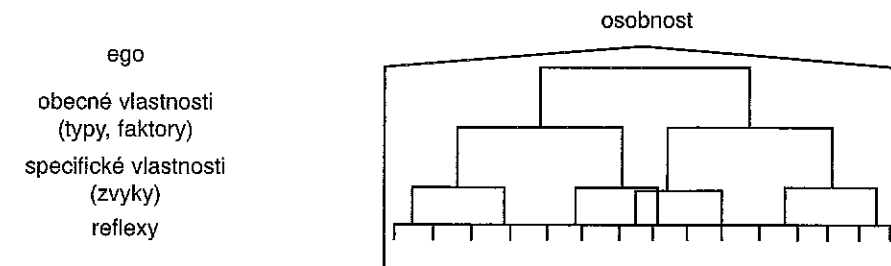
čemuž chování získává znak stálosti a kontinuity. To je vysvětlení vývojovou integrací založenou na životním leitmotivu nebo několika základních tendencích, které vystupují jako dominanty a které se v různých situacích mohou projevovat různým způsobem, protože téhož cíle může jedinec dosahovat různými prostředky podle toho, jak situaci interpretuje (silně eroticky motivovaný muž se může o různé typy žen, jak si je „vytypuje“, ucházet různým způsobem, který může být u téhož typu ještě dále diferencován podle povahy situace). Osobnost, pokračuje dále Reykowski, je možné chápat jako zdroj toho, co se nazývá „standardy regulace“ či jiným slovem „potřeby“. Tak lze osobnost považovat také za **systém potřeb** (dynamické hledisko), který může být chápán jako systém podmínek bezporuchového fungování osobnosti. Takovými podmínkami mohou být, podle Reykowského, např. získání nebo odstranění něčeho, vykonání určitých činností, zajištění určitých okolností atd. Leitmotivem činnosti člověka, který integruje jeho psychický život a určuje jeho chování, může být např. zajištění rodiny, zajištění vlastního pohodlí stavbou rodinného domku, jež zahrnuje přípravu stavby a potom péči o postavený domek apod. Takové ego-centrické tendence určují nejen chování, ale i výběr zkušenosti (C. R. Rogers, 1959). Způsob, jakým člověk vnímá svět a chová se vůči němu, je dán vztažným rámcem reprezentujícím ego, které také určuje životní leitmotivy dávající životu jedince psychologický smysl. Pokud se charakteristika osobnosti opírá jen o kategorie motivů a postojů,

kteří splnil nebo nesplnil, tedy v relaci k osobním úspěchům a neúspěchům; dále získává člověk určité poznání o sobě samém tím, že se porovnává s jinými lidmi, a tím, že o sobě od jiných lidí dostává informace – druzí lidé jsou člověku „sociálním zrcadlem“. Sám W. Lukaszewski (1968) prokázal, že lidé přijímají své hodnocení jinými lidmi zejména tehdy, když jsou to hodnocení shodující se s oceňováním sebe sama; ukázalo se, že taková oceňování od druhých jsou akceptována, pokud neshoda se sebeoceněním není příliš velká; je-li tento rozdíl příliš velký, jsou hodnocení druhými lidmi odmítána. Ideální ego vyjadřuje představu jedince o tom, jaký by měl, resp. chtěl být. Podle Lukaszewského má toto ideální ego dva zdroje: 1. vnímání jiných lidí, jejich atraktivních vlastností, vyabstrahovaných z jejich poznání a 2. konfrontace dřívějšího reálného obrazu sebe sama se skutečností. V tomto smyslu se zdůrazňuje, že ideální ego má u člověka vzpomínkový charakter, je „přenesením minulosti do budoucnosti“ (B. A. Wright, 1966). Jedinec chce být tím, kým býval kdysi, což je charakteristické zejména pro lidi ve věku od 52 do 90 let (J. Tuckman, J. Lorge a F. D. Zeaman, 1961); avšak jedinec nechce být tím, kým byl kdysi, jestliže žil v nepříznivých životních podmínkách a nebyl spokojen se svým sociálním statusem nebo se svým jednáním (např. nechce už být důvěřivý, jestliže byl silně zklamán, podveden, chce být agresivnější, neboť má zkušenost, že ustupovat se nevyplácí apod.). Lukaszewski podal schéma činitelů formování ideálního já (viz schéma nahoře).

V obrazu ideálního ega se odráží nespokojenost jedince se sebou samým, ale i sebedůvěra, změna životních perspektiv a aspirací, reflexe životní úspěšnosti a neúspěšnosti. Obecně řečeno, vyjadřuje to zkušenosti, které mají být teprve realizovány („abych něčeho dosáhl, musím být tvrdší“ apod.). Může to znamenat i negaci některých dosavadních vlastností, pokud se neosvědčily. Existují ovšem **diskrepance mezi reálným a ideálním egem**, neboť jen málokdo je spokojen se sebou samým a nemá důvody, aby se změnil. Různé výzkumy ukázaly, že tato diskrepance, pokud je výraznější, je charakteristická pro maladaptované osoby, neboť zatímco u celkem adaptovaných jedinců je korelace mezi reálným a ideálním egem +0,46, u neurotiků a psychopatů je tato korelace podstatně nižší, jen +0,31 (P. H. Chase, 1954). Proto se E. Paskeviczová (1974) domnívá, že míra souhlasu v obrazech reálného a ideálního ega je ukazatelem míry adaptace, ale současně podotýká, že vysoká korelace reálného a ideálního ega u psychotiků je spojena naopak s výraznou maladaptací. Vysoká diskrepance pokazuje na málo integrovanou osobnost a slabé ego. D. Byrne (1966) zjistil, že vysoce jednotný obraz reálného a ideálního ega mají osoby silně uplatňující mechanismus potlačení, což znamená, že jsou ovládány nevědomými tendencemi. G. W. Allport (1943) rozvinul **koncept ego-angažované situace**. Jsou to, jak již bylo uvedeno, situace, které chce mít jedinec pod kontrolou, neboť v nich může upevnit nebo zvýšit hodnotu svého ega nebo se vyhnout jejímu snížení. Současně se ukázalo, že chce v těchto situacích dosáhnout úspěchu vlastním přičiněním, neboť úspěch založený na šťastné náhodě nebo úspěch dosažený s přispěním druhých necení tak vysoko jako úspěch, kterého dosáhl vlastními silami (to je dobře známo z výzkumů motivu výkonu). Kontrola se podle Allporta „lokalizuje“, koncentruje na určité situace, které signalizují možnosti **seberealizace**, tj. uplatnění centrálních tendencí: Chce-li se některá žena realizovat především jako matka, a nikoli jako vědecká pracovnice, pak vše, co se týká mateřství, jejího dítěte atd., se vztahuje k jejímu egu a je v tom silně psychicky angažována. S tím pak souvisí i **sebekontrola** jedince, tj. regulace chování ve směru akceptovaných hodnot a vlastních tendencí, založená na obraně hodnoty vlastního ega. Poměrně nedávno byly vytvořeny a jsou nyní podrobněji

rozpracovávány **teorie sebe-determinace** (E. L. Deci, 1980, a další), vycházející zejména z konceptů vytvořených F. Heiderem (1958), resp. zdroje kontroly chování, které jsou spatřovány buď v subjektu samém, nebo ve vnější situaci; jde tu o „vnímaný zdroj iniciování a regulace chování“ (také tzv. „locus of causality“). Tato teorie, překračující poněkud mechanistický pojetí konceptu instrumentalizace chování učním, vyjadřuje zřejmě jeden z nejdůležitějších aspektů psychologie osobnosti, totiž vědomí, že jedinec v podstatné míře kontroluje své chování sám, tj. determinuje je ze sebe sama, nebo naopak, že jeho chování je určováno vnějšími okolnostmi, je determinováno situačně. To je třeba chápat relativisticky, neboť jistá míra zřetele k vnější situaci je nezbytná; rozhodující je však přítomnost nebo nepřítomnost pocitu vnějšího tlaku, podrobení se vnějším okolnostem nebo určitá míra autonomie. Pokud bylo chování vysvětlováno pomocí popudů (drivů), zdůrazňuje Deci, teorie sebedeterminace nebyla možná. Nabývá-li jedinec dojmu, že ztratil kontrolu nad situacemi, do nichž vstupuje, vyvíjí se u něho stav, který je označován **naucená bezmocnost** (M. E. P. Seligman, 1975); je to důsledek opakovaných selhání, který je silně demotivující a může vést k depresím a rezignaci. Pokusní psi, kteří byli vystaveni v laboratorních experimentech nevyhnutelným elektrošokům, se ve srovnání s kontrolní skupinou pokusných zvířat nebyli schopni naučit unikovému chování v důsledku nekontrolovatelnosti daného podnětu. Později byly rozlišeny různé druhy bezmocnosti: obecná a specifická, akutní a chronická a další. Symptomy bezmocnosti vykazují určité kategorie osob, často např. obyvatelé domova důchodců, lidé bez příštěší a další. To souvisí s tezí A. Bandury (1977), že: „chování je funkcí expektancí jedince o budoucích zpevněních“, je tedy funkcí očekávání budoucích odměn a trestů, ale také vědomím míry kontroly této budoucnosti. Sebe-determinace znamená vědomí, že jedinec sám je příčinou svého jednání, což souvisí s vědomím kompetence. Různé negativní zážitky, jimiž je narušována **integrita osobnosti**, tj. její vnitřní jednotnost, rovnováha, pokud v nich bylo výrazně angažováno ego (jsou ego-vztažné), mohou vytvářet **psychické komplexy**, které jsou neasimilované, narušují integritu osobnosti a vytvářejí nevědomé motivy chování, jejichž cílem je kompenzace negativního zá-

žitku nejrůznějšími nevědomými způsoby chování (komplex viny, tělesné nebo jiné inferiority, např. komplex spojený s určitou tělesnou vadou nebo známý komplex méněcennosti apod.). Schéma ukazuje různé úrovně integrace osobnosti:

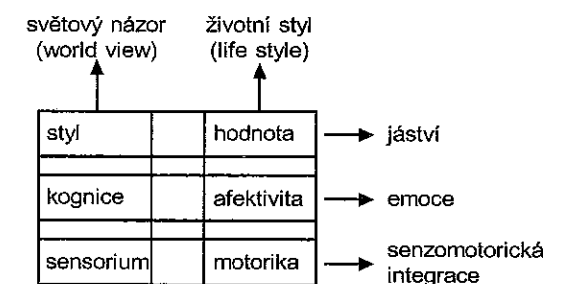
Úrovně integrace (organizace) psychických vlastností osobnosti

Existují různá pojetí fenoménu integrace osobnosti. **Systémový přístup k problematice integrace osobnosti** založený na kognitivistickém pojetí psychické činnosti vypracovali J. R. Royce a A. Powell (1983). Konceptuální rámec této teorie tvoří teorie systému a procesů informace a faktorová analýza. Autoři vycházejí z několika „maxim“, z nichž zde budou uvedeny pouze dvě nejdůležitější (v jejich podání je to druhá a třetí). Jedna z těchto maxim je formulována takto: Z teoreticko-vědeckého hlediska jsou osobnost a komponenty jejich procesů extrémně komplexní. Druhá maxima je formulována následovně: Osobnost a komponenty jejího systému jsou cílově zaměřené. Autoři se odvolávají na tezi H. A. Murraye (1938), že lidské individuum není reaktivní, ale proaktivní bytostí a dále na v americkém behaviorismu ustálený názor, že lidé nejsou jen „taženi“, ale i „tlačeni“ („pushed around“ „stimulus“, „pulled“, „driven“), tj. že jejich chování není podněcováno jen situací, ale i vnitřními činiteli. A konečně formulují základní hypotézu své teorie, že osobnost je komponována šesti interakčními systémy: senzorickým, motorickým, kognitivním, afektivním, stylovým a hodnotovým. Vlastní proces integrace má pak tři roviny: senzomotorickou (kódování a dekódování signálů, resp. stimulů procesy transdukce nervových vzruchů), adaptivního učení či transformační (interakce kognitivních a afektivních procesů) a úroveň organizujícího jáství či integrativní (kde se uplatňují vztahy mezi životním stylem a systémem hodnot). Integrativní osobnost (totální psychologický systém)

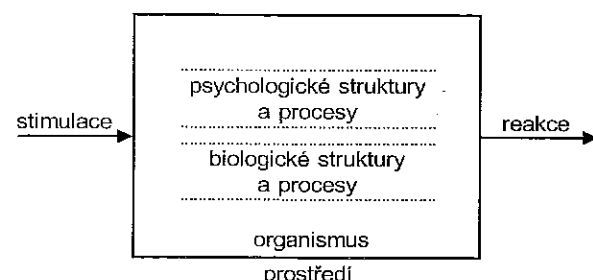
pak nazývají **suprasystém**. Zjednodušeně řečeno, **roviny integrace osobnosti** jsou v podstatě tyto: senzomotorická, emocionální a úroveň jáství; na těchto třech úrovních je osobnost integrována a současně reprezentuje integraci všech tří rovin. Royce a Powell

zdůrazňují, že „komplexní systémy jsou indeterministické“, a současně uvádějí, že „tento princip říká, že proud informačních výstupů je důsledkem interakce mezi daným vstupem a mnohonásobnými interakcemi funkčních jednotek interagujících systémů“. Podle uvedených autorů kauzalita může být nemechanická, mnohonásobně determinovaná, a může mít tedy v tomto smyslu formu zaměřené reakce. Nicméně jejich pojetí indeterminismu jako zvláštní formy kauzality je sporné. Činnost systému prostě je, nebo není determinována, systém je, nebo není deterministický – tertium non datur.

Suprasystém (konstrukt teorie systémů), v psychologické terminologii osobnost (psychologická integrace), má funkci udržování personálního (osobního) významu a reprezentuje nejvyšší úroveň analýzy. Nižšími úrovněmi analýzy jsou systémy, subsystémy, komponenty subsystémů a elementy subsystémů. Z kombinací systémových interakcí rezultují, podle Royce a Powella, následující konstrukce, které mají být podstatnými charakteristikami osobnosti:

Systémovým pojetím osobnosti v podání Royce a Powella se zde nelze zabývat do podrobností, definice základních konstruktů podávají výše zmíněné přehledy. Uvedeme ještě **systémový model osobnosti** podle obou autorů:

Z hlediska teorie informace se v subsystémech kontroly informačních procesů uplatňují funkce transdukce (psychologickým korelátem jsou procesy v senzorním systému), transformace (psychologickým korelátem je vnímání) a integrace (psychologickým korelátem jsou pamětní procesy a konceptualizace, resp. symbolizace podnětů-informací). Ve struktuře osobnosti se uplatňují dědičnost (genetické programy, jejichž funkcí je udržování života jedince a druhu) a kultura (symboly a normy, jejichž funkcí je kulturní kontinuita, sociální integrace a adaptace individua na prostředí). Royceova a Powellova teorie osobnosti je velmi propracovaná a je v souladu s poznatky současné kognitivisticky orientované psychologie, obsahuje ovšem diskutabilní pojetí určitých konceptů, např. životního stylu atd.

Biologické faktory osobnosti. Existují četné faktory biochemické a jiné povahy, např. určité anomálie mozku, které výrazně determinují psychiku člověka. Za důsledek určité **anomálie mozku** je dnes považována hyperaktivita: jedná se tu o narušený proces metabolismu v nervové tkáni mozku, zejména těch jeho částí, v nichž je lokalizována regulace pozornosti a motoriky (A. Zametkin, 1990). S. König (1991) referuje o nálezech poukazujících na to, že schizofrenie může být způsobena patologickými změnami v hippocampu (zbytnění určitých buněk, objevených pomocí počítačové tomografie při srovnávacím výzkumu skupiny schizofreniků a kontrolní skupiny osob bez této diagnózy; k tomuto zbytnění dochází patrně v důsled-

ku cirkulačních poruch v těhotenství a také v perinatálním období). B. Bogerts (1988) našel v hippocampu zemřelých schizofreniků deviate nervových spojů, které se v této oblasti mozku podílejí na určování významu podnětů; může to způsobovat „divoký příliv citů“, který vyvolá „odvázané myšlení“ a „bludné vnímání“ (B. Bogerts, podle S. Königa). Nádory prorůstající určité části mozku mohou vést k výrazným změnám chování, jak se ukázalo v případě jistého amerického vraha téměř dvaceti žen. Značný vliv mají také **biochemické faktory**: diskutována byla např. otázka vlivu mužského pohlavního hormonu testosteronu na agresivní chování. U člověka jsou sice výsledky sporné (J. Archer, 1991), nicméně u osob, které spáchaly násilný trestný čin, byla zjištěna vyšší hladina testosteronu v krvi. J. Dabbs, D. de Larue a P. Williams (1990) zkoumali hodnotu testosteronu u různých skupin povolání (obchodníci, hasiči atd.) a zjistili, že duchovní vykazují nejnižší a naopak herci a umělci nejvyšší hodnoty testosteronu, nelze z toho však vyvozovat, že tu jde o příčinný vztah. Sociobiologové zdůrazňují **vliv evolučních programů** na chování člověka, avšak často tu jde spíše o vyspekulované souvislosti, i když se zdá, že sociobiologická tvrzení jsou doložena četnými srovnávacími studiemi. Existují překvapující podobnosti chování zvířat a lidí (zvířata vykazují způsoby chování, donedávna považované za výlučně lidské, např. prostituce u určitého druhu samiček kolibříka); ukazuje se, že určité způsoby chování, které byly pokládány za jednoznačný produkt kultur, např. altruismus, nepotismus a další, mají zřejmě biologické základy. I. Eibl-Eibesfeldt (1970) soudí, že „agresivní a altruistické chování je prostřednictvím fylogenetických přizpůsobování předprogramováno, pro naše etické chování tím poskytuje předepsané normy“. Avšak ne každá podobnost poukazuje na genetickou příbuznost: je třeba rozlišovat podobnosti (analogie) a společné genetické souvislosti (homologie). Eibl-Eibesfeldt uvažuje o **možnosti biologického zakotvení etických norem**, které jsou pokládány za produkt kultury. Odkud vlastně víme, co je dobré a co zlé? Je Kantův mravní imperativ v souladu s přírodou? Existují vedle kulturně daných norem i vrozené normy morálky? Nebo také jinak: Je soucit a láska vyšší hodnotou než nenávisť a agrese? Obojí je adaptivní, život vyžaduje lásku i agresí: protihráčem

agrese je láska, avšak i ta je prostředkem evoluce, ačkoli má v různých kulturách různé projevy, a dokonce různé formy i v téže kultuře (romantická láska a „cool sex“ v západní kultuře). Existuje **komplementarita biologických a kulturních činitelů**. Podle evolučního

ných motivů, ale tendence mít partnera pro sebe je v nich vždy obsažena. Dobrý evolutivní původ má i **sexuální výběr**. Samička se páří jen s takovým samečkem, který zaručuje kvalitní potomstvo; samečkové se proto předvádějí a bojují o samičku, kterou zís-

Definice základních systémů postulovaných jako komponenty integrativní osobnosti (podle J. R. Royce a A. P. Powella, 1983, upraveno)

Úroveň systému	Definice	
suprasystém	integrativní osobnost (totální psychologický systém) je hierarchickou organizací systémů, subsystémů a rysů, které převádějí, transformují a integrují informaci	
organizující nebo integrativní jástvi	<i>styl</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který integruje a moduluje informaci koordinováním kognice a afektivity a selektováním způsobů průběhu procesu informace	<i>hodnota</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který integruje a moduluje informaci koordinováním kognice a afektu, aby bylo dosaženo specifických cílů uspokojením specifických potřeb nebo selektováním specifických obsahů informace
adaptivní nebo transformační učení	<i>kognice</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který transformuje psychologickou informaci, aby byly identifikovány invarianty prostředí	<i>afekt</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který transformuje psychologickou informaci, aby bylo dosaženo optimálního stavu vzrušení (aktivace)
kontrolní nebo transdukční proces (kódování a dekódování)	<i>senzorium</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který převádí fyzickou energii na psychologickou informaci (vnímání)	<i>motorika</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který převádí psychologickou informaci na fyzickou energii (chování)

principu mají individua tendenci chovat se způsobem, který maximalizuje jejich způsobilost, aniž by si toho byla vědoma (usilují o reprodukci svých genů); celá země má povahu organismu, „živého ekosystému“ (J. E. Lovelock, 1979), a tak je i kultura extrapolací evoluce. Jako příklad výše zmíněné komplementarity může sloužit žárlivost: má nepochybně biogenní původ, který se projevuje v době námluv agresí samečků vůči jiným samečkům téhož druhu, kteří proniknou do jejich životního teritoria; v době páření jsou samečkové k cizím samečkům zvláště agresivní, po oplození samičky se agresivita výrazně snižuje; biologický smysl agrese tohoto druhu je tedy jasný, má zabránit tomu, aby byla samička oplodněna cizím samečkem, a zajistit tak reprodukci vlastních genů. Ve středověku byla nevěra ženy krutě trestána a v Saúdské Arábii jsou nevěrné ženy dodnes trestány ukamenováním. Žárlivost člověka vzniká ale také z komplexu méněcennosti, projekcí vlastních tendencí k nevěře a z ji-

kává nejzdatnější sameček (zdatnost je při předvádění signalizována nejen určitými „estetickými“ znaky, ale např. i tím, že samečkové v přítomnosti samičky přehánějí svou agresí vůči určitým objektům, kterých si jinak nevšímají). Také u člověka hrají **námluvy a imponování** při získávání sexuálního partnera významnou roli; jsou realizovány v nesčetných formách předvádění, sociálního exhibicionismu. Jde o příklad setrvávání původních biogenních, evolučně programovaných mechanismů i v chování kulturního člověka; kultura dává těmto vrozeným mechanismům jen specifické formy. Dalším biologickým činitelem v psychologii osobnosti je **dědičnost**: „Dědičnost způsobů chování spočívá v první řadě na dědičnosti stavebního plánu mozku“ (G. Breuer, 1981). Úloha dědičnosti je v různých sektorech osobnosti různá, největší váhu má v oblasti temperamentu (dispozice ke vzrušivosti), významný vliv má i v oblasti inteligence. Dědičné dispozice mohou však být do jisté míry korigovány výchou-

vou a s přibývajícím věkem vlivu dědičnosti ubývá a prosazuje se větší vliv individuální zkušenosti. R. B. Cattell (1950) podává následující **přehled „non-environmentálních“ činitelů osobnosti** (tj. vlivů mimo prostředí):

konstituční	alterace stavů těla prostřednictvím životní zkušenosti
kongenitální vrozené	získané v děloze mutace a segregace v genech
hereditární (dědičné)	předvídatelný rodičovský příspěvek

Pojem dědičnosti je tedy třeba chápat ve dvojitým smyslu: v širším smyslu jsou to druhově zděděné vlastnosti (stavba těla, smyslových orgánů atd.) a dispozice (evoluční programy, instinkty, vrozené reflexy), v užším smyslu je to přenos vlastností z rodičů na děti.

Osobnost a kultura. Život v kulturním prostředí vytváří nový druh determinace psychiky osobnosti tím, že jedinci klade úkol přizpůsobit se požadavkům kulturního (společenského) prostředí, které jsou vyjádřeny v systému kulturních norem (→ Kulturní základy psychiky). Základním faktorem vývoje a formování osobnosti, pokud není jedinec zatížen vrozenými neuropsychickými anomáliemi, je **zkušenost**, ta je však získávána v rámci určité kultury, a tak kultura určuje zkušenosti dítěte již tím, že „determinuje organizaci rodiny, formy a stupeň disciplíny, množství citů, které dítě získává a vůbec celek vztahů dítěte, poněvadž klade základy toho, co je možno nazvat koncepcí dítěte“ (Th. Newcomb, 1956). Vliv kultury na osobnost zprostředkovává **výchova**; nejprve rodinná, která uvádí dítě do života společnosti a umožňuje mu základní orientaci v daném kulturním prostředí, potom výchova školní (vzdělávání) a posléze je to i vliv průběžný, zprostředkovaný působením prostředků hromadné komunikace a sociálními interakcemi. Podle Newcomba je **vztah jedince a společnosti** funkční. Postavení člověka ve společnosti je určitým způsobem organizováno; společnost každému jedinci z hlediska jeho pohlaví, věku, socioekonomického postavení, zaměstnání, ale i z hlediska určitých situací (cestování, nakupování, jednání s úřady, návštěva u známých, lé-

kaře atd.) předepisuje určité **sociální role**, v nichž se promítají normy společenského života jako očekávání týkající se jednání jedince v těchto situacích. Rolím se člověk učí, a tak se stávají součástí jeho osobnosti (→ Role). Společnost prezentuje každému jedinci určité **standards** jako základní pojetí života a světa, pojetí jejich podstaty (např. u přírodně žijících národů víra v demony a v magické síly jistých věcí, tzv. mana), ale i pojetí pravdy, dobra, krásy (hodnoty), slušnosti, mravnosti, spravedlnosti atd. Různé standardy nemají jen různé kultury, ale i subkultury (např. určitých skupin, mládeže atd.), např. „jít nahoru“, lišit se od druhých („pankáči“) apod. Existují subkultury různých společenských vrstev („bohatých“ a „chudých“ atd.), v nichž je obsaženo určité pojetí přípustného a nepřístupného, žádoucího, „mužného“ („chlapského“), „křiváctví“ atd. S tím souvisí i **rituály** společenského života (ritualizovaný styk se známými, na večírcích, při konverzaci vůbec – např. používání určitých frází a floskulí – až po rituály „sexuálního zasvěcování“ kolektivní deflorací nové členky gangu). V takových společenských rituálech a „povinnostech“ se často ztrácí **autenticita individuální osobnosti**: jedinec se chová a také cítí a myslí tak, jak se má chovat, cítit a myslit. Podle Newcomba se dítě postupně orientuje ve světě těchto příkazů a zákazů a přijímá je za své, neboť „zjišťuje, že obecně je život lehčí, když se chová způsobem, jaký od něho lidé očekávají“. Nezřídka se přitom může dostat do rozporů, když se má přizpůsobit rozdílným standardům, např. v rodině a v partě. Uplatňuje se zde i **potřeba sociálního zázemí**; když je např. dítě vypuzeno z rodiny, uchyluje se do party vrstevníků a přijímá její normy, aby zde mohlo existovat jako sociálně zakořeněná bytost. M. Meadová (1948), která studovala normy a chování různých kultur kmenů obývajících Novou Guineu, zde našla různé výchovné techniky a různé **modální osobnosti** (tj. typické příslušníky určité kultury). Tak např. Arapešové pěstují u svých dětí smysl pro pomoc druhým a povolnost, což zmenšuje pohotovost k agresii a ke konfliktům, jakož i nezáměr o dominanci; „ideálem Arapešů je mírný, responzivní muž, který se ožení s mírnou, responzivní ženou“. Naproti tomu „ideálem Mundugumorů je násilnický agresivní muž, který se ožení s násilnickou agresivní ženou“. U Kvakiutlů přísluší erotická iniciativa ženám, které pracují, zatímco

muži se věnují pouze výrobě ozdob a krášení se a jsou ve srovnání se ženami tohoto kmene hašteřiví a náladoví. V americké Pensylvánii existuje uprostřed vysoce technologicky a racionálně pojatého životního prostředí s konzumní a hédonistickou orientací zvláštní **subkultura „lidu Amish“** v počtu asi 3500 osob, které jsou potomky přistěhovalců náboženské sekty „švýcarských bratří“ (odřůdy luteránství), jež vykazuje tradiční, zcela odlišný způsob života, projevující se nejen v přísných normách chování (prostředkem namlouvání je např. nedělní večerní zpívání) a přísných morálních normách, ale i v oblékání (prostě obleky bez ozdob) a v úpravě zevnějšku (ženatí muži nosí vousy, ženám není dovoleno stříhat si a kadeřit vlasy, ale musí je nosit stažené do uzlu, apod.). Za jediný zdroj vzdělání je pokládána bible, není dovoleno jezdit pro zábavu v automobilu, není dovoleno ani osobní vlastnictví a užívání nákladních automobilů, příbytky mají určitou standardní stavbu i vnitřní vybavení. Příslušníci této subkultury se zabývají úspěšně zemědělstvím a vedou „křesťanský způsob života“, sice plný omezení, ale současně s vyspělým smyslem pro vzájemnou pomoc a s důrazem na dobrou pověst (G. A. Lundberg, C. C. Schrag a O. N. Larsen, W. R. Catton jr., 1968). M. Altschuler (1971) studoval „neurotickou kulturu“ indiánského kmene Cayapa žijícího v jihoamerickém Ekvádoru. Od raného dětství jsou Cayapové vychováni k přísné tělesné čistotě, což vytváří úzkostné ladění, vedoucí později mimo jiné k poruchám v sexuální životě. Cayapové se sobě navzájem vyhýbají, jsou nedůvěřiví, muži vykazují velmi slabou sexuální aktivitu, mají pocity méněcennosti a sklon k alkoholismu, neurotické vztahy k ženám, které jsou velmi rozhodné a sexuálně agresivní. „Ubohost sexuálního života“ mužů tohoto kmene se vysvětluje jejich alkoholismem a neurotickými vztahy k ženám, avšak původ tohoto alkoholismu a těchto neurotických vztahů není zcela jasný a sotva ho lze svést jen na přísnou výchovu k tělesné čistotě; jde tu zřejmě o rozvíjející se důsledky tzv. bazální úzkosti, vypěstované neurotizujícím způsobem výchovy. Podobných nálezů o závislosti modální osobnosti na zvláštnostech kultury, projevujících se především zvláštnostmi výchovy v rodině, učinili kulturní antropologové mnoho.

Osobnost a role. V psychologii (C. G. Jung) a v sociologii se někdy rozlišují pojmy osobnost a osoba:

první vyjadřuje podstatu psychologické organizace lidského duševního života, resp. jeho autenticitu, druhý jeho vnější, často neautentické projevy. Latinské slovo persona znamenalo původně hereckou masku. Jde o analogii filozofických úvah o vztahu podstaty a jevu. Sociolog E. Goffman (1955) pokládá život ve společnosti za divadlo a člověka za herce, který hraje určité role, ale má také svou soukromou psychickou sféru, která se v těchto rolích nevyčerpává. Pojetí člověka jako herce vyjádřil již Shakespeare („Je člověk jenom putující stín, jen herec ubohý, jenž chvíli svou si vykračuje, řádí na prknech...“). Role jsou často pokládány za pouhé fasády osobnosti, v nichž se realizuje „nepravé lidské bytí“, lidská přetvářka a nutnost přizpůsobit se vnějším tlakům. Jedinec v nich projevuje své přizpůsobení se očekávání, které vůči němu má jeho společenské prostředí. Pro tuto dichotomii lidské osobnosti se používalo také dvou různých termínů: *personalitas* (latinsky osobnost) ve smyslu skutečné podstaty a *persona* (latinsky osoba) ve smyslu veřejných projevů této podstaty. Dichotomický model osobnosti propracoval nejvýrazněji S. Freud, který proti sobě postavil iracionální pudové libido (touhu po slasti) a stejně iracionální super-ego, osobní morálku. Naproti tomu behavioristé pokládají expozici problému vztahu podstaty osobnosti a jejich projevů za nesmyslnou, neboť člověk je psychologicky vzato produktem učení a osobnost je v tomto smyslu systémem zvyků. Vztah osobnosti a jejich rolí je tedy chápán různě, dokonce protikladně: 1. role jsou v podstatě masky osobnosti, 2. role jsou v osobnosti integrovány v systému zvyků. Podle prvního názoru má člověk povrch a hloubku, veřejnou a privátní dimenzi, je jiný uvnitř a navenek, má jakési vnitřní, často skrývané jádro; osoba (tj. to, jak se jedinec jeví jiným) je jenom odložitelná maska, autentický není člověk na „jevišti života“, ale sám v sobě, a musí svou autenticitu často hledat (hledání identity v dospívání a v mezních životních situacích). Stavění osobnosti a osoby (rolí) do absolutního protikladu je však sporné; existují různé stupně **identifikace jedince s různými rolími**, přičemž převzetí jednotlivých rolí je determinováno různými činiteli. Převzetí určitých rolí může bránit vrozená konstituce (např. homosexuálně založený muž může těžko přebírat roli normálního manžela a identifikovat se s ní) nebo zkušenosti (žena se může na zá-

kladě svých zkušeností zpěčovat převzít roli manželky, ale nikoli matky, a rozhodne se pro svobodné mateřství). Jindy vyjadřují role formy určitých tendencí a lidé je přebírají bez problémů (např. tendence ženy k mateřství a role matky). S přebíráním rolí mohou být tedy spojeny **vnější tlaky**, kterým se jedinec může vzpírat, ale také **vnitřní tlaky**, vystupující jako různě přirozené potřeby či vrozené založení (→ Role).

Individuální zvláštnosti osobnosti. Jak už bylo uvedeno, osobnost je individuální celek lidského duševního života, individuální skladba dispozic, faktorů, vlastností. Různí lidé mají různé schopnosti, různou úroveň inteligence, různé vlastnosti temperamentu atd. Tato **interindividuální odlišnost psychických vlastností osobnosti** je přirozeným důsledkem odlišností vrozených vloh a zejména pak odlišných zkušeností (vrozené rozdíly v reagování lze pozorovat již u novorozenců). Existence individuálních odlišností je biologický fakt; např. J. Hirsch (1959) zjistil rozdíly v tropismech už u banánových mušek (*Drosophila melanogaster*), R. J. Williams (1969) poukazuje na odlišnosti biochemického uspořádání organismu různých jedinců (např. rozdíly ve složení slin, moči apod.). Fakt, že člověk je psychologicky jedinečnou bytostí, vedl k pochybnostem o tom, že psychologie může být nomotetická věda (věda směřující k formulování obecně platných zákonů). Avšak v rozdílnostech lze spatřovat i něco společného: např. různí lidé jsou různým způsobem agresivní, různé projevy útočnosti mají však něco společného, co nazýváme agresivním chováním. Kromě toho jsou si lidé v určitých vlastnostech a jejich seskupeních (syndromech) podobní, např. jsou introvertní nebo extravertní a vytvářejí v tomto smyslu **psychologický typ**, syndrom vlastností společný určité skupině lidí (→ Typologie osobnosti).

Stabilita osobnosti. Osobnost je pokládána za trvalejší, ale nikoli neměnnou strukturu. Vlivem zkušenosti se člověk mění, a to se projevuje i změnami jeho psychických osobnostních vlastností, v extrémních případech tzv. konverzí, tj. změnou ve svůj protiklad (např. bonviván se změní v mystika nebo naopak). Na stabilitu osobnosti se usuzuje z konzistence jejího chování, ale problém konzistence chování je, jak již bylo naznačeno, složitý. Otázka stability osobnosti je otázka změn, resp. stálosti chování jedince v čase. E. L. Kelly (1939) zkoumal přes tři sta párů dospělých

mužů a žen ve věku kolem 25 let různými osobnostními dotazníky a znovu stejným způsobem pak zkoumal tyto osoby po uplynutí 15 let. Zjistil, že v různých dimenzích osobnosti došlo k různým změnám: koeficienty korelací se pohybovaly v rozmezí od +0,32 do +0,61. Jiní začali již s výzkumem novorozenců a sledovali skupinu těchto jedinců v různých časových etapách až do 14 let věku i déle a zjistili rovněž určitou stabilitu, ale i změny některých rysů osobnosti. Syntetickou práci na téma stálosti a změn osobnosti napsal B. S. Bloom (1964). Jako relativně nejstabilnější rysy osobnosti s koeficientem korelace vyšším než +0,75 se ukázaly být neuroticismus (+0,76) a dominance (+0,80), nejméně stabilní byla dimenze maskulinita-feminita (+0,32). Současně se ukázalo, že některé dimenze osobnosti se stabilizují až v určitém věku, např. inteligence mezi 11. až 15. rokem (výsledky však nejsou zcela jednotné). Stálost chování se zvětšuje s věkem, starší osoby vykazují tedy větší stabilitu osobnosti než mladší (J. Strelau, 1976).

Vývoj osobnosti je spojen jednak se zráním určitých tělesných struktur (např. s činností pohlavních žláz s vnější sekrecí, které určují nástup dospívání a s ním spojené výrazné změny v duševním životě), jednak s procesem sociálního učení, tj. s vlivem zkušeností získávaných ze sociálních interakcí (→ Sociální interakce). Podstatný je zejména **vliv sociálních zkušeností**, které vedou k fixaci určitých vlastností nebo k jejich změnám (tzv. korektivní zkušenosti). G. A. Kelly (1964) vytvořil **koncept „osobního konstruktů“** na bázi kognitivistického pojetí psychologického vztahu ke světu: člověk se řídí předpovědí a z událostí abstrahuje podobnosti a kontrasty, aby si vytvořil „konstrukty“, jimiž by „mapoval“ své prostředí. Např. konstrukt zdvořilosti vytváří člověk na základě poznání osob se zdvořilým chováním, avšak musí tu být i zkušenosti kontrastní, tedy s nezdvořile se chovajícími jedinci, aby si vytvořil určitý obraz o něčem. Konstrukty nemusí mít vědomý, verbální charakter. Na jejich základě se utvářejí anticipace událostí a kontrola chování v anticipovaných situacích. Lze pak říci, že **zkušenosti jedince** jsou tvořeny konstrukcí a rekonstrukcí (když se platnost konstruktů nepotvrdí – jde o korektivní zkušenost) událostí, vlastností atd. Osobní konstrukty ukazují, jak jedinec pojímá okolní svět a zejména druhé lidi. Vývoj osobnosti může být

chápan i jako **řada kritických etap** (fází), tj. jakýchsi nezbytných křížovek, na nichž se rozhoduje další směr vývoje. Existuje více takových etapovitých pojetí vývoje osobnosti (Ch. Bühlerová, E. H. Erikson) nebo jejich dílčích složek (S. Freud, J. Piaget). Podle Freuda každé stadium charakterizuje koncentrace subjektu na určitý objekt na vlastním těle, který je zdrojem slastných pocitů (např. v tzv. orální fázi jsou to ústa a sání), jejichž saturace či frustrace pak determinuje ulpění na takovém stadiu vývoje (např. ulpění na anální fázi, kdy se dítě koncentruje na řiť, tj. na kálení a stolici, vede k tzv. análnímu charakteru, který se projevuje pedantstvím, šetrností a dalšími rysy, které jsou psychologickou extrapolací činnosti a postojů anální fáze vývoje). Naproti tomu Erikson rozlišuje osm fází, z nichž každá se vyznačuje určitým charakteristickým vývojovým rozcestím, jemuž je člověk osudově vystaven, který nemůže být řešen, ale musí být překonán. Např. v prvním roce života je to konflikt důvěra–nedůvěra (na základě péče, které se kojenci dostává, a na základě citové stimulace nebo deprivace se dítě učí buď důvěřovat svému okolí a předvídatelným způsobem je uspořádávat, nebo naopak nedůvěřovat světu, bát se ho a vnímat ho jako nevypočitatelný). **Eriksonovy fáze vývoje** (1968) jsou tyto:

- 1. rok života: důvěra–nedůvěra (vytvoření pocitů důvěry, nebo nedůvěry vůči okolnímu světu podle zkušeností s péčí a láskou matky).
- 2. a 3. rok života: autonomie–pocit studu (podle možnosti manipulovat s věcmi a provádět exploraci okolí vyvstává autonomie a pocit sebedůvěry, nebo naopak pochybnosti o vlastních schopnostech a stud za sebe sama, je-li dítě příliš omezováno a kritizováno; je to problém vytváření sebeúcty a pocitů nedostatečnosti).
- 4. a 5. rok života: iniciativa–pocit viny (uplatňuje se reakce rodičů na aktivitu a iniciativu dítěte, která má za následek pocit svobody a iniciativu dítěte, nebo naopak pocitu viny a pocit „neschopného vetřelce ve světě dospělých“).
- 6. až 11. rok života: přičinlivost–inferiorita (dítě se zajímá o fungování věcí, o pravidla, organizaci, uspořádávání a záleží nyní na tom, zda rodiče tento zájem podporují, nebo potlačují, a také na úspěších či neúspěších dítěte v životě mimo rodinu).

- 12. až 18. rok života: nalezení identity–difúznost rolí (v tomto období se zájem jedince o svět dále prohlubuje a současně musí přebírat řadu rolí, v nichž se jeho vlastní identita buď udržuje, nebo rozměšňuje a vytrácí, vzniká sebejistota nebo zmatek ze sebe sama, neschopnost rozumět sobě samému a nezpůsobílost převzít určité role, např. svého pohlaví; chybějící identita vede k vnitřním zmatkům).

- Mladší věk dospělosti: intimita–izolace (v erotických a jiných vztazích se vytváří smysl pro vlastní i cizí intimitu; nepodaří-li se to, vzniká sklon k izolaci a neschopnost navázat užší osobní vztahy, neschopnost sdílet s jiným intimitu, rozšířit „já“ na „my“).

- Střední věk dospělosti: plodnost–sebeabsorbování (je to období alternativy produktivity nebo stagnace, období krize dospělosti, schopnosti vyvinout nadosobní zájmy a sociální zralost; nepodaří-li se to, omezuje se život jedince na materiální zisk a fyzické blaho a člověk trpí apatií a chudostí mezilidských vztahů).

- Stáří: integrita–pochybování (člověk se obrací do minulosti a má výsledný pocit spokojenosti, nebo nespokojenosti se sebou samým, pocit naplněnosti života, nebo pocit životní nespokojenosti; tyto pocity odrážejí úroveň integrace osobnosti; kdo není se svým životem spokojen, má pocit pochybnosti o tom, co žil a kým byl, což může v krajním případě vést až k autodestrukci).

Problém mnohonásobné osobnosti. Spisovatel L. Stevenson zpracoval téma dvojí osobnosti v jediném subjektu v románě Dr. Jekyll a Mr. Hyde: v téže osobě tak říká přebývají dvě různá já, jedno zlé a druhé dobré. K. Čapek v románě Obyčejný život nechává hrdinu, který žil „dva naprosto různé životy“, říci „já jsem ten, který byl poražen“ a „to jsem nebyl já, když...“; zobrazuje tedy dvojí život jediného člověka a ptá se, „který z nich je ten pravý“; sám hrdina nakonec zjišťuje, že jsou v něm nejméně „tři figury“. Přinejmenším jde o vysněný, imaginární, fiktivní život, který se ozývá, aby byl realizován, ale zůstává vedlejší, a o skutečný, praktický, každodenní život, obyčejný život, který může být někdy „křečovitě a zběsile“ nenáviděn. Nakonec však „zavržené zůstalo zavrženo a básníka, jenž neměl co činit s tím, co bylo mé uznání a legitimní já, vzal čert“. Čapek říká: „Život člověka je spousta různých možných životů, ze kterých se

uskuteční jenom jeden nebo jenom několik, zatímco ty druhé se projeví jen kuse, na chvíli nebo vůbec nikdy... Člověk je něco jako zástup lidí... je to pomíchaný houfec, ale má společnou cestu. Vždycky někdo z nich je v čele a vede kus cesty; a aby bylo vidět, že

to a nejděle. To nízké a zlé se nestalo nikdy mým Já; když přišla jeho chvíle, byla standarta, abych tak řekl, skloněna k zemi; nebylo žádného Já, byl jenom chaos bez vedení a jména.“ G. Murphy (1947) definuje mnohonásobnou osobnost („multiple personality“) jako

Teorie osobnosti

Teorie	Kritické životní období	Hodnota bazální lidské povahy	Určující síly osobnosti	Důležité koncepty
psychoanalýza (Freud)	rané dětství	špatná (animální)	interní libido	id, ego, superego, vědomí, předvědomí, nevědomí
analytická psychologie (Jung)	rané dětství, střední věk a pozdější léta	pozitivní snaha dosáhnout rovnováhy mezi protiklady	interní	ego („Selbst“), role, kolektivní nevědomí, archetypy, protiklady
humanistická psychologie (Maslow, Rogers)	dětství pozdější dospělost	velmi pozitivní	interní – bazální potřeby a snaha po sebeaktualizaci	bazální potřeby, meta-potřeby, sebeaktualizace, selfconcept
behaviorismus (Skinner)	současnost	žádný vztah k bazální lidské povaze	vnější prostředí	operantní chování, rozvrh zpevňování, utváření (shaping)
teorie sociálního učení (Bandura)	současnost	žádná reference k bazální lidské povaze	externí (zpevňování a modely)	odpověď, observační učení, model
teorie kognitivního učení (Rotter)	současnost, ale i minulé a budoucí očekávané situace	žádná reference k bazální lidské povaze	externí faktory a kognice – myšlení, expektance, plány interpretací, view of self	kognice (cognitions), expektance, locus of control, self efficacy

(Worchel S., Shebilske W., 1989, s. 491, upraveno)

Psychoanalýza – osobnost je výsledkem stálého střetávání id, ega a superega a je formována v prvních šesti letech života, její chování je určováno převážně nevědomými tendencemi.

Behaviorismus – osobnost je systém zvyků, tj. produkt učení, a jako taková je určována svou minulostí a vnějšími situacemi (odměnami a tresty, které formují instrumentální reakce).

Humanistická psychologie – osobnost je určována potřebou růstu (sebeaktualizace) a jako taková je určována svými perspektivami, snahou realizovat svůj lidský potenciál.

vede, myslíme si, že nese v ruce standartu, na které je napsáno Já. Tak, teď on je Já. Je to jen slovo, ale... dokud je tím Já, je pánem zástupu. Potom se protlačí dopředu zase někdo jiný z houfu... a je tím vedoucím Já. Řekněme, že to Já je jenom taková pomůcka, takový prapor udělaný jen proto, aby ten hlouček měl něco v čele, co představuje jeho jednotu... Zvíře snad nemá žádné já, protože je jednoduché a žije jenom svou jedinou možností... Ten obyčejný člověk byl nejsilnější a nejvytrvalejší, takový tahoun; proto byl mým Já čas-

„podmínku, ve které je normální organizace mentálního života dezintegrována nebo rozštěpena na dvě rozdílné části nebo podosobnosti („subpersonalities“), z nichž každá má svou vlastní jemně komplikovanou organizaci“. Existují dva typy mnohonásobných osobností: 1. dvě osobnosti, které jsou ve své alternaci jedna na druhé zcela nezávislé (A neví nic o smýšlení a činech B); 2. případ, kdy A neví nic o B, avšak B je si plně vědomo A. To jsou typy dvojí osobnosti, ale jeden subjekt může mít ještě více osobností. Mur-

phy vykládá tyto případy disociací, která může být způsobena fixací na určité vzpomínky nebo průnikem nevědomé tendence, akcentované bytostnou touhou a nespokojeností se svým reálným egem. Disociace se objevuje u normálních osob a může být experimentálně navozena v hypnóze; tak může disociace časem produkovat „vzorce akce, které jsou ryze a fundamentálně mimo většinový systém známý osobnosti“ (Murphy). Mnohonásobné osobnosti vznikají z potlačených tendencí a většina jejich případů souvisí s úsilím organismu žít, přičemž toto úsilí reprezentují v rozdílné době a v termínech rozdílných systémů hodnot (Murphy). H. Schjelderup (1964) uvádí, že do roku 1944 bylo v odborné literatuře popsáno 76 hodnověrných případů mnohonásobných osobností, z nichž nejznámější se stal případ „dvou tváří Evy“, který popsali C. H. Thigpen a H. M. Cleckley (1957) a který byl dokonce zfilmován. „Bílá Eva“ byla vážná, skromná, jednoduše, vcelku neatraktivně se oblékala a ve vystupování byla zdrženlivá. „Černá Eva“ byla družná, dětsky marnivá a egocentrická, mluvila žargonem a užívala hrubé výrazy, oblékala se pěkně a lehce vyzývavě, každé slovo a každý pohyb měly v sobě něco sexuálního; měla v oblíbě hanět „bílou Evu“ a zasměšňovat ji. K proměně „bílé Evy“ v „černou“ došlo náhle během konzultace u lékaře. Proměny jedné osobnosti v druhou se opakovaly dlouhou dobu. V některých případech druhá z obou osobností subjektu zapomene tu první, v jiných nikoli a je si své proměny vědoma. Schjelderup se domnívá, že dvojité osobnosti téhož subjektu jsou komplementární a že druhá osobnost se dá chápat jako „druh dramatizace potlačených tendencí“. V případě „bílé a černé Evy“ byl činitelem šok z náhlého úmrtí babičky, který vyvolal „náhlé zesílení hlubinného procesu potlačení“. Úplnější vysvětlení jevu dvojité osobnosti však dosud chybí. Zvláštním případem zdvojení osobnosti v souvislosti s mediální praxí je případ P. Worthové, původně Curranové, v níž „žila“ a literárně tvořila dívka, zabitá údajně Indiány v 17. století (Ch. Cory, 1919, a další). Prostá americká žena paní Curranová psala od roku 1913 pozoruhodné romány staroanglickým jazykem. D. J. West (1954) to pokládá za případ dlouholetého nevědomého zpracovávání a promýšlení určitých témat, ale to je rovněž vysvětlení neúplné.

Teorie osobnosti. Psychologické pojetí osobnosti je velmi nejednotné a odráží v tomto smyslu různá pojetí psychiky a ovšem psychologie a její metodologie. Behavioristé v podstatě chápou teorii osobnosti jako teorii lidského chování, zejména jako vysvětlení jeho variability; v psychoanalýze je tato teorie chápána jako pojetí dynamické interakce několika složek osobnosti (či jejich „psychických aparátů“), v humanisticky orientované psychologii je pak psychologická teorie osobnosti spojována s filozofickým pojetím lidského bytí (zejména v tzv. „daseinsanalýze“). Psychologické pojetí osobnosti má klíčový význam zejména v klinické psychologii (zvláště v psychoterapii, která je z tohoto pojetí přímo odvoзовána), ale také v psychologii řízení a jinde. „Žádná oblast psychologie není z hlediska své teorie pro toho, kdo ji studuje, zmatenější, než psychologie osobností“ (R. R. Sears, 1950). Největší rozpory vystupují mezi behavioristicko-operacionalistickým a transpersonálně-psychologickým přístupem k problematice osobnosti. Tzv. fenomenologické, tj. v podstatě humanisticko-psychologické pojetí osobnosti je rigorózními behavioristy pokládáno za nevědecké a je nežádáno s despektem prohlašováno za filozofické. Řada stávajících teorií je dále rozvíjena a jsou činěny i pokusy o integraci některých teorií, např. kriticky pojaté psychoanalýzy a teorie učení behavioristicky fundované (J. Dollard a N. E. Miller, 1950). Podle C. S. Halla a G. Lindzey (1978) jsou teorie osobnosti „funkcionálně zaměřeny“, tj. koncentrují se na problémech podstatných z hlediska adaptace organismu a přetrvávání jedince. V jiných však jde o identifikaci smysluplných vztahů v lidském bytí, o chápání situace člověka v jeho specificky lidském světě. Behaviorismus zdůrazňuje úlohu minulých zkušeností, humanistická psychologie naproti tomu úlohu životních perspektiv. V příslušných heslech se zde zabýváme jen výběrem nejrepresentativnějších teorií osobnosti a dále podáváme jejich schematický přehled (→ Směry v psychologii).

Literatura:

Allport, G. W.: Personality, a psychological interpretation, New York 1937. Allport, G. W.: Pattern and growth in personality, New York, repr. 1963. Balcar, K.: Úvod do studia psychologie osobnosti, Praha 1983. Feshbach, S., Weiner B.: Personality, 3. vyd. Lexin-

gton Mass.-Toronto 1991. *Hall, C. S., Lindzey, G.*: Theories of personality, 3. vyd. New York-Toronto 1978. *Hermann, Th.*: Lehrbuch der empirischen Persönlichkeitsforschung, Göttingen 1969. *Kluckhohn, C., Murray, H. A.* (vyd.): Personality in nature, society and culture, New York 1948. *Murphy, G.*: Personality, New York 1947. *Mogel, H.*: Persönlichkeitspsychologie: Ein Grundriss, Stuttgart... 1985. *Nakonečný, M.*: Psychologie osobnosti, Praha 1995. *Pervin, L. A.* (vyd.): Handbook of personality: theory and research, New York-London 1990. *Pervin, L. A.*: Persönlichkeitstheorien, 3. vyd. München-Basel 1993. *Pervin, L. A.*: Current controversies and issues in personality, New York 1978. *Remplein, H.*: Psychologie der Persönlichkeit, 3. vyd. München-Basel 1955. *Royce, J. R., Powell, A.*: Theory of personality and individual differences: factors, systems and processes, Englewood Cliffs N. J. 1983. *Říčan, P.*: Psychologie osobnosti, Praha 1972. *Stagner, R.*: Psychology of personality, 3. vyd. New York 1961. *Tardy, V.*: Psychologie osobnosti, Praha 1964.

Osobnost – diferenciální hledisko

Lidé se od sebe liší nejen svým fyzickým vzhledem a tělesnými charakteristikami, ale také psychologicky. A tak se vynořuje otázka, čím mohou být tyto **interindividuální psychické rozdíly** způsobovány. Na tuto otázku se pokouší odpovědět diferenciální psychologie, která je chápána buď jako jedna ze základních psychologických věd, nebo jako součást psychologie osobnosti. Jejimi průkopníky byli zejména A. Binet (1896, 1905) a W. Stern (1900), autor první monografie o psychologii individuálních diferencí. A. Anastasiová (1987) vymezuje obor diferenciální psychologie takto: „Diferenciální psychologie se zabývá podstatou a původem individuálních rozdílů u psychických vlastností.“ Velmi přesně vystihuje **obsah a úkoly diferenciální psychologie** R. Schmid (1994): „Předmětem diferenciální psychologie jsou pozorovatelné a vyjádřené rozdíly (diference) v prožívání a chování individuí a skupin. Diferenciální psychologie je předně zaměřena na diagnostické pojetí těchto rozdílů a poté na vysvětlení, jakož i popisné modely příčiny, vzniku a existence (inter- a intra-) individuálních rozdílů.“ Podle P. R. Hofstättera (1971) tu jde o popis variance znaků a vysvětlení této variance. Uvádí tento příklad: Víme, že lidé vysokého vzrůstu jsou obecně také těžší než lidé malého vzrůstu, nicméně váha těla nezávisí jen na výšce těla, ale také více či méně na je-

ho plnosti, rozdílné síle kostí a dalších komponentách. Čím je např. způsobována větší úzkostnost žen než mužů, silnější agresivita určitých kategorií populace ve srovnání s jinými kategoriemi atd? Problémem tedy je, čím je způsobována **variabilita psychických rysů osobnosti a chování**, přičemž se nabízí odpověď především v konceptech dědičnosti a zkušenosti, resp. rasových a kulturních rozdílů; důležité je však také určení podílu (váhy) těchto činitelů a jejich limity. Celková variance se dá vysvětlit aditivními komponentami: např. varianci v tělesné váze tvoří komponenta tělesné výšky v míře 48 %, dalších 52 % připadá na jiné komponenty (výše zmíněné a další). Výsledek lze odvodit z korelace tělesné váhy a výšky těla tím, že se zjištěný koeficient korelace povýší na druhou (koeficient determinace). V našem příkladě je koeficient kladné korelace ($r = 0,69$): $r^2 = 0,48$. Stále platí teze W. Sterna (1900), že variabilita psychických vlastností je určována vnitřními a vnějšími činiteli, tj. genetické výbavy a zkušeností získaných v určitém socio-kulturním prostředí. Vyšší průměrná inteligence „bílých“ Američanů ve srovnání s „černými“ není způsobována různými rasovými dispozicemi (vrozenou intelektovou inferioritou černochů), nýbrž různými podmínkami života příslušníků obou ras v americké společnosti. Nicméně vliv genetických faktorů, a tedy i rasy na některé vlastnosti osobnosti nelze podceňovat, protože určité etnické minority si vytváří specifickou subkulturu uvnitř určitého kulturního rámce. Behavioristicky pojatá, zejména americká psychologie osobnosti se dlouho omezovala na popis a měření interindividuálních rozdílů ve schopnostech, což je nepochybně ochuzení tématu nejen psychologie osobnosti, ale i diferenciální psychologie. Základním pojmem diferenciálního hlediska v psychologii osobnosti, která se zabývá psychickými vlastnostmi osobnosti, je pojem **individualita** (osobitost), vyjadřující psychickou svéráznost, jedinečnost každého člověka, s níž již přichází na svět a která se s věkem zvětšuje, protože se v interindividuálních rozdílech uplatňuje také interindividuálně odlišná zkušenost. E. L. Thorndike (1926), který bývá pokládán za významného diferenciálního psychologa (Thorndike, 1911), uvádí, že „můžeme studovat lidskou bytost se zřením na její obecné lidství nebo se zřením na její osobitost“; tak můžeme např. studovat znaky intelektu, jež jsou spo-

lečné všem lidem, člověka jako druhu, nebo můžeme studovat rozdíly v intelektu jednotlivých lidí. Psychologickou individualitu jako psychodiagnostický problém studuje klinická psychologie, diferenciální psychologie se zabývá skupinovými rozdíly. Rozdíly v chování individuí se objevují už u zvířat. Ideální diferenciální psychologii si E. L. Thorndike představuje takto: Kdybychom mohli sepsat všechny rysy osobnosti a každý z nich mohli změřit, pak bychom si mohli představit charakter člověka jako dlouhou rovnici; určitý jedinec by se rovnal určitému množství tohoto a tohoto rysu atd. Podle Thorndika by pak „takový mentální inventář vyjádřil jeho osobitost srozumitelně v celé úplnosti a s velkou přesností“. Uvedený názor poukazuje na další problém, na **popis individuálních odlišností**, který se realizuje dvěma odlišnými způsoby: 1. v distinktních kategoriích (např. inteligentní – neinteligentní), 2. na kontinuu určité škály (např. od více či méně inteligentní až po více či méně neinteligentní). V současné psychologii je tendence odstupovat od popisu ve vylučujících se kategoriích a popisovat pozici na kontinuu určité škály. Za **základní faktory rozdílů v psychice člověka** se pokládají dědičnost, příslušnost k určité kultuře, k určité rase, skupině a pohlaví. Za **obsahové koncepty diferenciálně psychologického přístupu** se považují vlastnosti chování, zvyky (habits), vlastnosti dispozic, tedy psychické vlastnosti osobnosti, či rysy (traits) a typy (M. Amelang a D. Bartussek, 1990). Dále se budeme zabývat základními faktory rozdílů v psychice člověka, avšak chceme zde ještě poukázat na existenci rozdílů v chování zvířat alespoň následující poznámkou: V experimentálních podmínkách se ve způsobech chování liší i pokusná zvířata; např. laboratorní krysy se liší v agresivitě, v míře projevovaného strachu a pátracího chování, ještě větší difference v chování vykazují pokusní šimpanzi (H. W. Nissen, 1965, a další). Rozdíly byly zjištěny i u dalších druhů pokusných zvířat (u psů, koček, různých druhů opic atd.).

Dědičnost. Dědičností se zabývá speciální věda, genetika, zde se budeme věnovat jen jejím základním konceptům. Dědičností se rozumí přenos tělesných a psychických vlastností, resp. dispozic, z jedné generace na druhou, obvykle z rodičů na děti. Nositeli dědičnosti, jejími základními jednotkami jsou **geny** lokalizované v chromozomech, které jsou součástí

pohlavních buněk, jež mají proti jiným buňkám poloviční počet chromozomů od otce a polovinu od matky. Každá buňka lidského těla, která má jádro, má tyto chromozomy. Geny obsažené ve struktuře každého chromozomu jsou nositeli genetického programu: každý gen je vymezen určitým úsekem vlákna dezoxynukleové kyseliny (DNA), má tedy biochemickou strukturu vystupující jako genetický kód. Geny pak působí prostřednictvím enzymů (biokatalyzátorů, látek ovlivňujících biologické procesy, kterých je mnoho), jež ovlivňují metabolické procesy v organismu a ty posléze vývoj a činnost v somatické a zejména neuro-psychické sféře organismu. Některé fyzické vlastnosti (např. barva očí) se dědí přímo; obvykle se však nedědí hotové vlastnosti, nýbrž vlohy, které se v interakci s vnějším prostředím a způsobem života realizují či nerealizují (např. sklon k určitým onemocněním, ale také např. vrozené hudební a jiné vlohy). Přenášet se mohou nejen vlastnosti rodičů, ale i jejich předků. Soubor dědičných informací (genů) se nazývá **genotyp**, který se ve styku s vnějším prostředím a vlivy zkušenosti jeví jako **fenotyp**, soubor pozorovatelných vlastností jedince. Různými vlivy může dojít ke změně struktury genu (genové mutaci), a tím i ke změně ve vývoji organismů; dosud děděná vlastnost se změní v jinou vlastnost. Geny vystupující ve dvojicích a kontrolující určitý znak se nazývají alely, z hlediska podílu obou rodičů vystupující jako páry shodných nebo neshodných alel. Základní zákony dědičnosti objevil J. G. Mendel (1865). V genetice se rozvinul zejména biochemicky založený výzkum dědičných chorob a s ohledem na dědičnost psychických vloh pak výzkum jednovaječných dvojčat, u nichž se předpokládá stejná genetická výbava, aby bylo možné sledovat interakci zděděných vloh a vlivů životního prostředí (např. výchovy). Tak např. korelace inteligence u společně vychovávaných jednovaječných dvojčat je +0,95, zatímco u společně vychovávaných dvouvaječných dvojčat je to +0,90 a u odděleně vychovávaných jednovaječných dvojčat +0,77. V současné době jsou genetickým studiím přístupné tyto znaky osobnosti: fyzická výbava, temperament a intelektuální schopnosti (P. Zvolský, 1973). Výzkum dědičnosti psychických vlastností započali F. Galton (1869) a Th. Ribot (1873). Dále byly studovány dědičné vlivy v neurózách, psychopatiích, alkoholismu, homosexua-

litě, emocionalitě, schizofrenii, atrofii mozku a oligofrenii. V průběhu vývoje genetiky se vytvořil její specifický obor, tzv. behaviorální genetika (genetika chování), jejímž předmětem je jak chování člověka, tak i zvířat. Dlouho byla a dosud je diskutována otázka podílu vlivu dědičnosti a prostředí; určité závěry z této diskuse, týkající se psychologie osobnosti, přináší L. A. Pervin (1981) a M. Amelang a D. Bartussek (1990). Pervin dospívá k následujícím poznatkům: „geny a prostředí spolu souvisí“; oceňování míry dědičnosti určité vlastnosti neříká nic o tom, prostřednictvím jakých procesů se vlastnost vyvíjí, taková oceňování platí často jen pro určitou populaci v určitých životních podmínkách a dále jdoucí zobecnění není přípustné; „to, že je rys osobnosti geneticky determinován, neznamená, že je přítomen již při narození, vlastnost je určována spíše působením mnoha genů než jediným genem; biologická skutečnost, že lidé jsou geneticky rozdílní, by neměla být zaměňována se společenským nebo politickým posuzováním rovnosti a nerovnosti“ a „to, že je znak geneticky determinován, neznamená, že je fixován a nemůže být ovlivňován změnami prostředí...existuje jen zcela málo zděděných znaků, které nejsou zněnitelné vlivy prostředí“. Amelang a Bartussek (1990) soudí, že na základě zjištěných faktů lze učinit závěry, že „intelligence se zdá být v silnější míře vysvětlitelná genetickými faktory než rysy osobnosti v užším smyslu“, avšak v jakém rozsahu přesně je rozsah fenotypické variance testů intelligence a ještě více testů osobnosti determinován faktory dědičnosti, bude dále předmětem rozhodných kontroverzí. Výzkumy intelligence společně a odděleně vychovávaných jednovaječných dvojčat a další nepřinesly jednotné výsledky; starší výzkumy došly k vyšším koeficientům dědičnosti než mladší výzkumy; dědičnost výše intelligence (intelligenčního kvocientu) je vyjádřena hodnotami mezi 0,40-0,70, u dědičnosti rysů osobnosti jsou tyto hodnoty mnohem nižší, pro genetickou determinaci agresivity nebyly nalezeny žádné důkazy. Pro budoucnost se proto zdá být důležitější otázka, které neuroanatomické struktury a fyziologické procesy vytvářejí předpoklady dědičnosti; lze při tom poukázat zejména na rychlost vedení nervových impulzů a pamětní kapacitu, evokované potenciály a vytváření podmíněných reakcí (synaptických spojů) a další (T. J. Bouchard jr., 1984).

Kulturní a rasové rozdíly. Jsou-li lidé tříděni podle takových kritérií, jako jsou společenské postavení, povolání, městské a venkovské bydliště a národnost, lze najít často významné skupinové rozdíly ve výchovných praktikách, v sexuální chování, v emočních reakcích, zájmech a postojích, jakož i ve výkonech v různých testech, „neboť každá kultura nebo subkultura upřednostňuje vývoj svých vlastních vzorců schopností a vlastností“ (A. Anastasiová, 1987). Citovaná autorka pokládá rasy za „populace, které se liší relativní hojností určitých genů“, avšak tyto žijí často jako menšiny v určitém kulturním prostředí, a proto lze účinek biologických a kulturních faktorů těžko oddělit; ačkoli získaná data nejsou přesvědčující, poukazují zejména experimentální výzkumy spíše na kulturní než na biologické základy existence rasových rozdílů v psychických vlastnostech (Anastasiová). Nicméně P. R. Hofstätter (1971) poukazuje na určité empiricky zjištěné rozdíly mezi rasami. Je to např. „chuťová slepota“ vůči určité substanci (fenylthiokarbamid), tj. neschopnost vnímat lehce hořkou chuť této substance v určité koncentraci; u amerických Indiánů lze najít 98 % osob, které jsou na tuto substanci vnímavé, zatímco v Anglii a Irsku je to kolem 50 % osob. Pokud byly pomocí kognitivních testů zjištěny rasové rozdíly v inteligenci, např. mezi bílými a černošskými americkými dětmi, kdy černošské děti vykazovaly nižší výkony, týká se tyto rozdíly „zvláště drasticky“ funkcí závislých na kultuře (S. Scarrová a W. B. Barker, 1978). U nás velké množství romských dětí navštěvuje zvláštní školu, avšak je tomu tak z důvodů výchovné zanedbanosti a nedostatečného ovládnutí češtiny, nikoli pro skutečnou geneticky podmíněnou intelektovou inferioritu. Problém rasa - kultura je analogický problému dědičnost - prostředí: existují patrně rasové rozdíly v temperamentu a v jiných charakteristikách osobnosti, avšak fenotypické rozdíly lze připsat na vrub různých kulturních podmínek života. Ty jsou pak vyjádřeny především rozdíly v rodinné výchově, tj. ve „výchovném chování“ rodičů, jakož i v celkovém stylu života rodiny. Proto se připisuje rozhodující vliv „familiárnímu komponentám“, přičemž výchovný styl (způsob výchovy dětí v rodině) je jen jednou z těchto komponent; uplatňuje se v ní, jak bylo faktorováním zjištěno, autonomie versus kontrola, přichylnost (láska) versus odmítání

(nepřátelství) jako faktory výchovného chování rodičů. (→ Kulturní základy psychiky, Sociální činitele psychiky) Závěrem tedy lze říci, že rasové genetické vlivy mohou být modifikovány dlouhodobými vlivy kulturního prostředí.

Pohlavní rozdíly. Psychologické rozdíly mezi muži a ženami byly zdůrazňovány již ve starověku a empiricky byly zjišťovány až na začátku našeho století; zdůrazňovala se hlavně fyzická a psychická nadřazenost mužů (latinské slovo vir, muž, je údajně odvozeno od virtus, cnost; to tvrdil Cicero ve svých Tuskulských rozhovorech II, 43). Také v bibli je naznačena podřízenost žen mužům (sv. Pavel I. Kor. 14, 34; 1. Mojžíš 3,16). S velkým despektem se o ženách vyjadřovali sv. otcové, přirovnávající ženu k nebezpečnému divokému zvířeti, k „bráně pekelné“. Tento despekt vyvrcholil v dílech O. Weininger (1916) a P. J. Moebia (1903); první z uvedených autorů zdůrazňoval charakterovou a druhý fyziologickou méněcennost ženy. Tyto názory jsou však zcela v rozporu se skutečností: žena se dožívá v průměru o několik let více než muž, více mrtvých narozených dětí je mužského pohlaví, muž se vyznačuje spíše jen větší svalovou silou. Rozdíly v biologické konstituci mužů a žen nejsou absolutní, neboť v krvi žen je určité množství mužských pohlavních hormonů, a naopak v krvi mužů zase určité množství ženských pohlavních hormonů; při jejich disproporcii vzniká virilní typ ženy a femininní typ muže, vyznačující se nejen charakteristickým vzezřením, ale i chováním, které však může mít původ i ve výchově. Role mužů a žen jsou v různých kulturách různé, např. u kmene Kvakiutlů jsou mužové ve vztahu k ženám pasivní, plaší a nejistí, ženy naopak jsou eroticky iniciativní, u kmene Manus vychovávají děti otcové, a nikoli matky, u jiných kmenů chodí ženy na lov a muži doma vaří, u několika afrických kmenů je šití výlučně mužskou záležitostí a misionáři, kteří se snažili naučit ženy těchto kmenů šit, vyvolali pohoršení. Diference rolí mužů a žen jsou dány kulturou, jednoznačně biologicky je však určena role mužů a žen při plození potomstva. Chlapci jsou po narození poněkud těžší a větší než děvčátka, ta se však do 14. roku věku vyvíjejí rychleji tělesně i duševně. Větší nespokojenost s rolí svého pohlaví vykazují ženy než muži, protože současné kultury jsou vysloveně mužské. První výzkumy se týkaly rozdílu v zájmech (L. M. Ter-

man a C. C. Milesová, 1936). Bylo zjištěno, že muži se zajímají více o dobrodružství, o tělesnou činnost, o mechaniku, přírodovědu a obchod, ženy o domácí, umělecké a sociální činnosti; později byly potvrzeny typické mužské a ženské zájmy. J. P. Guilford a W. S. Zimmerman (1956) identifikovali faktory maskulinity a feminity: Maskulinní osoba má především mužské zájmy (např. zajímá se spíše o automobily než o pěstování květin, jde raději na fotbal než na taneční zábavu), potlačuje svůj emocionální výraz (nepláče např. tak často); naopak femininní osoba je soucitná (např. „lituje ptáčka vypadlého z hnízda“), vyčerpávají ji pocity hnusu a „nemá nic proti tomu, aby byla středem zájmu“. Ze zjištěných faktů, zdůrazňuje J. P. Guilford (1959), se nedá nic vyvozovat o sexuálním zaměření, tj. femininní muži a maskulinní ženy nemusí být nutně homosexuální, ačkoli tomu tak často je. F. L. Goodenoughová (1931) zjistila, že chlapci jsou agresivnější než děvčata (berou častěji jiným hračky, častěji se perou a odmítají se dělit, zatímco děvčata se vyhýbají střetnutím a jsou ústupnější, což je zřejmě důsledek výchovy, neboť v amerických rodinách jsou chlapci vychováni spíše k dominanci a děvčata k submisivitě (M. J. Radkeová, 1946). K feminitě může vést výchova (přidržování u domácích prací, hlídání mladších sourozenců, mytí nádobí, pomoc při vaření a celkové „dívčí vedení“ chlapce), stejně tak k maskulinitě (účast děvčat na chlapeckých hrách, podřizování se určitým skupinovým normám). K. Freund (1962) zjistil, že „s výraznou femininní identifikací bývá sdružen výskyt narcistických projevů jak v dětství, tak i v dospělosti“. Podle K. Lorenze (1958) se maskulinní a femininní charakteristiky objevují v chování samců a samic šimpanzů, divokých hus a koní (dominance a submise a některé další). Typický ženský zájem o vlastní tělo souvisí patrně s tendencí být sexuálně atraktivní. S. Freud (1932) se pokusil vyvodit základní znaky psychologie ženy ze „závisti penisu“, která je podkladem ženského pocitu méněcennosti. Proti tomu však protestovaly psychoanalytičky M. Kleinová (1948) a G. Thompsonová (1950), které poukazovaly na to, že chybějící penis může být pocíťován jako nedostatek jen ve společnosti zdůrazňující pohlavní rozdíly. V některých mýtech se objevuje téma ženy „pohlcující“ muže. Podle R. Cailloise (1968) vyjadřují mýty pozorované přírodní skutečnosti a je-

jich zobecnění; v tomto smyslu je pak téma ženy pohlcující muže zřejmě odvozeno z pozorování chování určitého druhu hmyzu (kudlanky nábožné), jehož samička ukousne v závěru kopulace samečkovi hlavu a po kopulaci jej pozře. Romantický básník Novalis píše o vzájemném pohlcování se milenců a podobně se vyjadřují psychoanalytici, což je ovšem míněno alegoricky. Z takových symbolických interpretací různých jevů však pochází množství předsudků o psychologických rozdílech mezi muži a ženami. První rozsáhlejší výzkum těchto rozdílů provedl až G. Heymans (1924) a zjistil jediný výraznější rozdíl: podle vlastního posuzování se ženy považují za emocionálnější než muži. Podle E. E. Maccobyové (1966) jsou ženy také úzkostnější než muži. Rozdíly v inteligenci jsou jen relativní, u žen se nachází méně odchylek od průměru, tj. mezi muži je víc idiotů, ale i géniů; lze však soudit, že inteligence ženy je kvalitativně jiná: žena více rozumí životu, muž technice (v Platonově Symposiu uvádí Sokrates, že se ve věcech lásky nechal poučovat moudrou kněžkou Diotimou). Nověji shrnul výsledky výzkumu psychologických rozdílů mezi muži a ženami z hlediska ontogenetického utváření H. Damnhauer (1977), který zdůrazňuje „společenskou determinaci“ těchto rozdílů, jež jsou tak připisovány rozdílům v rolích. Jindy se tyto rozdíly připisují „vnímání vlastního pohlaví“, lépe řečeno jeho interpretaci v rámci určitých životních podmínek, což je také ovlivňováno výchovou (J. Money a C. Tucker, 1975). Ženy se vyznačují větší „neurovegetativní flexibilitou“ (L. M. Terman a F. T. Tyler, 1954), ale i větší adaptabilitou: podle P. R. Hofstättera (1971) se zjistilo, že během druhé světové války byla nervová onemocnění ze stresů a také případy hysterie častější u mužů než u žen. Podle různých pramenů je typickou formou ženské agresivity intrika, mužské pak spíše otevřené a fyzické napadání. Další rozdíly se týkají ideálu erotického partnera (Z. Necki, 1971): ženy preferují sociální a charakterová hlediska, muži často fyzickou atraktivitu. Výrazné rozdíly mezi muži a ženami lze sledovat v oblasti sexuálního chování a prožívání. Mužská sexualita je penetrativní, ženská receptivní; jsou tu i rozdíly ve vztahu k sexuálním aktivitám (ženy více než muži kladou důraz na „milostnou předeheru koitu“), rozdíly v erotogenních zónách a ve vztahu k sexuálnímu styku vůbec. Muži snadněji než ženy jsou

s to oddělovat sex od erotiky: mohou mít sexuální styky i bez hlubšího emocionálního vztahu ke svým partnerkám, ženy potřebují ke styku určité emocionální vyladění (s výjimkou prostitutek vůči svým zákazníkům, ale nikoli milencům). Reakce na sexuální stimulaci se u žen vyvíjí pozvolněji než u mužů, kteří reagují prudším stoupáním sexuálního vzrušení. Rozdíly jsou i v prožívání orgasmu (u žen je plnější a delší v dozívání) a v pohotovosti k opakování koitu (u mužů se objevuje refrakterní fáze). Žena může prožít i několik orgasmů za sebou, ale může za určitých podmínek prožívat ze sexuálního styku uspokojení i bez orgasmu. Muži mají větší tendenci k promiskuitě a tedy i k nevěře než ženy, jejichž disponovanost ke koitu není omezována takovým limitujícím faktorem jako je mužská erektivita, ale poruchy libida, resp. jeho útlumy jsou u žen častější než u mužů. Výrazné rozdíly v sexualitě mužů a žen uvádí spisovatelka S. de Beauvoir (Druhé pohlaví, 1967), která poukazuje na to, že žena se často cítí jako pouhý objekt, je pasivní a její sexualita se probouzí v jiném klimatu, než mužská. Rozdíly mužů a žen ve vztahu k sexualitě jsou určovány především vlivy kultury a výchovy, ale do jisté míry plynou i z rozdílů v tělesné konstituci. U savců jsou samci agresivnější než samice, u lidí jsou tyto rozdíly spíše jen ve formách. Větší dotykovou senzibilitu u děvčátek považuje J. Bardwick (1971) za důsledek větší schopnosti empatie (vcítění), ale také imaginace u žen. Ačkoli nejsou mezi muži a ženami rozdíly v intelektové kapacitě, většina mužů vykazuje větší intelektové výkony, což patrně souvisí s tím, že zastává vyšší společenské pozice, a má tak i silnější výkonovou motivaci. Západní kultura je vcelku pokládána za kulturu mužskou. To je označováno jako sexismus (diskriminace žen) a je to spojeno s feministickým hnutím.

Literatura:

- Anastasi, A.: *Differential psychology*, 3. vyd. New York 1958. Amelang, M., Bartussek, D.: *Differentielle Psychologie und Persönlichkeitsforschung*, 3. vyd. Stuttgart-Berlin-Köln 1990. Bardwick, J.: *Psychology of women*, New York 1971. Damnhauer, H.: *Geschlecht und Persönlichkeit*, Berlin 1977. Hofstätter, P. R.: *Differentielle Psychologie*, Stuttgart 1971. Štúr, I.: *Základy diferenciální psychologie*, Bratislava 1975.